ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
Διεύθυνση: Καθηγ. *Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – 54124

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ 26
ΤΗΛ. 2310- 219.493

Επιμέλεια έκδοσης: ΜΑΡΙΑ ΓΚΕΚΑ
Στοιχειοθεσία: ΟΛΓΑ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ
Μοντάζ, Εκτύπωση και Βιβλιοδεσία: TYPOFFSET

ISSN: 1012-0513

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

Τόμος 22ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2002

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Γιά τήν βιβλιοθήκη
του Εργαστηρίου Μεσαιωνικής
Ιστορίας κ. Φιλολογίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μαρίνα Γ. Παπαδημητρίου

*Παρατηρήσεις στην παράσταση του ελεφαντόδοντου στο Trier**

Το ελεφαντόδοντο που απεικονίζει μετακομιδή λειψάνων, η λεγόμενη στήλη των Τρεβήρων, έχει κατ' επανάληψη απασχολήσει την έρευνα.

Το 1833 περιλαμβανόταν στη συλλογή του κόμη Renesse - Breidbach, στο Koblenz. Το 1845 αγοράστηκε από την Πετρούπολη, σήμερα δε βρίσκεται στο θησαυροφυλάκιο του καθεδρικού ναού στο Trier (πίν.1).

Στην παράσταση απεικονίζεται η μεταφορά λειψάνων από δύο επισκόπους και η παράδοσή τους στο αυτοκρατορικό ζεύγος και τη συνοδεία του. Στον κάμπο της στήλης, τη σκηνή αυτή της άφιξης (adventus) των λειψάνων, παρακολουθεί πυκνή αυλαία μορφών, μέσα από εντυπωσιακό αρχιτεκτόνημα. Στη μεσαία σειρά οι μορφές παρακολουθούν με προσοχή (δέονται) την άφιξη, κρατώντας με το δεξιό χέρι λιβανωτίδα, ενώ με το αριστερό στηρίζουν το κεφάλι. Το σχήμα της σύνθεσης αποτελεί artistic uniqum, αν και το γεγονός που παρουσιάζει – έναν adventus – είναι γνωστό από ένα σύνολο ποικίλων φιλολογικών πηγών και εικονιστικών παραστάσεων[1]. Στην παράσταση απεικονίζεται adventus[2], τις εικονογραφικές φάσεις του οποίου αναλύουν διεξοδικότατα οι K. Holum και G. Vikan[3].

Κατά την άποψη του Σ. Πελεκανίδη, η παράσταση ιστορεί τη μεταφορά των καταλοίπων των Αγίων Ιωσήφ και Ζαχαρία στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως το έτος 415[4].

Ο Strzygowski υποστηρίζει ότι απεικονίζεται η μεταφορά των λειψάνων των Σαράντα Μαρτύρων της Σεβάστειας στον ναό της Αγίας Ειρήνης στα Σούσα το έτος 552[5], ενώ η S. Spain επισημαίνει ότι το ελεφαντόδοντο αυτό ιστορεί την επι-

* Προδημοσίευση (σε ελληνική γλώσσα) από το Journal of Roman Studies.

1. Πρβλ. S. Mac Cormack, «Change and Continuity in Late Antiquity: The ceremony of Adventus», *Historia* 21 (1972) 721-52.

2. Πρβλ. N. Cussone, «Adventus – Zeremoniell und Translation von Reliquien: Victricius von Rouen, De Laude sanctorum», *FrMSt* 10 (1976) 130.

3. Βλ. K. Holum - G. Vikan, «The Trier ivory, Adventus ceremonial and Relics of St. Stephen», *DOP* 33 (1979) 115-133.

4. Βλ. S. Pelekanidis, «Date et interprétation de la plaque en ivoire de Trèves», Mélanges Henri Grégoire, *AIPHOS* 12 (1952) 361-71.

5. Βλ. J. Strzygowski, *Orient oder Rom. Beiträge zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst*, Leipzig 1901, σ. 85 κ.ε.

στροφή του Τιμίου Σταυρού στο Ιερό του Γολγοθά το έτος 630[6].

Ο L. Delbrueck, ταυτίζοντας τις μορφές του αυτοκρατορικού ζεύγους με βάση τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά, αναγνωρίζει στην παράσταση τα εγκαίνια του ναού της Παναγίας στο Πέτριον. Στο πρόσωπο του αυτοκράτορα βλέπει τον Ιουστινιανό Β΄ αναγνωρίζοντάς τον, κυρίως, από την κόμη, τον τύπο του προσώπου και το αγένειο της μορφής, από την απουσία συγκεκριμένης πόρπης στη χλαμύδα του, τον κοντό χιτώνα του αυτοκράτορα και τον τύπο του Χριστού – στο άνω αριστερό άκρο, στην Πύλη – σε συσχετισμό με την απεικόνισή του σε νόμισμα της εποχής του Ιουστινιανού Β΄[7] (πίν. 2).

Την άποψη ότι ο αυτοκράτορας είναι ο Ιουστινιανός υιοθετεί και ο A. Schminck[8] – όχι όμως ο Ρινότμητος, αλλά ο Πρώτος· φρονεί ότι εικονίζονται ο Ιουστινιανός και η Θεοδώρα που εγκαινιάζουν τον ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Εάν παρατηρήσουμε όμως τον ναό της στήλης του Trier θα διαπιστώσουμε ότι πρόκειται για Βασιλική με δίρριχτη στέγη. Λαμβάνοντας όμως υπόψη, ότι αυτό που χαρακτηρίζει τον ναό της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης στα εγκαίνια επί Ιουστινιανού είναι ο τρούλλος, δύσκολα θα ταυτίζαμε την παράσταση με αυτή την τελετή. Ακόμη κι αν δεχόμασταν ότι η απεικόνιση του ναού γίνεται με περιληπτικό – συμβολικό τρόπο, κάτι που χαρακτηρίζει τα έργα των βυζαντινών καλλιτεχνών, δεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι εδώ αγνοείται από τον καλλιτέχνη το στοιχείο που διακρίνει τον συγκεκριμένο ναό από τον 6ο αιώνα και εξής, δηλαδή τον τρούλλο[9].

Τέλος, οι K. Holum και G. Vikan υποστηρίζουν ότι η συγκεκριμένη παράσταση απεικονίζει τη μεταφορά των λειψάνων του δεξιού χεριού του Αγίου Στεφάνου σε ναό του οποίου, ως «κτίτωρ», η Πουλχερία ανέλαβε την ανέγερση. Εδώ, μαζί με τον Θεοδόσιο Β΄, περιμένει την άφιξη της άμαξας, στην οποία ο Πατριάρχης Αττικός και ο επίσκοπος Αντάραδος κομίζουν το μικρό κιβωτίδιο με τα λείψανα του δεξιού χεριού του Αγίου Στεφάνου[10].

6. Βλ. S. Spain, «The Translation of Relics Ivory, Trier», *DOP* 31 (1978) 279-304.

7. Βλ. R. Delbrueck, *Die Consular Diptychen und verwandte Denkmäler. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte* τ. I-II, Berlin 1929, τ. I, n. 67, σ. 265.

8. Βλ. A. Schminck, «Το δίκαιο των Μονών κατά το Σύνταγμα του Ματθαίου Βλάσταρη», Χριστιανική Θεσσαλονίκη, *Σταυροπηγιακές και ενοριακές Μονές (Μονή Βλατάδων 18-20 Οκτωβρίου 1993) ΚΗ΄ ΔΗΜΗΤΡΙΑ, Ζ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη 1995)* σ. 149.

9. Πρβλ. N. Duval, «La representation du palais dans l' art du Bas-Empire et du Haut Moyen Age d' après le psautier d' Utrecht», *C.A.* 15 (1965) 254.

10. Holum - Vikan, ό.π. σ. 127-8.

Γι' αυτή την ερμηνεία οι Holum και Vikan, πολύ σωστά, παραπέμπουν στη Χρονογραφία του Θεοφάνη, όπου ιστορείται λεπτομερώς η στιγμή αυτή: «Θεοδόσιος ὁ εὐσεβὴς κατὰ μίμησιν τῆς μακαρίας Πουλχερίας πολλὰ χρήματα τῷ ἀρχιεπισκόπῳ Ἱεροσολύμων ἀπέστειλεν εἰς διάδοσιν τῶν χρείαν ἐχόντων, καὶ σταυρὸν χρυσοῦν διάλιθον πρὸς τὸ παγῆναι ἐν τῷ ἁγίῳ κρανίῳ. ὁ δὲ ἀρχιεπίσκοπος ἀντίδωρον ἀποστέλλει λείψανα τῆς δεξιᾶς χειρὸς τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου διὰ τοῦ ἐν ἁγίοις Πασσαρίωνος. τούτου δὲ εἰς Χαλκηδόνα φθάσαντος, θεωρεῖ ἡ μακαρία Πουλχερία αὐτῇ τῇ νυκτὶ ἐν ὁράματι τὸν ἅγιον Στέφανον λέγοντα αὐτῇ· "ἰδού, ἡ προσευχή σου εἰσηκούσθη, καὶ ἡ αἴτησίς σου γέγονεν, καὶ ἦλθον εἰς Χαλκηδόνα." ἡ δὲ ἀναστᾶσα καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς λαβοῦσα ἐξῆλθεν εἰς συνάντησιν τῶν ἁγίων λειψάνων, καὶ ταῦτα εἰς τὸ παλάτιον λαβοῦσα *κτίζει οἶκον* ἔνδοξον τῷ ἁγίῳ πρωτομάρτυρι κἀκεῖ τὰ ἅγια κατέθετο λείψανα»[11]. Με βάση αυτή την περιγραφή χρονολογούν την στήλη στο 421, όταν ο Θεοδόσιος και η Πουλχερία οργάνωσαν εκστρατεία εναντίον των Σασσανιδών Περσών[12].

Εξάλλου, στην απεικόνισή μας η αυτοκράτειρα κρατάει στο αριστερό χέρι σταυρό. Έχουμε τη γνώμη ότι πρόκειται για τον σταυρό με το μακρύ στέλεχος (long cross), τον οποίο φέρει η Πουλχερία στον εμπροσθότυπο του νομίσματος της εποχής (long cross solidus)[13] και όχι, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί[14], για τον σταυρό του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η κύρια αιτία του πολέμου μεταξύ των Βυζαντινών και των Σασσανιδών Περσών (421-422) υπήρξε ο διωγμός των χριστιανών της Περσίας που ο μεγάλος βασιλέας Βαράμ Ε΄ εξαπέλυσε, όταν ανέβηκε στον θρόνο[15]. Επομένως θα μπορού-

11. Θεοφάνης, Χρονογραφία, έκδ. C. de Boor, Leipzig 1883 (ανατύπ. Hildesheim-New York 1980), τ. I, σ. 86,26-87,5.

12. Βλ. K. Holum, «Pulcheria's Crusade A.D. 421-22 and the Ideology of Imperial Victory», *G.R.B.S.* 18 (1977) 163, σημ. 46.

13. Πρβλ. Philip Grierson - Melinda Mays, Catalogue of Late Roman Coins, στο: *The Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, σ. 143, πίν.17.

14. Βλ. I. Kalavrezou, Helping hands for the Empire: imperial ceremonies and the cult of relics at the Byzantine court, *Byzantine court culture from 829-1204*, έκδ. Henry Maguire, Dumbarton Oaks Research Library and Collection (Washington D.C. 1997), σ. 53-79 (εδώ 57).

15. Για τα γεγονότα του πολέμου του 421-422 εκτενές απόσπασμα βλ. στον σύγχρονο προς τα γεγονότα Σωκράτη, *Ecclesiastical History*, έκδ. R. Hussey, Oxford 1853. Διεξοδική ανάλυση των γεγονότων βλ. στην Κατερίνα Συνέλλη, *Οι διπλωματικές σχέσεις Βυζαντίου και Περσίας, έως τον στ΄ αιώνα*, Ιστορικές εκδόσεις Σ. Βασιλόπουλου, Αθήνα 1986, passim.

σαμε εδώ να παρατηρήσουμε, ότι η παρουσία του συγκεκριμένου τύπου σταυρού εντάσσεται στη σταυροφορική[16] διάσταση της αλληλουχίας των γεγονότων που συνδέονται με την εκστρατεία του Θεοδοσίου εναντίον των Περσών[17]. Αξίζει επίσης να σημειωθεί, ότι ο τύπος αυτός του σταυρού (long cross) υιοθετήθηκε και από την εικονογραφία της εποχής (α΄ τέταρτο 5ου αιώνα) σε παραστάσεις, από ελεφαντόδοντο, με την απόδοση του Χριστού στον τύπο του Ελκόμενου[18] (πίν. 3), όπου παρατηρούμε ότι και σ'αυτή την περίπτωση αποδίδεται σταυρός όμοιου σχήματος. Δεν είναι ίσως τυχαίο, ότι κατά την ίδια περίπου χρονική περίοδο (427 ή 447) εκδόθηκε νόμος του Θεοδοσίου, που απαγόρευε την απεικόνιση του σταυρού σε οποιαδήποτε ύλη επάνω στο έδαφος, προφανώς για να μην ποδοπατείται το σύμβολο της χριστιανικής θρησκείας[19].

Παρά τη διεξοδική προσέγγιση από τους Holum και Vikan, ο J. Wordley προέβαλε την άποψη, ότι η στήλη των Τρεβήρων είναι ένα αδιευκρίνιστο κομμάτι σε περιεχόμενο και χρονολόγηση[20].

Θα ήταν πέρα από τον στόχο αυτού του κειμένου να προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε μία ακόμη θεωρία για την παράσταση που απεικονίζεται στη στήλη των Τρεβήρων. Αξίζει όμως να επιμείνουμε σε ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία, όπως είναι το αρχιτεκτόνημα που παρατηρούμε δεξιά (πίν.1) και που αποτελεί ένα δείγμα απεικόνισης κτηρίου στην πρωτοβυζαντινή αρχιτεκτονική (αρχές 5ου αιώνα).

Πρόκειται για μία Βασιλική με δίρρικτη στέγη, της οποίας η κατασκευή δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Ο καλλιτέχνης φαίνεται ότι αποδίδει εικαστικά την

16. Πρβλ. Αθηνά Κόλια -Δερμιτζάκη, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος»*, Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Δ. Βασιλόπουλος, [Ιστορικές Μονογραφίες 10], Αθήνα 1991, σ. 147-153.

17. Για την αυτοκρατορική προπαγάνδα σχετικά με την κοπή του "Longcross solidus" από την Πουλχερία και τα κίνητρα αυτής της ενέργειας βλ. Συνέλλη, ό.π. 57 καθώς και τη βασική μονογραφία Nike-Catherine Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles).* [Université Nationale d' Athènes. Faculté des Lettres. Bibliothèque "Sophia Saripolou", 93.] Athènes 1994.

18. Πρβλ. W. F. Volback, Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters, Römisch-Germanisches Zentralmuseum zu Mainz, *Katalog* 7, Mainz ³1976, σ. 82-83, πίν. 61.

19. Cod. Just. 1.8.1: "Cum sit nobis cura diligens per omnia superni numinis religionem tueri, signum salvatoris Christi nemini licere vel in solo vel in silice vel in marmoribus humi positis insculpere vel pingere, sed quodcumque reperitur tolli: gravissima poena multando eo, si quis contrarium statutis nostris temptaverit, specialiter imperamus".

20. J. Wordley, «The Trier Ivory reconsidered», *G.R.B.S.* 21 (1980) 381-394.

ανέγερση του ναού – σύμφωνα με το κείμενο η Πουλχερία «κτίζει οἶκον»[21] –, απεικονίζοντας τις μορφές των τεχνιτών πάνω στη στέγη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μορφή που κατά το ήμισυ βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, για να παρακολουθήσει την τελετή της άφιξης. Ο τρόπος που απεικονίζεται η μορφή αυτή μας βοηθάει να ξεχωρίσουμε την ανατολική από τη νότια πλευρά, καθώς το γείσο της στέγης, το ανατολικό αέτωμα και ο σταυρός που επιστέφει το ανατολικό αέτωμα απεικονίζονται μετωπικά, χωρίς καμία προοπτική βράχυνση.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι υπάρχει έλλειψη αναλογιών τόσο μεταξύ των πλευρών του κτηρίου όσο και μεταξύ κτηρίου και ανθρώπινων μορφών, χαρακτηριστικό που συχνά απαντά στις πρωτοβυζαντινές απεικονίσεις[22] (πίν. 4).

Πρόκειται για μία σκόπιμη επιλογή ταιριαστή με το πρωτοβυζαντινό πνεύμα, καθώς η απεικόνιση της ιδεατής εικόνας του κτηρίου δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με την απόδοση μίας μόνον ρεαλιστικής όψης. Για την απεικόνιση της ιδεατής εικόνας ενός κτηρίου, όπως είναι γνωστό, ο βυζαντινός καλλιτέχνης προτιμάει να απεικονίζει τα κτήριά του με «ταυτόχρονες» όψεις δύο ή τριών πλευρών σε «γεωμετρική ανάπτυξη» (Abwicklung)[23] ή κάνοντας χρήση της συμβατικής προβολής[24], όπως εδώ, στο αρχιτεκτόνημα της στήλης που παρουσιάζουμε.

Το πραγματικό μέγεθος, η οπτική εμφάνιση και οι αναλογίες των χώρων ενδιαφέρουν μόνον εάν έχουν συμβολικό νόημα. Στις συμβολικές αποδόσεις δεν υπάρχει σύγκλιση των παράλληλων γραμμών απομάκρυνσης, όπως συμβαίνει στην ορθή προβολή, ούτε απομάκρυνση των οριζόντιων γραμμών στην πρόσοψη του οικοδομήματος, όπως συμβαίνει στην αξονομετρική αποτύπωση. Έτσι λοιπόν, στην περίπτωσή μας, απεικονίζεται η νότια πλευρά ως ενιαία με την ανατολική, ενώ για τη δυτική γίνεται μία προσπάθεια προοπτικής βράχυνσης[25] (πίν. 1).

21. Θεοφάνης, Χρονογραφία, ό.π. σ. 87, 4.

22. Πρβλ. P. Lampl, «Schemes of architectural representation in early medieval art», *Marsyas* 9 (1961) πίν. 24, 25, 26.

23. Σύμφωνα με την ορολογία του W. Veberwasser, *Deutsche Architekturdarstellungen um das Jahr* 1.000, Festschrift für Hans Jantren, Berlin 1951, σ. 21 επ.

24. Με τον όρο συμβατική προβολή μπορεί να ονομαστεί μία άποψη ενός οικοδομήματος από ένα σταθερό σημείο όρασης αριστερά ή δεξιά του κέντρου, κάτω ή επάνω από το επίπεδο της στέγης.

25. Εκτός από την απεικόνιση δύο πλευρών σ' ένα κτήριο στις πρωτοβυζαντινές αποδόσεις (κάτι που δεν αποτελεί ανακάλυψη της πρώιμης βυζαντινής εποχής, διότι την συναντάμε σε ρωμαϊκά νομίσματα της εποχής του Νέρωνα (πίν. 5), σε τοιχογραφίες από την Πομπηΐα που αποδίδουν κτήρια, καθώς και σε τοιχογραφίες στη συναγωγή της Δούρα – Ευρωπού), εμφανίζεται μία περαιτέρω

Αξίζει να σημειωθεί η επιτηδευμένη απόδοση της ημικυλινδρικής κόγχης που εικονίζεται στην ανατολική πλευρά του οικοδομήματος. Προφανώς πρόκειται για τον χώρο της αψίδας, στο εσωτερικό του οποίου θα καταλήξουν τα λείψανα που αφίχθησαν από την αριστερή πλευρά της στήλης. Ο Α. Schminck ταυτίζει την κόγχη αυτή με βαπτιστήριο[26]. Όμως αρχιτεκτονικά και λειτουργικά το βαπτιστήριο δεν θα μπορούσε να αποδοθεί στον χώρο αυτό[27].

Στις απεικονίσεις της ύστερης αρχαιότητας ο ναός αποδίδεται με την εμφάνιση ενός αετώματος επάνω σ' ένα κρηπίδωμα (Podium), ενώ η πόλη αποδίδεται με πύργους και πύλες[28]. Από τον 4ο αιώνα οι αποδόσεις των κτηρίων τόσο σε έργα μικροτεχνίας όσο και στην εντοίχια ζωγραφική αποκτούν ένα πιο σχηματικό τύπο, μοιάζουν δηλαδή με έργα χαρτογραφικά[29].

Μετά τον 4ο αιώνα παρουσιάζεται προσαρμογή σε πληθώρα τεχνικών απόδοσης, λόγω της επίδρασης από τη χαρτογραφία, όπως ισχυρίζεται η Katz, και γίνεται δύσκολη η ταξινόμηση των απεικονίσεων, έτσι ώστε να μπορούν, με σαφήνεια, να προσδιοριστούν και να χρονολογηθούν (πίν. 6). Κατά τον 5ο και τον 6ο αιώνα οι απεικονίσεις φαίνονται ακόμη λιγότερο διευκρινιστικές ως προς την ταύτιση του αρχιτεκτονικού χώρου που παρουσιάζουν κατ' αναλογία με τον πραγματικό. Θα ήταν, επομένως, δύσκολο να δοθεί ένας εικονιστικός ορισμός για τις αρχιτεκτονικές απεικονίσεις στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, είτε αυτές αφορούν ναούς, είτε οικίες και πόλεις.

Στις πρωτοβυζαντινές παραστάσεις, συνήθως, οι ναοί αποδίδονται με θολωτή στέγη, ενώ τα κοσμικά κτήρια με δίρρικτη-σαμαρωτή στέγη[30]. Στη στήλη του Trier το ναϊκό αρχιτεκτόνημα παρουσιάζεται με δίρρικτη στέγη, αποδίδεται δηλαδή τυπολογικά ως «οίκος», κάτι που συμφωνεί και με την αφήγηση των πηγών.

ανάπτυξη απόδοσης τριών πλευρών, όπως συμβαίνει στην απόδοση του ναϊκού αρχιτεκτονήματος στη στήλη του Trier.

26. Αδημοσίευτη άποψη που υποστηρίχθηκε στο Σεμινάριο του Βυζαντινολογικού Ινστιτούτου του Βερολίνου (1995).

27. Πρβλ. M. Grabar, «Le baptistère paléochrétien. Les problèmes que pose l' étude des baptistères paléochrétiens», *Actes du Ve Congrès d' archéologie chrétienne (Sept. 1954)*, Vatikan 1954, σ. 187-188.

28. Πρβλ. J. D. Deckers, «Tradition und Adaptation. Bemerkungen zur Darstellung der christlichen Stadt», *Actes du XIe Congrès International d' archéologie chrétienne, (Sept. 1986)*, Vatikan 1989, τ. II, σ. 1285.

29. Βλ. J. Ehrensberger-Katz, «Les représentations de villes fortifiées dans l' art Paléochrétien et leurs dérivées byzantines» (Diss.), *C.A.* 19 (1978) 2.

30. Deckers, ό.π. σ. 1285.

Πιο συγκεκριμένα, ο Θεοφάνης στη Χρονογραφία του, περιγράφοντας το περιστατικό της άφιξης των αγίων λειψάνων και παράδοσής τους στην Πουλχερία, συμπληρώνει: «καὶ ταῦτα εἰς τὸ παλάτιον λαβοῦσα κτίζει οἶκον»[31].

Τα λείψανα όμως που, μετά την άφιξή τους στη Χαλκηδόνα, υποδέχθηκαν ο Θεοδόσιος και η Πουλχερία δεν ήταν τα μόνα του αγίου Στεφάνου, τα οποία σώζονταν στην Κωνσταντινούπολη. Την εύρεση του όλου σώματος αναφέρει ο Θεοφάνης αμέσως πριν από το απόσπασμα που παρατέθηκε πιο πάνω: «Τούτῳ τῷ ἔτει τοῦ προφήτου Ζαχαρίου τὰ λείψανα εὑρέθησαν ἐν κώμῃ τινὶ κατὰ τὴν περιοικίδα 'Ελευθερουπόλεως, ὁμοίως καὶ Στεφάνου τοῦ πρωτομάρτυρος ἐν κώμῃ Καπαργαμάλα, ἐν ᾗ Γαμαλιήλ, ὁ διδάσκαλος Παύλου τοῦ ἀποστόλου, σὺν 'Αβίβῳ, τῷ υἱῷ αὐτοῦ ἔθαψαν κηδεύσαντες τὸ σῶμα του πρωτομάρτυρος»[32]. Σε αγιολογικό κείμενο δημοσιευμένο στα «Ανάλεκτα της Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας» διαβάζουμε σε εκτενή μορφή την παράδοση ως προς τις συνθήκες, υπό τις οποίες ανακαλύφθηκε το σώμα του αγίου και οικοδομήθηκε ναός στα Ιεροσόλυμα, «συνθεμένου τὸ μαρτύριον κτίζειν 'Αλεξάνδρου τοῦ συγκλητικοῦ. Κτίζων δὲ τὸ αὐτὸ μαρτύριον 'Αλέξανδρος ὁ συγκλητικός, πολλὰ ἐδεήθη τοῦ ἐπισκόπου 'Ιωάννου, ἵνα κατατεθῇ τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου Στεφάνου. (...). Καὶ μετὰ πέντε ἔτη ἀρρωστίᾳ μεταπεσὼν ὁ 'Αλέξανδρος ὁ συγκλητικός, διαθήκην διαθέμενος εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν ἑαυτοῦ σύμβιον καὶ εἰς τοὺς πτωχούς, ἐνώρκισε λέγων τὸν Θεὸν ἡμῖν· "'Εὰν ἀποθάνω, ποιήσατε γλωσσοκόμον περσεικὸν καὶ θέτε με πλησίον τοῦ ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ἐπειδὴ τὸν οἶκον ἐγὼ ᾠκοδόμησα ἐκ τῆς ἐμῆς οὐσίας"»[33]. Εκτίθεται στη συνέχεια η δια θαλάσσης μεταφορά του λειψάνου στην πρωτεύουσα και η ανέγερση ναού, όχι στα ανάκτορα, αλλά κοντά στον τόπο, όπου είχε προσορμισθεί το πλοίο (ἐν τῷ Ζεύγματι, εἰς τὸ Σταυρίον): «'Ο δὲ ἐπίσκοπος ἔμφοβος γενόμενος, (...) ἐδήλωσεν τῷ βασιλεῖ, ὅτι "Οὐ δύναμαι ἐνεγκεῖν τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου Στεφάνου εἰς τὸ παλάτιον". (...)

31. Θεοφάνης, Χρονογραφία, ό.π. σ. 87, 4.

32. Θεοφάνης, Χρονογραφία, ό.π. σ. 86, 20-24.

33. Βλ. Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, Πετρούπολις 1897 (ανατύπ. Bruxelles 1963), τ. V, σ. 40. Πρβλ. και *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, έκδ. Βίκτωρος Ματθαίου, Αθήνα ²1963, σ. 41 επ.

Τότε ὁ ἐπίσκοπος ἦρε τὸ γλωσσόκομον ἀπὸ τῆς καρούχας καὶ κατέθετο αὐτό, ποιήσας τὸ εὐκτήριον ἐπὶ μῆνας πέντε (...)»[34].

Η διήγηση του Θεοφάνη και το περιεχόμενο του παραπάνω αγιολογικού κειμένου επαναλαμβάνονται από τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο που στην Εκκλησιαστική του Ιστορία εκθέτει την εύρεση του λειψάνου του αγίου Στεφάνου, τη διαδοχική μεταφορά του στην Κωνσταντινούπολη και την ανέγερση των φερώνυμων ναών τόσο στα Ιεροσόλυμα όσο και στην πρωτεύουσα: «Πόλις δὲ Καπαργαμάλα ἐστίν, ἐν ᾗ μετὰ τὸ μαρτύριον Γαμαλιὴλ ὁ Παῦλον τὸν ἀπόστολον παιδαγωγήσας, σὺν 'Αβίβῳ υἱῷ τὸ σῶμα Στεφάνου τοῦ πρωτομάρτυρος ὑπὸ γῆν θέμενοι, χρόνῳ ὕστερον καὶ αὐτοὶ τεθνηκότες, ἔγγιστα τοῦ λειψάνου ἐτέθησαν. 'Αλλ' ὅπως μὲν ἐκεῖνο εὑρεθὲν εἰς τὴν Κωνσταντίνου διεκομίζετο, ἔκδηλον· ὡς ἀνήρ τις συγκλήτου βουλῆς πολὺν ἔρωτα τρέφων αὐτῷ, εὐκτήριον οἶκον τῷ πρώτῳ τῶν μαρτύρων ἀνίστα ἐν Παλαιστίνῃ, ἐντειλάμενος καὶ αὐτὸν ἐκεῖνον μετὰ τελευτὴν τῷ θεείῳ παραθεῖναι Στεφάνῳ»[35]. Στη συνέχεια εκθέτει τις συνθήκες της μεταφοράς του λειψάνου στην πρωτεύουσα και της ανέγερσης του εκεί ναού: «'Εν γὰρ Κωνσταντινιαναῖς γενόμεναι αἱ ἄγουσαι ἡμίονοι, περαιτέρω βαίνειν οὐδαμῶς ἠνείχοντο. (...). 'Εκεῖσε δὴ τεθῆναι τὸν μάρτυρα παρηγγύων. Καὶ οἱ μὲν ἐκεῖσε κατέθεντο, καὶ νεῷ περικαλλεῖ τὸν χῶρον ἐσέμνυναν»[36]. Τον επόμενο αιώνα, ύστερα από εισήγηση της αδελφής του Πουλχερίας, αποστέλλει ο Θεοδόσιος πολλά χρήματα για να διανεμηθούν στους πτωχούς της Αγίας Πόλεως, «πρὸς δὲ καὶ σταυρόν, λίθοις καὶ μαργάροις καὶ πολλοῦ χρυσίου ὁλκῇ βαρυνόμενον, ὥστ' ἐκεῖνον τῷ τοῦ Κρανίου τόπῳ καταπαγῆναι. Δεξάμενος δὲ τὰ εἰρημένα Πραΰλιος ὁ ἐπίσκοπος, ἀντίχαριν καὶ αὐτὸς βασιλεῖ τε καὶ βασιλίδι ἀνέπεμπε λείψανα τῆς δεξιᾶς ὄντα χειρὸς τοῦ πρώτου διακόνου τῶν ἀποστόλων καὶ πρωτομάρτυρος, τῷ ὁσίῳ Πασσαρίωνι διακόνῳ χρησάμενος»[37]. Όταν έφθασε στη Χαλκηδόνα η αποστολή, την υποδέχθηκε όλη η πόλη, προϋπάντησε δε και η Πουλχερία μαζί με τον αδελφό της, «τὰ λείψανά τε εἰσδεξαμένη, ἐπὶ τὸ ἀνάκτορον σὺν αἰδοῖ πλείστῃ καὶ κοσμότητι προῆγεν ὑπερφυῶς ἡδομένη. Καὶ ταῦτα καταθεμένη, καὶ ναὸν πολλῷ τῷ κάλλει χρυσῷ καὶ λίθων αὐγῇ ἀπαστράπτοντα ἀνεγείρει, διαφερόντως τιμῶσα τὸν πρωτομάρτυρα»[38].

34. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π. σ. 47. Πρβλ. Μέγα Συναξαριστή, ό.π. σ. 46.

35. Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, Εκκλησιαστική Ιστορία 14.9, P.G. τ. 146, στ. 1081 D-1084 A.

36. Ό.π. στ. 1084 AB.

37. Ό.π. στ. 1084 CD.

Μνεία ναού του αγίου Στεφάνου στη Βασιλεύουσα γίνεται και στη διήγηση περιστατικού που περιέχεται στην εκκλησιαστική ιστορία του Θεοδώρου Αναγνώστου: «Αἰδοῖ δὲ τοῦ ἀνδρὸς τῆς ταραχῆς παυσαμένων, ἐξανέστη ὁ 'Ολύμπιος, καὶ τῇ ἐμβάσει τῶν θερμῶν, ὡς ἔθος, χρησάμενος, ἔξεισιν ἐπὶ τὴν τῶν ψυχρῶν ὑδάτων δεξαμενήν, ἥτις λαμβάνει τὰ ὕδατα ἐκ πηγῆς τικτομένης μέσον τοῦ σεπτοῦ θυσιαστηρίου τοῦ εὐαγοῦς οἴκου τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου ...»[39]. Και συνεχίζει: «καὶ ἔκδικος τοῦ προλεχθέντος εὐαγοῦς οἴκου Στεφάνου τοῦ τῶν μαρτύρων πρώτου ...»[40]. Από την όλη διήγηση συνάγεται ότι επρόκειτο για ναό ευαγούς ιδρύματος.

Όπως προκύπτει από τα κείμενα που παρατίθενται πιο πάνω, στις περιπτώσεις, κατά τις οποίες γίνεται μνεία ναού, στις πηγές της πρώιμης περιόδου, δεν υπάρχει ολοκληρωμένη περιγραφή για την κατασκευή του οικοδομήματος ή τη διακόσμησή του[41]. Ωστόσο αυτό διαφοροποιείται στις πηγές της μεσοβυζαντινής περιόδου[42].

Αυτό που κυρίως λαμβάνεται υπόψη τόσο στις αναφορές των βυζαντινών πηγών όσο και στις ίδιες τις απεικονίσεις είναι οι λειτουργικές και πρακτικές ανάγκες και αυτές οδηγούν σε εικονογραφικές επιλογές που αποκαλύπτουν την θρησκευτική σπουδαιότητα ενός οικοδομήματος.

Δηλαδή θα πρέπει να συνδέσουμε τα αρχιτεκτονικά μέρη με το «περιεχόμενο» του χώρου που καταλαμβάνουν για τις τελετές ή τις λειτουργικές ανάγκες.

Στις πρώιμες βυζαντινές απεικονίσεις υπάρχουν αρκετά από τα στοιχεία του πρωτοτύπου, αλλά έχουν ανασυγκροτηθεί, προκειμένου να ενσωματωθούν στη διατεθείσα επιφάνεια, στοιχείο ορατό και στο ναϊκό οικοδόμημα της στήλης του Trier. Πρόβλημα βέβαια παραμένει η ταύτιση του κτίσματος που εικονίζεται στη νότια πλευρά του «*οίκου*» του Στεφάνου. Οι πολλαπλές όμως αρ-

38. Ό.π. στ. 1085 A.

39. Θεοδώρου Αναγνώστου, Εκκλησιαστική Ιστορία, P.G. τ. 86, στ. 221 BC. Ο ίδιος ναός αναφέρεται και στη στ. 224 C.

40. Θεοδώρου Αναγνώστου, Εκκλ. Ιστορία, ό.π. στ. 224 B.

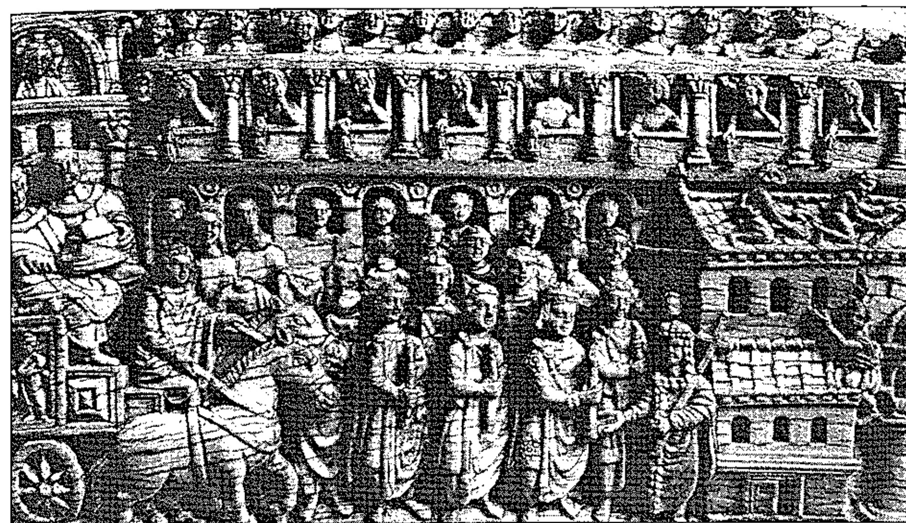
41. Richard Krautheimer, «Introduction to an "Iconography of Medieval Architecture"», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5 (1942) σ. 28.

42. Robert Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press 1999, σ. 86-127.

την ταύτιση. Η έμπνευση της πραγματικότητας μοιάζει, τελικά, να υποχωρεί μπροστά στην εικονογραφική επιλογή.

Αυτά είναι ορισμένα από τα στοιχεία που φαίνεται να εντοπίζονται στο κέντρο της αρχιτεκτονικής απόδοσης στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

43. Για τα προβλήματα της χωροταξικής ένταξης πρβλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l' Empire Byzantin. I: Le siège de Constantinople et le Patriarcat Œcuménique, τ. III: Les églises et les monastères*, Paris 1953, σ. 488-494 και R. Guilland, *Études de Topographie de Constantinople Byzantine*, τ. I-II, Berlin 1969, τ. I, σ. 82.

Πίνακας 1: Μετακομιδή λειψάνων, ελεφαντόδοντο, 5ος αιώνας, Trier, Rheinisches Laudesmuseum

Πίνακας 2: Νόμισμα του Ιουστινιανού Β΄

Πίνακας 3: Ο Χριστός στον τύπο του ελκόμενου
(Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

Πίνακας 4: Οι Μυροφόροι στον τάφο (λεπτομέρεια)
Κάλυμμα βιβλίου από ελεφαντόδοντο. Gannat, St. Croix.

Πίνακας 5: Απόδοση ναϊκού οικοδομήματος. Νόμισμα του Νέρωνα

Πίνακας 6: Ρώμη, Ναός της Santa Maria Maggiore. (Ψηφιδωτό, 5ος αιώνας)

Αναστάσιος Σινάκος

*Ένα περίεργο φυσικό φαινόμενο της εποχής του Ιουστινιανού: η «συννεφιά» των ετών 536- 537 μ.Χ.**

Ένα ανεξήγητο φυσικό φαινόμενο, που παρουσιάστηκε στον ουρανό στα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. και οδήγησε σε μεγάλη ηλιακή «έκλειψη» διάρκειας 12-18 μηνών, προκάλεσε την έκπληξη, αλλά και το φόβο των ανθρώπων της εποχής. Το φαινόμενο δεν ήταν τίποτε άλλο από μια «ξηρή ομίχλη»[1], δηλαδή μια ομίχλη, που εμφανίστηκε στην ατμόσφαιρα μάλλον μετά από ηφαιστειακή έκρηξη και την εκτόξευση τεράστιων ποσοτήτων στάχτης και θειούχων αερίων, μεγαλύτερη σε έκταση από κάθε άλλη ηφαιστειακή «ομίχλη», που παρουσιάστηκε τις τρεις τελευταίες χιλιετίες, η οποία οδήγησε σε απόκρυψη του ηλιακού φωτός και είχε επιπλέον πολύ σημαντικές κλιματολογικές συνέπειες[2].

Η «ξηρή» αυτή «ομίχλη», που σκέπασε τον ήλιο και έφερε κρύο και ανομβρία, απλώθηκε σε όλο το Βυζάντιο και έξω από αυτό σε εκτεταμένες περιοχές του βόρειου ημισφαιρίου.

Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις πηγές, που με έκπληξη και τρόμο αναφέρουν το περιστατικό, πρέπει να ξεκίνησε στα τέλη του 535 μ.Χ.[3] και διήρκεσε όλο το 536 και κατά περιοχές ως τα τέλη περίπου του 537 μ.Χ.[4] Οι

* Το άρθρο αυτό αποτελεί τη συμπληρωμένη μορφή της ανακοίνωσης του συγγραφέα με το ίδιο θέμα στην *Δ΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, που έγινε στις 20-22 Σεπτεμβρίου του 2002 στη Θεσσαλονίκη. Ευχαριστώ την καθηγήτρια κ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, η οποία δέχτηκε τη συμπερίληψή του στον παρόντα τόμο των *Βυζαντιακών*.

1. Για τον όρο «ξηρή ομίχλη» βλ. R. B. Stothers, «Mystery cloud of AD 536». *Nature* 307 (1984) 344-345, κυρίως σ. 344 (στο εξής: «Mystery»), όπου ο συγγραφέας γράφει ότι «ξηρές ομίχλες» δημιουργούνται, όταν εξαιτίας ηφαιστειακών εκρήξεων πετάγονται στην ατμόσφαιρα τεράστιες ποσότητες στάχτης και θειούχων αερίων, τα οποία σχηματίζουν σταγονίδια.

2. H. H. Lamb, *Climate: Present, Past and Future*, τ. 2: Climatic history and the Future, London 1977, 262. – Για το φαινόμενο, που μας απασχολεί, και τις κλιματολογικές του συνέπειες βλ. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Volcanic Eruptions in the Mediterranean Before A. D. 630 From Written and Archaeological Sources». *Journal of Geophysical Research* 88, No B8 (1983) 6357-6371, κυρίως σ. 6369. – Των ιδίων, «Reports, Historic Volcanism, European Dry Fogs, and Greenland Acid Precipitation, 1500 B. C. to A. D. 1500». *Science* 222 (1983) 411-413, κυρίως σ. 412. - R. B. Stothers, «Mystery» 344. – D. Keys, *Catastrophe. An Investigation into the Origins of the Modern World*, London 1999, 1. – J. Koder, «Climatic Change in the Fifth and Sixth Centuries?» στο: *The Sixth Century*. End or Beginning?, Brisbane 1996, 270-285, κυρίως σ. 276-7 (στο εξής: *Climate*, «Eruptions», «Reports», *Catastrophe* και «Climatic Change» αντίστοιχα).

3. Ἰω. Λυδός, *Περὶ διοσημειῶν*, ἐκδ. C. Wachsmuth, Lipsiae 1897 9.25.10 και 12: «Ὁ ἥλιος ἀμαυροῖτο – τοῦθ' ὅπερ γέγονε παρ' ὅλον σχεδὸν τὸν ἐνιαυτὸν τὴν ὕπατον ἔχοντος Βελισαρίου τιμήν». – Πρβλ. R. B. Stothers, «Mystery» 344. – D. Keys, *Catastrophe* 251-2.

4. Προκόπιος, *Πόλεμοι*, έκδ. J. Haury, Procopii Caesariensis Opera Omnia I-II, Lipsiae 1905. Ed.

διαφορές, που παρατηρούνται, ως προς το χρονικό διάστημα, κατά το οποίο διήρκεσε το ηφαιστειακό αυτό «σύννεφο», δικαιολογούνται, γιατί προέρχονται από διάφορους συγγραφείς, οι οποίοι ζούσαν την ίδια εποχή σε διαφορετικές περιοχές, με διαφορετικά γεωγραφικά πλάτη, τα οποία ξεκινούσαν από 30°-37° Ν στη Μεσοποταμία και έφταναν τις 42° Ν στη Ρώμη. Η για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα (18 μήνες) μειωμένη ορατότητα στις νότιες επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δείχνει ότι η «ξηρή ομίχλη» ήταν πιο παχιά εκεί και ότι η πηγή, από την οποία προήλθαν όλα αυτά τα υλικά, τοποθετείται μάλλον κάπου νότια του Βυζαντινού Κράτους. Στις βόρειες περιοχές της αυτοκρατορίας η «ομίχλη» ήταν αραιότερη και το σκοτείνιασμα του ήλιου διήρκεσε λιγότερο (12-15 μήνες)[5].

Οι συγγραφείς της εποχής μας δίνουν λεπτομερείς περιγραφές του περιστατικού.

Ο Προκόπιος λέει ότι ο ήλιος χωρίς ακτίνες έχασε τη συνηθισμένη λάμψη του σαν να είχε υποστεί έκλειψη, που κράτησε όμως ένα χρόνο. Για τον συγγραφέα αυτό ήταν κάτι το τρομακτικό και το συνδυάζει με πολέμους και κάθε είδους συμφορά[6].

stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth I-II, Leipzig 1962, 1963 IV.14.482.21: «ἐς τοῦτον δὴ τὸν ἐνιαυτὸν ἅπαντα ἠφίει», 483.4 –5: «χρόνος δὲ ἦν ὅτε δέκατον ἔτος Ἰουστινιανὸς τὴν βασιλείαν εἶχεν». – Marcell. comes ad a. 536, έκδ. MGH., Berolini 1877-1898: «ipso namque anno, Ind. XIV, post consulatum Belisarii». – Ζαχαρίας Ῥήτωρ, μτφρ. F. J. Hamilton και E. W. Brooks, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mytilene translated into English*, London 1899, 9.19.267 και 10.1.298: «From the 24th of March in this year till the 24th of June in the following year…». – Cassiodorus, *Variae*, έκδ. Th. Mommsen, MGH., AA, XII, Berolini 1877-1898 XII.25.382: «ne nos unius anni sterilitas turbare videatur». – Agapius de Menbidj, έκδ. PO. 8.429. – Anonymi Chronicon, έκδ. Anonymi *Auctoris Chronicon ad annum Christi 1234 pertinens*. CSCO 109, Scriptores Syri 56. Interpretatus est J. B. Chabot, Louvain 1965 σ. 197: «anno sequenti sol defecit per horam et dimidium». – Μιχαὴλ Σύρος έκδ. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d' Antioche (1166-1199)*, éditée pour la premiére fois et traduite en francais, τ. 1-3, Paris 1899-1904 II.220. – Πρβλ. E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e-7e siècles*, Paris 1977, 76 (στο εξής: *Pauvreté*). - R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6362. - R. B. Stothers, «Mystery» 344. – P. Farquharson, «Byzantium, Planet Earth and the Solar System» στο: *The Sixth Century. End or Beginning?*, Brisbane 1996, 263-269, κυρίως σ. 266 (στο εξής: «Planet Earth»). – J. Koder, «Climatic Change» 276.

5. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6362. – R. B. Stothers, «Mystery» 344.

6. Προκόπιος, Πόλεμοι IV.14.482.19-23 και 483.1-3: «καὶ τέρας ἐν τῷδε τῷ ἔτει ξυνηνέχθη γενέσθαι δεινότατον. Ὁ γὰρ ἥλιος ἀκτίνων χωρὶς τὴν αἴγλην, ὥσπερ ἡ σελήνη, ἐς τοῦτον δὴ τὸν ἐνιαυτὸν ἅπαντα ἠφίει, ἐκλείποντί τε ἐπὶ πλεῖστον ἐῴκει, τὴν ἀμαρυγὴν τὴν αὑτοῦ οὐ καθαρὰν

Για τον Ιωάννη Λυδό η ελάττωση της λαμπρότητας και της θερμαντικής ικανότητας του ήλιου, που είχε ως συνέπεια τη μη ωρίμανση και την καταστροφή των καρπών, ήταν ένα σημάδι, που προμήνυε μεγάλες αναστατώσεις[7].

Στον Ζαχαρία Ρήτορα υπάρχει η πληροφορία ότι ο ήλιος άρχισε να σκοτεινιάζει τη μέρα και το φεγγάρι τη νύχτα από τις 24 Μαρτίου του 536 ως τις 24 Ιουνίου του 537 μ.Χ. Ο χειμώνας ήταν εξαιρετικά βαρύς με πολύ και ασυνήθιστο, ίσως και παράκαιρο χιόνι, ώστε τα πουλιά ψόφησαν από το κρύο και την έλλειψη τροφής[8].

Ο Κασσιόδωρος από τη Ρώμη γεμάτος έκπληξη και τρόμο μας δίνει μια πληρέστατη περιγραφή. Εκείνο που τον κάνει ιδιαίτερα να φοβάται είναι η ελάττωση του φωτός του ήλιου και της σελήνης· και βέβαια ιδιαίτερα τον τρομάζει η χρονική διάρκεια της αλλαγής· τα φαινόμενα διαρκούν πολύ, τουλάχιστον ένα χρόνο και επομένως δεν είναι αυτά, που ως τότε ήξεραν και περιέγραφαν. Η απώλεια της λαμπρότητας του ήλιου, που διαρκεί ένα χρόνο, δεν μπορεί να είναι έκλειψη, όπως βέβαια και της σελήνης[9]. Το μεγάλης διάρκειας σκοτείνιασμα, που έκανε τα σώματα να μην έχουν σκιά το μεσημέρι, είχε δύο φοβερές συ-

οὐδὲ ἧπερ εἰώθει ποιούμενος, ἐξ οὗ τε ξυμβῆναι τοῦτο τετύχηκεν οὔτε πόλεμος οὔτε λοιμὸς οὔτε τι ἄλλο ἐς θάνατον φέρον τοὺς ἀνθρώπους ἀπέλιπε». – Πρβλ. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6362. – R. B. Stothers, «Mystery» 344. – S. Weisburd, «Excavating Words: A Geological Tool. Human histories unravel geological mysteries». *Science news* 127 (1985) 91-94, κυρίως σ. 92 (στο εξής: «Geological Tool»). – P. Farquharson, «Planet Earth» 266. – D. Keys, *Catastrophe* 251.

7. Ἰω. Λυδός, Περὶ διοσημειῶν 9.25.10 και 14: «Εἰ δὲ γε ὁ ἥλιος ἀμαυροῖτο… ὡς διαφθαρῆναι τοὺς καρποὺς ἐξαωρίας, σάλους βαρεῖς ἐπὶ τῆς Εὐρώπης προμηνύει γενέσθαι». – Πρβλ. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6362. – R. B. Stothers, «Mystery» 344. – D. Keys, *Catastrophe* 251-2.

8. Ζαχαρίας Ῥήτωρ 9.19.267 και 10.1.298. – Πρβλ. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6362. – R. B. Stothers, «Mystery» 344. – P. Farquharson, «Planet Earth» 266. – D. Keys, *Catastrophe* 252.

9. Cassiodorus, Variae XII.25.381.6-15: «Quis autem de talibus non magna curiositate turbetur, si versa vice consuetudinum a sideribus aliquid venire videatur obscurum? nam sicut certa securitas est suis vicibus tempora notare currentia, sic magna curiositate complemur, cum mutari talia sentiuntur. Quale est, rogo, stellarum primarium conspicere et eius solita lumina non videre? lunam noctis decus intueri orbe suo plenam et naturali splendore vacuatam? cernimus adhuc cuncti quasi venetum solem:… miramur vigorem illum fortissimi caloris usque ad extremi teporis inertiam pervenisse, quod non eclipsis momentaneo defectu, sed totius paene anni agi nihilominus constat excursu. Qualis ergo timor est diutius sustinere quod vel in summa solet populos celeritate terrere?». – Πρβλ. D. Keys, *Catastrophe* 252.

νέπειες· το συνεχές κρύο και τη μεγάλη ξηρασία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κασσιόδωρος. Έτσι ο συνεχής ξηρός και παγωμένος «χειμώνας», η πλήρης δηλαδή ανατροπή της φυσικής εναλλαγής των εποχών, δεν επέτρεπε στα σιτηρά να ωριμάσουν, στα οπωροφόρα δέντρα να καρποφορήσουν και στα αμπέλια να δώσουν γλυκά σταφύλια[10]. Ο συγγραφέας προσπαθεί να δώσει μια λογική ερμηνεία του φαινομένου. Πιστεύει ότι το διάστημα μεταξύ ουρανού και γης είναι σε υγρή κατάσταση. Αν αυτό είναι καθαρό, αφήνει τη λαμπρότητα του ήλιου να περάσει και να μας θερμάνει· αν όμως έχει υποστεί μίξη και είναι σαν τεντωμένο δέρμα, δεν επιτρέπει ούτε τα ιδιαίτερα χρώματα ούτε οι ακτίνες να περάσουν και να μας ζωογονήσουν[11].

Ο Μαρκελλίνος Κόμις μας δίνει μια πάρα πολύ σημαντική έμμεση πληροφορία για το περιστατικό. Δεν μιλάει συγκεκριμένα για σκοτείνιασμα του ουρανού, μας λέει όμως ότι το 536 μ.Χ. μια υπερβολική ξηρασία έπληξε την περιοχή της Περσίας· οι βοσκές καταστράφηκαν και δεκαπέντε χιλιάδες Σαρακηνοί κατά τον Μαρκελλίνο επέδραμαν στην Ευφρατα(η)σία, όπου η εισβολή τους αποτράπηκε με τρόπο διπλωματικό. Η πληροφορία είναι κατά τούτο σημαντική, γιατί μας δείχνει ότι η «ξηρή ομίχλη», την οποία και οι άλλοι συγγραφείς, που αναφέραμε, παρατήρησαν, μάλλον είχε φέρει την ξηρασία και έξω από τα ανατολικά όρια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, σε ένα γεωγραφικό πλάτος 30°–37° N[12].

Ο Agapius de Menbidj με μια σύντομη αναφορά μας πληροφορεί ότι «το 537 μ.Χ. η θερμότητα του ήλιου μειώθηκε και τα φρούτα εκείνη τη χρονιά δεν ωρί-

10. Cassiodorus, Variae XII.25.381.12 και 18-21: «miramur media die umbras corpora non habere», «quid enim fertilitatem producat, si terra aestivis mensibus non calescat? quid germen aperiat, si matrix pluviam non resumat? duo haec elementis omnibus probamus adversa rigorem perpetuum et contrariam siccitatem.» και 382.6-8· «hinc est quod diutius radii siderum insolito colore fuscati sunt, quod novum frigus messor expavit, quod accessu temporis poma duruerunt, quod uvarum senectus acerba est». – Πρβλ. D. Keys, *Catastrophe* 252.

11. Cassiodorus, Variae XII.25.382.1-5: «Hoc enim inane magnum, quod inter caelum terramque elementi more liquidissimi pervagatur, dum contigerit esse purum et solis claritate respersum, nostros veraciter pandit aspectus: si vero aliqua fuerit permixtione congregatum, tunc tenso quasi quodam corio nec colores proprios nec calores pervenire facit astrorum».

12. Marcell. comes ad a. 536: «Ipso namque anno ob nimiam siccitatem pastura in Persida denegata circiter quindecim milia Saracenorum... limitem Eufratesiae ingressa, ubi Batzas dux eos partim blanditiis, partim districtione pacifica fovit et bellare repressit». – Πρβλ. E. Patlagean, *Pauvreté* 76. – J. Koder, «Climatic Change» 275.

μασαν»[13], ένα συριακό Χρονικό, που αφηγείται γεγονότα ως το 1234, σημειώνει ότι το 537 μ.Χ. υπήρχε έκλειψη ηλίου για ενάμισυ χρόνο και ότι τα φρούτα και οι καρποί δεν ωρίμασαν[14], ενώ ο Μιχαήλ Σύρος (12ος αι.) θεωρεί τόσο παράξενο το γεγονός της για δεκαοχτώ μήνες «έκλειψης» του ήλιου, ώστε δεν θα το ανέφερε, αν δεν το έβρισκε καταγραμμένο σε πολύ αξιόπιστες πηγές. Κατά τον Μιχαήλ Σύρο λοιπόν ο ήλιος ανέτελλε για ενάμισυ χρόνο για τέσσερις ώρες κάθε μέρα, αλλά το φως του ήταν μια «ασθενική σκιά»· έτσι τα φρούτα εκείνη τη χρονιά δεν ωρίμασαν και το κρασί που βγήκε ήταν ξινό[15].

Ο Ηλίας Νισίβεως αναφέρει επίσης ότι σκοτάδι σκέπασε τον ήλιο στη διάρκεια της μέρας και τη σελήνη τη νύχτα από τις 24 Μαρτίου του 536 ως τις 24 Ιουνίου του 537[16].

Σήμερα επιστήμονες, που ασχολούνται με τη δενδροχρονολόγηση, επιβε-βαιώνουν με τα ευρήματά τους τις αναφορές των πηγών στο γεγονός. Πράγματι οι μελέτες τους έδειξαν ότι σε ένα μεγάλο μέρος του Β. ημισφαιρίου τα χρόνια αυτά είχαμε κλιματική μεταβολή με κρύο και ξηρασία, η οποία επηρέασε την ανάπτυξη των δέντρων. Το 536 μ.Χ. καταγράφεται ως το δεύτερο πιο κρύο καλοκαίρι των τελευταίων 1500 χρόνων, ιδιαίτερα τον Ιούλιο και Αύγουστο. Επίσης κατά τις χρονιές 536-540 μ.Χ. καταγράφονται στη Β. Ευρώπη οι πιο στενοί δακτύλιοι δέντρων (tree-rings) των τελευταίων 1500 χρόνων[17].

13. Agapius de Menbidj 8.429. – Πρβλ. E. Patlagean, *Pauvreté* 76.

14. Anonymi Chronicon 157: «Anno sequenti sol defecit per horam et dimidium, et non maturuerunt fructus arborum, neque uvae hoc anno».

15. Μιχαήλ Σύρος II.220-1. – Πρβλ. E. Patlagean, Pauvreté 76. – R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6362. – R. B. Stothers, «Mystery» 344. – J. Koder, «Climatic Change» 276. – D. Keys, *Catastrophe* 252.

16. Ηλίας Νισίβεως, *Χρονικόν*, έκδ. E. W. Brooks – J. B. Chabot, Eliae, Metropolitae Nisibeni opus chronologicum, CSCO. Scriptores Syri III, τ. 7, Paris 1910 (με λατινική μετάφραση) σ. 57: «Annus 847 (536). Eo sol tenebris involvi incepit die et luna noctu a die 24o adār ad diem 24um hĕzirān anni sequentis».

17. Για τη δενδροχρονολόγηση βλ. M. G. L. Baillie και M. A. R. Munro, «Irish tree rings, Santorini and volcanic dust veils». *Nature* 332 (1988) 344-346, κυρίως σ. 345 (στο εξής: «Santorini»). – K. R. Briffa, P. D. Jones κ.ά., «Fennoscandian summers from AD 500: temperature changes on short and long timescales». *Climatic Dynamics* 7 (1992) 111-119, κυρίως σ. 117 (στο εξής: «Temperature changes»), όπου σημειώνει: «The sixth and seventh centuries were somewhat cool, particularly the 530s and 540s, and particularly in the July/August reconstruction». – L. A. Scuderi, «A 2000-Year Tree Ring Record of annual temperatures in the Sierra Nevada Mountains». *Science* 259 (1993) 1433-1436, κυρίως σ. 1434-5 (στο εξής: «Tree Ring Record»), όπου αναφέρει ότι το 536 μ.Χ. υπήρξε το δεύτε-

Παρόμοιες αναφορές υπάρχουν σε χρονικά προερχόμενα από την Κίνα, κυρίως τη νότια. Σε αυτά αναφέρεται ότι το 536 το λαμπρότερο άστρο του αστερισμού «Τρόπις» (Carina), ο «Κάνωπος» (a-Car), το δεύτερο μετά τον Σείριο λαμπρότερο άστρο στην ουράνια σφαίρα, δεν ήταν ορατό, διότι το σκέπαζε η «ομίχλη». Οι Κινέζοι από τη λαμπρότητά του, την οποία διαπίστωναν την άνοιξη και κατά τη φθινοπωρινή ισημερία, προέβλεπαν τους επερχόμενους καιρούς. Στα ίδια χρονικά υπάρχουν αναφορές για παγωνιά και χιόνι τον Ιούλιο και Αύγουστο του 536, που κατέστρεψαν τις σοδειές και προξένησαν μεγάλη πείνα το φθινόπωρο, η οποία συνεχίστηκε ως το 538 μ.Χ.[18].

Τα συμπεράσματα των επιστημόνων, που ασχολούνται με τη δενδροχρονολόγηση, είναι σημαντικά, όχι μόνο γιατί επιβεβαιώνουν τις πηγές, αλλά και γιατί μας δείχνουν ότι η «ξηρή ομίχλη» που σκέπασε τον ήλιο το 536 μ.Χ. επηρέασε όχι μόνο τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αλλά σχεδόν όλο το βόρειο ημισφαίριο.

Οι αναφορές όλων των πηγών, που αναφέρονται στο γεγονός, είναι εκπληκτικές. Τι μπορεί λοιπόν να συνέβη; Αρκετοί σύγχρονοί μας επιστήμονες πιστεύουν ότι το φαινόμενο προκλήθηκε από μια τεράστια ηφαιστειακή έκρηξη. Πράγματι «ξηρές ομίχλες» ή καταχνιές, θαμπάδα του ήλιου και της σελήνης και ιδιαίτερα οπτικά φαινόμενα, εμφανίζονται ύστερα από μεγάλες ηφαιστειακές εκρήξεις, οι οποίες εκτοξεύουν στην τροπόσφαιρα και κυρίως στη στρατόσφαιρα ογκώδεις ποσότητες στάχτης από πυριτικό αργίλιο και θειούχων αερίων, που σχηματίζουν σταγονίδια. Η στάχτη κατακαθίζει σχετικά γρήγορα λόγω της βαρύτητας, αφού έχει θερμάνει τη στρατόσφαιρα, γιατί τα μικροσωματίδια, που την αποτελούν, απορροφούν την ηλιακή ακτινοβολία· τα αέρια όμως σκορπίζουν και μπορούν να παραμείνουν στη στρατόσφαιρα για χρόνια ανακλώντας την ηλιακή ακτινοβολία. Γι' αυτόν το λόγο ακριβώς υπάρχει ξηρασία και κρύο

ρο πιο κρύο έτος των τελευταίων 2000 χρόνων με απόκλιση – 3,13^{o}C· η θερμοκρασία αυτή αντιστοιχεί στο δεύτερο πιο κρύο έτος στο Φιννοσκανδιναβικό αρχείο θερμοκρασιών με απόκλιση – 2,0^{o}C. Κατά τους ακριβείς λόγους του συγγραφέα: «The reconstructed temperature series, which starts at A. D. 1, shows that temperature has varied in a coherent manner with alternating periods of warm and cold over the last 2000 years... The second coldest year, A. D. 536 (- 3.13^{o}C), corresponds to the second coldest year (- 2.0^{o}C) in the Fennoscandian temperature record». – M. G. L. Baillie, «Dendrochronology raises questions about the nature of the AD 536 dust-veil event». *The Holocene* 4.2 (1994) 212-217, κυρίως σ. 212-3 (στο εξής: «Dendrochronology»). – J. Koder, «Climatic Change» 276-7. – D. Keys, *Catastrophe* 254.

18. S. Weisburd, «Geological Tool» 93.

και οι σοδειές σταφυλιών και δημητριακών το καλοκαίρι είναι φτωχές. Γενικά το κλίμα τείνει να γίνει άστατο και χαοτικό[19].

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στα νεότερα χρόνια έχουν μελετηθεί τα αποτελέσματα τέτοιων εκρήξεων, κυρίως η παραγωγή αερίων με όλα τα επακόλουθα· έτσι μελετήθηκε η έκρηξη του ηφαιστείου της Tambora στην Ινδονησία το 1815, η οποία επέφερε όμοιες ατμοσφαιρικές ανωμαλίες, ακόμη και σε απομακρυσμένες περιοχές στην Ευρώπη και τη Β. Αμερική[20].

Ποιο μπορεί να ήταν λοιπόν το ηφαίστειο, που προκάλεσε το κλιματικό χάος και κατέστρεψε τις σοδειές; Οι ερευνητές πιστεύουν ότι δεν ήταν ηφαίστειο της Μεσογείου. Σήμερα έχει συνταχθεί κατάλογος των εκρήξεων των ηφαιστείων της Μεσογείου για τους εφτά πρώτους χριστιανικούς αιώνες ως το 626 μ.Χ., ο οποίος για την έκρηξη του 536 μ.Χ. δεν δέχεται ότι προήλθε από ηφαίστειο της Μεσογείου[21]. Εξάλλου και ο Προκόπιος, ο οποίος αυτή τη χρονιά ήταν στην Ιταλία, δεν μνημονεύει τέτοιο γεγονός[22]. Η διάρκεια της «ξηρής ομίχλης», που στις βόρειες περιοχές της Αυτοκρατορίας σε γεωγραφικό πλάτος 41°–42° N ήταν 12 μήνες, ενώ στις νότιες σε γεωγραφικό πλάτος 30°–37° N ήταν 18 μήνες, μας κάνει να δεχτούμε ότι στις νότιες περιοχές ήταν πιο παχιά και ότι η πηγή – ηφαίστειο των αερίων τοποθετείται κάπου στα νότια. Θα πρέπει λοιπόν να

19. G. Beaujouan, «Ιστορικός χρόνος» στο: *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Α΄, Αθήνα 1979 (μτφρ. Ε. Στεφανάκη) 87-107, κυρίως σ. 91, όπου σημειώνει: «Μετά από μερικές μεγάλες ηφαιστειακές εκρήξεις οι κονιορτοί που εκτινάσσονται στα υψηλά στρώματα της ατμόσφαιρας κοσκινίζουν, κάποτε για πολλά χρόνια, τις ηλιακές ακτινοβολίες, που η θερμική τους δύναμη μπορεί έτσι να ελαττωθεί από 15 ως 20% στην επιφάνεια της Γης: έτσι εξηγούνται οι χαμηλές θερμοκρασίες των χρόνων 1784-86, 1816, 1884-86, 1912-13». – C. U. Hammer, H. B. Clausen κ.ά., «Greenland ice sheet evidence of post-glacial volcanism and its climatic impact». *Nature* 288 (1980) 230-235, κυρίως σ. 230 (στο εξής: «Evidence»). – R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6369. – R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Reports» 411. – R. B. Stothers, «Mystery» 344. – D. Keys, *Catastrophe* 3, 253 και 294.

20. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Reports» 411. – D. Keys, *Catastrophe* 274.

21. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6367. Οι δύο ερευνητές στηριζόμενοι σε αναφορές συγγραφέων των εφτά πρώτων χριστιανικών αιώνων έχουν συντάξει κατάλογο, στον οποίο αναφέρονται μία έκρηξη της Θήρας το 46 μ.Χ., τρεις εκρήξεις της Αίτνας το 38-40, 252, 417-425 μ.Χ. και πέντε εκρήξεις του Βεζούβιου το 79, 202-3, 469-474, 505 και 512 μ.Χ. Οι εκρήξεις του 536 και 626 πιστεύουν ότι δεν προέρχονται από ηφαίστεια της Μεσογείου.

22. Προκόπιος, Πόλεμοι VI.4.168.10-13: «Τότε (ο εκδότης σημειώνει το 537 μ.Χ.) καὶ τὸ ὄρος ὁ Βέβιος ἐμυκήσατο μέν, οὐ μέντοι ἠρεύξατο, καίτοι γε καὶ λίαν ἐπίδοξος ἀπ' αὐτοῦ ἐγεγόνει ὅτι ἐρεύξεται. Διὸ δὴ καὶ τοῖς ἐπιχωρίοις ξυνέβη ἐς δέος μέγα ἐμπεπτωκέναι». – Πρβλ. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6362-3.

τοποθετηθεί στους τροπικούς (23° S – 23° N), επειδή τα αέρια των εκρήξεων νότια από 23° S δεν φτάνουν στο βόρειο ημισφαίριο σε σημαντικές ποσότητες.

Οι επιστήμονες, που μελέτησαν το θέμα, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι πηγή των αερίων ήταν η έκρηξη του ηφαιστείου Rabaul (4° S) πάνω στο νησί Ν. Βρετάνη που ανήκει στην Παπούα - Ν. Γουινέα. Στο συμπέρασμα αυτό έφτασαν ύστερα από την εξέταση λάβας του ηφαιστείου Rabaul με ραδιενεργό άνθρακα, η οποία χρονολογήθηκε στο 540 (± 90) μ.Χ.[23]. Στηριζόμενοι και στις αναφορές των πηγών ότι ο ήλιος έλαμπε για τέσσερις μόνον ώρες τη μέρα κατά την εποχή της ανάπτυξης και ωρίμανσης των φρούτων, την άνοιξη δηλαδή και το καλοκαίρι, έφτασαν στο συμπέρασμα ότι ο ήλιος και η σελήνη στο μέγιστό τους ύψος μπορούσαν να εμφανίζονται περίπου δέκα φορές πιο αμυδρά από το φυσικό τους. Βέβαια ο ουρανός δεν θα ήταν απόλυτα σκοτεινός, γιατί το φως του ήλιου διασκορπισμένο πίσω από τα μόρια της σκόνης θα φώτιζε τον υπόλοιπο[24]. Συγκρίνοντας την έκρηξη αυτή με εκείνη της Αίτνας του 44 π.Χ., του Βεζούβιου το 472 μ.Χ. και την άγνωστης προέλευσης του 626 μ.Χ. διαπιστώθηκε ότι η καταχνιά και το κρύο, που προκλήθηκαν από αυτή διήρκεσαν για διπλάσιο σχεδόν χρονικό διάστημα (18 μήνες το 536, ενώ οι άλλες 9, 12 και 9 μήνες αντίστοιχα). Εφόσον δεχόμαστε ότι η έκρηξη αυτή ήταν πολύ απομακρυσμένη, θα πρέπει η εκρηκτική της δύναμη να ήταν τεράστια και πάντως πολύ μεγαλύτερη από αυτές που προαναφέρθηκαν[25]. Την άποψή τους οι ερευνητές αυτοί στηρίζουν και σε ευρήματα στους πάγους της Γροιλανδίας. Πράγματι βρέθηκαν θειούχα όξινα αερολύματα, από τα οποία το ένα χρονολογήθηκε στο 535 μ.Χ. και το άλλο στο 540 (± 10) μ.Χ.[26]. Συγκρίνοντας με παρόμοια ευρήματα από την

23. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6363. – R. B. Stothers, «Mystery» 344.

24. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6369. – Των ιδίων, «Reports» 411. – R. B. Stothers, «Mystery» 344. O R. B. Stothers γράφει, για να εξηγήσει το φαινόμενο, ότι σε κανονικές συνθήκες η ακτινοβολία του ήλιου θα ήταν αισθητά μειωμένη, αν ο ήλιος βρισκόταν ~ 2,5° σε φανερό ύψος πάνω από τον ορίζοντα. Την άνοιξη και το καλοκαίρι, οπότε ο ήλιος πέφτει σχεδόν κατακόρυφα, αν έλαμπε μόνο τέσσερις ώρες σε ένα πλάτος 33° N, θα πρέπει να είχε αρχίσει να δύει σε ύψος 30°. Το «δύει» φυσικά σημαίνει ότι στο ύψος αυτό είχε ήδη σκεπαστεί από την «ομίχλη».

25. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6357 και 6369.

26. «Αερόλυμα» ή «αεροσόλ» ή «αεροζόλ»: αιώρημα υπερμικροσκοπικών σταγονιδίων ή στερεών σωματιδίων μέσα σε ένα αέριο (συνήθως αέρα). Ο όρος χρησιμοποιείται συχνά, ιδιαίτερα στην περίπτωση σταγονιδίων ομίχλης ή σύννεφων και σωματιδίων σκόνης. Για το «αερόλυμα» βλ. σχετικά Εγκυκλοπαιδεία *Πάπυρος-Larousse-Britannica*, τ. 3, σ. 27. Για τη χρονολόγηση των αερολυμάτων βλ. M. M. Herron, «Impurity Sources Of F^-, $C1^-$, NO_3^- and SO_4^{2-} in Greenland and Antarctic

έκρηξη του ηφαιστείου Tambora του 1815 μ.Χ., καθώς και του ηφαιστείου Krakatoa του 1883 μ.Χ. καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η έκρηξη του 536 μ.Χ. τοποθετείται στους τροπικούς. Έτσι πιστεύουν ότι πρόκειται για το ηφαίστειο Rabaul, του οποίου η λάβα, όπως είπαμε, χρονολογήθηκε με ραδιενεργό άνθρακα στα 540 (± 90) μ.Χ.[27].

Άλλοι σύγχρονοί μας επίσης επιστήμονες πιστεύουν ότι δεν πρόκειται για ηφαιστειακή έκρηξη – κυρίως γιατί η έκρηξη του Rabaul μπορεί να συνέβη και μετά το 536 μ.Χ. –, αλλά για πτώση στον ωκεανό ενός αστεροειδούς ή ενός μεσαίου μεγέθους κομήτη. Στηρίζονται μάλιστα, για να θεμελιώσουν την άποψή τους, σε προσομοίωση μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή των γεγονότων, που προκαλεί η πτώση ενός μείζονος αστεροειδούς[28].

Με βεβαιότητα δεν μπορεί κανείς να αποδεχθεί τη μία ή την άλλη άποψη.

Μπορεί όμως να διατυπώσει μερικές σκέψεις. Η πρόσκρουση αστεροειδούς ή κομήτη στην ξηρά θα δημιουργούσε κρατήρα σαράντα περίπου χιλιομέτρων, ο οποίος θα είχε παρατηρηθεί. Η πτώση τους στη θάλασσα θα σήκωνε τεράστιο παλιρροϊκό κύμα, το οποίο θα εισέδυε δεκάδες χιλιόμετρα στην ξηρά, ιδίως σε παραθαλάσσιες επίπεδες περιοχές και θα σάρωνε τα πάντα. Μια τέτοια καταστροφή ήταν αδύνατο, αν είχε συμβεί στα όρια του Βυζαντινού Κράτους ή σε γειτονικές περιοχές, να μην την είχαν πληροφορηθεί οι συγγραφείς της εποχής και να μην την είχαν αναφέρει στα κείμενά τους. Και αυτό όμως αν είχε συμβεί, θα υπήρχαν κατάλοιπα, ευρήματα των οποίων θα κατέγραφαν οι σημερινοί γεωλόγοι και αρχαιολόγοι. Κάτι ακόμα, που μας κάνει να δεχθούμε ότι επρόκειτο για έκρηξη ηφαιστείου – πιθανόν του Rabaul –, είναι η διάρκεια των φαινομένων, που κράτησαν 12 ή 18 μήνες. Μόνον αυτή παράγει θειούχα όξινα αέρια, τα οποία επηρεάζουν για μεγάλο χρονικό διάστημα το κλίμα[29].

Το γεγονός επηρέασε όλη την αυτοκρατορία και περιοχές έξω από αυτή· οι συνέπειες, που προέκυψαν, ήταν πολύ σημαντικές και οδυνηρές. Ήδη ο Προ-

Precipitation». *Journal of Geophysical Research* 87, C4 (1982) 3052-3060, κυρίως σ. 3059-3060 (στο εξής: «Greenland and Antarctic Precipitation»). – C. U. Hammer, H. B. Clausen κ.ά., «Evidence» 235. – L. A. Scuderi, «Tree Ring Record» 1435, όπου σημειώνει: «The second coldest year, A. D. 536... may be related to a volcanic eruption that is recorded in the acidity record from the Camp Century, Greenland, ice core and in historical records».

27. R. B. Stothers και M. R. Rampino, «Eruptions» 6363. – R. B. Stothers, «Mystery» 344.

28. P. Farquharson, «Planet Earth» 267.

29. D. Keys, *Catastrophe* 266, 269.

κόπιος, όπως αναφέραμε, το είχε παρατηρήσει και το ανέφερε λέγοντας ότι ούτε πόλεμος, ούτε λοιμός, ούτε κάτι άλλο, που φέρνει το θάνατο, έλειψε στα χρόνια αυτά[30]. Οι επιδρομές στα βυζαντινοπερσικά σύνορα το 536 μ.Χ., τις οποίες ήδη αναφέραμε, αλλά και η περσική επιδρομή του 539/540 μ.Χ. ίσως είχαν ως αιτία την «έκλειψη» ηλίου του 536/7[31]. Οι κλιματικές διακυμάνσεις και κυρίως οι μεγάλες περίοδοι ξηρασίας, που ακολούθησαν το γεγονός, φαίνεται επίσης ότι υπήρξαν η αιτία των μετακινήσεων πληθυσμών στα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας – ο Προκόπιος μιλάει για Ούννους, οι οποίοι εισέβαλαν το 540 μ.Χ. στο Βυζάντιο και έφτασαν ως τον ισθμό της Κορίνθου και την Κωνσταντινούπολη λεηλατώντας και αιχμαλωτίζοντας. Επρόκειτο για νομαδικούς ίσως λαούς, οι οποίοι επηρεάζονται άμεσα από τις κλιματικές μεταβολές· στη συγκεκριμένη περίπτωση τη μεγάλη ξηρασία, που ερήμωσε τα βοσκοτόπια και έκανε τις πηγές να στερέψουν. Η πείνα, που ακολούθησε, η φτώχεια, η αστάθεια φαίνεται ότι τους οδήγησαν στις μετακινήσεις και στην εισβολή στην αυτοκρατορία. Βέβαια μετακινήσεις στα βόρεια σύνορα είχαν γίνει και προηγουμένως, όμως όχι σε αυτήν την κλίμακα και με καταστροφές τρομακτικές[32].

Δεν αποκλείεται επίσης η πλημμύρα του Πάδου το 540 μ.Χ., την οποία περιγράφει ο Προκόπιος και η οποία κατά περίεργο τρόπο δεν υποχωρούσε, να συνδέεται με τις πολλές βροχές του 538/9 και μετά, που ακολούθησαν τη μεγάλη ξηρασία του 536/7· όλα βέβαια ήταν συνέπειες της έκρηξης, που αναφέραμε[33]. Και ο νόμος του 538/9 του Ιουστινιανού, με τον οποίο θεσπίζονταν λεπτομερείς κανονισμοί για τη συλλογή στην Αλεξάνδρεια και τη μεταφορά στην

30. Προκόπιος, Πόλεμοι IV.14.483.1-3: «Ἐξ οὗ τε ξυμβῆναι τοῦτο τετύχηκεν, οὔτε πόλεμος οὔτε λοιμὸς οὔτε τι ἄλλο ἐς θάνατον φέρον τοὺς ἀνθρώπους ἀπέλιπε». – Πρβλ. J. Koder, «Climatic Change» 275, 277. – P. Farquharson, «Planet Earth» 266.

31. Marcell. comes ad a. 536. – Πρβλ. E. Patlagean, *Pauvreté* 76. – J. Koder, «Climatic Change» 275. – P. Farquharson, «Planet Earth» 267.

32. Προκόπιος, Πόλεμοι II.4.163.8-24 και 164.1-16: «Μέγα μὲν εὐθὺς στράτευμα Οὐννικόν, διαβάντες ποταμὸν Ἴστρον, ξυμπάσῃ Εὐρώπῃ ἐνέσκηψαν... Ἐκ κόλπου γὰρ τοῦ Ἰονίου οἱ βάρβαροι οὗτοι ἅπαντα ἐφεξῆς ἐληίσαντο μέχρι ἐς τὰ Βυζαντίων προάστεια... καὶ τά τε χρήματα ἔχοντες αἰχμαλώτων τε μυριάδας δυοκαίδεκα ἀπαγόμενοι ἐπ' οἴκου ἅπαντες ἀνεχώρησαν». – Πρβλ. R. Browning, «Ο αιώνας του Ιουστινιανού», *IEE*, τ. Ζ΄, Αθήνα 1978, 150-221, κυρίως σ. 181 και 190-1 (στο εξής: «Ιουστινιανός»). – P. Farquharson, «Planet Earth» 267.

33. Προκόπιος, Πόλεμοι VI.28.276.2-15: «Οὕτω δὲ τοῦ ποταμοῦ τούτου τὸ ὕδωρ ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ ὑπέληγεν ὥστε αὐτοῦ ναυτίλλεσθαι τὸ παράπαν ἀδύνατα ἦν... τοῦτο δὲ αὐτῷ ξυμβῆναι οὐ πώποτε πρότερον ἀκοῇ ἴσμεν». – P. Farquharson, «Planet Earth» 266.

Κωνσταντινούπολη του σιταριού, πιθανόν να έχει σχέση με αυξημένες ελλείψεις τροφής, που οφείλονταν σε κακές σοδειές, οι οποίες σχετίζονταν με το γεγονός που περιγράφουμε[34].

Φαίνεται όμως ότι η πιο σημαντική συνέπεια ήταν ο λοιμός του 542 μ.Χ., δηλαδή η βουβωνική πανώλης, που το βακτηρίδιό της (Pasterella pestis)[35] είναι ενδημικό του επίμυος και μεταδίδεται στον άνθρωπο από τον ψύλλο των ποντικών (Xenopsylla cheopis)[36], την ανάπτυξη των οποίων ευνοούν συγκεκριμένες κλιματολογικές συνθήκες. Πράγματι η κλιματική ανισορροπία, που επικράτησε μετά το 536 μ.Χ., θεωρείται σήμερα η αιτία, που οδήγησε στην επιδημία του 542. Υπήρξε δηλαδή κλιματική ταλάντωση, η οποία έφερε εναλλάξ ακραία καιρικά φαινόμενα. Έτσι, ενώ ως το 538/9 υπήρχε ξηρασία και άκαιρες παγωνιές, στη συνέχεια ο καιρός έγινε βροχερός και υγρός. Αυτή η κλιματική διαταραχή υπήρξε το έναυσμα του μεγάλου λοιμού[37]. Οι αλλαγές των μετεωρολογικών συνθηκών οδηγούν στο ξαφνικό ξέσπασμα μιας επιδημίας πανώλους. Με μεγάλη πιθανότητα θα μπορούσε να δοθεί το εξής σχήμα της έναρξης και της πορείας της επιδημίας: η ποσότητα και η ποιότητα της τροφής εξηγούν τις πληθυσμιακές ταλαντώσεις των τρωκτικών, τα οποία αυξάνονται, όταν η τροφή τους είναι άφθονη και πλούσια σε θρεπτικά στοιχεία. Οι πολλές βροχές του 538/9, που ακολούθησαν τη μεγάλη ξηρασία του 536/7, έδωσαν άφθονη και πλούσια τροφή στα τρωκτικά, που ευνόησε τον πολλαπλασιασμό τους, ιδίως στις περιοχές από όπου ο λοιμός ξεκίνησε[38]. Η πληθυσμιακή έκρηξη οδήγησε

34. Ed. 13.IV-VIII– a. 538-9 στο NJ. έκδ. R. Schöll-G. Kroll (CJC. III), Berlin 1895 (φωτ. ανατ. Dublin/Zürich 1972). – Πρβλ. P. Farquharson, «Planet Earth», 266. Ο J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I. to the death of Justinian*, τ. II, New York 1958, 342 (στο εξής: *History*) πιστεύει ότι ο νόμος αφορούσε σε διοικητικές αλλαγές στην Αίγυπτο, όπως και ο Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. Α΄(324-565), Ε΄ανατ., Θεσσαλονίκη 1978, 1995, 486-7 (στο εξής: *Ιστορία Α΄*).

35. Μ. Σιών, «Πανώλης» στο: *Εσωτερική Παθολογία*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1998, 191-194, κυρίως σ. 191.

36. Ι. Παπαπαναγιώτου, *Ιατρική Μικροβιολογία και Ανοσοβιολογία*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1988, 180.

37. H. H. Lamb, Climate 262, όπου σημειώνει: «Both the great plagues, in the sixth and fourteenth centuries A. D., occurred in times of increasing climatic disturbance, i.e. of intermittent great storminess and wetness alternating with periods of drought». – W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, Amsterdam 1989, 182 (στο εξής: Städte). – P. Farquharson, «Planet Earth» 266.

38. M. Begon, J. L. Harper κ.ά., Ecology: *Individuals, Population and Communities*, Oxford 19902, 533 (στο εξής: *Ecology*), όπου σημειώνει: «The voles... are affected by their food... and by the weather.» και 535, όπου υπογραμμίζει: «Rodents increase to a peak density on high-quality food». –

στην έντονη μετακίνηση και τα τρωκτικά άρχισαν να μετακινούνται[39]. Ο επίμυς είναι φορέας του βακτηριδίου της πανώλους (Pasterella pestis) και ξενιστής του ψύλλου, ο οποίος αρρωσταίνει από το βακτηρίδιο και με τα τσιμπήματά του το μεταδίδει στον άνθρωπο. Το βακτηρίδιο καθίσταται ενεργό σε συγκεκριμένες περιβαλλοντικές συνθήκες, όταν δηλαδή η υγρασία του αέρα είναι 90-95 %, όπως μετά το 538/9 μ.Χ.[40]. Η περιοχή από όπου ξεκίνησε ο λοιμός ήταν πιθανόν η Αιθιοπία[41], που δέχθηκε τις επιπτώσεις από την κλιματική ταλάντωση. Στη συνέχεια τα τρωκτικά μετακινήθηκαν και με καράβια, τα οποία έφταναν εκεί, για να εμπορευθούν, και ο λοιμός μεταδόθηκε στην Αίγυπτο. Πρώτη πόλη της αυτοκρατορίας, που νόσησε, ήταν το Πηλούσιο, από όπου ο λοιμός μεταδόθηκε σε όλες της τις επαρχίες[42].

D. Keys, *Catastrophe* 19.

39. M. Begon, J. L. Harper κ.ά., *Ecology* 538. – M. Buchanan, *Κρίσιμη κατάσταση. Πολυπλοκότητα και χάος στον ρου της Ιστορίας*, Αθήνα 2001 (μτφρ. Γ. Αθανασοπούλου και Ν. Πρατσίνης), σ. 202, όπου σημειώνει: «Είναι σίγουρα ορθό ότι οι κλιματικές αλλαγές και οι ηφαιστειακές εκρήξεις... επηρεάζουν τις βιοκοινότητες σε όλον τον πλανήτη».

40. W. Brandes, *Städte* 182. – D. Keys, *Catastrophe* 19-20.

41. Εὐάγριος, 'Εκκλησ. 'Ιστορία, ἐκδ. J. Bidez – L. Parmentier, The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia, London 1898 (ανατ. Amsterdam 1964) IV.29.177.9: «Καὶ ἤρχθαι μὲν ἐξ Αἰθιοπίας καὶ νῦν ἐλέγετο». Δεν υπάρχει λόγος να αγνοηθεί η αξιόπιστη μαρτυρία του Ευάγριου, που βρίσκεται κοντά στα γεγονότα. Και ο Προκόπιος αναφέρει ότι ξεκίνησε από την Αίγυπτο. Βλ. Πόλεμοι II.22.250.13-17. Γι' αυτό μάλλον θα πρέπει να μη γίνει δεκτή η άποψη του R. Browning, που δέχεται ότι μάλλον ξεκίνησε από την Ινδία. – Βλ. R. Browning, «Ιουστινιανός» 181. Εξάλλου, αν είχε διαδοθεί από την Ινδία, ήταν πιο πιθανό να εκδηλωθεί πρώτα ο λοιμός στο περσικό κράτος, πράγμα το οποίο δε συνέβη, γιατί ο λοιμός επεκτάθηκε εκεί το 543. Βλ. R. Browning, Ιουστινιανός 183. Για την άποψη ότι ο λοιμός ξεκίνησε από την Αιθιοπία βλ. και E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, t. II. *De la disparition de l' Empire d' Occident a la mort de Justinien*, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949, 758, (στο εξής: *Histoire*), όπου σημειώνει: «cette épidémie terrible s' était déclarée en Égypte où elle avait été importée d' Abyssinie». – C. Mango, *Byzantium: The Empire of New Rome*, London 1980, σ. 68 (στο εξής: *Byzantium*). – W. Brandes, *Städte* 182-3. Οι σημερινές γεωγραφικές γνώσεις μάς κάνουν με πολύ μεγάλη πιθανότητα, σχεδόν βεβαιότητα, να θεωρούμε την αναφορά του Ευάγριου αξιόπιστη. Πράγματι οι Βυζαντινοί ονόμαζαν Αιθιοπία μια περιοχή κοντά στο λεγόμενο Βαρβαρικό κόλπο (σημ. Αν. Σομαλία), στον οποίο υπήρχαν σημαντικά λιμάνια και εμπόρια (Πανών κώμη, Οπώνη εμπόριον, Τονίκη εμπόριον, Εσσινά εμπόριον), όπου έφταναν, για να εμπορευτούν. Οι περιοχές αυτές κοντά στον Ισημερινό βρίσκονται στο ίδιο περίπου γεωγραφικό πλάτος με το ηφαίστειο Rabaul (4ο S) και ήταν πολύ πιθανόν οι θερινοί μουσώνες να μετέφεραν εκεί μεγάλες ποσότητες στάχτης και αερίων από την έκρηξη, που μετέβαλαν το κλίμα και οδήγησαν στην έκρηξη του λοιμού. Βλ. Μιχ. Σ. Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αθήνα 1996, 58 (στο εξής: *Ιστορικογεωγραφικά*).

42. Προκόπιος, Πόλεμοι II.22.250.13-17: «Ἤρξατο μὲν ἐξ Αἰγυπτίων οἳ ᾤκηνται ἐν Πηλου-

Ο λοιμός, που συνδέθηκε άμεσα με την κλιματική κατάρρευση, η οποία πάλι υπήρξε συνέπεια, όπως πιθανολογείται, της έκρηξης του ηφαιστείου Rabaul του νησιού Ν. Βρετάνη της Παπούα - Ν. Γουινέας, είχε τεράστιες δημογραφικές, οικονομικές και πολιτικοκοινωνικές συνέπειες. Οι αριθμοί των νεκρών βέβαια που δίνει ο Προκόπιος και η φράση του «παραλίγο να εξαφανιστεί το ανθρώπινο γένος» ίσως είναι υπερβολικοί[43]. Παρόλα αυτά και το μισό ή και το ένα τρίτο του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης να χάθηκε, η συμφορά ήταν εξαιρετικά μεγάλη· ο Ευάγριος εξάλλου αναφέρει ότι μερικές πόλεις ερημώθηκαν. Ο Προκόπιος επίσης λέει ότι οι πιο πολλοί γεωργοί πέθαναν από τον λοιμό και ότι τα χωριά ερήμωσαν. Τα ίδια σημειώνει ο Παύλος Διάκονος· «φωνή ανθρώπων, λέει, δεν υπήρχε στους αγρούς· μόνον άγρια θηρία. Οι βοσκότοποι έγιναν τόπος ταφής των ανθρώπων»[44]. Η μείωση του πληθυσμού, ιδιαίτερα των νέων

σίῳ. γενομένη δὲ δίχα πὴ μὲν ἐπί τε 'Αλεξανδρείας καὶ τῆς ἄλλης Αἰγύπτου ἐχώρησε, πὴ δὲ ἐπὶ Παλαιστίνους τοὺς Αἰγυπτίοις ὁμόρους ἦλθεν, ἐντεῦθέν τε κατέλαβε τὴν γῆν σύμπασαν». – Πρβλ. J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. to 800 A.D.)*, Amsterdam 1966, 401 (στο εξής: History). – C. Mango, Byzantium 68. – M. G. L. Baillie, «Dendrochronology» 212. – Μιχ. Σ. Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά* 176-9. Ο Κορδώσης αναφέρει στη σ. 178 του ανωτέρω έργου ότι την πανώλη του 542 μ.Χ. περιγράφει ο Αγαθίας. Η αναφορά δεν είναι ακριβής, επειδή ο Αγαθίας αναφέρεται στο εκ νέου ξέσπασμα της πανώλους κατά το 558 μ.Χ. στο E.10.178 στην έκδοση R. Keydell, *Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque*, Berolini 1967.

43. Προκόπιος, Πόλεμοι II.22.249.9-10: «'Εξ οὗ δὴ ἅπαντα ὀλίγου ἐδέησε τὰ ἀνθρώπινα ἐξίτηλα εἶναι» και II.23.256.10-15: «Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἔθνησκον τῶν εἰωθότων ὀλίγῳ πλείους, εἶτα ἔτι μᾶλλον τὸ κακὸν ᾔρετο, μετὰ δὲ ἐς πεντακισχιλίους ἡμέρᾳ ἑκάστῃ ἐξικνεῖτο τὸ τῶν νεκρῶν μέτρον, καὶ αὖ πάλιν ἐς μυρίους τε καὶ τούτων ἔτι πλείους ἦλθεν». – Πρβλ. J. Durliat, «La peste du VIe siècle. Pour un nouvel examen des sources byzantines» στο: *Hommes et richesses dans l' Empire byzantin*, t. I (IVe–VIIe siècle), Paris 1989, 118 (στο εξής: «Peste»).

44. Προκόπιος, *'Ανέκδοτα*, ἐκδ. J. Haury, Procopii Caesariensis Opera Omnia III, τεύχος 1, Lipsiae 1906. Ed. stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth III, Leipzig 1963 XXIII.24.144.17-21: «'Αλλὰ καὶ τοῦ λοιμοῦ ξύμπασαν περιλαβόντος τήν τε ἄλλην οἰκουμένην καὶ οὐχ ἥκιστα τὴν τῶν 'Ρωμαίων ἀρχὴν τῶν τε γεωργῶν ἀφανίσαντος μέρος τὸ πλεῖστον, καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἐρήμων ὡς τὸ εἰκὸς τῶν χωρίων γεγενημένων». – Εὐάγριος, 'Εκκλησ. 'Ιστορία IV.29.177.11-13: «Καὶ ἔνιαι μὲν πόλεις ἐπὶ τοσοῦτον κατεσχέθησαν ἄχρι καὶ τοῦ παντάπασι κενὰς οἰκητόρων γενέσθαι». – Παύλος Διάκονος, *Historia Langobardorum*, ἐκδ. L. Bethmann et G. Waitz. MGH. SRL (Scriptores Rerum Langobardicarum), saec. VI-IX, Hannoverae 1878 4.2.74: «Peculia sola remanebant in pascuis, nullo adstante pastore... nulla vox in rure, nullus pastorum sibilus, nullae insidiae bestiarum in pecudibus... Pastoralia loca versa fuerant in sepulturam honimum.». – Πρβλ. R. Browning, «Ιουστινιανός» 181. – C. Mango, *Byzantium* 68. – E. Patlagean, *Pauvreté* 83, 85, 88 και 91. – W. Brandes, *Städte* 181. – C. Mango, *Le Développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècles)*, Paris 1990, 51. – M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XI e siècle.*

ανθρώπων, είχε τεράστιες οικονομικές συνέπειες. Η έλλειψη εργατικών χεριών οδήγησε στη μείωση της αγροτικής παραγωγής ή στην ολοκληρωτική καταστροφή της, όπως και της μεταποίησης. Το εμπόριο επίσης υπέστη τις συνέπειες από τη μεγάλη μείωση του πληθυσμού. Η μεγάλη έλλειψη των αγαθών οδήγησε σε άνοδο των τιμών και τελικά στην πείνα, που ακολούθησε το λοιμό[45].

Εξίσου σημαντικές, αν όχι και περισσότερο, ήταν οι κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες. Η πανώλης αποδεκάτισε την τάξη των βουλευτών και οδήγησε στην επικράτηση νέων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται από τα τέλη του 5ου αι. κυρίως όμως από τις αρχές του 6ου αι. Αυτές είναι οι «πρωτεύοντες», οι «οικήτορες» και οι «κτήτορες», στα χέρια των οποίων περιήλθαν πια οι λειτουργίες των πόλεων και η διοίκησή τους. Η αστική ζωή κατέρρευσε και μαζί της ο παλιός τρόπος διοίκησης. Ο Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος σημειώνει σχετικά: «τοιουτοτρόπως ἡ πόλις κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα ἄφησε τὸν παλαιὸν τρόπον διοικήσεως καὶ εἰσέρχεται εἰς νέον, μεσαιωνικόν. Πιθανώτατα εἰς τὰς νέας αὐτὰς ἐξελίξεις συνετέλεσεν... καὶ ἡ μεγάλη ἐπιδημία τοῦ 542/3 ἡ ὁποία ἀπεδεκάτισε τὸν πληθυσμὸν τῶν πόλεων καὶ ἐδημιούργησε μεγάλα κενὰ εἰς τὴν τάξιν τῶν βουλευτῶν»[46]. Και ο J. B. Bury

Propriété et exploitation du sol, Paris 1992, 460 (στο εξής: *Hommes et la terre*). – J. Koder, «Climatic Change» 277.

45. J. B. Bury, *History* 402-3, όπου σημειώνει: «It (εν. plague) produced a stagnation of trade... All customary occupations were broken off... The consequence was that Constantinople, always richly supplied, was in a state of famine, and bread was a great luxury». – E. Patlagean, *Pauvreté* 83, όπου λέει: «Plus subtilement, la famine s' ajoute à la peste pour accabler les pauvres de la capitale pendant la grande flambée de la maladie en 542». – C. Mango, *Byzantium* 68. – Ν. Σβορώνος, «Οικονομία-Κοινωνία», *ΙΕΕ*, τ. Ζ΄, Αθήνα 1978, 278-305, κυρίως σ. 297 (στο εξής: «Οικονομία-Κοινωνία»). – W. Brandes, *Städte* 181. - J. Durliat, «Peste» 111, 116-7. Στη σ. 118 ο Durliat διατυπώνει τη δύσκολα πιστευτή άποψη ότι η μείωση του πληθυσμού στην Κωνσταντινούπολη, που αναφέρει ο Προκόπιος, δεν πρέπει να ήταν μεγάλη. Πιστεύει ότι ο πληθυσμός μειώθηκε προσωρινά όχι λόγω θανάτων εξαιτίας της πανούκλας, αλλά κυρίως γιατί πολλοί φοβήθηκαν και έφυγαν. Η επιστροφή τους, κατά τον Durliat, προκάλεσε τη σιτοδεία, που αναφέρει και η Patlagean στο έργο της *Pauvreté*, σ. 83. Ούτε στην ύπαιθρο κατά την άποψή του υπήρξε μεγάλη εξάπλωση της νόσου και μεγάλη μείωση του πληθυσμού. – M. Kaplan, *Hommes et la terre* 460-1. – P. Farquharson, «Planet Earth» 266-7.

46. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Α΄ 489, από όπου το απόσπασμα στο κείμενο και 722-3. – Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις και άλλων ερευνητών. Βλ. R. Browning, «Ιουστινιανός» 181, όπου γράφει: «Η αστική κοινωνία άρχισε να εξασθενίζει». – Ν. Σβορώνος, «Οικονομία-Κοινωνία» 297, όπου επιμένοντας περισσότερο στις οικονομικές συνέπειες του λοιμού σημειώνει: «Ο αγροτικός χαρακτήρας της αυτοκρατορίας, ήδη πρωταρχικός στην εποχή μας, θα γίνει κυρίαρχος». – C. Mango, *Byzantium* 68-9, όπου σημειώνει: «There can be little doubt that the plagues of the sixth

σημειώνει ότι ο λοιμός του 542 μ.Χ. ορίζει την αρχή μιας νέας περιόδου. Είναι η διαχωριστική γραμμή που χωρίζει την αρχαία από τη μέση εποχή[47].

Συμπεράσματα

Το γεγονός του 536/7 μ.Χ., η «συννεφιά», η οποία εμπόδιζε τις ακτίνες του ήλιου να φτάσουν στη γη και η οποία κατά πάσα πιθανότητα προήλθε από την έκρηξη του ηφαιστείου του Rabaul, δεν είναι μια παραδοξότητα, που πιθανόν διογκώθηκε από τους συγγραφείς της εποχής, οι οποίοι την κατέγραψαν. Υπήρξε ένα γεγονός που επηρέασε όλη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, καθώς και άλλες περιοχές του βόρειου ημισφαιρίου.

Βέβαια δεν μπορεί κανείς να αποδεχθεί την απόλυτη αιτιοκρατική σχέση μεταξύ του κλίματος ή γενικότερα του φυσικού περιβάλλοντος και της ιστορίας[48], όμως και δεν μπορεί να αρνηθεί ότι μια μεγαλύτερη ή μικρότερη κλιματική αλλαγή επηρεάζει τη ζωή των ανθρώπων[49]. Πολύ περισσότερο δεν μπορεί να το αρνηθεί για την εποχή του 6ου μ.Χ. αι. στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, όπου η τεχνολογική ανάπτυξη ήταν περιορισμένη και οι άνθρωποι ήταν άμεσα εξαρτώμενοι από τις κλιματικές αλλαγές. Έτσι εξηγείται και γιατί ο λοιμός του 542 μ.Χ., που ξεπήδησε από την κλιματική ταλάντωση, που ακολούθησε την έκρηξη του ηφαιστείου του Rabaul, είχε τεράστιες συνέπειες και σηματοδότησε την αρχή μιας νέας περιόδου.

Για τους πληθυσμούς βέβαια, που ζούσαν έξω από την αυτοκρατορία κοντά στα σύνορα ή σε περιοχές πιο απομακρυσμένες, η επίδραση του γεγονότος ήταν

century combined with an unprecedented sequence of natural disasters were a factor perhaps the determining factor, in the collapse of urban life». – J. Durliat, «Peste» 111-2, όπου, αν και παραδέχεται στηριζόμενος σε αρχαιολογικά ευρήματα ότι στα μέσα του 6ου αι. υπάρχει πτώση της αστικής ζωής και ότι οποιοδήποτε συμπέρασμα τελεί κάτω από την επιφύλαξη της εξέτασης περισσότερων στοιχείων, διατυπώνει την απόλυτη και αξιωματική άποψη ότι η αστική κρίση είναι μεταγενέστερη της πανούκλας και η τελευταία δεν μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη γι' αυτή. – M. Kaplan, *Hommes et la terre* 460. – Μιχ. Σ. Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά* 232, όπου σημειώνει: «Οι λοιμοί, επίσης, ιδιαίτερα εκείνος του 541, έγιναν αιτία παρακμής για τις πόλεις εκείνες όπου δεν υπήρξε τάση αύξησης του πληθυσμού».

47. J. B. Bury, *History* 399-400, όπου σημειώνει: «The great plague of 542 A. D. similarly defines the beginning of a new period. If we may speak of watersheds in history, this plague marks the watershed of what we call the ancient and what we call the medieval age».

48. J. Koder, «Climatic Change» 270. – Μιχ. Σ. Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά* 171.

49. J. Koder, «Climatic Change» 270.

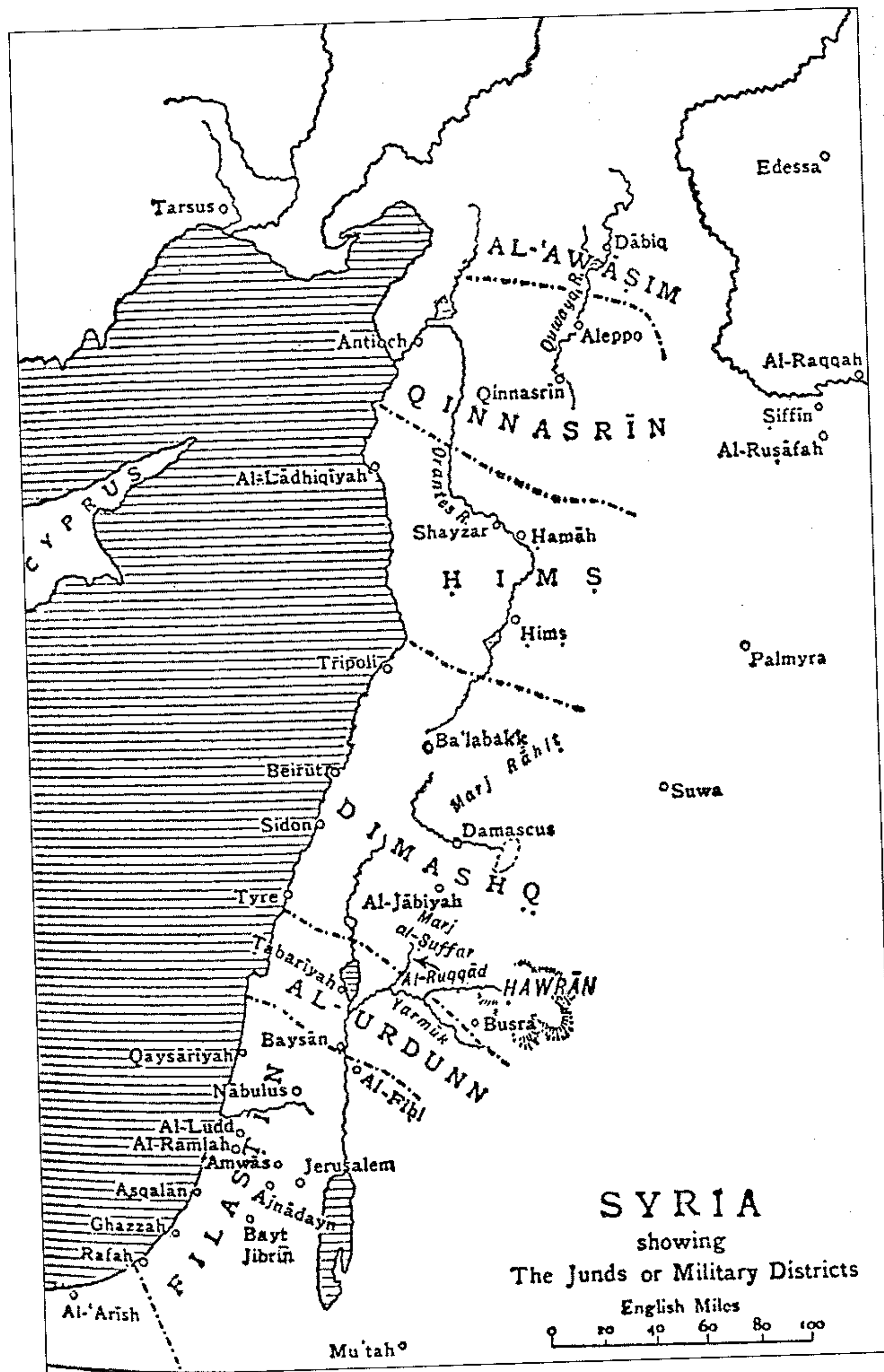
καταλυτική. Η αναπάντεχη περίοδος ξηρασίας, που έφερε έλλειψη νερού και τροφής, τους οδήγησε σε μετακινήσεις, που επηρέασαν και τη ζωή του Βυζαντίου.

Μιλώντας γενικά θα έλεγε κανείς ότι το γεγονός του 536/7 μ.Χ. ήταν μια καταστροφή, ανάλογη της οποίας δεν είχε ως τότε υπάρξει. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Προκόπιου, που ήδη αναφέραμε: «Ἐξ οὗ τε ξυμβῆναι τοῦτο τετύχηκεν, οὔτε πόλεμος οὔτε λοιμὸς οὔτε τι ἄλλο ἐς θάνατον φέρον τοὺς ἀνθρώπους ἀπέλιπε»[50].

50. Προκόπιος, Πόλεμοι IV.14.483.1-3.

Benjamin Hendrickx

The Conquest of Syria
according to the Swahili Epic of Herakleios

The Swahili epic of Herakleios (*Kyuo kya Herekali*: "The Book of Herakleios") relates the conquest of Byzantine Syria by the Arabs (628-636)[1] in 1150 strophes of 4 lines each[2]. It is written according to the Arabic epic literary traditions on the Prophet Mohammed[3] by a native Swahili poet, who did not belong to the Arab aristocracy of the East Coast of Africa[4]. His name was Bwana Mwengo, son of Osman, who is considered to be the father of epic Swahili literature, a great poet with a well-balanced style and a homogeneous and brilliant language, who wrote his epic on commission for the king of Yunga[5]. He was probably born around 1650[6], and the oldest (and best) manuscript dates to 1728. It is preserved in the library of the *Seminar für afrikanische Sprachen* in Hamburg, and has been edited, commented and translated into Dutch as a Ph.D. thesis by J. Knappert[7].

1. The sources and historic value of the Swahili epic

Since Bwana Mwengo's epic is all but a contemporary text of the Syrian conquest, one should investigate his own sources, reliability and authority.

1. For an overview of this conquest and the reign of Herakleios (610-641), see Ostrogorsky, 1968: 92-109 (reign) and 110-112 (Arab invasions). - Christophilopoulou, 1981: 13-14 (Herakleios) and 33-42 (the Muslim invasions) – Karayannopoulos, 1976: 59-74. – Vranousi, 1979. - Hitti, 1970: 139-159. – Vryonis, 1978: 246-249.

2. These strophes are stanzas with rhymes. Each line consists of 8 syllables.

3. As for the spelling of names we use the general accepted English standard form for known names, such as Mohammed, Medina, Mecca, etc. When referring to Arab names, known in the context of scholarship on the conquest of Syria, we use the spelling as accepted in the scholarly framework (e.g. Khalid ibn-al-Wahd), but we also indicate which is the spelling in the epic. Swahili terms and Arab or Muslim names that are less known are spelled as they occur in the epic.

4. See Knappert, 1979: 109-110.

5. Yunga is the name of the palace of Pate, an island nearby Mombasa in Kenya. We do not know the name of this king of Pate (strophe 1124: *fumo wa Yunga*).

6. Knappert, 1979: 110.

7. Knappert, 1958. Knappert's thesis has not been properly published. He has published some extracts of the poem in English translation: see Knappert (1979: 112-113) and especially chapter 3 in Knappert (1967). – There is an older edition by Büttner, 1911-1912: 1-36, 108-136, 194-232 and 261-296, which has only 1007 strophes. For a more recent discussion of problems surrounding these editions and the epic itself, see Papadopoullos, 1994: 223-227. – See also Hendrickx, 2000. – There are eight manuscripts of the epic, which differ from each other: see Knappert, 1979: 111 and 114.

Bwana Mwengo himself refers in strophes 7-13 to the fact that the king of Yunga wished to have a tradition on the Prophet (when the latter looked upon the battlefield from Tabuk)[8] (strophe 7). The king instructed Bwana Mwengo "to write and to translate" (strophe 8)[9]. It was the king who "revealed the letters and communicated the words" to the poet (strophe 9), and who explained what he needed (strophe 19). Thus Bwana Mwengo started preparing for writing[10] his story on the war between Arabs and Byzantines[11]. This story he found in an Arab poem of which he copied the contents (strophe 13).

Bwana Mwengo's information gave rise to a number of speculations, and R. Paret supposed that the Swahili epic was based upon events, related in a prose work of Abul-Hasan al Bakri (period 1295-1382). But this theory has been criticized by C. H. Becker and rejected by J. Knappert, who correctly argues that Bwana Mwengo pertinently refers to a *poem*, not a prose work[12]. It is certainly useful to analyze the poet's own testimony with more attention. The author refers to two sources: (i) the king of Yunga, who knew the tradition of the Prophet regarding Tabuk, and (ii) an Arabic poetic work. Probably, the king's knowledge was based – at least partially – on this poem, but he may well have been aware of other sources, unknown to us. But did Bwana Mwengo read the poem? Or was it read to him? Or did the king, or somebody of his entourage, simply inform our author of its contents? At the end of his epic Bwana Mwengo states that he wrote down the story painstakingly and with sense of duty (strophe 1117), that there must be grammatical mistakes in his work, and further more that he has not finished "school", neither read "all books" (strophe 1120). But the latter refers to the Moslem theological education and the reading of Moslem theological works, as it becomes apparent from the explanation that follows in strophes 1121-22[13].

8. This seems to mean in the context that the king wanted to create a new, pious and popular narration on the Prophet and the "story of Tabuk" for use in his kingdom.

9. In Swahili: "... kanitami kukutubu 'Tafusiri' kinambia".

10. Knappert (1979: 110) touches on the (rather remote) possibility that the author could not write but dictated his poem to a scribe. The references in the epic itself do not support such a possibility.

11. The Byzantines are called *Wa-rumu* ("the Romans") in Swahili. The singular form is *Mu-rumu* ("a Roman").

12. R. Paret, 1926-7: 241-9 and 1928: 152-153. - Becker, 1911: 402-404. – Knappert, 1967: 144. – Papadopoullos, 1994: 223-227.

13. Cf. Knappert, 1979: 110: "Bwana Mwengo calls himself ignorant and claims not to have read the Minhâju't-Tâlibîni, a well-known Shafeitic work on Islamic law".

There is another question: why would the king of Yunga order a large poem on the conquest of Syria to be written in Swahili? Most probably not for himself, since the Muslim East African coastal kings were of Arab descent and Arab-speaking. It was intended for the "people of the coast", i.e. the indigenous racially mixed or purely "Bantu" population, who spoke the "language of the coast", i.e. Swahili[14]. Moreover, the poem was not intended to be read (*by* readers) – despite the fact that several manuscripts have been preserved – but to be listened at (strophes and 1130), thus to be read or recited *for* an audience, and that with an *educational* purpose (-so that the Swahili people could learn the Arabian legends: strophe 1145). The *oral* purpose of the poem was thus intended to enrich the already existing oral tradition on Mohammed and Ali among the Swahili population, whose Islamisation went back to ca 700 AD. But there is more: in the same context, Bwana Mwengo states that "he does not understand the work of translating" (strophe 1119), and in strophe 251, he makes an intriguing remark; when enumerating the tribes that were convoked to Medina, he writes: "Eleven tribes with their chiefs and commanders, I have seen in the tradition, but they are not found in the translation"[15]. And indeed, when we count the tribes, numbered by Bwana Mwengo until strophe 251, we obtain the number of fifteen, while in strophe 253 he refers to a total of twenty. Previously, when describing the fifth tribe, the sons of Saibani under emir Gailani (strophes 225-229), he states that the "tradition" puts their number at 1700 horsemen. To which "translation" and to which "tradition" did our author refer[16]? And if the translation (certainly of a text, and presumably of the Arabian poem) provided numbers, which differed from his own numbers, where did he get his complementary information? Perhaps, and most probably, from the *oral tradition*, which may be considered to be the third source for Bwana Mwengo's epic.

The Swahili oral tradition may also be responsible for the great reverence, shown to Ali, who, by divine order, is recalled to finish the war against the Byzantines, which only he could win. Indeed, the reverence to Ali by the Swahilis

14. This is stated by Bwana Mwengo in strophe 1145. - The term "Sawāhili" means "coastal people" (Knappert, 1979: 7).

15. Strophe 251: " ... hadiθini tafusiri niwene wasikutiwa".

16. The term "tradition" (*hadiθi*) is also used in strophes 7 and 8, where it is stated that the king of Yunga wished a "tradition" on the Prophet and that he had loved that "tradition".

seems to have an historic foundation. An exodus is believed to have taken place from Iraq to the East African Coast after 702, when Omayyad rule was restored and when the Shi'ite followers of the *Ahl al-Bayt* ("the family of the Prophet") left the country. Knappert explains the association of the name Zayd with the early Muslim settlers in East Africa, Zayd being one of the great-grandsons of Ali, whose son (Hussein)'s followers were known as the Shia, of whom some members of a branch, called *Umma Zaydi* ("the Community of Zayd"), have settled in East Africa[17].

The Swahili epic of Herakleios is also known as *Utendi wa Tamkuka* ("The action at Tabuk")[18]. It is – according to J. Knappert – *a laudatio* of the Prophet, having Mohammed and Ali as central figures[19]. Herakleios, in the "title role", is a negative figure, "an *exemplum* of deception and godlessness in comparison and contrast to which the prophet's great virtues and glory could be measured"[20]. It is not a real epic, writes Knappert, because only "half the epic is devoted to battle scenes, the rest is miracles, speeches, odes in praise of the heroes themselves, prayers and polite greetings"[21]. Once again, the analysis of the text will bring clarity to these problems. It is true that Herakleios – as well as the Christian Byzantines in general – are presented in a negative light[22]. It is also correct that Bwana Mwengo exalts the Prophet throughout his epic[23], while Ali in fact is – not unlike Achilles in the Iliad – the *absent* hero, who at the end as a *deus ex machina* solves the dramatic problem. But it is doubtlessly a mistake to put the epic nature of Bwana Mwengo's poetry into question. Fifty percent of his text consists indeed of descriptions of battles, but – except for the theological[24] and a few lyric[25] parts

17. Knappert, 1979: 5. – On the Zaydis, see also Hitti, 1970: 449.

18. Knappert, 1979: 112. – Papadopoullos, 1994: 213 ff. - Another title used for the epic is *Chuo cha Utendi* ("Book of Action"). – Knappert (1958: 13) compares the "battle of Tabuk" with "the battle of Roncevaux" of the *Chanson de Roland*, both being non historic, but both having acquired symbolic and ethno-religious value through epic literature.

19. Knappert, 1979: 112.

20. Hendrickx, 2000.

21. Knappert, 1979: 112.

22. Cf. Hendrickx, 2000.

23. Knappert (1958: 23-28) has listed about 40 expressions, used by Bwana Mwengo to qualify and bless the Prophet.

24. The most important – for the context of the Syrian wars - are the letter of the Prophet to Herakleios (strophes 30-71) and the discussion between the Byzantine bishop and the Muslim messenger, Khattar, (strophes 103-122) on the divinity of Christ.

– all scenes of the poem are written in function of the battles: the arrival of the Arab tribes, the nomination of commanders and the distribution of banners, the descriptions of armies and individual fighters, the correspondence between the adversaries, the dialogues between Emperor[26] Herakleios and his bishop and between Mohammed and the Arab chiefs, even some prayers. Consequently, the main theme of this epic is the war between Byzantines and Arabs as it is expressively stated by Bwana Mwengo in strophes 13 and 1117, which has been totally mistaken as "legend" by J. Knappert. On top of it, from a literary point of view, the *Herakali* possesses all characteristics of epic poetry at its best[27].

But the presentation of the Syrian war(s) in the Swahili epic is carefully set in the context of the exaltation of the Prophet, and the whole *concept* of Tabuk is used as a *metaphysical* factor. The historic expedition of the Prophet to Tabuk seldom receives attention in the western works on Byzantine history. In military terms it was "bloodless, though it netted a few Jewish and Christian oases"[28]. But it has taken something of a symbolic or even transcendental value in Islamic historic-religious writing[29]. In the epic itself, where Mohammed does not die in 632, but is present throughout the Syrian conquest, "the hill of Tabuk" is the central place, from where the Prophet – as from a place, outside the physical word - leads the action. Did Bwana Mwengo (and the Swahili oral tradition) really not know that the Prophet was not involved in the Syrian war(s)? Probably they *did* know. In the epic the Prophet is not *actively* and *physically* involved in the war. He is an almost distant, metaphysical figure, directing the Muslims from where he resides, i.e. Tabuk. He encourages, prays, gives advice, and intervenes through his wisdom, which he receives through the Archangel Gabriel. Therefore, his position is separated from this of the warriors and the battlefields themselves. There are

25. E.g. the song, composed and sung by the Prophet messenger, Khattar, for his she-camel (strophes 94-103). He sung the song while on mission to deliver the Prophet's letter to Herakleios. Another, almost idyllic scene is placed at the end of the epic: when the Prophet calls Ali for the final battle, the latter is busy with household duties (strophes 1016-1030).

26. The title of 'emperor' is rendered as 'sultan' in the epic: see e.g. strophe 142.

27. As for epic characteristics, cf. Hendrickx, 1993: 99-105.

28. Hitti, 1970: 147.

29. For Islamic scholarship on the Tabuk expedition, see among others: Akeram Diya al Umari, 1991: 203-216. – Lings (Abu Bakar Sirajal-Din), no date: 315-325. – Abul Hasan Ali, no date: 347-364. – Safi-ur-Rahman al-Mubarakpuri, 1996: 422-435. Maulana Muhammad Ali, 1983: 8, 43, 60, 130, 173.

two worlds parallel to each other in the epic: the real, terrestrial world with the war and the battles, and the extraterrestrial world, where the Prophet resides between earth and heaven, and from where he communicates with his chiefs and fighters on the one side, and with Allah and the Archangel Gabriel on the other side. In fact, the only battle which is *not* described in the epic, is the Prophet's expedition to Tabuk! When one reads the epic with this framework in mind, the apparent historic-theological riddle is solved[30].

Finally, the absence of dates, of names of places, and of distances in the epic seems to be problematic and indicative of weakness regarding historic information. Partly, the historic-theological concept of the epic, discussed above, can also explain this phenomenon. The nature of oral tradition is another factor. On the other hand, careful reading of the text provides some general geographic outlines and a chronological sequence. Thus, Damascus is an important object of Arab conquest, the expedition of Khālid to Iraq is mentioned, and the movements and reinforcements of Byzantine troops are indicated. When analyzing the epic's story in the following pages, we shall pay due attention to these aspects.

2. The conquest of Syria

The Swahili epic's narration of the conquest of Syria starts with the battle of Mu'tah (in 629 AD): the Byzantines defeated an Arab incursion of about 3000 soldiers under Zayd ibn-Harithah, the adopted son of Mohammed, who lost his life during the battle[31]. In the epic Zaidi (i.e. Zayd) is mentioned, but Jaafari is indicated as the son of an uncle of the Prophet (strophes 14-21)[32].

Mohammed, in Medina, preparing for vengeance[33], sends a letter[34] to

30. See also Corbin, 1964: 13-30, where the dogmatic context and the significance of Revelation and the "real meaning" that reality has for the believers, are described. It is in the framework of these concepts that Islamic history is written.

31. See Hitti, 1970: 147.

32. The epic also mentions a third slain leader, Abdullahi (strophe 16).

33. In the epic it is the Archangel Gabriel, who – as the messenger of Allah – orders the Prophet to attack the Byzantines (strophes 22-37). Interestingly, the Prophet is instructed to inform the Byzantines of the coming attack (strophe 34).

34. The letter is dictated by Mohammed to Ali, who is described as an educated man, known as writer and pleader (strophe 40). This quality of Ali was generally recognized in the Muslim world (see e.g. Eleutheriades, 1909: 79). In the letter, Herakleios is accused of the "murder" of Jaafari, and the

Emperor Herakleios[35], inviting him to convert to Islam (strophes 30- 129). Herakleios's answer being negative, the Muslims prepare for war (strophes 130-202).

The relation of the conquest of Syria – in the text of the Swahili epic – can be divided in 3 parts[36]. At least **twelve battles**, of unequal importance, are described

divinity of Christ is denied, while Herakleios is invited to accept the faith of Islam, if he wants to avoid war (strophes 44-72). In reality, the battle of Mu'tah marks indeed the beginning of the Arab conquest of Syria, ostensibly "to avenge the martyrdom of the Prophet's emissary sent to the Ghassanid prince of Bursa", the real object being "to secure the coveted Mshafiyah swords manufactured at Mu'tah" (Hitti, 1970: 147). Mohammed needed these swords for his impending attack on Mecca.

The existence of a letter of the Prophet to emperor Herakleios is a wide-spread theme in Muslim tradition, according to which Herakleios had preserved in musk the Prophet's letter bidding him to adopt Islam, while the Persian King had torn to pieces the Prophet's letter (cf. Kirk, 1966: 20). The correspondence of the Prophet with world leaders of his time is also attested in the case of the Axumite *basileus* (Hendrickx, 1999: 117. – Sergew Hable Sellassie, 1972: 13-14).

35. Bwana Mwengo describes in detail the procedure regarding the correspondence. The Arab messenger, who carried the letter, was Khattar. The Prophet's letter was brought to Tabuk, where it was read by the bishop, who wrote himself another letter and folded it around the Prophet's one. Khattar then took both letters to Herakleios. The latter read both letters and sent Khattar back to the bishop with a letter, in which he instructed the bishop to mobilize the Byzantine army and to frighten the Prophet. The text of Bwana Mwengo provides some interesting details: Herakleios wrote to the bishop that he himself does not want to be implicated, and that the bishop must solve the problem by himself (strophes 132-134). In consequence, the bishop wrote a message to the Prophet declaring him war. The epic consequently accuses the bishop of being a villain and a scoundrel (strophe 169).

36. Knappert (1979: 111-112) recognized 9 parts in the epic's structure: strophes (or stanzas) 1-13: introduction; 14-266: after having learned Jaafari's death, Mohammed prepares for war and summons all the Arab tribes; 267-400: the logistic problem of provisions being solved, the Prophet hands the banners to the commanders, and sends Ali home; 401-550: departure of the army towards Tabuk and description of the 3 first battles; death of the Byzantine general Saiar; 551-699: Herakleios sends his minister, the bishop, with new troops, who defeat the Arabs in two battles, but are finally defeated by Khālid ibn-al-Walīd. General Paulos engages in a new battle, and the Prophet encourages his men in a speech; 700-807: a Byzantine spy becomes Muslim; 808-990: Herakleios levies a third army. Several battles take place, and the Arabs are tired, but not defeated. 'Umar slays Herakleios' nephew; 991-1101: Ali is called back, and the Byzantines are finally and irrevocably defeated; 1102-1150: most Greeks accept Islam. End remarks of poet.

Knappert has not recognized the historic sequence of the conquest of Syria, but he has also – it seems – misunderstood the historic contents of the epic, not being able to interpret the place that the poet, Bwana Mwengo, has given in his epic to the "battle of Tabuk" and "Tabuk" itself. Knappert (1958: 43) considers the contents of the epic to be only a legend! (He writes: "Evenwel moet ik er de nadruk op leggen dat het hier een legende betreft, die ons niets zekers leert omtremt de ware toedracht van de feiten, maar alleen omtremt de geschiedbeschouwing van schrijvers en lezers dezer legende"! (sic!)). Consequently, Knappert's proposed division has no validity for the historic context.

in the epic. The general lines of the conquest are easily recognizable from the first battle with the patrician Sergios (February 634) to the conquest of Damascus (September 635) and finally the defeat of the Byzantines at Yarmouk (August 636). Not surprisingly, it is difficult to identify the battles, since different sources and even modern scholars give different pictures about the events[37]. Moreover the Swahili epic credits the Byzantines with a less militarily disastrous performance than the other sources. Despite the negative picture of Herakleios, the bishop and the Christians in general in the epic, the army and its generals are described as valiant soldiers and proud, but capable horsemen.

2.1. The initial phase (strophes 203-525):

The epic's story goes as follows: tribes from all over the Arabian Peninsula (see map) gather in Medina (strophes 203-262), from where they move to the neighbourhood of Tabuk (strophes 263-408), where they meet the Byzantine army under Saiar. In the ensuing battle the Byzantines are defeated (strophes 409-525).

These events deserve to be analyzed in detail. The arrival of the Arab tribes in Medina is also known from other sources. It was in reality ordered by the second Chalif, 'Umar ibn-al-Khattāb, and not by Mohammed who had passed away in 632[38]. The army was taken in review and the commanders received their banners. Bwana Mwengo presents an exhaustive list of tribes and chiefs, arriving in Medina in order to participate in the Syrian conquest. The list (strophes 203-262) deserves to be repeated here:

- the banu Hilali, under their emir, Muabali bunu Sururi, with 1.000 soldiers;

37. See Stratos (1969: 48-49) for the confusion in the sources. Hitti (1970: 148-153), Stratos (1969: 53-78) and Runciman (1971: 15-16) give different prominence to and sketch different courses of events.

38. Mohammed was succeeded by the first Chalif, Abu-Bakr, who died in 634. 'Umar was the second Chalif (634-644). The conquest of Syria took place under 'Umar, except for phase 1 (cf. Runciman, 1971: 15).

39. In this list we give the names as found in the Swahili epic. In general, Swahili puts a "i" after the names of persons; thus Hilal becomes Hilali, Muabal becomes Muabali. The Swahili expression "bunu" which corresponds to the Arabic "ibn", means "son of". Thus, Asaabu, son of Mora = Asaabui bunu Mora (Swahili) = Asaabu ibn Mora (Arabic). Another variant is: Muabali *wa* Sururi = Muabal, son of Surur (= Muabal ibn Surur). Except for the term "banu" (e.g. banu Hilali), Swahili also uses the term "kabila" to refer to a tribe (e.g. kabila ya Huzamu).

- emir Wahhabu and his people;
- the tribe of Sundusi lead by Asaabu bunu Mora[39] with 7.000 horsemen;
- bunu Kinana and his fighters;
- the tribe of the sons of Saibani, under emir Gailani bunu Hatani with 1.700 horsemen;
- emir Hilali with 1.000 horsemen;
- the banu Rabia under Masuudi with 1.400 soldiers;
- the banu Umayya under Sahari bunu Harubu with 1.000 fighters. Bwana Mwengo explains his name as referring to emir Abu Sufiani of Mecca;
- 1.000 men of the tribe of Huzamu;
- the banu Tai under Maliki bunu Amiri, who is their commander as well as their civil administrator, with 1.000 horsemen;
- the tribe of the Saksak[40] and their subjects, the inhabitants of the coast region;
- the tribe(s) of Numera, Kalbu and Murra;
- the tribe of Baigati and Kilambu together with the tribe of Huzaa;
- another tribe (*kabila*), of which the author does not remember the name[41];
- the banu Hindala.

According to Bwana Mwengo there were all together 72.000 fighters (strophe 204) or 77.000 according to the counting of Sjeich Abn Hasan, mentioned in strophe 257[42]. While this final number is as exaggerated as the numbers given by the Arab historians[43], the relative small numbers given in the catalogue may be nearer to reality. The numbers of the Byzantine troops are still more inflated[44]: perhaps to underline the value and courage of the Muslims, who were able to defeat such numbers?

40. Swahili: *Wasakesake*.

41. This remark by Bwana Mwengo is of some interest, because it refers to a source, used by the author, who, however, forgot the information.

42. At the end of phase 2 of the Syrian war(s), the number of Arab troops is still given as 76.000 in the epic (strophe 734).

43. Cf. Hitti, 1970: 152 with reference to the battle of Yarmuk.

44. The following numbers are mentioned in the epic: strophes 440-441: 58.000 men participate in the first battle; strophe 481: 5.000 Byzantines perish; strophes 556-558: 100.000 new Byzantine troops are levied; strophes 677-668: 8.000 horsemen are given to the bishop and 100.000 men to general Paulos; strophes 816 and 819: Paulos and the bishop have 100.000 troops; strophe 834: 52.000 Byzantines are killed.

From Medina the troops advance to Tabuk. The Tabuk-Ma'an route was indeed the main route to Syria[45]. It is generally accepted that two sections of the Arab army, under Yazid ibn-abi-Sufyan and Shurahbil ibn- Hasanah followed this route, while 'Amr ibn-al-'As took the coast route via Aylah[46]. Khālid ibn-al-Walīd had originally left with a small group to Iraq, from where he started his famous march on Syria[47]. Khālid's expedition to Iraq is mentioned in the Swahili epic (strophes 350-351)[48].

Bwana Mwengo indicates that the **first battle** took place, not far from Tabuk, but at least 1.000 miles from Medina[49]. The historic battle took indeed place north of Tabuk at Wadi al- 'Arabah, south of the Dead See, where Yazid defeated the patrician Sergios. Neither Herakleios nor 'Umar were present at the battlefield[50], where Sergios was killed[51]. It is not difficult to recognize Sergios in the Saiar of the epic. The "personal duel" between Saiar and Umar is the result of the literary epic norms, demanding that heroes fight – and especially die – in duels with other heroes, and not "anonymously" in the general mêlée of the battlefield[52]. The Swahili epic informs us that Sergios's army was not completely destroyed, but, although fleeing in panic after his death, somehow regrouped and informed the Byzantine authorities of their defeat, only to be finally annihilated nearby a fortified city (strophes 521-525: **battle nr 2**). This information confirms Stratos' and Hitti's analysis according to whom this second battle took place in Dathin (nearby the city of Gaza[53]) in February 634[54].

45. Therefore the Byzantines had paid yearly tributes to the tribes that were residing along this route in order to guarantee peace and stability.

46. Hitti, 1970: 148.

47. Hitti, 1970: 148-149.

48. Strophes 350-1: "The Prophet says: 'Khālid, listen to me, take the banu Mahazumu ... because the emperor and the Chosrow must be defeated.' ". The text refers to the Persians (Iraqi territory) as well as to the Byzantines (the emperor). Chosroes II was king of Persia from 590 to 628. The conquest of Iraq by the Arabs took place after Chosroes's death.

49. The assurance by the poet that the Arabs succeeded to ride the distance in two days is certainly a poetic exaggeration!

50. Bwana Mwengo refers to both as if present, which is incorrect.

51. There are several versions about the death of Sergios (see Stratos, 1969: 57). The Swahili's version confirms the information, derived from Theophanes, p. 336.

52. For this epic "law", cf. also Hendrickx, 1993: 99-105.

53. According to Runciman (1971: 15) the Arabs took Gaza and brutally murdered the Greek garrison, but Stratos (1969: 57) maintains that in reality the city was not taken on this occasion.

54. Stratos, 1969: 55-56. – Hitti, 1970: 148.

2.2. Second phase: the battles for Damascus and the cities of Syria (strophes 526-700)

According to the Swahili epic, a new Byzantine army of 10.000 men arrives and a battle ensues (**battle nr 3**: strophes 526-538). They are defeated and flee, pursued by the Arabs, until Damascus. At this point the meaning of Bwana Mwengo's text is rather problematic (strophes 538-550). He states that the Byzantines, who arrive at the bishop, are few in numbers, because so many of them were killed. But who arrived where and when? The text says that "they" enter the city of Damascus (strophe 541) and further on that part of the remaining Byzantines are slaughtered in front of the gates of a star-shaped fortress[55] (**battle nr 4**: strophes 543-544), and that, when the survivors take refuge in it, the citizens prepare food and offerings for the conquerors, surrender and embrace Islam (strophes 545-550).

Moreover, as for battle nr 3, an interesting detail is provided by Bwana Mwengo in strophe 528, where he does not mention "Byzantine soldiers", but a "mass of people"[56], who attack the Muslims. It thus appears that many historic elements are condensed in the 25 strophes, describing battles 3 and 4, confronting the reader with some chronological and military problems. Does the expression "a mass of people" perhaps refer to the Christian tribes of the Gassanids, who were supporting the Byzantines in the initial phase, and who were defeated on their Easter Sunday 634 at Marj Rāhit by Khālid[57]? Bwana Mwengo is indeed very conscious of the "organized" Byzantine army as opposed to "unorganized" Bedouin tribesmen[58]. Does strophe 541 indicate that Damascus is captured by the Arabs[59]? Is the fortress, mentioned in strophe 544 Damascus, or does it refer to another city (perhaps Busra or Fihl?)[60]? It is quite impossible to answer with

55. Strophe 544: star-shaped fortresses are of a later period. But Knappert (1958:255) remarks that the Swahili word *Kawkab* can also be the name of the fortress. In that case, however, the Swahili term must be a deformation of an Arab term.

56. Swahili: "Wakimaa kukasimu / siku ya mbili fahamu / wali wawene kaumu / kuya wakifuulia" - Interestingly, Theophanes uses the term of "πλῆθος" for the battle of Gabatha (Gabitha), which is identified by Stratos (1969: 62-63) as the battle of Adjnadayn (30 July 634). – Cf. Runciman, 1971: 16.

57. Hitti, 1970: 150,

58. See strophes 837-843.

59. "They" entered the city means – in that case – that the Arabs entered the city.

60. Cf. Hitti, 1970: 149-150.

absolute certainty these questions, but – in view of the confused Arab tradition, on which the Swahili one is based – we believe that this chronologically confused episode refers to several battles and skirmishes leading to the occupation of several cities (i.e. Damascus[61] and Busra or Fihl).

After the (first)[62] occupation of Damascus by the Arabs, emperor Herakleios, after having sent scouts to reconnoiter the situation, sends a new army of 100.000 troops under his minister, the bishop. These troops are divided into 2 divisions (strophes 551-578), one under general Paulos (strophes 572-573) and one under the bishop-minister himself (strophe 574). Both divisions meet near the hill of Tabuk (strophe 574). Their mission is clearly stated: they must preserve Palestine for the Byzantine Empire! (strophe 573). After prayers and a speech by 'Umar ibn -al-Khattāb, who underlines the importance of the coming battle ("today falls the decision": strophe 591), the Byzantines and the Arabs (under the command of Mikdaad) engage in heavy fighting (**battle nr 5**). The large Byzantine army is described as consisting of troops coming from Constantinople, Turkey[63], Suez[64], Damascus, Tabuk, Yarmuk, Aleppo and other cities (strophes 588-599). The dire battle ends with a Byzantine victory (strophes 602-608) and the arrogant bishop vows to drive back and destroy the Muslims in their own land. He orders his brother's son (strophe 609) to destroy the Muslims, but not to kill anyone who loves the Christian "images"[65]. The Byzantine army attacks again and the Arabs flee once more (**battle nr 6**: strophes 617-624).

The Prophet is informed of the defeat and orders Khālid ibn-al-Walīd and his son, Suleiman, to counterattack (strophes 625-637). Suleiman gathers 5.000 soldiers (strophe 640) and attacks the Byzantines who are unprepared and resting on their laurels. The latter are beaten (**battle nr 7**: strophes 640-654), and the Arabs put the heads of these Byzantines who had cut the necks of Muslims, on sticks (strophe 658). The victors return with their loot to Khālid (strophes 659-663), and

61. Another event which may be reflected here is the arrival of Khalid near Damascus in the rear of the Byzantine army, after his march from Iraq in March 634 (cf. Hitti, 1970: 148-149).

62. The first occupation by Khālid took place in September 635 (Hitti, 1970: 150). Khālid relinquished the city before the battle of Yarmuk (20 August 636), where after the city returned to Arab rule.

63. The epic uses the terms "Istanbul" and "Turkey", being of course anachronisms, to indicate Constantinople and Asia Minor.

64. Probably this refers to the border region of Egypt-Syria.

65. On this subject, see Hendrickx, 2000.

then retire towards Tabuk (strophe 664).

The Byzantines inform Herakleios about their victories as well as their defeat (strophes 615-671). A Byzantine nobleman of the emperor's entourage summons the bishop and general Paulos (strophes 672-676), putting 8.000 elite troops at the disposition of the bishop. Paulos receives another 100.000 soldiers and is ordered to cut off the Muslims' heads (strophes 677-679). After some days the Byzantine army encounters a group of Muslims (strophe 680), under Mikdaad and 'Umar (strophe 683). The latter are joined by Khālid (strophe 686), and a short fight ensues (**battle nr 8**). Other chiefs re-enforce the Arab army, i.e. Sufiani, bunu Abudi Saidi (ibn Abd Saidi), bunu Walidi (ibn Alwalid), and Utuba bunu Huseni (Utuba ibn Husein) (strophes 689-691).

2.3. Third phase: final defeat of the Byzantines (strophes 808-1117)

In the final phase, both armies are described by Bwana Mwengo. A battle rages during 15 day, after which the armies pause to count their dead. New Byzantine reinforcements are brought to the frontline. A new battle follows. In the end, the Byzantines retreat and the emperor's nephew is slain by 'Umar ibn-al-Khattāb in a duel. Finally, Ali joins the battlefield, where the last Byzantines in Syria are destroyed, their leaders captured and executed.

The description of the battle of 15 days (**battle nr 9**) provides some interesting, albeit incorrect details (strophes 823-832). Bwana Mwengo places Abu Bakr[66] at the right hand of the Prophet and 'Umar ibn-al-Khattāb and ibn-al-Awan on his left hand as commanders. Mikdaad is in charge of the frontlines of Abu Bakr's wing. As for the Byzantines, emperor Herakleios has placed Konstantinos at the right and Paulos at the left wing with 1.600 soldiers; the latter has on his right side the imperial minister, the bishop. The total of the Byzantine divisions amounts to 100.000 men (strophe 819), footsoldiers and horsemen. When they move forward, they are swiftly attacked by the Arab horsemen using their spears, driven backwards and defeated, but fighting goes on. When all troops retreat after 15 days of fighting, the Muslims have lost 1.000 and the Byzantines 52.000 troops

66. Abu Bakr is called "a great man in decision and eager to fight" (strophe 809). However, Abu Bakr had already died in 334.

(strophes 832-4). This "long battle" rather reflects a continuous series of skirmishes and small encounters.

Meanwhile, Herakleios has gathered numerous reinforcements and new fighting follows (**battle nr 10**) in which several Arab heroes play a role (strophes 861-874)[67]. The Muslims, harassed by the Byzantines, become increasingly discouraged: one after the other, the heroes leave the battlefield and complain to the Prophet, who follows the battle from a distance (strophes 875-917)[68]. This battle, without evident victor, leads in the epic to a duel between the nephew of Herakleios and 'Umar, who slays the Byzantine. Angry and discouraged, the emperor orders a new attack, which leads to **battle nr 11** (strophes 963-990), where the Arabs once again cannot succeed to destroy the Byzantines. Two tired and thirsty Arab fighters describe the battle to Mohammed (strophes 972-990), and Abbas Abu-al-Fahdl asks the Prophet to recall Ali[69].

With Ali joining the Arab army, the Byzantine army is finally wiped out (**battle nr 12**) (strophes 1045-1081). Paulos and the bishop, refusing to become Muslims, are executed (strophes 1102-1116). The conquest of Syria is completed and the victorious Muslim troops can go home rejoicing (strophe 1116).

The historic final battle is the battle at Yarmuk (20 August 636). The circumstances, in which the Byzantines underwent their final defeat, are well known: a sandstorm blew during the terrible battle. The Byzantines, who had the advantage of a more numerous army, were outmanoeuvred by the Arabs, while the Gassanids left the Byzantines during the battle and went over to the Arabs. The two Byzantine generals, Theodoros Trithyrios and Vahan were killed and almost the entire Byzantine army perished[70].

67. At the beginning of this episode, Herakleios wonders about the defeat of the organized Byzantine army by a number of Bedouins, who fight without any strategic methods (strophes 837-843). After Mohammed's encouragement (strophes 844-850), Abu Bakr enters the battle, as well as Omari ('Umar), Mikidadi (Mikdaad), Aθumani (Osman), Halidi (Khālid), Sufiani, Abdudi Rahamani bunu Aufi, Talihi, Abbasi (son of Marudasi), Fadili bunu Abbasi and his father, emir Muabbali, Kaakaa (son of the emir of Tamimu), Saidi bunu Saadi, bunu li Awamu, bunu li Awaa, bunu li Asi (strophes 851-859).

68. Mohammed again resides in Tabuk, while the battle takes place in Syria (strophes 851-915).

69. The Prophet prays to Allah, who sends Archangel Gabriel to order him to call Ali from the "hill of Tabuk", where the Prophet always resides during the battles (see supra on the meaning of Tabuk and the Prophet's role). Ali hears the Prophet's call from a 1000 miles away and is carried to him in a mysterious way (strophes 991-1045).

70. See Runciman (1971: 16-17) and Stratos (1969: 76-78) for details and sources.

A final question: who is the arrogant Byzantine bishop, who is portrayed in the epic as an arrogant villain? Bwana Mwengo does not give a name, he only uses the term *asikafu* (i.e. the bishop). But the *asikafu* is also referred to as a patrician[71] and a minister of Herakleios. In the epic's narration, he acts further more as an army chief, a councilor to the Emperor, the governor of Antioch and indeed the highest authority in Syria. No historic person had all these functions and powers united during the Syrian war. J. Knappert has vaguely suggested the name of Aretion[72]. Aretion, known as Artaboun by the Arab historiographers, was the governor (*dioiketes*) of Palestine, who, defeated by 'Amr, retreated to Jerusalem and later to Egypt[73], but the bishop's role in the epic does not support such an identification. Other historic persons do not qualify either: Sophronios was patriarch of Jerusalem and only active during the defense of this city in 638[74]. Moreover, his character and personality do not have any similarity with the bishop's of the Swahili epic. The bishop of Antioch may – according to Balādhuri – have organized the defense of the city in 635[75], but does not play any further role. Then, there were the generals: Theodoros (brother of emperor Herakleios), Theodoros Trithyrios, the Armenian Vahan (Baanes) and the Persian Nikitas, but they were no bishops. It seems to me that Bwana Mwengo – or his Arab source(s) – has (have) built a *universal* character, uniting all the *vices*, real or imagined, of the Byzantine leaders: a corrupted and arrogant clergyman, who insults Allah and the Prophet, and who is a fanatical Christian. But through the description itself of these *vices*, one also obtains the picture of the bishop's *virtues*: he is courageous, a good and proud fighter and general, loyal to his Emperor and Church, and he dies for his Faith. Therefore, he cannot be identified with one specific leader of the Syrian war(s). He is rather a *summa* of them[76].

The names of the other generals, Paulos and Konstantinos as well as

71. The Swahili term *bitiriki* is translated as 'patrician' by Knappert (see strophes 126 and 142).

72. Knappert, 1979: 112.

73. Stratos, 1969: 87, 106, 107.

74. On Sophronios, see Hitti, 1970: 154 and Stratos, 1969: 12, 64, 87, 90-91, 152-4, 159, 226.

75. Stratos, 1969: 67.

76. One may remark, however, that the bishop of the Swahili epic has some similarity with Cyrus (Kyros), the patriarch of Alexandria, who was regarded by the Copts as the Antichrist (cf. Hitti, 1970: 161-165). Is it possible that the Swahili, and previously the Arab tradition have modeled the bishop of the epic on Cyrus (Kyros)?

Herakleios' nephew, simply add to the confusion of names given in the sources.

3. The reasons for the conquest of Syria and the Muslims' success.

Modern scholarship has defined the following reasons for the "swift" and "easy" Arab conquest of Syria:

- the high state of disorganization of the Eastern provinces, recaptured by the Byzantines from the Persians, and the financial and military exhaustion of Byzantium as a result of the Persian war[77];
- the religious opposition between Byzantine Orthodox, Nestorians and Syrian Monophysites[78];
- high taxation by Byzantium[79];
- the emergence of a local "ethnic" feeling against the Greeks[80];
- economic reasons, including the decline of trade in Byzantine Syria and the attraction for the Arabs of comforts and luxuries, to be found in the Byzantine provinces[81];
- the zeal of the new converts of Islam, or – as G. Ostrogorsky put it – an expansion "full of primitive energy and dynamic in the extreme"[82];

77. Ostrogorsky, 1968: 110-111.- Ostrogorsky (1968: 143) also notes that the Byzantines had neglected the frontier forts. - Hitti, 1970: 143. – Kirk, 1966: 15.

78. Ostrogorsky, 1968: 107-111. – Tate, 1978: 461. – Vryonis, 1978: 248-249. – Hitti, 1970: 143, 153. – Runciman, 1971: 6-10.

79. Hitti, 1970: 142. – Vryonis,1978: 264. – Stratos, 1969: 74.- Runciman, 1971: 6, 21. – Kirk, 1966: 15.

80. Hitti, 1970: 143, 153. – Runciman, 1971: 6-10 (Runciman brilliantly explains how this Eastern "nationalism" found its expression in "heresies"; he also stresses the negative role of the Jews, their betrayals of Byzantine interests and their strong hatred of the Christians: pp. 8-10, 12, 17). – The Greek Byzantines in Syria were hated because of their arrogance and corruption. Moreover, the centralizing government in Constantinople left little room for local freedom and initiative. This was felt by the great cities, the traders and the patriarchs, who were hierarchically overtaken by the "new" patriarch of Constantinople.

81. Runciman, 1991: 5-6 examines the decline of trade, which alienated the Syrian traders from Constantinople. – Other scholars concentrate on the appeal which the relative Byzantine luxuries must have exercised upon the impoverished Arab riders: Hitti, 1970: 143-144, 156. – Stratos (1969: 50-53, 71) considers looting and plundering a more important cause than religious fervour. – One should, however, remark that these factors somehow contradict each other.

82. Ostrogorsky, 1968: 110. – Stratos, 1969: 51. – Kirk, 1966: 15. - Hitti (1970: 143-145) also underlines the enthusiasm, "imbued with the will to conquer", but warns against interpreting the Arab conquest as purely religious.

- the continuous fighting between the nomadic Arab tribes in the region between Syria and Mesopotamia, and the fact that the Byzantines had neglected their traditional alliance with the Christian Gassanid tribe and had stopped to pay subsidies to the latter as well as to other Arab tribes of the periphery[83].

While the above mentioned factors shed light on why Byzantine Syria fell in a relatively short time to the Arabs and why resistance to the Arabs by the locals was almost non existent, Bwana Mwengo's epic has also examined the *reasons why the war started*. These are threefold, according to our author: (i) it was a personal vindication by the Prophet because of the death of his nephew at the battle of Mu'tah, although veiled with the sanction of God, since the Archangel Gabriel gave Mohammed permission for revenge (strophes 14-19 and 22-33); (ii) it was a *jihad*, a holy war against the Byzantines, because emperor Herakleios refused to adopt Islam (strophes 135-139); and (iii) the Byzantines wanted to destroy Islam and the country of the Muslims (strophes 175-177). Although the conquest of Syria took place after Mohammed's death, it is reasonable to accept that the first argument may have been used by his successors as a supplementary, "ideological" reason to excite the tribes for a campaign in Syria. The second reason complies with the argumentation of Baladuri, but the reservations against it remain the same: the later chroniclers have used a concept (*jihad*), which most probably was not yet generally established in the very early years of the Caliphate[84]. Moreover, the correspondence between the Prophet and Herakleios is probably – although not necessarily – fictive[85]. The third reason has no historically founded basis, but may have been used by the Muslim leaders to convince their followers.

The Swahili epic explicitly illustrates the force and dynamism of Islam,

83. Tate, 1978: 461. – Stratos, 1969: 50-51, 58. – Kirk, 1966: 15. - Hitti, 1970: 143: after the Byzantine victory of Mu'tah, Herakleios "had stopped the subsidies which the Syro-Arab tribes south of the Dead Sea and on the Madinah-Ghazzah route had regularly received." – Stratos, 1969: 48.

84. Cf. Stratos, 1969: 53.

85. Kirk, 1966: 20. - Runciman, 1971: 13. - Nevertheless, the eventuality that the Prophet has sent letters to the leaders of his time cannot be excluded *a priori*. If so, it is very improbable that they have bothered to answer.

stressing – in an aggressive way – the superiority of Islam over Byzantine Christianity. It also confirms the Arab desire of luxuries and wealth, and it acknowledges "ethnic" or "racial" differences between "Romans" and "indigenous people"[86]. Throughout the epic the arrogance of the hated Greeks is opposed in a clever way to the honest simplicity of the Arabs.

4. Conclusion

It would be unfounded to conclude that the epic of Bwana Mwengo is a trustworthy source for the study of the conquest of Syria. Likewise, it would also be irresponsible to state that the Swahili epic does not provide any valuable supplementary information. Despite the serious shortcomings of the author regarding chronology and geography, he has exercised criticism toward his own sources and has given details, not available in other sources. Consequently, the epic may contribute – on the one hand – to the confusion and uncertainty of information, derived from the Greek, Syrian and Arab historians, but – on the other hand- it gives a different scenario, of which certain details may enrich our understanding of the months of continuous skirmishes that took place between the fall of Damascus and the battle of Yarmouk[87].

86. We analyze these aspects further in our forthcoming study, "The Swahili epic of Herakleios: the case of the border population of Syria". This study was presented as a communication at the 9th International Congress on Graeco-Oriental and African Studies in Neapolis of Laconia (26-30 June 2002), and will be published in the Proceedings of this Conference (*Graeco-Arabica*).

87. This article is part of a research project, *Byzantium and East Africa*, sponsored by the *National Research Foundation* of South Africa, which we thank for its financial support. Opinions expressed in this article are these of the author, and not necessarily these of the NRF.

Bibliography

S. Abul Hasan Ali, no date: Muhammad Rasulullah (*The Life of the Prophet Muhammad*). Lucknow: Academy of Islamic Research and Publications.

Akeram Diyā al Umarī, 199: *Madīnan Society at the Time of the Prophet*. Vol. II. The Jihād against the Mushrikūn. Herndon: Intern. Instit. Of Islamic Thought.

C. H. Becker, *Notice in Der Islam* 2, pp. 402-404.

C. G. Büttner, 1911-1912: "Chuo chua Herkal, Das Buch von Herkal". Herausgegeben von C. Meinhof, *Zeitschrift für Kolonialsprachen* 2, pp. 1-36, 108-136, 194-232 and 261-296.

Aikaterini Christophilopoulou, 1981: *Βυζαντινή ιστορία*. Τόμ. Β΄. Athens.

H. Corbin, 1964: *Histoire de la philosophie islamique*. Paris: Gallimard.

N. P. Eleutheriades, 1909: *Τα προνόμια του Οικουμενικού Πατριαρχείου*. Smyrna (re-edition: Katerini: Mati, 1999).

B. Hendrickx, 2000: "The Image of Byzantine Christians in the Swahili Epic of Herakleios", *Acta Patristica et Byzantina* 11.

B. Hendrickx, 1993: "'Die dood van Digenis' – mistifikasie van 'n Bisantynse held", *Literator* 14,1, pp. 99-105.

B. Hendrickx, 1999: "Africano-Byzantina: Notes on Methodology and Sources for 'Black' Africa", *Ekklesiastikos Pharos* 81 (New Series 10), pp. 15-126.

Ph. Hitti, 1970: *History of the Arabs*. London: Macmillan.

I. Karayannopoulos, 1976: *Ιστορία βυζαντινού κράτους*. Τόμ. Β΄. Thessaloniki.

E. Kirk, 1966: *A Short History of the Middle East*. London: Methuen.

J. Knappert, 1958: *Het epos van Heraklios*. Leyden: Ph.D.

J. Knappert, 1967: *Traditional Swahili Poetry. An Investigation into the Concepts of East African Islam as reflected in the Utenzi Literature*. Leyden.

J. Knappert, 1979: *Four Centuries of Swahili Verse. A Literary History and Anthology*. London: Heinemann.

M. Lings (Abu Bakar Sirajal-Din), no date: Muhammad. *His Life based on the Earliest Sources*. Nordeen: Foundation for Traditional Studies.

Maulana Muhammad Ali, 1983 (4th Ed.): *The Early Caliphate*. Lahore: Ahmadiyya Anjuman Isha'at Islam.

G. Ostrogorsky, 1968: *History of the Byzantine State*. Oxford: Blackwell.

Th. Papadopoullos, 1994: «Chuo cha Herakali (Βίβλος του Ηρακλείου). Αφρικα-

νικόν έπος επί των βυζαντινοαραβικών πολέμων», *Σύμμεικτα* 9, pp. 213-241.

R. Paret, 1926/7 – 1928: "Die arabische Quelle der Suaheli-Dichtung Chuo cha Herakal", *Zeitschrift für Eingeborenen-Sprachen* 17, pp. 241-249 and 18, pp. 152-3.

S. Runciman, 1971: *A History of the Crusades*. Vol. 1. London: Penguin.

Safi-ur-Rahman al-Mubarakpuri, 1996: Al-Raheeq Al-Makhtūm (*The Sealed Nectar*). Biography of the Noble Prophet. Riyadh: Dar-us-Salam Publications.

Sergew Hable Sellassie, 1972: *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270.* Addis Ababa.

A. N. Stratos, 1969: *Το Βυζάντιον στον Ζ΄ αιώνα.* Τόμ. Γ΄. Athens: Estia.

G. Tate, 1978: «Η βυζαντινή Συρία», *Ιστορία του ελληνικού έθνους.* Ζ΄. Athens, pp. 452-461.

Theophanes Confessor, *Chronographia* (ed. C. de Boor), 2 vols., Leipzig, 1883-5.

Era Vranousi, 1979: «Byzantinoarabica: Οι πρώτοι αραβοβυζαντινοί πόλεμοι στην Παλαιστίνη, Ιορδανία, Συρία και Φοινίκη», *Σύμμεικτα* 3.

S. Vryonis, 1978: «Η άνοδος του Ισλάμ και οι αραβικές κατακτήσεις», *Ιστορία του ελληνικού έθνους.* Ζ΄. Athens, pp. 243-251.

Αικατερίνη Μ. Ρεβάνογλου

Παρατηρήσεις σχετικά με το αξίωμα του μεγάλου δουκός

Το αξίωμα του μεγάλου δουκός του στόλου[1] εμφανίστηκε την εποχή του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118), ο οποίος εγκαινίασε μια πολιτική που στόχο είχε την αποκατάσταση της οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η εμφάνιση του αξιώματος συνδέεται άμεσα με την προσπάθεια του Αλεξίου Α΄ να δημιουργήσει αξιόμαχο βυζαντινό ναυτικό και να αναδιοργανώσει τη διοίκησή του.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο υπήρχε ο βασιλικός στόλος, το «βασιλικόν πλώιμον», που ναυλοχούσε στη βασιλεύουσα με αρχηγό τον *δρουγγάριο του πλωΐμου* ή *των πλωΐμων*[2] και ο θεματικός στόλος, ο στόλος δηλαδή που διέθεταν τα αμιγώς ναυτικά θέματα και τα ηπειρωτικά με εκτεταμένα παράλια. Κατά τη διάρκεια του 11ου αι. και κυρίως στους επιγόνους της Μακεδονικής δυναστείας ο θεματικός στόλος υποβαθμίστηκε, οδηγήθηκε σε διάλυση και έτσι το βυζαντινό ναυτικό περιορίστηκε κυρίως στο στόλο της βασιλεύουσας[3].

* Για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας αισθάνομαι την ανάγκη και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω θερμά τους καθηγητές μου κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα και κ. Θεόδωρο Κορρέ για τις επισημάνσεις και τις παρατηρήσεις τους.

1. Για το αξίωμα του μεγάλου δουκός βασική είναι η προσωπογραφική μελέτη του R. Guilland, «Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine: drongaire de la flotte, grand drongaire de la flotte, duc de la flotte, mégaduc», *BZ* 44 (1951) 212-240 (=R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines* τ. I-II, Berlin - Amsterdam 1967, I 535-562) (στο εξής: Études).

2. Ο Bury τοποθετεί την εμφάνιση του δρουγγαρίου του πλωΐμου τον 7ο αι. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, London 1911 (ανατ. New York 1958), 109. – Η H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de querre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, 74 (στο εξής: Mer), υποστηρίζει ότι το αξίωμα αυτό δημιουργήθηκε μετά το 827. Αρχικά ήταν χαμηλά στην ιεραρχία (30ος στην ιεραρχία στο Τακτικό Uspensky). Η θέση του βελτιώνεται αισθητά (16η) στο Κλητορολόγιο του Φιλοθέου (899) και το Τακτικό Beneševič, αλλά στο Τακτικό Escorial μετακινείται στην 20η θέση. – Βλ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et XIe siècles*, Paris 1972, 304 (στο εξής: Listes). – Για τον δρουγγάριο του πλωΐμου βλ. R. Guilland, Études 212-219 (=Recherches 535-540). – H. Ahrweiler, Mer 69-71, 73-76, 97 κ.ε., 118 κ.ε.

3. Για την προάσπιση των ακτών του Αιγαίου από τις αραβικές επιδρομές δημιουργήθηκαν τέσσερα ναυτικά θέματα: των Κιβυρραιωτών, του Αιγαίου πελάγους, της Κεφαλληνίας και της Σάμου. Περί τα τέλη του 10ου αι. τα ναυτικά θέματα πολλαπλασιάστηκαν είτε με τη δημιουργία νέων, όπως της Κρήτης, της Κύπρου, είτε με τον κατακερματισμό παλαιότερων θεμάτων. Η ναυτική αδυναμία των θεμάτων έγινε καταφανής τον 11ο αιώνα, οπότε αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν τις πειρατικές επιδρομές στο Αιγαίο. – Βλ. M. Sesan, «La flotte byzantine à l' epoque des Comnènes et de Anges

Ο Αλέξιος Α΄ με την άνοδό του στο θρόνο βρήκε το βυζαντινό ναυτικό παραμελημένο. Η Άννα Κομνηνή παρατηρεί ότι ο στόλος στην αρχή της βασιλείας του πατέρα της ήταν ανύπαρκτος[4], σε μια εποχή κατά την οποία η αυτοκρατορία είχε να αντιμετωπίσει εξαιρετικά επικίνδυνους εχθρούς, όπως τους Σελτζούκους, τους Πετσενέγκους, τους Κομάνους, τους Νορμανδούς[5]. Μια δεκαε-

(1081-1204)», *BSl* 21 (1960) 48-53. – H. Antoniadis-Bibicou, *Études d' histoire maritime de Byzance. A propos du "Thème des Caravisiens"*, Paris 1966, σ. 77 κ.ε. (στο εξής: Études). – H. Ahrweiler, Mer 45 κ.ε. – Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, «Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλημα της ιδρύσεώς του», *Βυζαντινά* 11 (1982) 201-221. – Της ιδίας, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε.*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 90 κ.ε. (στο εξής: Παρακμή). – P. Yannopoulos, «Une liste des thèmes dans le "Livre des Cérémonies" de Constantin Porphyrogénète», *Βυζαντινά* 12 (1983) 239. – Του ιδίου, «Η οργάνωση του Αιγαίου κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο», *Παρνασσός* 32 (1990) 200-224. – Α. Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα 1ος - αρχές 13ου αιώνα. Το ναυτικό θέμα Κεφαλληνίας στην Ύστερη περίοδο*, Αθήνα 1986. – Του ιδίου, «Η Αττάλεια ώς έδρα του βυζαντινού θέματος των Καραβησιάνων/Κιβυρραιωτών», *Βυζαντινός Δόμος* 4 (1990) 139-167 (=Α. Σαββίδης, *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφικής και τοπικής ιστορίας, ανατύπωση άρθρων 1981-1991*, Αθήνα 1992, XXII). – T. Kolias, «Die byzantinische Kriegsmarine. Ihre Bedeutung im Verteidigungssystem von Byzanz», εν (έκδ. E. Chrysos, D. Letsios, H. A. Richter, R. Stupperich), *Griechenland und das Meer. Beiträge eines Symposions in Frankfurt im Dezember 1996, Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns.* Band 4, Mannheim und Möhnesee 1999, 133-139.

4. Άννα Κομνηνή, *'Αλεξιάς*, έκδ. D. R. Reinsch – A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias.* Pars prior: prolegomena et textus. Pars altera: indices, F. Kolovou – D. R. Reinsch [CFHB Series Berolinensis XL 1-2], Berlin 2001, I 197.62: «οὐδέπω γὰρ στόλος ηὐτρέπιστο».

5. Για τους Σελτζούκους Τούρκους βλ. Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)* (μετάφραση Κ. Γαλαταριώτου), Αθήνα 1996. – Α. Σαββίδης, *Το Βυζάντιο και οι Σελτζούκοι Τούρκοι τον ενδέκατο αιώνα*², Αθήνα 1988. – Του ιδίου, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο, τ. Α΄, Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1996, ειδικότερα οι σ. 103-132 (στο εξής: Τούρκοι). – Για τους Πετσενέγκους βλ. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest 1970. – O. Pritsak, The Pecenegs, Lisse 1976. – M. Sesan, «Über die byzantinische Anwesenheit an der Unter - Donau im 10. bis 13. Jahrh», *Actes du XVe Congrès Intern. d' Ét. Byz.*, IV Histoire, Athènes 1980, σ. 275-282. – V. Tapkova-Zaimova, «La population du Bas-Danube et le pouvoir byzantin (XIe et XIIe s.)», αυτόθι, 331-339. – Α. Σαββίδης, «Η τελευταία πατζινακική επιδρομή στο Βυζάντιο (1122-23)», *Παρνασσός* 27(1985) 493-507 (=Α. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα, ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα 1991, VIII, 137-152). – Του ιδίου, Τούρκοι 64-82. – Για τους Κομάνους βλ. P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucaresti 1978. – Α. Σαββίδης, «Οι Κομάνοι (Κουμάνοι) και το Βυζάντιο, 11ος-13ος αι. μ.Χ.», *Βυζαντινά* 13_2 (1985) *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*, σ. 937-955 (=Α. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα* IX, σ. 153-170). – Του ιδίου, Τούρκοι 85-95. – Για τους Νορμανδούς βλ. S. Runciman, *A History of the Crusades* τ. I-III,

τία πριν η βυζαντινή κυριαρχία στην Μ. Ασία είχε καταρρεύσει μετά τη νίκη των Σελτζούκων Τούρκων στο Ματζικίερτ (Αύγουστος 1071). Την ίδια χρονιά οι Νορμανδοί είχαν καταλάβει το Μπάρι, το τελευταίο βυζαντινό προπύργιο στην Ιταλία (16 Απριλίου 1071)[6].

Ο Αλέξιος Α΄ αρκετά νωρίς συνειδητοποίησε ότι για να αποκαταστήσει τη ναυτική ισχύ της αυτοκρατορίας και να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους εχθρούς της έπρεπε να δημιουργήσει στόλο και μια νέα ενιαία διοίκηση για το πολεμικό ναυτικό με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Επικεφαλής της έθεσε έναν ναύαρχο, τον μεγάλο δούκα, ο οποίος αντικατέστησε τον δρουγγάριο του πλωΐμου. Ο δρουγγάριος του πλωΐμου, μολονότι επί Αλεξίου Α΄ ονομάστηκε *μέγας δρουγγάριος* του στόλου, έχασε την υπεροχή του στο βυζαντινό ναυτικό[7].

Cambridge 1954-1955 (στο εξής: Crusades). – K. M. Setton (έκδ.), *A History of the Crusades*, τ. I-II, Philadelphia 1958-1962, τ. III-V, Madison Wisconsin 1975-1985. – W. B. McQueen, «Relations between the Normans and Byzantium 1071-1112», *Byzantion* 56 (1986) 427-477.

6. Για τη μάχη στο Μαντζικίερτ βλ. J.-Cl. Cheynet, «Mantzikert: un désastre militaire?», *Byzantion* 50 (1980) 410-438, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη A. Friendly, *The Dreadfuf Day: The Battle of Mantzikert 1071*, London 1981. – M. J. Angold, «The Byantine State on the Eve of the Battle of Mantzikert», εν (έκδ. A. Bryer - M. Ursinus) *Mantzikert to Symposium of Lepanto. The Byzantine World and the Turks 1071-1571, Papers given at the Nineteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1985*, [*BF* 16 (1991) 1 κ.ε.], 9-34. – Για τη βυζαντινή Ιταλία βλ. A. Guillou, *Studies on Byzantine Italy*, Variorum Reprints, London 1970. – Τ. Λουγγής, *Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία από το θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ως την άλωση του Μπάρι 395-1071 μ.Χ.*, Αθήνα 1989.

7. Το αξίωμα του μεγάλου δρουγγαρίου πρωτοδημιουργήθηκε σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή το 1081 για τον θείο της και νεότερο αδελφό του Αλεξίου Α΄ Νικηφόρο Κομνηνό. Άννα Κομνηνή I 96.80-81. – Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή ιστοριών*, έκδ. M. Pinder – Th. Büttner-Wobst, CB. I-III, Bonnae 1841-1897, III 732.3-4. – Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος χρονική*, έκδ. I. Bekker, CB. Bonnae 1836, 618.19-20. – Δεν γνωρίζουμε μέχρι πότε ο Νικηφόρος Κομνηνός έφερε το αξίωμα αυτό. Σε έγγραφο της μονής Ζωγράφου αρ. 35 στ. 53 και 102 [έκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, *VV* 13 (1907), Παράρτημα αρ. 1, ανατ. Amsterdam 1969], αναφέρεται ως πεθαμένος ο "μέγας δρουγγάριος ο Νικηφόρος" περί το 1089. Για τη χρονολόγηση βλ. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντιναί μελέται II. Από την ιστορίαν των τειχών της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 329-331. Ωστόσο σε έγγραφο της μονής της Λαύρας, έκδ. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – D. Papachryssanthou [Archives de l' Athos V] τ. I: *Des origines à 1204*, Paris 1970, I αρ. 65.77 (Ιανουάριος του 1120) σημειώνεται ο "πανσέβαστος σεβαστός Νικηφόρος Κομνηνός". Τελευταία μνεία το 1136 στο Τυπικό της μονής του Παντοκράτορος, έκδ. P. Gautier, «Le typikon du Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974) 1-145, σ. 127: αναφέρεται ο "μέγας δρουγγάριος ο Νικηφόρος". Ο P. Gautier, «L' obituaire du Typikon du Pantocrator», *REB* 27 (1969) 235-262, σ. 242 και σημ. 8ter. – Του ιδίου, Typicon Pantocrator 126 και σημ. 46, ταυτίζει τον μεγάλο δρουγγάριο του 1136 με τον αδελφό του Αλεξίου Α΄ και θεωρεί ότι διετέλεσε μέγας δρουγγάριος το διάστημα 1081-

Στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις που αφορούν στη δημιουργία του αξιώματος του μεγάλου δουκός, την ονοματολογία του στις πηγές, τις αρμοδιότητές του, τη θέση του στην υπαλληλική ιεραρχία της αυτοκρατορίας και την εξέλιξή του, καθώς το αξίωμα διατηρήθηκε μέχρι την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Ο πρώτος γνωστός μέγας δουξ ήταν ο Ιωάννης Δούκας, γυναικάδελφος του Αλεξίου Α', ο οποίος έλαβε το αξίωμα του μεγάλου δουκός του στόλου και εστάλη με πολλές δυνάμεις την άνοιξη του 1092 για να διευθύνει τις επιχειρήσεις εναντίον του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά[8]. Γνωρίζουμε από την Άννα Κομνηνή ότι ο Ιωάννης Δούκας ήταν δουξ Δυρραχίου και μετακλήθηκε για να αναλάβει την αρχηγία του στόλου. Οι περισσότεροι ιστορικοί δέχονται ότι ο

1136. Αντιπαρέρχεται τη δυσκολία που ανακύπτει από τη μνεία θανάτου του το 1089, υποστηρίζοντας ότι υπήρξε και άλλος μέγας δρουγγάριος Νικηφόρος το διάστημα 1082-1089. Η άποψή του ωστόσο δεν εξηγεί τον παραμερισμό του Νικηφόρου Κομνηνού από τη θέση του μεγάλου δρουγγαρίου το διάστημα 1082-1089, ούτε λαμβάνει υπόψη ότι το διάστημα 1099-1107 στη θέση του μεγάλου δρουγγαρίου διορίστηκε ο Ευστάθιος Κυμινειανός. – Ο Ν. Οικονομίδης θεωρεί ότι ο τίτλος πρωτοδημιουργήθηκε για τον Ευστάθιο Κυμινειανό το 1099 και όχι για τον Νικηφόρο Κομνηνό. Ν. Οικονομίδης, «Ο μέγας δρουγγάριος Ευστάθιος Κυμινειανός και η σφραγίδα του (1099)», *Βυζαντινά* 13_2 (1985) *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο*, σ. 899-907, 906 και σημ. 21 (στο εξής: Μέγας δρουγγάριος). – Για τον μεγάλο δρουγγάριο βλ. R. Guilland, Études 219-222. – E. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte. Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, τ. II, τεύχ. 1-2, Hanovre 1925 (ανατ. αυτοτελώς Amsterdam 1962), 57 (στο εξής: Untersuchungen). – N. Oikonomidès, «L' évolution de l' organisation administrative de l' empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976) 125-152, 146 (=N. Oikonomides, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Variorum Reprints 1992, X) (στο εξής: Évolution).

8. Άννα Κομνηνή I 226.11-17: «ἄνδρα δὲ τὸν Δούκαν τοῦτον 'Ιωάννην μαχιμώτατον ὁ αὐτοκράτωρ ἐκ πολλῶν ἐγνωκὼς καὶ περὶ τὰ πολεμικὰ ἐπιτήδειον καὶ μηδ' ὁπωσοῦν τὰ παρ' αὐτοῦ ἐντεταλμένα ἀθετεῖν ἐθέλοντα, ἐπεὶ τοιούτου ἀνδρὸς κατὰ τὸν Τζαχὰν ἐδέετο, μεταπεμψάμενος αὐτὸν ἐκεῖθεν ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ πολλῶν δυνάμεων ἐξ ἠπείρου καὶ θαλάττης κατὰ τοῦ Τζαχᾶ ἐξέπεμψε δοῦκα τοῦ στόλου μέγιστον κατονομάσας» και I 259.32-40. – Για τον Τζαχά βλ. Α. Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη, c.1081-c.1106. Α΄: c.1081-1090, Β΄: 1090-c.1106», *Χιακά Χρονικά* 14 (1982) 9-24, 16(1984) 51-66 (=Α. Σαββίδης, Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα, IV-V).

9. Άννα Κομνηνή I 225.96-226.11. – F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l' empire byzantin aux XIe et XIIe siècles, τόμ. I: Essai sur règne d' Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris 1900, *τόμ. II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, I 143 (στο εξής: Comnène). Η Άννα Κομνηνή I 226.7-8, αναφέρει επίσης ότι ο Ιωάννης Δούκας παρέμεινε στο Δυρράχιο «ἐνιαυτούς πρὸς τῷ ἑνὶ δέκα». – H G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, Oxford 1929 (ανατ. 1968), 402, θεωρεί τα έντεκα χρόνια του χωρίου ως λάθος της Άννας Κομνηνής και διορθώνει σε

Ιωάννης Δούκας παρέμεινε στο Δυρράχιο το διάστημα 1085-1092[9] και ότι το 1092 διορίστηκε στη θέση του μεγάλου δουκός[10].

Αν δεχτούμε ότι ο Ιωάννης Δούκας ήταν μέγας δουξ του στόλου το 1092, το ερώτημα που προκύπτει είναι αν υπήρξε πράγματι ο πρώτος μέγας δουξ του στόλου για τη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Σύμφωνα με πρακτικό παραδόσεως της μονής Ξηροποτάμου, που χρονολογείται τον Δεκέμβριο του 1085 και αφορά στη διαμάχη της μονής με το μοναστήρι του Ζυγού σχετικά με ένα μύλο, ένας από αυτούς που υπογράφουν το πρακτικό είναι ο «Νικήτας ὁ ἐλάχιστος μοναχὸς καὶ τῆς τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας πρωτοσύγκελλος προνοητὴς τῶν κτημάτων τοῦ μεγάλου δουκὸς»[11]. Η αναφορά αυτή σε μεγάλο δούκα θεωρείται ότι είναι η παλαιότερη, όμως δεν δίνονται άλλα στοιχεία για την ταυτότητά του.

Κατά τον J. Bombaire, εκδότη του παραπάνω πρακτικού, ο φόρος που πληρώνεται για το μύλο αυτό προορίζεται για τον μεγάλο δούκα και όχι για το κρατικό ταμείο. Ο Αλέξιος Α΄ δηλαδή είχε χαρίσει τις φορολογικές προσόδους

επτά. Δηλαδή ο Ιωάννης Δούκας διετέλεσε δουξ Δυρραχίου την περίοδο 1085-1092. – Ο Δ. Πολέμης υποστηρίζει ότι είναι αδύνατον ο Ιωάννης Δούκας να ήταν δουξ Δυρραχίου πριν από το 1085 (για να δεχτούμε ότι παρέμεινε εκεί έντεκα χρόνια), διότι ήταν πολύ νέος για να αναλάβει μια τόσο σημαντική θέση (γενν. το 1064), εκτός αν δεχτούμε ότι πήγε στο Δυρράχιο πριν από το 1085 ως κατώτερος αξιωματούχος. D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography [University of London Historical Studies, XXII]*, London 1968, 66-7 και σημ. 5 [βιβλιοκρισία P. Gautier, *REB* 27 (1969) 342-3] (στο εξής: Doukai).

10. H. Ahrweiler, Mer 186. – H. Antoniadis-Bibicou, Études 159. – P. Gautier, «Le synode des Blachernes (fin 1094). Études prosopographique», *REB* 29 (1971) 213-284, σ. 221 και σημ. 7 (στο εξής: Synode). – Του ιδίου, *Théophylacte d' Achrida discours, traités, poésies* [CFHB Series Thessalonicensis XVI/1], Θεσσαλονίκη 1980, σ. 33-36, 70 και σημ. 7. – Του ιδίου, *Théophylacte d' Achrida Lettres* [CFHB Series Thessalonicensis XVI/2], Θεσσαλονίκη 1986, 55-57 (στο εξής: Lettres). – N. Oikonomidès, Évolution 147. – B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l' Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, 147 (στο εξής: Personnages). – Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 20α-β] τ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη 1984, τ. Α΄135 (στο εξής: Γενεαλογία). – Ο E. Stein, Untersuchungen 57, θεωρεί ότι ο Ιωάννης Δούκας ονομάστηκε μέγας δουξ μετά το 1085, ενώ ο R. Guilland, Études 223, τοποθετεί το διορισμό του στο διάστημα 1089-1090.

11. Actes de Xeropotamou, έκδ. J. Bompaire [Archives de l' Athos III], Paris 1964, αρ. 7, στ. 25-26. – Για τους προνοητές βλ. N. Bănescu, «La signification des titres de πραίτωρ et de προνοητής à Byzance au XI et XII siècles»: *Miscelanea G. Mercati III [Studi e Testi 123*, Vaticano 1946] 387-398. – T. Wasilewski, «Les titres de duc, de catépan et de pronoétès dans l' empire byzantin», *Actes de XIIe Congrès Intern. d' Ét. Byz.*, Ochride 10-16 septembre 1961, τ. II, Beograd 1964, 233-239.

της περιοχής Ιερισσού, όπου βρισκόταν ο μύλος, στον μεγάλο δούκα[12]. Η Η. Ahrweiler θεωρεί ότι το άτομο που είχε την επικαρπία των φόρων της Ιερισσού ήταν ο Ιωάννης Δούκας, με τον οποίο ταυτίζει τον μεγάλο δούκα του παραπάνω πρακτικού[13]. Το ίδιο το έγγραφο ωστόσο δεν παρέχει πληροφορίες που να δικαιολογούν αυτή την ταύτιση, σε άλλο σημείο εξάλλου η ίδια ιστορικός θεωρεί ότι το αξίωμα δημιουργήθηκε το 1092[14].

Ο Δ. Πολέμης εκφράζει τον σκεπτικισμό του σχετικά με την αναφορά του πρακτικού αυτού σε έναν μεγάλο δούκα το 1085 και θεωρεί απίθανο αυτός να ήταν ο Ιωάννης Δούκας, με δεδομένο ότι το 1085 αυτός βρισκόταν στο Δυρράχιο, όπως αναφέραμε. Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι πιθανότερο είναι το πρακτικό αυτό της μονής Ξηροποτάμου να αναφέρεται σε έναν άλλο μεγάλο δούκα, αγνώστου ταυτότητας, άποψη την οποία συμμερίζεται και η J. Herrin[15].

Οι ιστορικοί που αναφέραμε προσπαθούν να ταυτίσουν τον μεγάλο δούκα του πρακτικού της μονής Ξηροποτάμου, θεωρώντας ως δεδομένο ότι αυτό αναφέρεται σε μεγάλο δούκα. Στην περίπτωση που η ανάγνωση του τίτλου από τον εκδότη του πρακτικού J. Bompaire είναι ορθή, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η Άννα Κομνηνή στο ιστορικό της έργο κάνει λόγο για το αξίωμα αυτό μόλις το 1092, όταν ο Ιωάννης Δούκας διορίστηκε στη θέση του μεγάλου δουκός.

Κατά την άποψή μας ενδέχεται ο τίτλος *μέγας δουξ* του εγγράφου να μην αναφέρεται σε αξιωματούχο του ναυτικού αλλά σε έναν *μεγάλο δούκα πάσης δύσεως*, που όπως αποδεικνύεται από τις πηγές είναι ταυτόσημος με τον *μεγάλο δομέστικο*[16]. Στο πρακτικό πιθανότατα το αξίωμα αποδίδεται σε συντομευμένη μορφή, όπως γίνεται και με άλλα αξιώματα[17], τη στιγμή που δεν υπήρχε περίπτωση σύγχυσης με τον μεγάλο δούκα του στόλου, αφού το αξίωμα αυτό δεν είχε δημιουργηθεί ακόμη. Ο προνοητής των κτημάτων του μεγάλου δουκός υπογράφει το πρακτικό ή εκπροσωπώντας τα συμφέροντα του μεγάλου δουκός στην περιοχή της Ιερισσού ή διότι αυτός εκπροσωπούσε την πολιτική ηγεσία κατά τη διευθέτηση της υπόθεσης που αναφέρεται στο πρακτικό της μονής Ξηροποτάμου. Την εποχή αυτή μέγας δομέστικος ήταν ο Γρηγόριος Πακουριανός[18].

Επομένως σχετικά με τη δημιουργία του αξιώματος του μεγάλου δουκός το

12. Act. Xeropotamou σ. 65, ο μύλος βρισκόταν στην περιοχή Δεβελίκεια, ΝΔ. της Ιερισσού.

13. H. Ahrweiler, Mer 213. – Ο M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, 88 (αρ. 3), βάσει του εγγράφου αρ. 7 της μονής Ξηροποτάμου θεωρεί με επιφύλαξη ότι τα έσοδα της περιοχής Ιερισσού εκχωρήθηκαν στον Νικηφόρο Κομνηνό, αδελφό του Αλεξίου Α΄. Ωστόσο καμία πληροφορία του εγγράφου αυτού δεν δικαιολογεί την άποψη αυτή.

14. H. Ahrweiler, Mer 186.

15. D. Polemis, Doukai 67 και σημ. 6. – J. Herrin, «Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos 1180-1205», *DOP* 29 (1975) 255-287, 285 (αρ. 1) (στο εξής: Realities).

16. Σε πρακτικό της μονής Ιβήρων αρ. 35 του έτους 1062 γίνεται λόγος για τον *επιφανέστατο κουροπαλάτη και μεγάλο δούκα πάσης δύσεως*. Act. Iviron, έκδ. J. Lefort – N. Oikonomidès - D. Papachryssanthou - V. Kravari-H. Métrévéli [Archives de l' Athos XVI], τ. II: *Du milieu du XIe siècle à 1204*, Paris 1990, αρ. 35. Πρόκειται για τον Ιωάννη Κομνηνό, ο οποίος έλαβε το αξίωμα του μεγάλου δομεστίκου από τον αδελφό του Ισαάκιο Α΄ Κομνηνό (1057-1059) το 1057 μαζί με τον τίτλο του κουροπλάτη. Συνέχεια Σκυλίτση (έκδ. Ευδ. Θ. Τσολάκης) 103.17-19. – Νικηφόρος Βρυέννιος, Ὕλη ἱστορίας, έκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios Histoire* [CFHB IX], Bruxelles 1975, 79.8-11. – Ιω. Ζωναράς III 666.14-17 – G. Zacos – A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. I.3, Basel 1972, αρ. 2681 και 2681 bis (στο εξής: Seals). – Πβλ. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄49 (αρ. 6). – Παραλλαγή του τίτλου του μεγάλου δομεστίκου βρίσκουμε στο τυπικό της μονής της Θεοτόκου της Κεχαριτωμένης (περί το 1110), έκδ. P. Gautier, «Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè», *REB* 43 (1985) 5-165, σ. 123.1845-8, στο οποίο ο μέγας δομέστικος Ανδρόνικος Δούκας, πεθερός του Αλεξίου Α΄, αναφέρεται ως *μέγας δουξ των σχολών της Ανατολής*. Την άποψη ότι ο τίτλος που φέρει ο Ανδρόνικος Δούκας στο τυπικό ισοδυναμεί με αυτόν του μεγάλου δομεστίκου εξέφρασαν οι: R. Guilland, «Études sur l' histoire administrative de Byzance. Le domestique des Scholes», *REB* 8 (1950) 5-63, (=Recherches I 426-468), σ. 48. – D. I. Polemis, Doukai 56 και σημ. 10 (αρ. 21), όπου οι διαφορετικές διατυπώσεις στις πηγές του αξιώματος του μεγάλου δομεστίκου, που έφερε ο Ανδρόνικος Δούκας. – P. Gautier, Théotokos Kécharitôménè 123 και σημ. 36.

17. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα αυτή, αφού και σε άλλα έγγραφα απαντά η ελλιπής αναγραφή του τίτλου ενός αξιωματούχου. Βλ. για παράδειγμα έγγραφο της μονής της Πάτμου του 1118 [F. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I-VI, Vindobonae 1860-1890 (ανατ. Αθήναι χ.χ.), (στο εξής: MM), VI 95-98], στο οποίο αναφέρεται ο Ευμάθιος Φιλοκάλης ως *μέγας δουξ* και *πραίτωρ*. Ο τίτλος *πραίτωρ* εδώ είναι η συντομευμένη απόδοση του πλήρους τίτλου *πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου*. Για το έγγραφο αυτό και τα προβλήματα που ανακύπτουν γίνεται λόγος παρακάτω.

18. Ο Γρηγόριος Πακουριανός διετέλεσε μέγας δομέστικος το διάστημα 1081-1086. Στην Άννα Κομνηνή ο Πακουριανός αναφέρεται ως μέγας δομέστικος (I 132-3, 146, 151, 153), *δομέστικος τῆς ἑσπέρας* (I 200.40) και *εἰς τὴν τοῦ δομεστίκου ἀξίαν* (I 64.73-74). Βλ. R. Guilland, «Études sur l' histoire administrative de l' empire byzantin. Le Grand domestique», *EO* 37 (1938) 53-64, (=Recherches I 405-425), σ. 407. – V. Laurent, «Le Grand Domesticat. Notes complémentaires», *EO* 37 (1938) σ. 70. – B. Skoulatos, Personnages 112-115 (αρ. 78). – J.-C. Cheynet, «Nouvelle hypothèse à propos du domestique d' Occident cité sur une croix du Musée de Genève», *BSl* 42 (1981) 197-202, κυρίως σ. 200. Δεν γνωρίζουμε από άλλες πηγές αν ο Γρηγόριος Πακουριανός έπαιρνε τις προσόδους στην περιοχή Ιερισσού, όπου βρισκόταν ο μύλος που αναφέρεται στο πρακτικό. Για τις κτήσεις του Πακουριανού αντλούμε πληροφορίες από το τυπικό του, έκδ. P. Gautier, «Le typicon du sébaste Grégoire Pakourianos», *REB* 42 (1984) 1-145. – P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, σ. 113-191. – R. Morris, Monks and Laymen in Byzantium 843-1118, Cambridge Un. Press 1995, βλ. index και κυρίως σ. 236, όπου ο χάρτης των κτήσεων του Πακουριανού.

πιθανότερο είναι να δημιουργήθηκε το 1092 με πρώτο μεγάλο δούκα του στόλου τον Ιωάννη Δούκα.

Στις αφηγηματικές πηγές της Κομνήνειας περιόδου η ονοματολογία του αξιώματος του μεγάλου δουκός είναι ποικίλη, γεγονός το οποίο οδηγεί πολλές φορές την έρευνα σε σύγχυση, ειδικότερα όταν δεν έχουμε άλλες πληροφορίες από έγγραφα ή σφραγίδες. Είναι δυνατόν ένας μέγας δουξ να εμφανίζεται στις πηγές, προφανώς για λόγους συντομίας, χωρίς το επίθετο μέγας, δηλαδή ως *δουξ του στόλου*, που αποτελεί όμως διαφορετικό ναυτικό αξίωμα στην υπηρεσία του μεγάλου δουκός[19]. Έτσι λ.χ. ο Ισαάκιος Κοντοστέφανος αναφέρεται από την Άννα Κομνηνή ως μέγας δουξ του στόλου το 1107[20] ή απλώς ως δουξ του στόλου[21]. Ο τελευταίος όρος χρησιμοποιείται και για τον διάδοχό του Μαριανό Μαυροκατακαλών το 1108[22]. Ο Νικήτας Χωνιάτης αποκαλεί δούκες του στόλου τους μεγάλους δούκες Ανδρόνικο Κοντοστέφανο (1167-1182)[23] και τον

19. Ο δουξ του στόλου βρισκόταν υπό τις διαταγές του μεγάλου δουκός και αναλάμβανε ως υποναύαρχος διάφορες επιχειρήσεις. Το αξίωμα πρωτοεμφανίστηκε πιθανόν το 1084-85. Πρώτος δουξ του στόλου αναφέρεται από την Άννα Κομνηνή ο Μανουήλ Βουτουμίτης (Άννα Κομνηνή I 190.4-5). Για το αξίωμα του δουκός του στόλου βλ. R. Guilland, Études 222-223 (=Recherches I 542-3).

20. Άννα Κομνηνή I 378.39-40.

21. Άννα Κομνηνή I 385.28-32: «Ἐκεῖθεν δὲ ὑποχωρῶν συνεχῆ τὰ γράμματα πρός τε τὸν δοῦκα τοῦ στόλου Ἰσαάκιον καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ, τὸν Δούκαν φημὶ Ἐξαζηνὸν καὶ τὸν Ὑαλέαν, ἐγρηγορέναι τούτους διαπαντὸς καὶ ἀπείργειν τοὺς ἀπὸ Λογγιβαρδίας πρὸν τὸν Βοϋμοῦντον διαπλωιζομένους ἐξέπεμπεν». – Fr. Dölger, Regesten αρ. 1237 (έτος 1107).

22. Άννα Κομνηνή I 404.87-405.1: «Μαριανὸν τὸν Μαυροκατακαλὼν μεταπεμψάμενος ἐκεῖθεν δοῦκα τοῦ στόλου προχειρίζεται». Η H. Ahweiler, Mer 196 και σημ. 5 επισημαίνει: «Marianos Maurokatakalon designé par Anne Comnène simplement comme duc de la flotte et non comme grand-duc». – Για τον Μαριανό Μαυροκαταλών βλ. F. Chalandon, Comnène I 245 και σημ. 4. – R. Guilland, Études 223. – B. Skoulatos, Personnages 186-7 (αρ. 120).

23. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, έκδ. I.A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB Series Berolinensis XI/1-2], Berlin 1972, I 152.82-84: «ἀναδείκνυται τῆς ὅλης ἀρχηγὸς στρατιᾶς ὁ τοῦ στόλου δοὺξ Ἀνδρόνικος ὁ Κοντοστέφανος». – Ο F. Chalandon, Comnène II 489 και ο L. Brehier, *Les institutions de l' empire byzantin*, Paris 1949, 424 (στο εξής: Institutions), εκφράζουν την άποψη βάσει του παραπάνω χωρίου του Νικήτα Χωνιάτη ότι ο Ανδρόνικος Κοντοστέφανος δεν διετέλεσε μέγας δουξ το 1167 αλλά το 1169 κατά την εκστρατεία στην Αίγυπτο. – Αντίθετα ο Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Β΄253 και σημ. 28, υποστηρίζει ότι ο Ανδρόνικος Κοντοστέφανος ήταν μέγας δουξ ήδη από το 1166-67. Επικαλείται για το λόγο αυτό τον Ιωάννη Κίνναμο 278.22-23, ο οποίος αναφέρει για το έτος 1169: «ἐτύγχανε (ο Ανδρόνικος Κοντοστέφανος) γὰρ μέγας ὥσπερ εἴρηται δοὺξ γεγονὼς πρότερον». Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, έκδ. A. Meineke, *Epitome Rerum ab Manuele et Alexio Comnenis gestarum* [CFHB], Bonnae 1836 (ανατ. Αθήναι χ.χ.).

24. Νικήτας Χωνιάτης, app. criticus 541 στ. 41: «καὶ ὁ τοῦ στόλου δοὺξ Μιχαὴλ ὁ Στρυφνὸς».

Μιχαήλ Στρυφνό (1198-1204)[24]. Ο Ιωάννης Κίνναμος χρησιμοποιεί τον όρο *στολάρχης* για τον μεγάλο δούκα Στέφανο Κοντοστέφανο (1148-9)[25] και ο Θεόδωρος Πρόδρομος σε ποίημά του τον αποκαλεί *μέγα ναυστολάρχη*[26].

Παράλληλα στην Αλεξιάδα εμφανίζεται και ο όρος *θαλασσοκράτωρ* που είναι περισσότερο λογοτεχνικός και είναι δυνατόν να αποδίδεται σε έναν μεγάλο δούκα ή σε έναν δούκα του στόλου. Η Άννα Κομνηνή χαρακτηρίζει θαλασσοκράτορες τον μεγάλο δούκα Ισαάκιο Κοντοστέφανο[27] αλλά και τον δούκα του στόλου Κωνσταντίνο Δαλασσηνό (1092)[28]. Ωστόσο ο όρος είναι δυνατόν να δηλώνει και τον αρχηγό μιας ναυτικής εκστρατείας[29].

Επομένως σχετικά με την ονοματολογία του αξιώματος που εξετάζουμε, παρατηρούμε ότι σε αφηγηματικές κυρίως πηγές υπάρχει ελλειπτικός και ασαφής τρόπος διατύπωσης, γεγονός το οποίο δεν επιτρέπει πάντοτε την ασφαλή ταυτοποίηση του αξιώματος του μεγάλου δουκός χωρίς τη συνδρομή και άλλων πηγών.

Το αξίωμα του μεγάλου δουκός, όπως και άλλα αξιώματα της εποχής των Κομνηνών, φέρει το επίθετο μέγας, δίνοντας έτσι στους κατόχους του διευρυμένες εξουσίες. Ο μέγας δουξ είχε πρωτίστως επιχειρησιακές αρμοδιότητες, τις οποίες θα εξετάσουμε. Στις πολεμικές επιχειρήσεις, όπου εμπλέκεται και το βυζαντινό ναυτικό, όλες οι ενέργειες εξαρτώνται από τον μεγάλο δούκα και το επιτελείο του, στις διαταγές του οποίου τίθενται όλες οι ναυτικές μοίρες, ανεξάρτητα από την προέλευσή τους και την περιοχή στάθμευσής τους. Άλλωστε ο ίδιος ο μέγας δουξ αναλαμβάνει την αρχηγία όλων των ναυτικών διοικήσεων και συμμετέχει ενεργά στις ναυτικές επιχειρήσεις, όπου αυτές διεξάγονται.

25. Ιω. Κίνναμος 98.6-8: «στολάρχην δὲ ἀντ' αὐτοῦ προκεχειρισμένος ἀνενδότως τῆς πολιορκίας ἐκέλευεν ἔχεσθαι».

26. Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, έκδ. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, [Wiener Byzantinistische Studien, XI], Wien 1974, 439.

27. Άννα Κομνηνή I 403.40-41: «μετὰ Ἰσαακίου τοῦ Κοντοστεφάνου θαλασσοκράτορος τυγχάνοντος».

28. Άννα Κομνηνή I 261.1-2, I 264.4-5. Για τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό βλ. J.-C. Cheynet, «Trois familles du duché d' Antioch», εν J.-C. Cheynet – J.-F. Vannier, *Études prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia, 5], Paris 1986, 101-103 (αρ. 19), όπου και σχετική βιβλιογραφία. Λανθασμένα ο J.-C. Cheynet θεωρεί ότι ο όρος θαλασσοκράτωρ αποδίδεται μόνο σε δούκα του στόλου.

29. Ο Αλέξιος Α΄ ανέθεσε τη διοίκηση ενός στόλου στον Κάσπακα, τον οποίο αποκαλεί θαλασσοκράτορα. Άννα Κομνηνή I 336.54-55. – Για τον Κάσπακα βλ. F. Chalandon, Comnène I 196. – R. Guilland, Études 222. – B. Skoulatos, Personnages 161 (αρ. 101).

Από την Άννα Κομνηνή, τον Ιωάννη Κίνναμο και τον Νικήτα Χωνιάτη πληροφορούμεθα για τις ναυτικές επιχειρήσεις, τις οποίες διηύθυναν μεγάλοι δούκες. Για παράδειγμα το 1092 ο Ιωάννης Δούκας ηγήθηκε της ναυτικής εκστρατείας εναντίον του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά[30] και κατέστειλε τις στάσεις των Καρύκη και Ραψομάτη στην Κρήτη και την Κύπρο αντίστοιχα το 1092 ή 1093[31]. Ο Στέφανος Κοντοστέφανος πολέμησε τους Νορμανδούς του Ρογήρου Β΄ στην Κέρκυρα το 1148[32], ενώ αργότερα ο γιος του Ανδρόνικος Κοντοστέφανος οδήγησε το 1171 το βυζαντινό στόλο σε επιχειρήσεις εναντίον των Βενετών που στάθμευαν στη Χίο[33].

Οι περισσότεροι μεγάλοι δούκες της εποχής των Κομνηνών διακρίνονται για τις στρατιωτικές ικανότητες, την ανδρεία αλλά και την στρατιωτική τους εμπειρία[34]. Η Άννα Κομνηνή χαρακτηρίζει τον Ιωάννη Δούκα «μαχιμώτατον... καὶ περὶ τὰ πολεμικὰ ἐπιτήδειον»[35], τον Λατίνο Λάντολφ «ὡς τῆς ναυμαχίας εἰδήμονα ἄριστον»[36], ενώ ο Κωνσταντίνος Ώπος παρουσιάζεται ως «τῇ περὶ τὰ στρατιωτικὰ ἐμπειρίᾳ μηδενός ἀποδέων»[37].

Μολονότι ο μέγας δουξ ήταν ο ύπατος αρχηγός του βυζαντινού στόλου, αναλάμβανε και αμφίβιες επιχειρήσεις, όπως ο Ιωάννης Δούκας, ο οποίος στην εκστρατεία εναντίον του Τζαχά το 1092 ανέλαβε τη διοίκηση του στρατού ξηράς, ενώ την αρχηγία του στόλου είχε ο δούκας του στόλου Κωνσταντίνος Δαλασσηνός[38]. Επίσης χερσαίες επιχειρήσεις ανατέθηκαν στον μεγάλο δούκα Ανδρόνικο Κοντοστέφανο, ο οποίος ανέλαβε την αρχηγία της χερσαίας εκστρατείας κατά των Ούγγρων το 1166/67, μολονότι είχε το αξίωμα του μεγάλου δουκός[39]. Στην εκστρατεία εναντίον των Αράβων της Αιγύπτου το 1169 ο Ανδρόνικος Κοντοστέφανος ήταν αρχιστράτηγος και αρχιναύαρχος[40], ενώ συμμετείχε με το αξίωμα του μεγάλου δουκός στην εκστρατεία του Μανουήλ Α΄ εναντίον των Τούρκων του Ικονίου το 1167 ως αρχηγός της οπισθοφυλακής[41].

30. Άννα Κομνηνή I 258.18-261.31.

31. Άννα Κομνηνή I 261.33-263.91. – Βλ. σχετικά A. Savvides, «Can we Refer to a Concerted Action Among Rapsomates, Caryces and the Emir Tzachas Between A.D. 1091 and 1093», *Byzantion* 70 (2000) 123-134. – Δ. Κουρμπέτης, «Η στάση του Ραψομάτη στην Κύπρο επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (περ. 1091-1093)», *Βυζαντιακά* 20 (2000) *Μνήμη Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου*, 153-195 (στο εξής: Στάση).

32. Νικήτας Χωνιάτης 77.30-79.77. – Ιω. Κίνναμος 97.1-98.4. – Πβλ. F. Chalandon, Comnène II 325-329. – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄ 385-387.

33. Νικήτας Χωνιάτης 172.85-173. – Ιω. Κίνναμος 283-286.2. – Πβλ. F. Chalandon, Comnène II 590 κ.ε. – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Β΄ 274-6.

34. Μια από τις εξαιρέσεις είναι ο μέγας δουξ Ισαάκιος Κοντοστέφανος (1107), ο οποίος κατηγορήθηκε στον Αλέξιο Α΄ για ραθυμία και αντικαταστάθηκε από τον Μαριανό Μαυροκαταλών. Άννα Κομνηνή I 404.84-405.89. – Βλ. B. Skoulatos, Personnages 131-2 (αρ. 85). – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄ 380 και σημ. 5.

35. Άννα Κομνηνή I 226.11-13.

36. Άννα Κομνηνή I 350.20. – Για τον Λάντολφ βλ. F. Chalandon, Comnène I 215-6, 235. – R. Guilland, Études 223-4. – H. Ahrweiler, Mer 193-195. – B. Skoulatos, Personnages 169-172 (αρ. 110).

37. Άννα Κομνηνή I 314.22-23. Για τους Ώπους βλ. Α. Σαββίδης, «Περί του Βυζαντινού οίκου των Ώπων στον 11ο αιώνα», *Βυζαντινά* 17 (1994) 321-328, όπου σχετική βιβλιογραφία.

Η ανάληψη της αρχηγίας αμφίβιων επιχειρήσεων από τον μεγάλο δούκα εμφανίζεται μόνο κατά την περίοδο των Κομνηνών και σε ορισμένες περιπτώσεις[42]. Η καινοτομία αυτή προφανώς υπαγορευόταν από τις εκάστοτε ανάγκες

38. Άννα Κομνηνή I 259.35-37: «καὶ ἠπειρώτας δὲ στρατὸν ἐπίλεκτον ἐπιδοὺς παρεκελεύσατο αὐτὸν μὲν διὰ τῆς ἠπείρου τὴν πρὸς τὸν Τζαχὰν πορείαν ποιεῖσθαι, τῷ δέ γε Κωνσταντίνῳ τῷ Δαλασσηνῷ τὴν τοῦ στόλου ἡγεμονίαν ἐγχειρίσαι». – Λανθασμένα ο L. Brèhier, Institutions 424, θεωρεί ότι ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός ήταν μέγας δρουγγάριος.

39. Ιω. Κίνναμος 270.4-6: «καὶ δὴ καὶ 'Ανδρόνικος ὁ βασιλέως ἀδελφιδοῦς ᾧ Κοντοστέφανος ἐπώνυμον ἔκειτο, αὐτοκράτωρ τοῦ πολέμου τοῦδε πρὸς βασιλέως καταστάς». – Νικήτας Χωνιάτης 152.82-83: «ἀναδείκνυται τῆς ὅλης ἀρχηγὸς στρατιᾶς ὁ τοῦ στόλου δοὺξ (=μέγας δοὺξ) 'Ανδρόνικος ὁ Κοντοστέφανος» και 153.18: «ὁ δ' 'Ανδρόνικος τὸν στρατηγέτην ὑποζωσάμενος ἀπῆρεν ἐκεῖθεν μετὰ πασῶν τῶν δυνάμεων». – Για την εκστρατεία βλ. F. Chalandon, Comnène II 489-490. – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Β΄ 252-259. – P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993, 266 (στο εξής: Manuel I). Λανθασμένα ο L. Brèrhier, Institutions 424, θεωρεί ότι είναι η μοναδική περίπτωση που ναυτικός αξιωματούχος ανέλαβε χερσαία επιχείρηση. Κατά τη γνώμη μας η ιδιαιτερότητα του εγχειρήματος του Ανδρόνικου Κοντοστέφανου έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ μέχρι τότε υπήρχε η περίπτωση διοίκησης στρατού ξηράς από μεγάλο δούκα σε αμφίβια επιχείρηση, όπως στην περίπτωση του Ιωάννη Δούκα εναντίον του Τζαχά που αναφέραμε, η Ουγγρική εκστρατεία το 1167 ήταν μια αμιγώς χερσαία επιχείρηση μεγάλου δουκός χωρίς τη σύμπραξη ναυτικών δυνάμεων.

40. Ιω. Κίνναμος 278.20-22. – Νικήτας Χωνιάτης 160 κ.ε. – Βλ. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Β΄ 260-272.

41. Νικήτας Χωνιάτης 180.86-89: «ἐπὶ τούτοις εἵποντο τὰ σκευοφόρα καὶ τὸ οἰκετικὸν αἵ τε φέρουσαι τὰς ἑλεπόλεις ἅμαξαι, μετὰ δὲ βασιλεὺς αὐτὸς καὶ ὅσον ἐπίλεκτον, μεθ' οὓς ὀπισθοφύλαξ ὢν ὁ Ἀνδρόνικος Κοντοστέφανος». – Η εκστρατεία αυτή έληξε με τη φοβερή ήττα του Μυριοκέφαλου που θεωρείται μια από τις μεγαλύτερες καταστροφές του Βυζαντίου. – Βλ. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Β΄ 276-286.

42. Ν. Οικονομίδης, «Οι αυθένται των Κρητικών το 1118», *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1981, 308-317, 315 (=N. Oikonomides, Variorum 1992, XVIII) (στο εξής: Αυθένται): περιορίζει αυτή την περίοδο πριν από το 1118, η άποψη όμως αυτή δεν ανταποκρίνεται στις μαρτυρίες των πηγών που αναφέραμε.

του βυζαντινού κράτους. Ο M. Angold επισημαίνει ειδικότερα για τον Αλέξιο Α΄ ότι στη στρατιωτική οργάνωση του κράτους «περνούσε από ένα πείραμα στο άλλο μέχρι να μπορέσει να δημιουργήσει αρκετά ικανοποιητικές λύσεις στα προβλήματα που αντιμετώπιζε»[43]. Ο συλλογισμός αυτός θεωρούμε ότι ενισχύεται και από το γεγονός ότι την ίδια εποχή ούτε η ιεραρχία των αξιωματούχων στις πολεμικές επιχειρήσεις ήταν σταθερή. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη ναυτική εκστρατεία εναντίον των Πισσαίων το 1099, στην οποία γενικός αρχηγός ήταν ο Τατίκιος, ενώ ο μέγας δουξ Λάντολφ ανέλαβε μόνο τη διοίκηση του στόλου[44].

Καθοριστικό ρόλο εξάλλου στη διεύρυνση των καθηκόντων του μεγάλου δουκός έπαιζαν η προσωπικότητά του και η εμπιστοσύνη με την οποία τον περιέβαλλε ο αυτοκράτορας. Η συγκέντρωση για παράδειγμα δύο εξουσιών, του αρχιστράτηγου και του αρχιναύαρχου, στο πρόσωπο του Ανδρόνικου Κοντοστέφανου οφείλεται στις στρατιωτικές του ικανότητες αλλά και την εμπιστοσύνη που ενέπνεε στον Μανουήλ Α΄[45]. Αρκετοί νεότεροι ιστορικοί τον χαρακτηρίζουν ως τον πιο αξιόλογο στρατηγό επί βασιλείας Μανουήλ Α΄[46].

Όπως ήδη αναφέραμε, το ναυτικό επιτελείο του μεγάλου δουκός έδρευε στην Κωνσταντινούπολη. Εκτός όμως από το στόλο που ναυλοχούσε στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν και ναυτικές μονάδες που στάθμευαν στις επαρχίες του κράτους. Τον έλεγχο αυτών των ναυτικών διοικήσεων των επαρχιών τον είχαν οι δούκες ή οι κατεπάνω[47]. Ο μέγας δουξ και το επιτελείο του είχαν

43. M. Angold, *Η Βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία* (μετάφρ. Ευάγγ. Καργιαννιώτη), Αθήνα 1997, 247.

44. Άννα Κομνηνή I 350.16-20: «Οὕτω γοῦν ταῦτα κατασκευάσας, μετακαλεσάμενος τὸν Τατίκιον ἐξ 'Αντιοχείας νεωστὶ παραγενόμενον, αὐτῷ μὲν τὰ τοιαῦτα πλοῖα παρεδεδωκὼς περιφανεστάτην κεφαλὴν ὠνόμασε, τῷ δέ γε Λαντούλφῳ τὸν ἅπαντα στόλον ἀναθέμενος, μέγαν δοῦκα προὐβάλετο ὡς τῆς ναυμαχίας εἰδήμονα ἄριστον». – Για το επεισόδιο βλ. S. Runciman, Crusades I 300. – H. Ahrweiler, Mer 193. – Θ. Κορρές, «Αντιπαράθεση Βυζαντινών και Λατίνων στο Ανατολικό Αιγαίο (11ος-12ος αι.)», *Βυζαντινά* 17 (1994) 317-322, και κυρίως 319-320. – Του ιδίου, *Υγρόν Πυρ. Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής*³, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 51, 95-96, 123.

45. Ο Ανδρόνικος Κοντοστέφανος χαρακτηρίζεται από τον Ευθύμιο Μαλάκη ως «συνετὸς ἐννοῆσαι καὶ εἰπεῖν δεξιὸς καὶ πεῖσαι ἱκανὸς καὶ καταθέλξαι». Ευθύμιος Μαλάκης, έκδ. A. Papadopulos-Kerameus, *Noctes Petropolitanae* (Συλλογή βυζαντινών κειμένων των 12ου-13ου αι), Sanktpeterburg 1913, 152. – Η προσωπικότητά του έγινε αντικείμενο εγκωμιαστικών επαίνων από τον Θεόδωρο Βαλσαμώνα. K. Horna, «Die epigramme des Theodoros Balsamon», *Wiener Studien* 25-26 (1903-1904) 165-217, 185 και 214.

46. F. Chalandon, Comnène II 218. – R. Guilland, Études 227. – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Β΄290-1.

47. Για τους δούκες και τους κατεπάνω βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παρακμή 81-82, 90-94.

τη μέγιστη εποπτεία για τον εξοπλισμό και τη συντήρηση των επαρχιακών στόλων, ενώ όλες οι ναυτικές επιχειρήσεις εξαρτώνταν από τον ίδιο[48]. Άλλωστε αναφέραμε ότι ο μέγας δουξ είχε πρωτίστως επιχειρησιακές αρμοδιότητες.

Οι μαρτυρίες των πηγών μας βοηθούν να προσεγγίσουμε περισσότερο τις σχέσεις του μεγάλου δουκός με τους διοικητές των επαρχιών. Σε πατμιακό έγγραφο του 1118 αναφέρεται ο κατεπάνω της Κρήτης κυρ Ιωάννης ο Ελαδικός ως οικείος «τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου, τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ μεγάλου δουκὸς καὶ πραίτωρος, κυροῦ Ευμαθίου τοῦ Φιλοκάλη, καὶ αὐθέντου ἡμῶν»[49]. Αρκετοί ιστορικοί θεωρούν, με βάση το πατμιακό αυτό έγγραφο, την υπαγωγή του κατεπάνω της Κρήτης στον μεγάλο δούκα αυτονόητη και επισημαίνουν ότι ο στρατιωτικός διοικητής, ο κατεπάνω της Κρήτης, που είναι ναυτική περιοχή, είναι άμεσος υφιστάμενος του μεγάλου δουκός και άτομο της εμπιστοσύνης του (αποκαλείται *οἰκεῖος ἄνθρωπος*), στις διαταγές του οποίου υπαγόταν[50]. Το έγγραφο αυτό είναι σημαντικό και γι' άλλο λόγο. Αναφέρεται

48. H. Arhweiler, Mer 208-210, 270-271. – J. Herrin, Realities 277.

49. MM VI 96. Το έγγραφο αφορά στη διαμάχη των κατοίκων του χωριού Μένικος με τον Αχίλλειο Λιμενίτη σχετικά με έναν μύλο που έκτισε ο ίδιος. – Η Ε. Βρανούση, Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου Α΄: Αυτοκρατορικά, Αθήναι 1980 (στο εξής: Έγγραφα Πάτμου Α΄), σ. 53 και σημ. 2 θεωρεί ότι οι ΜΜ λανθασμένα ανέγνωσαν Ελαδικός και διορθώνει σε Ελλαδάς.

50. Δ. Ζακυθηνός, «Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 208-274, σ. 266. – H. Ahrweiler, «L' administation militaire de la Crète byzantine», *Byzantion* 31 (1961) 217-228, σ. 225 και 227. – Της ιδίας, Mer 275. – J. Herrin, Realities 276. – Ν. Οικονομίδης, Αυθένται 312-313. – Αντίθετα βλ. ο V. Laurent, «Le statut de la Crète byzantine avant et après sa libération du joug arabe (961)», *Πεπραγμένα του Α΄Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Β΄, Κρητικά Χρονικά* 15-6 (1961-2) 382-396, σ. 394 και σημ. 42, εκφράζει την άποψη ότι ο κατεπάνω της Κρήτης Ιωάννης Ελλαδάς ήταν υποτελής του αυτοκράτορα (οἰκείου ἀνθρώπου τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου), ενώ ο Φιλοκάλης δεν ήταν ανώτερός του αλλά συνεργάτης του δικαστηρίου (εἰς τὸ περιφανὲς δικαστήριον). Για τον Ευμάθιο Φιλοκάλη, ένα από τα πιο πολυσυζητημένα πρόσωπα της εποχής, βλ. ακόμη Σ. Μαρινάτος, «Ευμάθιος ο Φιλοκάλης τελευταίος στρατηγός του βυζαντινού θέματος Ελλάδος», *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 388-393, ο οποίος προσπάθησε να αποδείξει ότι μετά την αποχώρηση του Ευμάθιου του στρατηγού της Κρήτης, τον οποίο ταυτίζει λανθασμένα με τον Ευμάθιο Φιλοκάλη του πατμιακού εγγράφου, η Κρήτη έπαψε να αποτελεί θέμα και προσαρτήθηκε στην πραιτωρία Ελλάδος Πελοποννήσου. – A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204*, Paris 1952, 197-199 (αρ. 48) (στο εξής: Peloponnèse). – V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican*, Vaticano 1962, αρ. 68, 55-59 (στο εξής: Vatican). – C. Mango – E. J. W. Hawkins, «Report on Field Work in Instabul and Cyprus 1962-1963», *DOP* 18 (1964) 335-339. – W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. Teil 1: Kaiserhof*, Wien 1978, 315-316 (αρ. 173) (στο εξής: Bleisiegel). – B. Skoulatos, Personnages 79-82. – E. Malamut, *Les îles de l' empire byzantin* τ. I-II, Paris 1988, σ. 507-509 (στο εξής: Iles). – J.-C. Cheynet, «Les sceaux du musée d'

σε αυτό ο Ευμάθιος Φιλοκάλης ως *μέγας δουξ και πραίτωρ*. Οι πλήρεις τίτλοι του αναφέρονται σε σφραγίδες που αφορούν σ' αυτή την περίοδο της ζωής του: διετέλεσε *«μέγας δουξ και πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου»*[51]. Δηλαδή ο μέγας δουξ είχε για το θέμα Ελλάδος-Πελοποννήσου απευθείας δικαιοδοσία ως πολιτικός διοικητής του, πραίτωρ[52].

Τα ερωτήματα όμως που προκύπτουν είναι κατά πόσο ήταν εφικτό να συνδυαστεί το υψηλό αξίωμα του μεγάλου δουκός, που ως επικεφαλής του στόλου έδρευε στην Κωνσταντινούπολη, με αυτό του διοικητή μιας επαρχίας και οι λόγοι που πιθανόν υπαγόρευαν αυτόν το συνδυασμό.

Η Η. Ahrweiler ερμηνεύει τη συγκέντρωση στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας στο πρόσωπο του μεγάλου δουκός ως απόρροια της απραξίας του στόλου της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 12ου αι., γεγονός που επέτρεπε στον μεγάλο δούκα να εγκατασταθεί στην Αθήνα, πρωτεύουσα του θέματος Ελλάδος-Πελοποννήσου[53]. Θεωρούμε ότι η ερμηνεία αυτή φαίνεται λογική για τα τέλη του 12ου αι., οπότε ήταν καταφανής η συνεχώς εντεινόμενη κατάρρευση της αυτοκρατορίας, δεν εξηγεί όμως την περίπτωση του Φιλοκάλη, ο οποίος διετέλεσε μέγας δουξ και πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου στις αρχές του 12ου αι. (το 1118). Η J. Herrin επισημαίνει ότι δεν υπήρχε θέμα διαμονής του μεγάλου δουκός στην επαρχία, γιατί οι περισσότεροι διοικητές της Ελλάδος-Πελοποννήσου του 12ου αι. προέρχονταν από διακεκριμένους διοικητικούς κύκλους της πρωτεύουσας, χωρίς να παρίστανται οι ίδιοι προσωπικά στη διοίκη-

Iznik», *REB* 49 (1991) 219-235, σ. 234-235 (αρ. 18). – Δ. Κουρμπέτης, Στάση 158-9 και σημ. 12.

51. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art, τ. I-III*, Washington 1991-1996, II αρ. 22.15 σ. 68: «Θεοτόκε βοήθει Εὐμεθίῳ μεγάλῳ δουκὶ καὶ πραίτωρι 'Ελλάδος καὶ Πελοποννήσου τῷ Φιλοκάλῃ» (στο εξής: Seals). [=G. Schlumberger, *Sigillographie de l' empire byzantin*, Paris 1884, αρ. 2, σ. 189-90 (στο εξής: Sigillographie)]. – Η Ε. Βρανούση, Έγγραφα Πάτμου Α΄ σ. 53 και σημ. 2, υποστηρίζει ότι, εφόσον στο έγγραφό μας αναφέρεται ο Φιλοκάλης ως πραίτωρ και όχι πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου, πρόκειται για το αξίωμα του πραίτωρος (=κριτής, με δικαστικές αρμοδιότητες, όπως προκύπτει και από το έγγραφό μας. Δεν μπορούμε ωστόσο να αγνοήσουμε την ύπαρξη σφραγίδων, που, όπως αναφέραμε, αποδίδουν πλήρως τον τίτλο του Φιλοκάλη.

52. Το θέμα Ελλάδος και Πελοποννήσου δημιουργήθηκε το α΄ μισό του 11ου αι και μολονότι οι πραίτωρες-κριτές εξαφανίζονται από τις πηγές το 1124, εξαίρεση αποτελεί το θέμα Ελλάδος-Πελοποννήσου που διοικείται από πραίτωρα έως το 1204. – Βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παρακμή 89 κ.ε.

53. H. Ahrweiler, Mer 277.

ση των επαρχιών τους[54].

Η περίπτωση του μεγάλου δουκός Ευμάθιου Φιλοκάλη, που συνδυάζει δύο αξιώματα, δεν είναι μοναδική. Επί δυναστείας Κομνηνών αναφέρεται σε σημείωμα χειρογράφου ο ευνούχος Λέων Νικηρίτης *«μέγας δουξ και αναγραφεύς της Κύπρου»* (1100-1103)[55], σε σφραγίδα ο Νικηφόρος Βατάτζης *«μέγας δουξ(;) και πραίτωρ Αιγαίου»*[56], από τον Μιχαήλ Χωνιάτη ο Αλέξιος Κομνηνός Βρυέννιος ως *μέγας δουξ και ανθύπατος Ελλάδος και Πελοποννήσου* (1156-1161)[57] και επί δυναστείας Αγγέλων ο Μιχαήλ Στρυφνός ως *μέγας δουξ και ανθύπατος Ελλάδος-Πελοποννήσου* (1198-1204)[58].

54. J. Herrin, Realities 266: They simply directed provincial administration from the capital, becoming in effect absentes governors.

55. Τους τίτλους αυτούς τους φέρει ο Λέων Νικηρίτης σε σημείωμα του Cod. Vaticanus gr. 1231. Βλ. J. Darrouzès, «Autres manuscrits originaires de Chypre», *REB* 15 (1957) 131-168, σ. 156 (αρ. 117) (στο εξής: Manuscrits). Για τον Λέοντα Νικηρίτη βλ. επίσης V. Laurent, Vatican αρ. 110. – J. Herrin, Realities 286 (αρ. 17). – W. Seibt, Bleisiegel αρ. 99. – B. Skoulatos, Personnages 179-180 (αρ. 116). – E. Malamut, Iles 509. – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Seals II αρ. 22.2 [=N.A. Bees, «Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas», *VV* 21 (1914) 192-243, σ. 233-34].

56. Ο Νικηφόρος Βατάτζης είναι γνωστός με αυτούς τους τίτλους μόνο από σφραγίδα του Ρωσικου Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, την οποία δημοσιεύει ο B. A. Pančenko, «Katalog molivdovulov», *IRAIK* 9 (1904) αρ. 241, σ. 376: «Πρωτοπρόεδρος, Βεστάρχης, μέγας δοὺξ καὶ πραίτωρ Αἰγαίου». – Ο W. Seibt, Bleisiegel αρ. 113, σ. 242-3, θεωρεί λανθασμένη την ανάγνωση του Pančenko και διορθώνει σε «μάγιστρος, βεστάρχης, δοὺξ καὶ πραίτωρ Αἰγαίου Πελάγους». Σύμφωνα με την ανάγνωση αυτή ο Νικηφόρος Βατάτζης δεν διετέλεσε ποτέ μέγας δουξ. Σε όμοια συμπεράσματα οδηγείται και η V. S. Šandrovskaja, «Popravki i dopolnenija «k "Katalogu molivdovulov" B. A. Pančenko», *VV* 38 (1977) 102-119. – Για τον Νικηφόρο Βατάτζη, βλ. επίσης V. Laurent, «Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine», *Ελληνικά* 6 (1933) σ. 82, αρ. 430. – Κ. Άμαντος, «Η οικογένεια Βατάτζη», *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 174-78. – Του ιδίου, «Deux nouveaux gouverneurs de la Bulgarie byzantine: le proèdre Nicéphore Batatzès et le protoproèdre Grégoire», *RESEE* 71 (1969) 143-150. – J. Herrin, Realities 285 (αρ. 7). – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Seals I αρ. 1.21, σ. 10-11. – N. Oikonomides, *Studies in Byzantine Sigillography*, Washington 1993, τ. 3, αρ. 14, σ. 127-128.

57. Σε προσφώνημά του προς τον μεγάλο δούκα Στρυφνό ο Μιχαήλ Χωνιάτης κάνει αναφορά και στον Αλέξιο Κομνηνό Βρυέννιο «μέγαν ἁπλῶς γεγονότα δοῦκα ἢ τῆς 'Ελλάδος ἀνθύπατον». Μιχαήλ Χωνιάτης, Μιχαὴλ 'Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, έκδ. Σπύρος Λάμπρος, Αθήναι 1878-80, Ι 338. – Για τον Αλέξιο Κομνηνό Βρυέννιο βλ. Η. Ahrweiler, Mer 254. – J. Herrin, Realities 285 (αρ. 10). – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄ 308-317 (αρ. 65).

58. Μιχ. Χωνιάτης, *Επιστολαί*, έκδ. F. Kolovou, *Michaelis Choniate epistulae* [CFHB Series Berolinensis XLI], Berlin 2001, επιστολή 60, σ. 81-83. – Πρβ. J. Herrin, Realities 281-83. – Ο Μιχαήλ Στρυφνός αναφέρεται σε δύο έγγραφα της Λαύρας, απολυθέντα από Μάιο 1196 έως Ιούνιο 1196, ως μέγας δουξ του θεοσώστου στόλου. Act. Lavra, I αρ. 67, στ. 32-33, 40-41 και 105, αρ. 68, στ. 14-

Ο μέγας δουξ επομένως αναλάμβανε ο ίδιος εκτός από την αρχηγία του πολεμικού στόλου της Κωνσταντινούπολης και τη διοίκηση ορισμένων κατ' εξοχήν ναυτικών περιοχών, όπως της Ελλάδος-Πελοποννήσου, του Αιγαίου και της Κύπρου. Οι περιοχές αυτές συνέβαλλαν σημαντικά στην επάνδρωση και συντήρηση του βυζαντινού στόλου με την καταβολή ειδικών φόρων[59]. Η ενοποίηση επομένως της στρατιωτικής και της πολιτικής εξουσίας αυτών των περιοχών στο πρόσωπο του μεγάλου δουκός γίνεται ενδεχομένως για την αποτελεσματικότερη διοίκησή τους.

Με δεδομένο όμως ότι η πολιτική διοίκηση μιας επαρχίας μπορούσε να αποφέρει σημαντικότατα έσοδα, μπορούμε να διακρίνουμε και οικονομικό κίνητρο στην άσκηση πολιτικής εξουσίας από τον μεγάλο δούκα[60]. Εκτός δηλαδή από τους φόρους αυτών των περιοχών που προορίζονταν επίσημα για το στόλο, ο μέγας δουξ επιδίωκε να έχει και ο ίδιος προσωπικές απολαβές[61]. Ειδικότερα στα τέλη του 12ου αι. παρατηρούμε ότι, όσο οι επιχειρησιακές αρμοδιότητες του μεγάλου δουκός συρρικνώνονταν, τόσο οι δραστηριότητές του αποκτούσαν

47. – Βλ. P. Lemerle, «Notes sur l' administration byzantine a la veille de la IVe croisade d' après deux documents inédits des archives de Lavra», *REB* 19-20 (1961-62) 258-272. Στον Μιχαήλ Στρυφνό αναφέρεται σφραγίδα που δημοσιεύουν οι G. Zacos και A. Veglery, Seals I3 αρ. 2749: «*Δουκός μεγάλου Μιχαὴλ γραφῶν κῦρος αὐγουσταδέλφης συζύγου Θεοδώρας*» (τέλη 12ου αι) [=Schlumberger, Sigillographie αρ. 25, σ. 644, ο οποίος ανέγνωσε *δομεστίκου*]. – V. Laurent, Vatican αρ. 79, όπου ο cursus honorum του Μιχαήλ Στρυφνού. – Του ιδίου, *Le corpus des sceaux de l' empire byzantin. Tome II: L' administration centrale*, Paris 1981, αρ. 974 (στο εξής: Sceaux). – Επίσης χρυσό δακτυλίδι της συλλογής Dumbarton Oaks φέρει την επιγραφή: *Μιχαὴλ ναυάρχῳ τῷ Στρυφνῷ*. Βλ. M. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. II: Jewelry, Enamels and Art of thee Migration Period*, Washington 1965, αρ. 158, σ. 108-109.

59. J. Herrin, Realities 276-8. – P. Magdalino, Manuel I 266. – Για τα είδη των φόρων που καταβάλλονταν βλ. H. Ahrweiler, Mer 212-213.

60. J. Herrin, Realities 282: his concern (ενν. του μεγάλου δουκός) was basically mercenary. Similary the civilian governor who was more often on the spot aimed to get his full share of supplies and services.

61. Εξάλλου η παραχώρηση των προσόδων μιας περιοχής αποτελεί πρακτική του ίδιου του κράτους την περίοδο που εξετάζουμε. Αναφέρουμε για παράδειγμα την περίπτωση του Ανδρονίκου Κομνηνού (του μετέπειτα αυτοκράτορα), τον οποίο ο Μανουήλ Α΄ διόρισε δούκα Κιλικίας το 1166 και συγχρόνως του παραχώρησε τα πλούσια έσοδα της νήσου Κύπρου. Νικήτας Χωνιάτης 135: «τῷ τοι ἀφιγμένος ἐκεῖθε καὶ τὴν τῆς Κύπρου δασμολογίαν προσειληφὼς ὡς ἔχει τὰς δαπάνας ἐκεῖθεν ἀντλεῖν». – Ιω. Κίνναμος 250. Ο Ανδρόνικος Κομνηνός το 1153 είχε διοριστεί δουξ Βρανιτζόβης και Βελεγράδων και συγχρόνως του παραχωρήθηκε η Καστοριά. Ιω. Κίνναμος 124 και 126. – Νικήτας Χωνιάτης 101. – Πβλ. Β. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄ ειδικά οι σ. 506, 517-18 (αρ. 87).

οικονομικό περιεχόμενο.

Το οικονομικό κίνητρο είναι εμφανέστατο στην περίπτωση του μεγάλου δουκός Μιχαήλ Στρυφνού, ο οποίος διετέλεσε συγχρόνως και ανθύπατος Ελλάδος-Πελοποννήσου (1198-1204). Μας τον σκιαγραφεί λεπτομερώς ο Νικήτας Χωνιάτης ως έναν άνθρωπο ασυνήθιστης πλεονεξίας και κακοήθειας που εκμεταλλεύτηκε το αξίωμα του μεγάλου δουκός, για να πουλήσει τις άγκυρες, τα ιστία, τα σχοινιά και τα καρφιά των πλοίων[62]. Η κατάσταση στην οποία περιήλθε η Αθήνα, κυρίως από την επιβολή βαριάς φορολογίας και τις πειρατικές επιδρομές, μπορεί να εκτιμηθεί από επιστολή που του απηύθυνε ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης παρακαλεί τον Στρυφνό να σταματήσει τις φορολογικές επιβαρύνσεις (*επήρειες*) σε βάρος των Αθηνών, διότι το μόνο που μπορούν να του προσφέρουν οι Αθηναίοι ως «*αντιδόσεις*» είναι ύμνοι και έπαινοι: «*εὐχάριστοι εὐφημίαι καὶ ἐπαινετήριοι λόγοι*»[63].

Θα πρέπει βέβαια να παρατηρήσουμε ότι η στάση του Στρυφνού εξηγείται από τη γενικότερη εγκατάλειψη του στόλου και τον υποβιβασμό της ναυτικής δύναμης της αυτοκρατορίας την εποχή της δυναστείας των Αγγέλων.

Η έλλειψη Τακτικών τον 11ο και 12ο αι. δεν μας διευκολύνει για να καθορίσουμε τη θέση του μεγάλου δουκός στην ιεραρχική τάξη των αξιωμάτων και των τίτλων την εποχή που εξετάζουμε. Μια άλλη όμως σημαντική πηγή που δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την ιεραρχία αποτελούν τα πρακτικά των συνόδων.

Από τα πρακτικά της συνόδου των Βλαχερνών (τέλη 1094) πληροφορούμεθα ότι στους «ἀθροισθέντας ἀπὸ μὲν τῆς συγκλήτου βουλῆς» συγκαταλέγο-

62. Νικήτας Χωνιάτης, app. criticus 541 στ. 41: «ναὶ μὴν καὶ ὁ τοῦ στόλου δοὺξ Μιχαὴλ ὁ Στρυφνός, κασιγνήτῃ τῆς δεσποίνης συνεζευγμένος, δεινότατος ὢν μὴ μόνον γόμφους καὶ ἀγκύρας νηῶν χρυσίου ἀλλάξασθαι, ἀλλὰ και λαίφεσιν ἐπιθέσθαι καὶ ἐξαργυρίσαι πρότονα, ἁπαξάπαντος πλοίου μικροῦ τὰ νεώρια Ῥωμαίων ἐκένωσε». – Θεόδωρος Σκουταριώτης, έκδ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. VII, Paris 1894 (ανάτ. 1972) 434: «ἁπαξάπαντος πλοίου μακροῦ χρήματα λαμβάνων, τὰ νεώρια Ῥωμαίων ἐκένωσε».

63. Μιχ. Χωνιάτης, επιστολή 60, σ. 81-83. – Για την κατάσταση των Αθηνών βλ. K. Setton, «Athens in the Later Twelfth Century», *Speculum* 19 (1944) 179-207 (=K. Setton, *Athens in the Middle Ages, Variorum Reprints*, London 1975, III). – Μ. Κορδώσης, «Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα», *Ιστορικογεωγραφικά* 1 (1986) 53-194, ειδικά σ. 61-63. – C.G. Hatzidimitriou, *The Decline of Imperial Authority in Southwest Central Greece and the Role of Archontes and Bishops in the Failure of Byzantine Resistance and Reconquest 1180-1297, A.D.* Columbia University 1988, 67-69.

νται κατά σειρά ο πρωτοσεβαστός και μέγας δομέστικος κυρ Αδριανός, αδελφός του Αλεξίου Α΄, ο σεβαστός και πρωτοστράτωρ κυρ Μιχαήλ ο Δούκας, ο σεβαστός και μέγας δουξ κυρ Ιωάννης ο Δούκας[64]. Βάσει αυτής της ιεραρχίας, το αξίωμα του μεγάλου δουκός βρίσκεται μετά τα αξιώματα του *μεγάλου δομεστίκου* και του *πρωτοστράτορος*. Ο μέγας δομέστικος που είναι επικεφαλής του στρατού ξηράς είναι ομόλογος του μεγάλου δουκός και ανώτερός του, όπως φαίνεται από την προκαθεδρία των αξιωμάτων[65].

Στα πρακτικά της συνόδου δεν αναφέρεται το αξίωμα του *μεγάλου δρουγγαρίου* για άγνωστους λόγους, γεγονός το οποίο δυσχεραίνει την κατάταξή του στην ιεραρχία σε σχέση με τον μεγάλο δούκα[66]. Ορισμένοι ιστορικοί θεωρούν ότι ο μέγας δρουγγάριος του στόλου ήταν άμεσος υφιστάμενος του μεγάλου δουκός. Η άποψή τους στηρίζεται σε χωρίο της Άννας Κομνηνής, το οποίο αφορά στα γεγονότα διαπεραίωσης του Βοημούνδου στο Δυρράχιο τον Οκτώβριο του 1107. Σύμφωνα με την Κομνηνή ο μέγας δουξ Ισαάκιος Κοντοστέφανος αποχώρησε προς τη Χιμάρα αφήνοντας «*τὸν καλούμενον δεύτερον δρουγγάριον τοῦ στόλου*» φρουρό στο ακρωτήριο Γλώσσα κοντά στον Αυλώνα (9 Οκτωβρίου 1107)[67]. Παρά τον ελλειπτικό τρόπο διατύπωσης του χωρίου η ερμηνεία που δίνεται από ορισμένους ιστορικούς είναι ότι το χωρίο αναφέρεται στον μεγάλο δρουγγάριο του στόλου, ο οποίος καλείται δεύτερος, διότι ήταν άμεσος υφιστάμενος του μεγάλου δουκός[68]. Η Άννα Κομνηνή ωστόσο μάς πληροφορεί ότι λίγες μέρες μετά τα γεγονότα στον Αυλώνα και πριν από την 1η Νοεμβρίου του 1107 ο μέγας δρουγγάριος Ευστάθιος Κυμινειανός ανέλαβε τη διοίκηση της Κωνσταντινούπολης λόγω απουσίας του Αλεξίου Α΄[69]. Ο ελλειπτικός τρόπος διατύπωσης του επίμαχου χωρίου που αναφέραμε αλλά και τα στενά χρονικά πλαίσια ανάμεσα στα δύο αυτά γεγονότα (9 Οκτωβρίου 1107 - πριν από την 1η Νοεμβρίου 1107) μας επιτρέπουν να εικάσουμε ότι ο "δεύτερος" δρουγγάριος του χωρίου δεν ήταν ο μέγας δρουγγάριος του στόλου που βρισκόταν ήδη στην Κωνσταντινούπολη αλλά προφανώς ένας απλός δρουγγάριος, διοικητής μιας ναυτικής μοίρας στον Αυλώνα. Εξετάζοντας εξάλλου τις πηγές αυτής της περιόδου διαπιστώνει κανείς ότι ο μέγας δουξ και ο μέγας δρουγγάριος του στόλου έχουν παράλληλες αρμοδιότητες και ότι δεν υπάρχει καμία μαρτυρία που να παρουσιάζει τον μεγάλο δρουγγάριο του στόλου ως υφιστάμενο του μεγάλου δουκός.

Στην προκαθεδρία των αξιωμάτων εξάλλου σημαντικότατο ρόλο για την περίοδο που εξετάζουμε παίζει η συγγένεια με τον αυτοκράτορα και την οικογένειά του. Από τον Αλέξιο Α΄ υιοθετείται μια νέα αντίληψη για την εξουσία σύμφωνα με την οποία όλες σχεδόν τις υψηλές στρατιωτικές διοικητικές θέσεις κατέχουν συγγενείς του αυτοκράτορα είτε εξ αίματος είτε εξ αγχιστείας[70]. Κατά συνέπεια και το υψηλό αξίωμα του μεγάλου δουκός σχεδόν μονοπωλείται από τον κύκλο των αυτοκρατορικών συγγενών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους μεγάλους δούκες: τον Ιωάννη Δούκα γυναικάδελφο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού[71],

64. P. Gautier, Synode 217.

65. Ο Νικήτας Χωνιάτης 82.53 κ.ε., μας πληροφορεί σχετικά με τη διοίκηση του στόλου ότι, όταν πέθανε ο μέγας δουξ Στέφανος Κοντοστέφανος κατά την πολιορκία της Κέρκυρας (1149): «Πεσόντος δὲ ὡς ἔφημεν τοῦ Κοντοστεφάνου, ὁ μέγας δομέστικος Ιωάννης τῆς τριηραρχίας ἐπιλαμβάνεται, οὐχ ὥστε καὶ μέγας δοὺξ ὀνομάζεσθαι, ἀλλ' ὅσον τοῦ στόλου ἐξηγεῖσθαι καὶ τοῖς γινομένοις ἐπιστατεῖν ὡς στρατηγίᾳ διαπρέπων ἀνήρ». Δηλαδή το κενό εξουσίας του μεγάλου δουκός το αναπληρώνει ο ομόλογός του μέγας δομέστικος.

66. Στα πρακτικά της συνόδου δεν αναφέρεται ο πρωτοσέβαστος και πρωτοβεστιάριος Μιχαήλ Ταρωνίτης, διότι βρισκόταν σε εξορία (Άννα Κομνηνή I 276) και ο σεβαστός και δρουγγάριος του στόλου Νικηφόρος Κομνηνός. Βλ. M. Hendy, «*Byzantium 1081-1204: The Economy Revisited, Twenty Years On*» (=*M. Hendy, The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Variorum Reprints 1989, III) 1-48, 30. – Τον 14ο αιώνα όμως ο μέγας δρουγγάριος είναι υφιστάμενος του μεγάλου δουκός, όπως μας πληροφορεί ο Ψευδοκωδινός, Περί ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως, έκδ. J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos, Traité des offices [Le monde byzantin, 1] Paris 1966 (ανατ. 1976) 167.14-27.

67. Άννα Κομνηνή I 381.43-46. Για τη χρονολόγηση του γεγονότος F. Chalandon, Comnène I 243.

68. R. Guilland, Études 220. – H. Ahrweiler, Mer 210. Διαφορετική άποψη εκφράζουν οι: E. Stein, Untersuchungen 57 και σημ. 4, υποθέτει ότι ο δρουγγάριος του χωρίου είναι ο υφιστάμενος του πρωτοκόμητα και γι' αυτό καλείται δεύτερος δρουγγάριος και N. Οικονομίδης, ο οποίος διορθώνει το επίμαχο χωρίο της Άννας Κομνηνής σε «δεύτερον [κόμητα] τοῦ δρουγγαρίου». Πρόκειται δηλαδή, σύμφωνα με τον ίδιο, για κόμητα του δεύτερου βάνδου του βασιλικού στόλου και όχι για τον δρουγγάριο. N. Oikonomides, Évolution 147. – Του ιδίου, Μέγας δρουγγάριος 904 και σημ. 12.

69. Άννα Κομνηνή I 384.6-13. Ο μέγας δρουγγάριος Ευστάθιος Κυμινειανός έφερε το αξίωμα αυτό ήδη από το 1099 (Άννα Κομνηνή I 353.5-6). – Βλ. σχετικά σημ. 7.

70. Βλ. M. Angold (έκδ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford 1984, Introduction 4. – P. Magdalino, Manuel I 180-182. – Του ιδίου, «Innovations in Government», εν. (έκδ. M. Mullet και D. Smythe), Alexios I Komnenos, *Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σ. 148. [Βιβλιοκρισία Σ. Γεωργίου, *Βυζαντιακά* 21 (2001) 488-499]. – P. Kazhdan – A. W. Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα* (μετάφρ. Α. Παππάς – Δ. Τσουγκαράκης), Αθήνα 1997, 117-118.

71. Άννα Κομνηνή I 225.91-92, 259.33-34. – P. Gautier, Typikon kécharitôménè 125 στ. 1866-7. – Του ιδίου, Lettres αρ. 8 στ. 1, αρ. 17 στ. 1.

τον Μαριανό Μαυροκατακαλών γαμβρό του Νικηφόρου Βρυέννιου[72], τον Αλέξιο Κομνηνό Βρυέννιο γιο της Άννας Κομνηνής και του Νικηφόρου Βρυέννιου και πρώτο εξάδελφο του Μανουήλ Α΄[73], αλλά και την εποχή των Αγγέλων τον Μιχαήλ Στρυφνό σύγγαμβρο του Αλεξίου Γ΄ Άγγελου[74].

Με βάση τη νέα αντίληψη για τη διοίκηση η κορυφή της αυλικής ιεραρχίας μονοπωλούσε και τις αξίες δια βραβείων, δηλαδή τους ανώτερους τίτλους που απονέμονταν από τον αυτοκράτορα, χωρίς όμως να συναρτάται το αξίωμα με τον τίτλο που έφεραν. Έτσι και οι μεγάλοι δούκες αυτής της περιόδου, εκτός του αξιώματός τους, φέρουν και τιμητικούς τίτλους. Και ενώ το αξίωμά τους, όπως και όλα τα αξιώματα, ήταν καθορισμένης διάρκειας και φυσικά ανακλητά οι τιμητικοί τίτλοι τους ήταν ισόβιοι[75].

Οι σφραγίδες, τα έγγραφα, τα πρακτικά των συνόδων και άλλες πηγές δίνουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις αξίες δια βραβείων που αυτοί έφεραν. Από τον Αλέξιο Α΄ εισάγεται ένα νέο σύστημα τίτλων, το οποίο βασίζεται στον τίτλο *σεβαστός* με διάφορα προθέματα[76]. Ο Στέφανος Κοντοστέφανος κατείχε τον υψηλό τίτλο του *πανυπερσεβάστου*, που δημιουργήθηκε στην αρχή της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού[77]. Ο μέγας δουξ Ιωάννης Δούκας, γυναι-

72. Άννα Κομνηνή Ι 403.32-33: «τὸν ἀπ' ἀδελφῆ γαμβρὸν τοὐμοῦ καίσαρος».

73. Ιω. Κίνναμος 210. – Νικήτας Χωνιάτης 94.

74. Νικήτας Χωνιάτης, app. criticus 541 στ. 41. – Θεόδωρος Σκουταριώτης 434. – Act. Lavra I αρ. 67, σ. 350, αρ. 68, σ. 356-57. – G. Zacos-A. Veglery, Seals I$_3$ αρ. 2749, σ. 1562-3. Ο Στρυφνός είχε νυμφευτεί την Θεοδώρα αδελφή της αυγούστας Ευφροσύνης Δούκαινας, συζύγου του Αλεξίου Γ΄ Άγγελου. – Πβλ. Β. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄ 309 σημ. 5γ.

75. Για τις αξίες δια βραβείων N. Oikonomidès, Listes 284 κ.ε. – Για το ανακλητό των αξιωμάτων ο Φιλόθεος στο Κλητορολόγιο επισημαίνει ότι «αἱ δὲ (ἀξίαι διὰ λόγου) πάλιν ἀφαιρούμεναι ἐκ προσώπων εἰς πρόσωπα διαβαίνουσιν». Βλ. N. Oikonomidès, Listes 87.28. – R. Guilland, «La transmission héréditaire des titres nobiliaires à Byzance», *Palaeologia* 8 (1959) 137-143 (=Recherches I 65-72).

76. Ο τίτλος *σεβαστός* είναι η ελληνική απόδοση του *augustus*. – Άννα Κομνηνή I.96.86-89. – Ψευδοκωδινός, Περί οφφικιαλίων 135.21-26. Χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο (1042-1054) για χάρη της Μαρίας Σκλήραινας. – L. Stiernon, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: sébaste et gambros», *REB* 23 (1965) 222-243, κυρίως 226 (στο εξής: Sébaste).

77. Τον τίτλο αυτόν ο Στέφανος Κοντοστέφανος τον είχε λάβει κατά το γάμο του με τη δευτερότοκη κόρη του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού το 1126 και πριν από το διορισμό του στη θέση του μεγάλου δουκός (1148). – Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων, και των κατά μέρος αγίων πατέρων*, τ. Ε΄, Αθήνησιν 1855, σ. 307. – L. Petit, «Documents inedits sur le concile de

κάδελφος του Αλεξίου Α΄ και ο μέγας δουξ Ιωάννης Κομνηνός, γιός του σεβαστοκράτορα Ισαακίου και ανεψιός του Αλεξίου Α΄ φέρουν τον τίτλο του *πρωτοσεβάστου*[78], τίτλος ο οποίος σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή δημιουργήθηκε από τον Αλέξιο Α΄ στην αρχή της βασιλείας του[79].

Αρκετοί από τους μεγάλους δούκες αυτής της περιόδου φέρουν τον τίτλο του *σεβαστού ή πανσεβάστου σεβαστού*, που αποδιδόταν σχεδόν αποκλειστικά στα μέλη της οικογένειας του αυτοκράτορα[80]. Μεγάλοι δούκες με τον τίτλο του πανσεβάστου σεβαστού ήταν ο Ιωάννης Δούκας (1092)[81], ο Ευμάθιος Φιλοκά-

1166», *VV* 11 (1904) 479. – Θεόδωρος Πρόδρομος, Ιστορικά ποιήματα 436 και 438. – Πβλ. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄ 381 και σημ. 6 (αρ. 77). Ως πανυπερσέβαστος ο Στέφανος Κονταστέφανος έφερε και τον τίτλο του δεσπότη. Τη δυνατότητα να φέρουν τον τίτλο του δεσπότη και να προσφωνούνται έτσι είχαν πιθανότητα την περίοδο αυτή οι σεβαστοκράτορες, οι καίσαρες και οι πανυπερσέβαστοι. Ως αυθύπαρκτο αξίωμα ο "δεσπότης" δημιουργήθηκε το 1163 από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ για τον γαμπρό του Ούγγρο πρίγκιπα Βελά. Βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Το αξίωμα του "δεσπότη" και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου (υπό εκτύπωση). – Για τη δημιουργία του τίτλου του πανυπερσεβάστου βλ. Άννα Κομνηνή Ι 95.76-96.79. – Ψευδοκωδινός, Περί οφφικιαλίων 134.21-25. – Πβλ. Σ. Γ. Γεωργίου, «Η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 της μονής της Πάτμου», *Βυζαντιακά* 21 (2001) 135-178, ειδικότερα 162-163 (στο εξής: Άννα Κομνηνή).

78. Ο Ιωάννης Δούκας αναφέρεται ως πρωτοσέβαστος σε έγγραφο της μονής Ιβήρων αρ. 45.24 (χρον. 1090-1094), που αποτελεί και τη μοναδική μνεία. Ωστόσο σε μεταγενέστερο έγγραφο της ίδιας μονής αρ. 52.33, του 1104, ο Ιωάννης Δούκας αναφέρεται ως πανσέβαστος σεβαστός, τίτλος κατώτερος του πρωτοσεβάστου. Αναφορές στον Ιωάννη Δούκα με τον τίτλο του σεβαστού, πανσεβάστου σεβαστού γίνονται σε διάφορες πηγές (βλέπε παρακάτω σημ. 81). – Τον Ιωάννη Κομνηνό ως πρωτοσέβαστο αναφέρουν ανώνυμα στιχουργήματα αρ. 50, αρ. 51 [έκδ. Σπ. Λάμπρος, «Ο Μαρκιανός κώδιξ 524», *ΝΕ* 8 (1911) 3-59, 113-192], ποίημα του Μαγγάνειου Πρόδρομου [Σ. Παπαδημητρίου, «Ο Πρόδρομος του Μαρκιανού κώδικος XI 22», *VV* 10 (1093) 102-163, σ. 111] και σφραγίδα που δημοσιεύει ο V. Laurent, Sceaux αρ. 973: «Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ 'Ιωάννῃ Κομνηνῷ τῷ πρωτοσεβάστῳ καὶ μεγάλῳ δουκί». – Για τον Ιωάννη Κομνηνό βλ. ακόμη J. Herrin, Realities 285 (αρ. 12). – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄ 134-144 (αρ. 23).

79. Άννα Κομνηνή Ι 95.76-96.80.

80. L. Stiernon, Sébaste 227-229. Ο τίτλος του *πανσεβάστου σεβαστού* δεν είναι ξεχωριστός τίτλος, αλλά πρόκειται για τον τίτλο του *σεβαστού* που για εμφατικούς λόγους αποδιδόταν με αυτό τον πλεονασμό. Βλ. L. Stiernon, Sébaste 231-32. – H. Ahrweiler, «Le sébaste, chef de groupes ethniques», εν P. Wirth (έκδ.), *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg 1966, σ. 34 και σημ. 3 (=H. Ahrweiler, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, London 1971, XIV). – Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄ 118 και σημ. 4. – Αντίθετη άποψη διατύπωσαν οι L. Brehier, Institutions 142. και D. I. Polemis, Doukai 69. – Πβλ. Σ. Γ. Γεωργίου, Άννα Κομνηνή 159-163.

81. Νικολάου Μεθώνης, Βίος Μελετίου του νέου (εκδ. V. G. Vasiljevskij, «Νικολάου εκ Μεθώνης και Θεοδώρου Προδρόμου συγγραφέων της ιβ΄ εκατονταετηρίδας βίος Μελετίου του νέου»,

λης (1118)[82], ο Μιχαήλ Στρυφνός (1198-1204)[83]. Επόμενος τίτλος μετά από αυτόν του σεβαστού είναι του *πρωτονωβελισσίμου* και ακολουθεί εκείνος του *νωβελισσίμου*. Οι τίτλοι αυτοί αποδίδονταν σε υψηλόβαθμους στρατιωτικούς και πολιτικούς υπαλλήλους[84]. Από τους μαρτυρημένους μεγάλους δούκες γνωρίζουμε ότι ο Κωνσταντίνος Ώπος έφερε τον τίτλο του πρωτονωβελισσίμου[85] και ο ευνούχος Λέων Νικηρίτης (1100-1103) του νωβελισσίμου και πρωτονωβελισσίμου[86].

Σχετικά με την περίοδο που εξετάσαμε η H. Ahrweiler επισημαίνει ότι την περίοδο των Κομνηνών και κυρίως την εποχή του Μανουήλ Α΄ το Βυζάντιο γνώρισε το κύρος και την ανάπτυξη της άλλοτε μεγάλης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Σ' αυτό συνέβαλε τα μέγιστα ο βυζαντινός στόλος, άρτια εξοπλισμένος και με ικανούς αξιωματούχους, που χωρίς αμφιβολία ήταν ο τελευταίος ελληνικός στόλος[87].

Pravoslavnyj Palestinkij Sbornik 17 (1886) 1-39 [βιβλιοκρισία E. Kurtz, *BZ* 2 (1893) 309-312] σ. 27: «Τὸν σεβαστὸν 'Ιωάννην, ᾧ Δούκας τὸ ἐκ τοῦ γένους ἐπώνυμον» - P. Gautier, Lettres, επιστολή αρ. 8, στ. 1: «Τίς ἂν μοι σχολὴν ἔδωκε πρὸς λόγους πανσέβαστέ μου ἀντιλῆπτορ». – Του ιδίου, Synode 217: «τοῦ σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δουκὸς κῦρ 'Ιωάννου τοῦ Δούκα». – Του ιδίου, Τυπικόν Κεχαριτωμένης, σ. 125, στ.1866-7: «Τελείσθωσαν τὰ μνημόσυνα τοῦ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ κυροῦ 'Ιωάννου τοῦ Δούκα». – Πρβ. D. Polemis, Doukai 69. – B. Skoulatos, Personnages149-150. – M. Mullett, *Theophylacte of Ochrid. Reading the Letters of Byzantine Archbishop.* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2], Variorum 1997, σ. 360 (αρ. 38).

82. MM VI 96: «τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου, τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ, μεγάλου δουκός καὶ πραίτωρος κῦρ Εὐμαθίου τοῦ Φιλοκάλη, καὶ αὐθέντου ἡμῶν».

83. Act. Lavra, αρ. 67, στ. 32-33, 40-41, 105, αρ. 68, στ. 14, 47. – G. Zacos – A. Veglery, Seals I3 αρ. 2748 bis: «Σφραγὶς βεβαιοῖ τὰς γραφὰς τὰς ἐνθάδε Στρυφνοῦ σεβαστοῦ Μιχαὴλ καὶ κρατύνει».

84. Η σειρά των τίτλων κατά την τάξη προκαθεδρίας βάσει της συνόδου των Βλαχερνών (τέλη 1094) ήταν: πρωτοσέβαστος-σεβαστός-πρωτονωβελίσσιμος-νωβελίσσιμος. – Βλ. P. Gautier, Synode 217. Για τους τίτλους πρωτονωβελισσίμου, νωβελισσίμου βλ. N. Oikonomidès, Listes 293.

85. V. Laurent, «Légendes Sigillographiques et familles byzantines», *EO* 31 (1932) 336: «Θεοτόκε βοήθει Κωνσταντίνῳ πρωτονωβελλισίμῳ τῷ Ὤπῳ» (χάραξη μετά το 1050).

86. N. A. Bees, Sigillographie 96-97. – J. Darrouzès, Manuscrits 156 (αρ. 117). – W. Seibt, Bleisiegel αρ. 99, σ. 225-227.

87. H. Ahrweiler, Mer 267.

Η αυτοκρατορία της Νίκαιας

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204 και τη διανομή των εδαφών της αυτοκρατορίας μεταξύ των σταυροφόρων με τη συμφωνία διανομής (Partitio Romaniae) ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης δημιούργησε μια νέα αυτοκρατορία στη Νίκαια, η οποία διατήρησε τη δομή και τους θεσμούς που ίσχυαν στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα[88].

Συναντάμε το αξίωμα του μεγάλου δουκός του στόλου και στο κράτος της Νίκαιας. Είναι ο επικεφαλής του ναυτικού του νεοσύστατου κράτους, και περιλάμβανε δύο στόλους: ο ένας ναυλοχούσε στην Προποντίδα με σημαντικότερη ναυτική βάση τη Λάμψακο[89] και ο άλλος στο Αιγαίο με αντίστοιχη ναυτική βάση τη Σμύρνη[90].

Στο νεοσύστατο κράτος το αξίωμα του μεγάλου δουκός απονέμεται από τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη σε άτομο που για πρώτη φορά δεν ανήκει στη βασιλική οικογένεια ή σε κάποιον γνωστό οίκο, όπως στην εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων, αλλά σε έναν πρώην πειρατή, τον Στειριώνη από την Καλαβρία. Ο Στειριώνης ήταν διοικητής του στόλου επί Ισαακίου Β΄ Αγγέλου και για το λόγο αυτό διέθετε την ανάλογη εμπειρία για να αναλάβει τις ναυτικές επιχειρήσεις στο κράτος της Νίκαιας[91]. Ωστόσο στη συνέχεια το αξίωμα περιήλθε σε μέλη κυ-

88. Για την αυτοκρατορία της Νίκαιας βλ. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Αθήνα 1898 (στο εξής: Ιστορία). – A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile*, London 1912. – M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society unter the Lascarids of Nicaea 1204-1261*, Oxford 1975 (στο εξής: Government). – N. Oikonomidès, «La décomposition de l' empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l' empire de Nicée: à propos de la "Partitio Romaniae"», *XVe Congrès Intern. d' Ét. Byzant.*, Rapports et co-rapports I/1, Athénes 1976, 3-28 (=N. Oikonomides, Variorum Reprints 1992, XX). – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθεια τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1991.

89. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, έκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae opera I*, Lipsiae 1903 ανατ. Stuttgart 1978, 45.17-19. – Πρβ. H. Ahrweiler, Mer 437. – M. Angold, Government 199.

90. Γεώργ. Ακροπολ. 87.14-17. – Πρβ. H. Ahrweiler, Mer 304-305. – M. Angold, Government 199. – Για τη Σμύρνη βλ. H. Ahrweiler, «L' histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317)», *TM* 1 (1965) 1-204 (=H. Ahrweiler, *Byzance: les pays et le territoires*, Variorum Reprints 1976, IV) (στο εξής: Smyrne).

91. Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, έκδ. E. Faral τ. II, Paris 1961, 476, 479, ο Στει-

ρίως της βασιλικής οικογένειας, όπως το 1206 στον Θεόδοτο Φωκά, θείο του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη[92], το 1258 στον Μιχαήλ Παλαιολόγο (πριν γίνει αυτοκράτορας), ο οποίος είχε συγγενικό δεσμό με τον Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη τόσο ο ίδιος όσο και η σύζυγός του Θεοδώρα Δούκαινα[93] και το 1259 στον υπέργηρο Μιχαήλ Λάσκαρη, αδελφό του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη[94].

Σχετικά με την ορολογία του αξιώματος του μεγάλου δουκός στις πηγές αυτής της περιόδου παρατηρούμε ότι ο Γεώργιος Ακροπολίτης μάς δίνει περιφραστικά τον τίτλο του («*τὴν τῶν τριηρέων στρατηγίαν*», «*καὶ τριήρεις ὧν ἦρχεν ὁ Κοντοφρὲ Μανουὴλ*»)[95], ο Εφραίμ χρησιμοποιεί τους όρους *στολάρχης* και *ναύαρχος*[96], ενώ στον Γεώργιο Παχυμέρη συναντάμε τους όρους *μεγαλοδουκᾶτον* ή *μεγαλοδουκικὸν ἀξίωμα*[97].

ριώνης σ' αυτή τη δυτική πηγή φέρει το όνομα Esturius. (Ελληνική μετάφραση Κ. Αντύπα, Γ. Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 1985). Για την περίοδο του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου κατά την οποία ο Στειριώνης ήταν διοικητής στόλου, ο Νικήτας Χωνιάτης 482.9-12, αναφέρει: «ὁ Στειριόνης (sic) Ιωάννης, πειρατὴς μέν ποτε γεγονὼς καὶ πειρατῶν ὁ χείριστος, ἐκ Καλαβρίας ὁρμώμενος, 'Ισαακίῳ δὲ τῷ βασιλεῖ προσρυεὶς ἐπὶ μεγίστοις φιλοτιμήμασι καὶ 'Ρωμαίους πλειστάκις ὠφεληκὼς ἐν τοῖς κατὰ θάλατταν ἀεθλεύμασιν». – Βλ. Α. Μηλιαράκης, Ιστορία 45. – H. Ahrweiler, Mer 304. – M. Angold, Government 196. – Ευτυχία Παπαδοπούλου, «Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο τον 13ο αιώνα», *Δίπτυχα* 6 (1994-95) *Μνήμη Bruno Lavagnini*, 89-107 (στο εξής: Πειρατές) ειδικότερα 89 και σημ. 2, θεωρεί ότι η συνεργασία με πειρατικούς στόλους ανεξάρτητων πειρατών αποτελούσε πρακτική του ίδιου του κράτους λόγω των υψηλών δαπανών που απαιτούσε η συντήρηση εθνικού στόλου.

92. MM VI 153: «πρὸς τὸν περιπόθητον θεῖον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως, πανυπερσέβαστον καὶ μέγαν δούκαν, κῦριν Θεόδοτον τὸν Φωκᾶν».

93. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, έκδ. A. Failler, *Georges Pachymérès. Relations Historiques*, τ. I-II, Paris 1984 (με γαλλική μετάφρ. του V. Laurent), τ. III-IV έκδ. και γαλλική μετάφρ. J. Failler, Paris 1999, I 95.22-27: «εἴπερ γὰρ ἄλλον, στρατηγικώτατον εἶναι τὸν ἄνδρα, καί οἱ ἐκ παλαιοῦ αὔταρκες εἶναι τὸ εὐγενές, καὶ τρίτον τὸ πρὸς τὸν κρατοῦντα συγγενές, ἅμα μὲν αὐτόθεν, ἅμα δὲ καὶ ἐκ τῆς συζύγου - τῆς μὲν γὰρ δεύτερος αὐτανέψιος ἦν, τοῦ δέ δευτέρου αὐτανεψίου υἱὸς -, πολλὴν ἐμποιεῖν αὐτῷ τὴν εἰς τὸ κηδεμονικὸν τοῦ βασιλέως παρὰ τοὺς ἄλλους ἐκχώρησιν». – Γεώργ. Ακροπολ. 100.9-10. Ο Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρης παρουσιάζεται στις πηγές ως δεύτερος εξάδελφος της Θεοδώρας Δούκαινας (συζύγου του Μιχαήλ Παλαιολόγου) και γιος δευτέρου εξαδέλφου του Μιχαήλ Παλαιολόγου. Βλ. V. Laurent, «La généalogie des premiers Paléologues», *Byzantion* 8 (1933) 120-149, κυρίως 130 κ.ε. – A. Failler, «Pachymeriana Quaedam», *REB* 40 (1982) 187-199, κυρίως 187-191, όπου καταρτίζει το στέμμα της συγγένειας του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη με τον Μιχαήλ Παλαιολόγο και τη σύζυγό του.

94. Γεώργ. Παχυμ. I 153.20-21.

95. Γεώργ. Ακροπολ. 59.14, 66.13-14.

96. Εφραίμ Αινίου, Χρονογραφία (έκδ. Οδ. Λαμψίδης, Αθήνα 1984) στ. 8343-8344, 8451.

97. Γεώργ. Παχυμ. I 273.12, IV 597.6-7.

Όσον αφορά τις αρμοδιότητες του μεγάλου δουκός είναι κατά βάση επιχειρησιακές. Βασικός στόχος των αυτοκρατόρων της Νίκαιας ήταν η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και άλλων βυζαντινών εδαφών. Κατά συνέπεια όλες οι ναυτικές επιχειρήσεις διεξάγονται στην περιοχή της Προποντίδας και στο Αιγαίο πέλαγος, στην προσπάθεια ανακατάληψης των νήσων. Με δεδομένη φυσικά τη συρρίκνωση της αυτοκρατορίας οι επιχειρήσεις αυτές ήταν περιορισμένες σε δύναμη πλοίων, πληρωμάτων και εξοπλισμών.

Στις επιχειρήσεις τη διοίκηση του στόλου αναλάμβαναν οι μεγάλοι δούκες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις επιχειρήσεις του Στειριώνη στην Κύζικο το 1207[98], την αποστολή βοήθειας από τον μεγάλο δούκα Αυξέντιο στους Κρήτες, οι οποίοι ξεσηκώθηκαν εναντίον των Βενετών το 1230[99], τη συμμετοχή του Μανουήλ Κοντοφρέ στην εκστρατεία του Ιωάννη Βατάτζη εναντίον της Θεσσαλονίκης το 1242, την οποία κυβερνούσε ο Ιωάννης Δούκας με την υποστήριξη του τυφλού πατέρα του Θεόδωρου Δούκα[100].

Δεν φαίνεται ωστόσο να έχουν οι μεγάλοι δούκες αυτής της περιόδου τις στρατιωτικές ικανότητες των προκατόχων τους της εποχής των Κομνηνών. Ο Στειριώνης αποκαλείται από τον Νικήτα Χωνιάτη ως «πειρατῶν ὁ χείριστος»[101] και ο Γεώργιος Ακροπολίτης χαρακτηρίζει τον αρμενικής καταγωγής μεγάλο δούκα Ιοφρέ «ὀκνηρότερον τελοῦντος περὶ τὰ μάχιμα»[102]. Ανάλογη φυσικά είναι και η κατάσταση του στόλου της Νίκαιας λόγω της απειρίας των πληρωμάτων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γεώργιος Ακροπολίτης[103].

98. Villehardouin 476, 479. – M. Angold, Government 196.

99. F. Thiriet, *La Romarie Vénitienne au Moyen âge. Le développement et l' exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1959, 97-98 (στο εξής: Romanie). – M. Angold, Government 197.

100. Γεώργ. Ακροπολ. 66.13-14. – Εφραίμ 8450 κ.ε. Η εκστρατεία αυτή ανακόπηκε πρόωρα λόγω της μογγολικής εισβολής στην Μ. Ασία, γεγονός το οποίο ανάγκασε τον Ιωάννη Βατάτζη να επιστρέψει στη Νίκαια. – Βλ. H. Ahrweiler, Smyrne, 143-4. – M. Angold, Government 199.

101. Νικήτας Χωνιάτης 482.9-10.

102. Γεώργ. Ακροπολ. 59.11-14. Ο Ιοφρέ ή Ισφρέ ήταν αρμενικής καταγωγής (Γεώργ. Ακροπολ. 59.12-13: τοῦ 'Ιοφρὲ τοῦ 'Αρμενίου). Η H. Ahrweiler, Smyrne 20 και σημ. 92, επισημαίνει ότι οι Αρμένιοι της Μ. Ασίας κατείχαν σημαντική θέση στην κεντρική διοίκηση της αυτοκρατορίας.

103. Γεώργ. Ακροπολ. 59.11-12: «ἐδυστύχησε δὲ τῷ τότε ἐν ταῖς τριήρεσιν, ἀπειροπολέμων ὄντων τῶν ἐν αὐταῖς μαχομένων». Ο μέγας δουξ Μανουήλ Κοντοφρέ αντικαταστάθηκε, διότι παρουσίασε απροκάλυπτα στον Ιωάννη Βατάτζη τη δεινή θέση του στόλου της Νίκαιας. Γεώργ. Ακροπολ. 59.17-22. – H. Ahrweiler, Mer 319.

Εκτός όμως από τις επιχειρησιακές αρμοδιότητες ο μέγας δουξ του στόλου φαίνεται να είχε και δικαστικές. Σε έγγραφο του αρχείου της Πάτμου του 1209 αναφέρεται ο μέγας δουξ Θεόδοτος Φωκάς, θείος του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη, στον οποίο ανετέθη η διεξαγωγή δίκης που αφορούσε στη διένεξη μεταξύ μοναχών της μονής του Αγίου Ιωάννη του Βάτου και εποίκων των Παλατίων σχετικά με έναν αγρό. Στην περίπτωση αυτή ο μέγας δουξ φαίνεται να ενεργεί με την ιδιότητα του κριτή[104]. Ο Μ. Angold υποστηρίζει με βάση το έγγραφο αυτό ότι ο Θεόδοτος Φωκάς θα μπορούσε να ενεργεί ως δουξ του θέματος των Θρακησίων[105]. Σε καμία ωστόσο πηγή δεν φαίνεται ότι ο μέγας δουξ Θεόδοτος Φωκάς διετέλεσε και δουξ Θρακησίων. Άλλωστε οι μεγάλοι δούκες αυτής της περιόδου πέραν του αξιώματός τους δεν φαίνεται να ασκούν οι ίδιοι προσωπικά τη διοίκηση επαρχιών του κράτους, όπως είδαμε να συμβαίνει κατά τον 12ο αι. Ο Μανουήλ Κοντοφρέ, πριν αναλάβει τη διοίκηση του στόλου της Νίκαιας ως μέγας δουξ το 1241, διετέλεσε δουξ των Θρακησίων, δεν άσκησε όμως ποτέ ταυτόχρονα αυτά τα δύο αξιώματα[106].

104. ΜΜ VI 153: «ἐπεὶ δὲ καὶ αὖθις οἱ διαληφθέντες Λάμπωνες (=έποικοι Παλατίων) τὴν ταύτην ὑπόθεσιν ἐνεκλήτευσαν πρὸς τὸν περιπόθητον θεῖον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως, πανυπερσέβαστον καὶ μέγαν δούκαν, κῦριν Θεόδοτον τὸν Φωκᾶν». Τελικά την υπόθεση δεν την εκδίκασε ο μέγας δουξ, επειδή ασχολούνταν με «βασιλικάς δουλείας» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το έγγραφο. – Ε. Βρανούση, Βυζαντινά Έγγραφα Α΄, εισαγωγή σ. 53 και σημ. 8 και για τη χρονολόγηση του εγγράφου σ. 86, σημ. 8.

105. M. Angold, Government 200 και σημ. 131, θεωρεί ότι ο Θεόδοτος Φωκάς διετέλεσε δουξ Θρακησίων, διότι τον ταυτίζει με τον «πρωτοπανσεβαστοϋπέρτατο δούκα του θέματος των Θρακησίων», που αναφέρεται στο πρακτικό αρ. 62 του έτους 1261 ή 1236 της μονής της Πάτμου [έκδ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου*, τ. Β΄: *Δημοσίων λειτουργών*, Αθήναι 1980 (ΜΜ VI αρ. 65, σ. 182-3)]. Η εκδότις του πρακτικού ωστόσο επισημαίνει ότι δεν παραδίδεται στο έγγραφο το όνομα του δουκός των Θρακησίων ούτε μπορούμε να τον ταυτίσουμε από άλλα στοιχεία. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου Β΄ σ. 150. Πέραν τούτου θεωρούμε ότι είναι αβάσιμη η ταύτιση που επιχειρεί ο Μ. Angold διότι ο δουξ των Θρακησίων του πρακτικού φέρει τον τίτλο του πρωτοπανσεβαστοϋπερτάτου, ενώ ο Θεόδοτος Φωκάς έφερε τον τίτλο του πανυπερσεβάστου (ΜΜ VI 153). – Για τον τίτλο του πρωτοπανσεβαστοϋπερτάτου βλ. L. Stiernon, «Notes de prosopographie et de titulature byzantines. Constantin Ange (pan) sébastohypertate», *REB* 19 (1961) 273-283, κυρίως 279 και 281-283. – Κατάλογος δουκών Θρακησίων βλ. H. Ahrweiler, Smyrne 138 κ.ε.

106. Δουξ Θρακησίων διετέλεσε από τον Μάρτιο έως τον Μάιο του 1240 (ΜΜ IV 152, 250, 249). – Βλ. H. Ahrweiler, Smyrne 143-144. – M. Angold, Government, 200 και σημ. 127: η Σμύρνη ήταν η κυριότερη πόλη του θέματος των Θρακησίων και διέθετε τους πλωΐμους για το ναυτικό της Νίκαιας. Ως διοικητής του θέματος αυτού ο Κοντοφρέ φρόντιζε για τη συλλογή των πλωΐμων χωρίς όμως ποτέ να έχει συνδυάσει το αξίωμα του δούκα των Θρακησίων με τη διοίκηση του ναυτι-

Στα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας ο μέγας δουξ διατηρεί αρκετές αρμοδιότητες για την οργάνωση και διοίκηση του στόλου. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο όταν ο Μιχαήλ Παλαιολόγος έλαβε το 1258 το αξίωμα του μεγάλου δουκός και την κηδεμονία του νεαρού Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη[107]. Στην πραγματικότητα ποτέ δεν το άσκησε πραγματικά, αλλά αυτό το αξίωμα όπως και του *δεσπότη* που έλαβε λίγους μήνες μετά το 1259 ήταν μόνο προβαθμίδες για την ανώτατη εξουσία[108].

Σχετικά με τη θέση του μεγάλου δουκός στην προκαθεδρία των αξιωμάτων ο Γεώργιος Παχυμέρης μάς δίνει πληροφορίες για το 1259, όταν το θρόνο της Νίκαιας ανέλαβε ο Μιχαήλ Παλαιολόγος: στην κλίμακα της ιεραρχίας ο μέγας δουξ τοποθετείται μετά τον *δεσπότη*, τον *σεβαστοκράτορα* και τον *καίσαρα*[109]. Ο Μ. Angold ερμηνεύοντας την μαρτυρία αυτή του Παχυμέρη επισημαίνει ότι η ιεραρχία των αξιωμάτων και των τίτλων στην αυτοκρατορία της Νίκαιας πλησιάζει αρκετά την αντίστοιχη των μέσων του 14ου αι., για την οποία θα κάνουμε λόγο παρακάτω[110].

Στην αυτοκρατορία της Νίκαιας οι κάτοχοι αξιωμάτων φέρουν μαζί και τιμητικούς τίτλους, όπως και την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων. Από τους γνωστούς μεγάλους δούκες της Νίκαιας ο Θεόδοτος Φωκάς (1209), φέρει τον υψηλό τίτλο του *πανυπερσεβάστου*[111]. Ο μέγας δουξ Μανουήλ Κοντοφρέ σε

κού της Νίκαιας. – Σφραγίδα του Μανουήλ Κοντοφρέ δημοσιεύει ο V. Laurent, «Les bulles metriques dans la sigillographie byzantine», *Ελληνικά* 5 (1932), αρ. 240, σ. 142: «[Μάρτυς] ἀθ[λη]τὰ, Μανουὴλ σὸν οἰκέτην σκέπ(ο)ις Κοντοφρὲ σεβαστὸν τὴν ἀξίαν» (αχρονολόγητη) (=Schlumberger, Sigillographie 583).

107. Γεώργ. Παχυμ. Ι 97.15-18: «Καὶ εἰς μέγαν δοῦκα ὁ τῶν βασιλικῶν πραγμάτων ἐπίτροπος μετατίθεται, τοῦ βασιλέως δῆθεν διδόντος· καὶ τὸ λοιπὸν ὁ Παλαιολόγος, μέγας δοὺξ καὶ τοῦ βασιλέως ἐπίτροπος φημιζόμενος, πρὸς ταῖς φροντίσι τῶν κοινῶν ἦν». – Για τον Μιχαήλ Παλαιολόγο βλ. Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit, έκδ. E. Trapp, H.-V. Beyer κ.ά., τ. 1-12, Vienna 1976-1995 (στο εξής: PLP) αρ. 21528.

108. R. Guilland, Études 229.

109. Γεώργ. Παχυμ. Ι 153. – J. Verpeaux, «Hiérarchie et préséances sous les Paléologues», *TM* 1 (1965) 421-437, σ. 422. (στο εξής: Hièrarchie).

110. M. Angold, Government 64: «As the following lists show, the upper ranks of the Byzantine court hierarchy during the period of exile were very close to those of the mid-fourteenth century».

111. ΜΜ VI 153. Ο τίτλος του πανυπερσεβάστου στην αρχή της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ (1259) κατέχει υψηλή θέση, προφανώς 4η, μετά τον δεσπότη, σεβαστοκράτορα και καίσαρα. Τη θέση αυτή εξακολουθεί να κατέχει μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα. Στα μέσα του 14ου αι. συναντάμε τον τίτλο στην 5η θέση (Ψευδοκωδικός 135.18-21). – Βλ. J. Verpeaux, Hiérarchie 425.

έγγραφο της Μονής της Λέμβου φέρει τον τίτλο του *πανσεβάστου σεβαστού*[112], τίτλο τον οποίο έφεραν οι περισσότεροι μεγάλοι δούκες της εποχής των Κομνηνών και Αγγέλων.

Το αξίωμα του μεγάλου δουκός διατηρήθηκε και από τους Λατίνους αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης[113]. Τον τίτλο έφερε πρώτος ο Γενουάτης Filocalo Navigajoso και του απονεμήθηκε από τον βασιλιά Ερρίκο με privilegium imperiale το 1205[114]. Πρόκειται για κληρονομικό τιμητικό τίτλο χωρίς αρμοδιότητες με δεδομένο ότι μετά την απονομή του ο μέγας δουξ Navigajoso δεν διέμεινε ποτέ στην Κωνσταντινούπολη. Μαζί με τον τίτλο αυτό δόθηκε το 1207 στον Navigajoso ως φέουδο η Λήμνος, προνόμιο που διατήρησαν και οι απόγονοί του[115].

112. MM IV 152, 250, 249.

113. O B. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως κατά τους πρώτους χρόνους της υπάρξεώς της*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 116 κ.ε., επισημαίνει ότι οι Λατίνοι, μετά την κατάληψη τμημάτων της βυζαντινής αυτοκρατορίας, διατήρησαν τίτλους δυτικής προέλευσης (sonescalcus = προϊστάμενος των αξιωματικών των ανακτόρων, constabularius = ανώτατος αρχηγός των βασιλικών στρατευμάτων, marescalcus = διοικητής εμπροσθοφυλακής κ.ά) και τίτλους βυζαντινής προέλευσης όπως δεσπότης, σεβαστοκράτωρ, καίσαρ, μέγας δουξ. – Του ιδίου, «Les institutions de l' empire latin de Constantinople (1904-1261): La cour et les dignitaires», *Βυζαντινά* 9 (1977) 187-217, σ. 187 κ.ε.

114. G. L. Tafel – G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante, Wien 1856-7, ανατ. Amsterdam 1964, II, 3 (αρ. CLXIII): «Philocalus etiam Navigajoso, Stalimenem (=Λήμνο) Imperiali privilegio imperii megaducha est effectus» (στο εξής: TTh). – O B. Hendrickx, *Regestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272)*, Θεσσαλονίκη 1988, αρ. 68, υποστηρίζει σχετικά με την χρονολόγηση απονομής του τίτλου στον Navigajoso ότι, εφόσον η απονομή έγινε με privilegium imperiale, που αντιστοιχεί σε χρυσόβουλλο λόγο, τότε θα πρέπει να τοποθετήσουμε χρονικά την απονομή μετά την 20η Αυγούστου 1206 (στέψη Ερρίκου) και όχι νωρίτερα (το 1205) όπως υποστήριξαν οι Tafel-Thomas.

115. R. Guilland, Études 234. – F. Thiriet, Romanie 82 και σημ. 2. – A. Carile, *Per una storia dell' Impero Latino di Constantinopoli (1204-1261)*, Bologna 1972, σ. 217. – W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)* (ελληνική μετάφραση-εισαγωγή-σημειώσεις Αγγ. Φουριώτη), Αθήνα³ 1997, σ. 86, 648,721 (στο εξής: Ιστορία).

Παλαιολόγεια περίοδος

Μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1261-1282) προσπάθησε να αποκαταστήσει την αμυντική ισχύ της αυτοκρατορίας. Αρκετά νωρίς συνειδητοποίησε ότι «οὐ γάρ ἦν ἀσφαλῶς κατέχειν τὴν πόλιν τοὺς 'Ρωμαίους μὴ τὸ πᾶν θαλασσοκρατοῦντας»[116]. Προέβη λοιπόν σε συντονισμένες ενέργειες για να ενισχύσει το πολεμικό ναυτικό της αυτοκρατορίας[117].

Μέγας δουξ ήταν ήδη από το 1259 ο Μιχαήλ Λάσκαρης, αδελφός του Θεόδωρου Α΄[118]. Επικεφαλής όμως του στόλου τέθηκε ο πρωτοστράτωρ Αλέξιος Φιλανθρωπηνός, λόγω αδυναμίας του υπέργηρου μεγάλου δουκός Μιχαήλ Λάσκαρη να επιτελέσει τα καθήκοντά του[119]. Ο R. Guilland εκφράζει την άποψη ότι το αξίωμα του μεγάλου δουκός στην περίπτωση αυτή είναι μόνο τιμητικός τίτλος, που έδινε στον κάτοχό του σημαίνουσα θέση στην αυλή[120]. Η μαρτυρία όμως του Παχυμέρη είναι σαφής στο σημείο αυτό: «Καὶ τὸ ναυτικὸν ἦγεν ἀνὴρ γενναῖος ὁ Φιλανθρωπηνός, πρωτοστράτωρ μὲν ἐξ ἀξίας, τοῦ δὲ μεγάλου δουκὸς Λάσκαρι, ἐξώρου ὄντος ἤδη καὶ μὴ οἵου τε πολέμοις ἐνασχολεῖσθαι καὶ μάχαις, τὸ γῆρας ἀνέχων καὶ τὴν ἐκείνου τάξιν ἀναπληρῶν»[121]. Ο Φιλανθρωπηνός δηλαδή ενεργούσε ως αναπληρωτής του μεγάλου δουκός, λόγω φυσικής αδυναμίας του δεύτερου. Η ανάθεση των αρμοδιοτήτων του μεγάλου

116. Γεώργ. Παχυμ. II 403.4-6.

117. Γεώργ. Παχυμ. I 251-255. – Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, έκδ. L. Schopen, CB. I-II, Bonnae 1829 και I. Bekker, III, Bonnae 1855, I 98.6 κε, ο οποίος ανεβάζει τον αριθμό των τριήρεων σε 60. – Γεώργιος Σφραντζής, έκδ. V. Grecu, *Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477 in anexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica 1258-1481* [Scriptores Byzantini V], Bucuresti 1966, 166.33-168.2. – Πβλ. H. Ahrweiler, Mer 336-340.

118. Γεώργ. Παχυμ. I 153.20-21.

119. Γεώργ. Παχυμ. I 253 και II 401. Για τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό βλ. D. Zakythenos, *Le despotat grec de Morée. Histoire politique*, Variorum London 1975, σ. 31, σ. 33. – L. P. Raybaud, *Le gouvernement et l' administration centrale de l' empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris 1968, 192 (στο εξής: Gouvernement). – H. Ahrweiler, Mer 361. – PLP 29751. – Το αξίωμα του πρωτοστράτορα, σύμφωνα με τον Ψευδοκωδινό 137, βρισκόταν στην ιεραρχία αμέσως μετά το αξίωμα του μεγάλου δουκός. Για τον πρωτοστράτορα βλ. R. Guilland, «Études de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator», *REB* 7 (1949) 156-175 (=Recherches I 478-97).

120. R. Guilland, Études 230.

121. Γεώργ. Παχυμ. II 401.17-20.

δουκός σε αναπληρωτή του δείχνει ότι ο μέγας δουξ υφίσταται ως ενεργό αξίωμα και όχι ως τιμητικός τίτλος. Ο Φιλανθρωπηνός άλλωστε ως επικεφαλής του βυζαντινού στόλου συμμετείχε ενεργά σε ναυτικές επιχειρήσεις[122]. Μετά το θάνατο του Μιχαήλ Λάσκαρη έλαβε το αξίωμα του μεγάλου δουκός «εἰς ἀμοιβὴν τῶν κόπων»[123].

Διάδοχος του Φιλανθρωπηνού ήταν ο Λατίνος Λικάριο ή Ικάριο, ο οποίος τέθηκε στην υπηρεσία του Μιχαήλ Η΄ και αφού κατόρθωσε να καταλάβει τα περισσότερα φρούρια της Εύβοιας από τους Λομβαρδούς και τα νησιά του Αιγαίου από τους Λατίνους, προήχθη στο αξίωμα του μεγάλου δουκός το 1277[124]. Η περίπτωση του Λικάριου εντάσσεται στην πολιτική του Μιχαήλ Η΄, ο οποίος προσλάμβανε Λατίνους στην υπηρεσία του και τους παρείχε υψηλά αξιώματα[125]. Ο διορισμός ενός Λατίνου στη θέση του μεγάλου δουκός δεν αποτελεί βέ-

122. Ο πρωτοστράτωρ Φιλανθρωπηνός επικεφαλής του βυζαντινού στόλου κατόρθωσε να περιέλθουν στο βυζαντινό κράτος τα νησιά Λήμνος, Χίος, Κως, Ρόδος. Νικηφ. Γρηγοράς I 98.16-17. – Ο Γεώργ. Παχυμ. I 271, συμπεριλαμβάνει και τη Νάξο, την Πάρο, την Κάρυστο και τα παράλια της Πελοποννήσου. Για τη χρονολόγηση βλ. A. Failler, «Chronologie et composition dans l' histoire de Georges Pachymère», *REB* 38 (1980) 87 και 91. Σημαντική είναι η νίκη του Φιλανθρωπηνού εναντίον του στόλου των Βενετών στη Δημητριάδα. Γεώργ. Παχυμ. II 421-431. – Νικηφ. Γρηγοράς I 117-8. – 119.24. – Πβλ. H. Ahrweiler, Mer 364-5. Για τη χρονολόγηση βλ. A. Failler, «Chronologie et composition dans l' histoire de Georges Pachymère», *REB* 39 (1981) 189-202.

123. Γεώργ. Παχυμ. I 273.19-20. Ο Μιχαήλ Λάσκαρης πέθανε το 1272. Ο Φιλανθρωπηνός προήχθη σε μεγάλο δούκα λίγο μετά (πιθανόν το 1273).

124. Γεώργ. Παχυμ. II 525-529, 617. – Νικηφ. Γρηγοράς I 95-97. – Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania*, έκδ. Ch. Hopf, *Chroniques greco-romanes*, Βερολίνο 1873, 122-3 – Νέα έκδοση: Ευτυχία Παπαδοπούλου (εισαγωγή-έκδοση-μετάφραση-σχόλια), *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο. Ιστορία της Ρωμανίας*, Αθήνα 2000, 135.32-34: ο Σανούδος αναφέρει ότι ο Μιχαήλ Η΄ εκτός του τίτλου του μεγάλου δουκός παραχώρησε στον Λικάριο την Εύβοια ως τιμάριο για να εξασφαλίσει την αφοσίωσή του [F. Dölger, Regesten αρ. 2042 (έτος 1280)]. – Πβλ. H. Ahrweiler, Mer 368-369. – Κ. Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις (1258-1282). Μελέτη επί των βυζαντινο-λατινικών σχέσεων* (μετάφραση Κ. Πολίτη), Αθήναι 1969, 179 κ.ε., 220-223 (στο εξής: Μιχαήλ Παλαιολόγος). – R. J. Loenertz, «Mémoire d' Ogier, protonotaire pour Marco et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du pape Nicolas III (1278, printemps - été)», *Or. Chr. Per.* 31 (1965) 374-408 (=R. J. Loenertz, *Byzantina et Franco-Graeca*, Rome 1970, 537-572) σ. 558-70. – Για τον Λικάριο και τη δράση του βλ. ακόμη, Σ.Φ. Αργυρός, *Η πειρατεία από του 1500 π.Χ. έως το 1860. Ιστορία και θρύλος*, Αθήναι 1956, 75-76. – Κ. Καιροφύλας, *Οι Κουρσάροι στην Ελλάδα*, Αθήναι 1959, 24-25. – Ε. Βρανόπουλος, «Ο ιππότης Λικάριος», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 7 (1960) 127-33. – D. Nicol, Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453 (μετάφρ. Σ. Κομνηνός), Αθήνα 1996, σ. 103-4, 121 (στο εξής: Αιώνες). – W. Miller, Ιστορία 188-193. – PLP 8154.

125. Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής ο Μιχαήλ Η΄ συνεργάστηκε με ανεξάρτητους πειρατές, οι οποίοι παρείχαν τις υπηρεσίες τους στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Βλ. σχετικά P. Charanis, «Piracy

βαια καινοτομία του Μιχαήλ Η΄, αφού είδαμε ότι και ο Στειριώνης διετέλεσε μέγας δουξ στο νεοσύστατο κράτος της Νίκαιας[126]. Η σταδιοδρομία του Λικάριου ως μεγάλου δουκός υπήρξε αρκετά σύντομη. Ωστόσο οι αναφορές βυζαντινών και λατινικών πηγών σε επιχειρήσεις του στο Αιγαίο με τον αυτοκρατορικό στόλο μάς επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι είχε επιχειρησιακές αρμοδιότητες και δεν έφερε απλώς τον τίτλο του μεγάλου δουκός ως τιμητική διάκριση[127].

Η διοίκηση του πολεμικού ναυτικού φαίνεται να μη παρουσιάζει μεταβολές μέχρι το τέλος της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄. Ο μέγας δουξ εξακολουθούσε να είναι επικεφαλής του στόλου, μολονότι οι αρμοδιότητές του είναι αρκετά συρρικνωμένες σε σχέση με την εποχή των Κομνηνών.

Τον 14ο αιώνα μαρτυρίες για τις αρμοδιότητες του μεγάλου δουκός δίνει ο Ψευδοκωδινός: «ὁ μέγας δούξ, ὥσπερ ὁ μέγας δομέστικος εὑρίσκεται εἰς τὸ φωσσάτον ἅπαν κεφαλή, οὕτω κατὰ θάλασσαν οὗτος»[128]. Ο μέγας δουξ ήταν

in the Aegean during the reign of Michael VII Palaeologus», *Annuaire de l' Institut de Philologie et d' Histoire Orientales et Slaves* 10 (1950) 127-136 (=P. Charanis, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, London 1973, XII) (στο εξής: Piracy). – Ε. Παπαδοπούλου, Πειρατές 94 κ.ε. – Χ. Μαλτέζου, «Θεσσαλονίκη: ορμητήριο κουρσάρων στα τέλη του 13ου αιώνα», *Διεθνές συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.* (Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992), Θεσσαλονίκη 1995, 209-216 (στο εξής: Θεσσαλονίκη). – Για την πειρατεία τον 14ο αιώνα βλ. Irene B. Katele, «Piracy and the Venetian State: The Dilemma of Maritime Defense in the Fourteenth Century», *Speculum* 63 (1988) 865-889. – Εκφράζεται η άποψη ότι τον Λικάριο διαδέχτηκε στο αξίωμα του μεγάλου δουκός ο Γενουάτης πειρατής Giovanni de lo Cavo, βάσει χωρίου του Μαρίνου Σανούδου 151.8, στο οποίο ο Lo Cavo αναφέρεται ως armiraglio. Την άποψη αυτή υποστήριξαν οι: Ch. Hopf, Chroniques 132 και σημ. 4. – P. Charanis, Piracy 131, 136 και σημ. 2. – W. Miller, Ιστορία 193. Διαφορετική άποψη εξέφρασε ο Κ. Γιαννακόπουλος, Μιχαήλ Παλαιολόγος 222 και σημ. 88α: προσάγει χωρίο από βενετικό έγγραφο του 1278 (TTh III 273), το οποίο αναφέρεται στον «Johannem de lo Cavo, comitum». Ο Lo Cavo επομένως φαίνεται πιθανότερο να μην ήταν μέγας δουξ αλλά comitus. Ο όρος comes ή comitus έχει ευρεία χρήση: πέραν του κατώτερου ναυτικού αξιωματούχου (Ψευδοκωδινός 188) από τον 12ο αι. είναι ταυτόσημος με τον capitaneus, δηλαδή τον κυβερνήτη πλοίου. – Πβλ. Ε. Παπαδοπούλου, Πειρατές 98-99 - Χ. Μαλτέζου, Θεσσαλονίκη 212.

126. Την άποψη ότι ο διορισμός Λατίνων ως διοικητών των ελληνικών στόλων αποτελεί καινοτομία του Μιχαήλ Η΄ εξέφρασε ο Κ. Γιαννακόπουλος, Μιχαήλ Παλαιολόγος 162.

127. Γεώργ. Παχυμ. II 529.4-7. – Μαρίνος Σανούδος 143.1-12: αναφέρονται αντίστοιχα οι επιδρομές του Λικάριου μετά του αυτοκρατορικού στόλου εναντίον του δουκάτου των Αθηνών και η κατάληψη των νήσων Σερίφου, Σίφνου, Λήμνου, Σκοπέλου. – Πβλ. Κ. Γιαννακόπουλος, Μιχαήλ Παλαιολόγος 222.

128. Ψευδοκωδινός, Περί οφφικιαλίων 167.14-17. – Για την χρονολόγηση της πραγματείας βλ. J. Verpeaux, Hiérarchie 421. – Του ιδίου, Pseudo-Kodinos 25-31.

επικεφαλής των ναυτικών δυνάμεων, ομόλογος του μεγάλου δομεστίκου. Εξακολουθεί δηλαδή να αποτελεί ενεργό αξίωμα και η θέση του στη διοικητική κρατική ιεραρχία συναρτάται άμεσα με την ύπαρξη ναυτικών δυνάμεων.

Τι συμβαίνει όμως όταν οι ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας ήταν ανύπαρκτες; Παραμένει ενεργό αξίωμα ή γίνεται τιμητικός τίτλος; Ο προβληματισμός αυτός εντοπίζεται κατά τη βασιλεία του Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328).

Σε μια εποχή εξαιρετικά κρίσιμη για την ίδια την υπόσταση του Βυζαντίου εξαιτίας της τουρκικής απειλής στη Μικρά Ασία, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ αποφάσισε να διαλύσει το στόλο το 1285, λόγω κυρίως των υψηλών δαπανών που απαιτούσε η συντήρησή του[129]. Η απόφαση αυτή υπήρξε ολέθρια για την αμυντική ισχύ της αυτοκρατορίας, ενώ απέβαινε σε όφελος της ναυτικής δύναμης των ιταλικών πόλεων[130]. Ο Ανδρόνικος για να αντιμετωπίσει τους Τούρκους ζήτησε τη βοήθεια της Καταλανικής Εταιρείας, ενός σώματος Ισπανών μισθοφόρων και διόρισε στη θέση του μεγάλου δουκός Καταλανούς[131]. Τρεις από τους τέσσερις μεγάλους δούκες της βασιλείας του ανήκουν στην Καταλανική

129. Γεώργ. Παχυμ. III 81-83. – Νικηφ. Γρηγοράς I 174.10 κ.ε. – Πβλ. H. Ahrweiler, Mer 374-375. – A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II. 1282-1328*, Cambridge, Mass. 1972, σ. 164-165 (στο εξής: Constantinople). – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η συνωμοσία του Ιωάννη Δριμέος εναντίον του Ανδρόνικου Β΄ (1305-6)», *ΕΕΦΣΠΘ* 21 (1983) 460-487, σ. 462 (στο εξής: Συνωμοσία). Ο A. Failler, Pachymérès III 81 και σημ. 87 χρονολογεί την απόφαση του Ανδρόνικου διάλυσης του στόλου μετά το θάνατο του Charles d' Anjou (1 Ιουλίου 1285).

130. Νικηφ. Γρηγοράς I 175: «Αὕτη δὴ γίνεται Ῥωμαίοις δυστυχημάτων ἀρχὴ καὶ θεμέλιος ἄσειστος. Τοῦτο τοὺς πρὶν τὴν Ῥωμαίων δύναμιν ὡς ἄμαχον ὀρρωδοῦντας Λατίνους ἀνέρρωσε καὶ πρὸς λογισμοὺς ἀθλητικήν τινα γέμοντας ὁρμὴν μάλα ἐξώπλισεν. Ἐντεῦθεν γὰρ τὰ πρὸς θάλατταν ἐκείνοις μὲν ηὖξε καὶ ἐλαμπρύνετο καὶ κέρδη προσετίθει καὶ μείζους καὶ πλατυτέρας ἀρχάς».

131. Ο Γεώργ. Παχυμ. IV 457.29-30, ονομάζει τους μισθοφόρους της εταιρείας Κατελάνους και Αμογαβάρους. Επιχειρεί επίσης να δώσει την ετυμολογία του όρου "Αμογάβαροι" «οὕτω γὰρ ἰδιωνυμεῖτο τὸ ἔθνος, τῷ ἐξ ᾿Αβάρων, οἶμαι, κατάγεσθαι». – Ο Νικηφ. Γρηγοράς I, 220.9-12, διακρίνει τους Καταλανούς από τους Αμογαβάρους: «οὕτω γὰρ (=Αμογαβάρους) ἡ Λατίνων φωνὴ τοὺς πεζοὺς ἐν πολέμοις καλεῖ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ τούτους ἐν μοίρᾳ ταττομένους τοιαύτῃ τούτῳ καὶ οὗτος κέκληκε τῷ ὀνόματι». – Πβλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Συνωμοσία 482 και σημ. 118. – A. Failler, Pachymérès IV 482 και σημ. 118. – Για τους Καταλανούς βλ. G. Schlumberger, *Expédition des "Almugavares" ou routiers catalans en Orient (1302-1311)*, Paris 1884 ανατ. 1924 (στο εξής: Almugavares). – D. Jacoby, «La "Campagnie Catalane" et l' état catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire», *Journal des Savants* (1966) 78-103 (=J. Jacoby, *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Variorum Reprints 1975, V). – A. Laiou, Constantinople 127-142. – A. Lowe, *The Catalan Vengeance*, London 1972 (στο εξής: Catalan). – K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311-1388*, London 1975.

Εταιρεία: ο διάσημος τυχοδιώκτης Roger de Flor (Ροτζέριος) (1303-1304)[132], ο Berenguer d' Entença (Μπυριγέριος Τέντζα (1304)[133] και ο Ferran Ximentes de Arenos (Τζυμής Φαρέντζας) (1307)[134].

Το ερώτημα που προκύπτει είναι τι είδους αρμοδιότητες είχαν οι Καταλανοί μεγάλοι δούκες, αφού ο στόλος της αυτοκρατορίας ήταν πια ανύπαρκτος. Οι πηγές μάς δίνουν αρκετές πληροφορίες σχετικά με τις ενέργειες των Καταλανών μεγάλων δουκών. Τέθηκαν επικεφαλής των Καταλανών μισθοφόρων, οι οποίοι αποτελούσαν ένα αυτόνομο σώμα, που ενώ κλήθηκε να βοηθήσει την αυτοκρατορία, τη λεηλάτησε και κυριολεκτικά τη ρήμαξε[135]. Βασικό τους κίνητρο ήταν οι "μισθοφορίες", γι' αυτό εκδήλωναν την εκδικητική τους μανία όταν αυτές καθυστερούσαν[136]. Διέθεταν βέβαια ελάχιστα δικά τους πλοία, για τα οποία κάνουν λόγο οι πηγές, αλλά τα χρησιμοποιούσαν κυρίως για την κατάληψη περιοχών της αποδυναμωμένης ήδη αυτοκρατορίας και όχι για την ενίσχυση της άμυνάς της[137]. Η θεώρηση των δραστηριοτήτων των Καταλανών μεγάλων δου-

132. Γεώργ. Παχυμ. IV 433.17-22. – Νικηφ. Γρηγοράς I 220.12-14. – Γεώργ. Σφραντζής 172.30-31. – Για τον Roger de Flor βλ. G. Schlumberger, Almugavares 29-30. – H. Ahrweiler, Mer 380-381. – A. Laiou, Constantinople 131-134, 141-147, 153. – A. Lowe, Catalan 20-27. – C. Asdracha, «Les Phodopes au XIVe siècle», *REB* 34 (1976) 202 (στο εξής: Phodopes). – N. Oikonomidès, «A propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats», *TM* 8 (1981) 365-366. (στο εξής: A propos). – D. Nicol, Αιώνες 207-212. – PLP 24386.

133. Γεώργ. Παχυμ. IV 545.21 κ.ε. – Νικηφ. Γρηγοράς I 220.14-18. – F. Dölger, Regesten αρ. 2274 (Χριστούγεννα 1304). – Για τον Μπυριγέριο Τέντζα βλ. A. Laiou, Constantinople 138-147, 154-158, 177, 183. - A. Lowe, Catalan 90-102. – C. Asdracha, Phodopes 202. – D. Nicol, Αιώνες 210, 211, 213. – PLP 27580.

134. Νικηφ. Γρηγοράς I 232.20-24. – Για τον Τζυμή Φαρέντζα βλ. A. Lowe, Catalan 112 κ.ε. – C. Asdracha, Phodopes 202. – D. Nicol, Αιώνες 215. – PLP 27944.

135. Οι Καταλανοί προκάλεσαν μεγάλες λεηλασίες στη Θράκη (φθινόπωρο 1304). Γεώργ. Παχυμ. IV 527-531. – Νικηφ. Γρηγοράς I 222.12-224.1. – Γεώργ. Σφραντζής 174.9-14. – Για τη χρονολόγηση βλ. A. Failler, «Chronologie et composition dans l' histoire de Georges Pachymérès (livres VII-XIII)», *REB* 48 (1990) 5-84, σ. 62. Νέες λεηλασίες στη Θράκη (αρχές 1305), οι οποίες ήταν πιο σκληρές από εκείνες των Τούρκων στη Μ. Ασία. Γεώργ. Παχυμ. IV 547-9. Ο μέγας δουξ Μπυριγέριος επιτέθηκε εναντίον της Πειρίνθου (Ηράκλεια της Θράκης), προκαλώντας σφαγές και λεηλασίες (28 Μαΐου 1305). Γεώργ. Παχυμ. IV 577-9. Τον Ιούλιο του 1305 οι Καταλανοί κατέλαβαν τη Μάδυτο. Γεώργ. Παχυμ. IV 631. – Πβλ. H. Ahrweiler, Mer 380-381. – D. Nicol, Αιώνες 207-216.

136. Γεώργ. Παχυμ. IV 527-531. – Νικηφ. Γρηγοράς I 222.

137. Ο Roger de Flor αφίχθη στην Κωνσταντινούπολη το Σεπτέμβριο του 1303 «ναυσὶν ἰδίαις ἑπτὰ καὶ συμμαχικῷ στόλῳ ἐκ Κατελάνων καὶ ᾿Αμογαβάρων». Γεώργ. Παχυμ. IV 431.3-4. Ο Μπυριγέριος αφίχθη στο λιμάνι της Μαδύτου τον Οκτώβριο του 1304 με εννέα "μακράς ναυς". Γεώργ. Παχυμ. IV 531-533. Για τα μακρά πλοία βλ. A. Failler, Pachymérès I 200 και σημ. 1.

κών δείχνει ότι κάθε άλλο παρά τις αρμοδιότητες των μεγάλων δουκών της αυτοκρατορίας είχαν. Προφανώς έφεραν μόνο τον τίτλο του μεγάλου δουκός, ο οποίος αποτελούσε υψηλή τιμητική διάκριση.

Ο Ισπανός χρονογράφος Ramon Muntaner, ο οποίος ακολούθησε την Καταλανική Εταιρεία, αναφέρει ότι ο μέγας δουξ είχε υπό την εξουσία του όλα τα νησιά και τα παράλια της Ρωμανίας (= αυτοκρατορίας)[138]. Προφανώς ο Muntaner ερμήνευσε τον τίτλο του μεγάλου δουκός με τον αντίστοιχο δυτικό όρο και έτσι απέδωσε στο βυζαντινό τίτλο όρους δυτικού φεουδαλισμού[139]. Το πιθανότερο είναι ότι ο Roger de Flor και οι διάδοχοί του έφεραν τον τιμητικό τίτλο του μεγάλου δουκός και έπαιρναν τις φορολογικές προσόδους των νήσων και των παραλίων της αυτοκρατορίας ως πληρωμή για τις υπηρεσίες που προσέφεραν στην αυτοκρατορία.

Τον τιμητικό τίτλο του μεγάλου δουκός έφερε και ο τέταρτος μέγας δουξ της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, ο Συργιάννης (1321-1328/9), κατά την περίοδο κατά την οποία εκδηλώθηκε εμφύλια διαμάχη ανάμεσα στον Ανδρόνικο Β΄ και τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄[140].

138. Ramon Muntaner, *Chonica Catalana*, έκδ. Antonio de Bofarull, Barcelona 1860. Νεότερη έκδοση: Ramon Muntaner. *L' expedicio dels Catalans a Orient*, έκδ. L. Nicolau d' Olwer, Barcelona 1926 (Αγγλ. μετάφρ. Lady Goodenough, *The Chronicle of Muntaner*, 2v, London 1920-1921), κεφ. cxcix: «E magaduch es tal offici, que vol aytant dir com princep senyor de tots los soldaus del emperi, e que haja a fer sobrer almirall, e que totes les illes sien sotmeses de la Romania a ell, e encara los llochs de les marines». Το χωρίο του Muntaner και η μετάφρασή του από την A. Laiou, Constantinople 132 και σημ. 16. – Για τον Muntaner βλ. N. Jorga, «Ramon Muntaner et l' empire byzantin», *RHSEE* 14 (1927) 325-355.

139. A. Laiou, Constantinople 132. – Πίτερ Λοκ, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500* (μετάφραση από τα αγγλικά Γ. Κουσουνέλος), Αθήνα 1998, 318, 521. – Ο Ν. Οικονομίδης, A propos 366-367, θεωρεί ότι ο Ανδρόνικος Β΄ έκανε τους μισθοφόρους καταλανούς προνοιάριους, υιοθετώντας έναν διακανονισμό εμπνευσμένο από τα δυτικά πρότυπα.

140. Νικηφ. Γρηγοράς I 351. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός δεν κάνει λόγο για το αξίωμα αυτό του Συργιάννη. – Για τη χρονολόγηση της προαγωγής του Συργιάννη στο αξίωμα του μεγάλου δουκός βλ. Κ. Κύρρης, *Το Βυζάντιον κατά τον ΙΔ΄ αιώνα I. Η πρώτη φάσις του εμφυλίου και η πρώτη συνδιαλλαγή των δύο Ανδρονίκων (20.IV - φθινόπωρο 1321)*, Λευκωσία 1982, σ. 122, 178-9. – Για τη σύντομη και έντονη καριέρα του Συργιάννη βλ. St. Binon, «A propos d' un prostagma inédit d' Andronic III Paleologue», *BZ* 38 (1938) 138-155, 377-404 (στο εξής: A propos). – A. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen (1259-1453)*, Amsterdam 1962, αρ. 34b (στο εξής: Genealogie). – C. Asdraha, Rhodopes 191. – Λ. Μαυρομμάτης, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, σ. 64 (στο εξής: Παλαιολόγοι). – L. Maksimović, *The Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 140 (στο εξής: Administration). – PLP 27167 - Για τον πρώτο εμφύλιο πόλεμο U.V. Bosch, *Kaiser Andronikos III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam 1965, σ. 7 κ.ε. (στο εξής: Andronikos III). – G. Ostrogorsky, Ιστορία του βυζαντινού κράτους (μετάφρ. Ι. Πàναγόπουλος), τ. Α΄-Γ΄, Αθήνα 1993, Γ΄ 191-196.

Μετά τη βασιλεία του Ανδρονίκου Β΄ και μέχρι τα μέσα του 14ου αι. περίπου έγιναν κάποιες περιστασιακές προσπάθειες από το βυζαντινό κράτος για ανασυγκρότηση του στόλου. Οι προσπάθειες αυτές ήταν περιστασιακές και οι στόλοι μετά από κάθε επιχείρηση παροπλίζονταν λόγω των υψηλών δαπανών που απαιτούσε η συντήρησή τους[141]. Άλλωστε η οικτρή οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας, ο ισχυρός ανταγωνισμός των στόλων των ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών, αλλά και η συγκρότηση ναυτικής δύναμης από τους Τούρκους κατά τον 14ο αιώνα έκαναν αναπότρεπτη την παρακμή του βυζαντινού ναυτικού. Κατά τις τελευταίες αυτές αναλαμπές του βυζαντινού στόλου ο μέγας δουξ ενεργεί ως ύπατος αξιωματούχος του πολεμικού βυζαντινού ναυτικού και αναλαμβάνει τις ναυτικές επιχειρήσεις, όταν αυτές διεξάγονται.

Από τους μαρτυρημένους μεγάλους δούκες αυτής της περιόδου ξεχωρίζει ο Αλέξιος Απόκαυκος, ο οποίος διετέλεσε μέγας δουξ κατά την περίοδο που εκδηλώθηκε εμφύλια διαμάχη ανάμεσα στην αντιβασιλεία (την ηγεσία της οποίας ανέλαβε η Άννα της Σαβοΐας, μητέρα του ανήλικου γιου του Ανδρονίκου Γ΄ Ιωάννη Ε΄ και ο Πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας) και τον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό (1341-1347)[142]. Ο Αλέξιος Απόκαυκος ως μέγας δουξ (1341-

141. Ο Ανδρόνικος Γ΄ το 1329 ναυπήγησε πλοία για να καταλάβει τη Χίο από τον Γενουάτη Μαρτίνο Μπενέτο. Ο αυτοκρατορικός στόλος αριθμούσε 105 πλοία, δύναμη αρκετά σημαντική για το βυζαντινό κράτος, που όμως μετά την επιτυχή έκβαση της επιχείρησης παροπλίστηκε. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, έκδ. L. Schopen, CB. I-III, Bonnae 1828-1832, I 375-376. Το 1336 ο Ανδρόνικος Γ΄ ετοίμασε εκ νέου στόλο από 84 πλοία εκ των οποίων οι 44 διήρεις και τριήρεις για να ανακαταλάβει τη Λέσβο από τον Γενουάτη Αντρέα Κατάνεο. Ιω. Καντακ. II 29. – Νικηφ. Γρηγοράς I 524.24-525.4, κάνει λόγο για είκοσι πλοία. – Πβλ. U.V. Bosch, Andronikos III 112-118. – H. Ahweiler, Mer 381-384. – Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός (1347-1355) διέταξε το 1348 να ναυπηγηθούν τριήρεις με εισφορές πολιτών και με συνδρομή του δημόσιου ταμείου με σκοπό να επιτεθούν εναντίον των Γενουατών του Γαλατά. Ιω. Καντακ. III 71.10-72.8 και 80.4. – Νικηφ. Γρηγοράς II 854.12-856.11. – Πβλ. H. Ahrweiler, Mer 385. – C. P. Kyrris, «John Cantacuzenos, the Genoese, the Venetians and the Catalans (1348-1354)» *Βυζαντινά* 4 (1972) 333-356. – N. Oikonomidès, *Hommes d' affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles).* Conference Albert-le-Grand 1977, Montréal - Paris 1979, 47 και σημ. 45 (στο εξής: Hommes d' affaires). – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Το Κοντοσκάλιο και το Επτάσκαλο. Συμβολή στη μελέτη των λιμανιών της Κωνσταντινούπολης κατά την ύστερη περίοδο», *Βυζαντινά* 132 (1985) *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο*, 1303-1328, σ. 1312-1313 (στο εξής: Κοντοσκάλιο).

142. Ιω. Καντακ. II 218. – Βραχέα Χρονικά, έκδ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*

1345) προσπάθησε να δημιουργήσει στόλο, συνειδητοποιώντας ότι «τὸν βασιλέως πόλεμον οὐδὲν λυσιτελήσειν, οἷα δὴ ναυτικῆς οὔσης τῆς δυνάμεως αὐτῷ»[143]. Ο στόλος όμως που εξοπλίστηκε έγινε όργανο διαμάχης ανάμεσα στον ίδιο, που εκπροσωπούσε την αντιβασιλεία και τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Ο Απόκαυκος ως επικεφαλής του στόλου ανέλαβε τις επιχειρησιακές ενέργειες[144]. Βασική μέριμνά του εξάλλου υπήρξε η συντήρηση και η ενίσχυση των ναυτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας[145].

Η περίπτωση του Αλεξίου Απόκαυκου είναι ξεχωριστή, διότι ως μέγας δουξ είχε συγκεντρώσει πολύ μεγάλη δύναμη: είχε την ευθύνη του αυτοκρατορικού ταμείου και του διορισμού των διοικητών των επαρχιών και των στρατιωτικών αξιωματούχων[146]. Οι δικαιοδοσίες αυτές δεν αποτελούν φυσικά θεσμική αρμο-

(Chronika byzantina breviora) τ. I-III [CFHB XII/1-3], Wien 1975, I 8.36 (σ. 82). – Πβλ. H. Ahrweiler, Mer 384. – Λ. Μαυρομμάτης, Παλαιολόγοι 98. – Για τον Αλέξιο Απόκαυκο βλ. ακόμη K.F. Matschke, *Forschritt und Reaction in Byzanz im 14 Jh. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, Berlin 1971, 133-152. – Του ιδίου, «Johannes Kantakuzenos, Alexios Apocaucos und die byzantinische Flotte in der Bürgerkriegsperiode 1340-1355», *Actes du XIVe Congrès Intern. des Ét. Byz.*, τ. Β΄ (Βουκουρέστι 1971) 193-205 (στο εξής: Johannes Kantakuzenos). – L. Maksimović, «The Regency in Constantinople», *ZRVI* 18 (1978) 165-188. – Β. Γεωργιάδου, «"Και προδότης σαφής καθιστάμενος". Σχετικά με την κοινωνική προέλευση και απήχηση του Μεγάλου Δουκός Αλεξίου Απόκαυκου (1281/2-1345)», *Ανάτυπο από τα πρακτικά του Ι΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 75-85. – PLP 1180. – Για τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο βλ. Μ. Δ. Κουμπής, *Ο Ανταγωνισμός για την εξουσία και ο εμφύλιος πόλεμος (1341-1347)*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2001, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

143. Ιω. Καντακ. II 243. Ο Απόκαυκος διέθετε ναυτική εμπειρία, αφού ως παρακοιμώμενος συνέβαλε στην ανασυγκρότηση του στόλου επί Ανδρονίκου Γ΄ (1341). – Ιω. Καντακ. II 65. 19-21. – Νικηφ. Γρηγοράς II 658.22

144. Ο μέγας δουξ Αλέξιος Απόκαυκος το 1342 εξόπλισε 70 τριήρεις. Με αυτές περιήλθε τα νησιά του Β. Αιγαίου κάνοντας επίδειξη δύναμης και έφτασε στη Θεσσαλονίκη, για να βοηθήσει τους κατοίκους της στον αγώνα τους εναντίον του Ιω. Καντακουζηνού και των δυνατών. Ιω. Καντακ. II 243, 357-358. – Νικηφ. Γρηγοράς II 634, 658-659 αναφέρει ότι ο Απόκαυκος έφτασε στη Θεσσαλονίκη με 50 πλοία. Παράλληλα ο Απόκαυκος διέταξε να παραπλέουν πλοία στις ακτές της Πιερίας με σκοπό να αποτρέψουν κάθε προσπάθεια του Καντακουζηνού να στείλει κάποιο ακάτιο, προκειμένου να ζητήσει βοήθεια από τον εμίρη του Αϊδινίου Ουμούρ. Νικηφ. Γρηγοράς II 661.5 κ.ε. – Ιω. Καντακουζηνός II 383.13 κ.ε. – Για λεπτομερή εξέταση των γεγονότων Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η Πιερία κατά το δεύτερο εμφύλιο πόλεμο του 14ου αιώνα» (υπό εκτύπωση). – Για τον Ουμούρ βλ. P. Lemerle, *L' emirat d' Aydin. Byzance et l' Occident*, Paris 1957.

145. Ο Απόκαυκος το 1345 προέβη σε δημεύσεις περιουσιών προκειμένου να εξευρεθούν οικονομικοί πόροι για τη συντήρηση του στόλου. Ιω. Καντακ. II 537. – Πβλ. K. P. Matschke, Johannes Kantakuzenos 193-198. – N. Oikonomidès, Hommes d' affaires 47 και σημ. 45.

146. Ιω. Καντακ. II 219.5-10: «αἵ τε γὰρ τῶν χρημάτων πρόσοδοι τῶν κοινῶν ὑπ' ἐκείνου

διότητα του μεγάλου δουκός ούτε πρόκειται για διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του αξιώματός του. Θεωρούμε ότι καθοριστικό ρόλο στην περίπτωση αυτή έπαιξε η ίδια η προσωπικότητα του Απόκαυκου και οι φιλοδοξίες του, οι οποίες τον οδήγησαν σε μια περίοδο εξαιρετικά κρίσιμη λόγω του εμφύλιου πολέμου να αποκτήσει πολύ μεγάλη δύναμη, μεγαλύτερη από αυτή που του έδινε το αξίωμα του μεγάλου δουκός που επίσημα κατείχε.

Τελευταία μαρτυρία στις πηγές για ενεργό συμμετοχή μεγάλου δουκός σε ναυτική επιχείρηση συναντάμε στα μέσα του 14ου αιώνα, κατά τη ναυτική αναμέτρηση του βυζαντινού στόλου με το στόλο των Γενουατών του Γαλατά το 1349. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός ανέθεσε για το σκοπό αυτό τη διοίκηση του βυζαντινού στόλου (που ναυπηγήθηκε στο Κοντοσκάλιο) στον μεγάλο δούκα Τζαμπλάκωνα Ασωματιανό. Η ναυτική επιχείρηση έληξε με νίκη των Γενουατών[147]. Επομένως μετά τη βασιλεία του Ανδρονίκου Β΄ (1328) και μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα ο μέγας δουξ γίνεται πάλι ενεργό αξίωμα με περιορισμένες βέβαια αρμοδιότητες.

Το δεύτερο μισό του 14ου αι. δεν έχουμε αναφορές στις πηγές σε μεγάλους δούκες. Τον 15ο αι. οι μαρτυρίες των πηγών είναι ελάχιστες και περιορίζονται στη μνεία του ονόματος μεγάλων δουκών και του τίτλου τους[148]. Ο αποδεκατι-

διωκοῦντο καὶ πόλεων ἀρχαὶ καὶ στρατηγίαι, οἷς αὐτὸς ἐκέλευεν, ἐδίδοντο καὶ εὖ ποιεῖν καὶ τοὐναντίον κύριος ἦν· καὶ πάνθ' ὁμοίως πρὸς Καντακουζηνὸν τὸν βασιλέα, ἕως ἔτι μέγας ἦν δομέστικος, ἡμιλλᾶτο πάντα ὑπ' ἐκείνου ἄγεσθαι βουλόμενος».

147. Ιω. Καντακ. III 75.2 κ.ε. – Νικηφ. Γρηγοράς II 860-862. – Βραχέα Χρονικά I 8.51b (σ. 86). – Η σύγκρουση του βυζαντινού στόλου με το γενουατικό οφείλετο στα μέτρα που πήρε ο Ιω. Καντακουζηνός για την προστασία των εμπόρων της Κωνσταντινούπολης και στην προσπάθειά του να ναυπηγήσει στόλο. – Πβλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Κοντοσκάλιο 1312-1315. – Για το στόλο που ναυπηγήθηκε με διαταγή του αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνού βλ. σημ. 141 της παρούσας εργασίας.

148. Από τον Γεώργ. Σφραντζή 20-22, πληροφορούμεθα για τον μεγάλο δούκα Μαμωνά Παύλο (1416-17). – Πβλ. R. Guilland, Etudes 233. – PLP 16580. – Σε βραχύ χρονικό αναφέρεται ο θάνατος του μεγάλου δουκός Μανουήλ (1409-1410). Βραχέα Χρονικά 33.25 (I σ. 246 και II σ. 394) - Πβλ. R. Guilland, Etudes 233. – PLP 16711. – Ό μέγας δουξ Μανουήλ δεν ταυτίζεται με τον Μανουήλ τον νόθο αδελφό του Μανουήλ Β΄ (1391-1425), ο οποίος το 1411 κατεναυμάχησε με λίγες τριήρεις τον τουρκικό στόλο του Μωυσή. Στο επεισόδιο αυτό αναφέρονται ο Χαλκοκονδύλης, (έκδ. Darkó) I 165-166 και ο Γεώργ. Σφραντζής 223.19-24. – Πβλ. J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanschip*, New Jersey 1969, 285 και σημ. 153. – Στον Γεώργ. Σφραντζή 54.12-16, επίσης αναφέρεται ο μέγας δουξ Παρασπόνδυλος (1436). – Πβλ. R. Guilland, Etudes 233. – PLP 21905.

σμός των εδαφών της αυτοκρατορίας και η τέλεια παρακμή του στόλου της φαίνεται ότι δεν δίνουν δυνατότητες στους μεγάλους δούκες για επιχειρησιακές και διοικητικές αρμοδιότητες. Στο γεγονός αυτό προφανώς οφείλονται οι σποραδικές και φειδωλές πληροφορίες των πηγών. Είναι εύλογο επομένως να υποθέσουμε ότι ο μέγας δουξ κατά την περίοδο αυτή παύει να είναι ενεργό αξίωμα και αποτελεί τιμητική διάκριση. Συνεχίζει ωστόσο να υφίσταται μέχρι την τελική πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως υψηλός τιμητικός τίτλος.

Σύμφωνα με τον Ψευδοκωδινό ο μέγας δουξ βρίσκεται στη έβδομη (7η) θέση της ιεραρχίας, ανάμεσα στον *πρωτοβεστιάριο* και τον *πρωτοστράτορα*[149]. Υπό τις διαταγές του μεγάλου δουκός βρίσκονται ο *μέγας δρουγγάριος* του στόλου, ο *αμηράλιος*, ο *πρωτοκόμης*, οι *δρουγγάριοι* και οι *κόμητες*[150].

Όσον αφορά τις αξίες δια βραβείων που φέρουν οι μεγάλοι δούκες την εποχή των Παλαιολόγων ο J. Verpeaux επισημαίνει ότι από το β΄ μισό του 14ου αι. η συνήθεια τίτλου και αξιώματος δεν απαντά πια[151]. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο τίτλος *σεβαστός*, ο οποίος συνόδευε το αξίωμα του μεγάλου δουκός ήδη από την εποχή των Κομνηνών, στα μέσα του 14ου αι. αποτελεί μόνο μια βαθμίδα στην κλίμακα των αξιωμάτων και μάλιστα προς το τέλος της ιεραρχίας[152].

Την εποχή των Παλαιολόγων εξάλλου ο βαθμός συγγένειας με τον αυτοκράτορα εξακολουθεί να καθορίζει την προκαθεδρία των αξιωμάτων. Αρκετοί μεγάλοι δούκες της Παλαιολόγειας περιόδου συνάπτουν συγγενικούς δεσμούς με τη βασιλική οικογένεια[153], ενώ μεγάλοι δούκες του 14ου και 15 ου αι. ανή-

149. Ψευδοκωδινός, Περί οφφικιαλίων 137.3. Ο μέγας δουξ κατέχει ωστόσο την έκτη θέση στο παράρτημα της Εξαβίβλου [έκδ. J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos, 305], στον κατάλογο Vaticanus graecus 952 (ΙΕ΄ αιώνα) [έκδ. J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos 307] και στον κατάλογο της Μονής Ξηροποτάμου 191 (Αθων. 2524) (ΙΔ΄ αιώνα) [έκδ. J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos 309]. Στιχούργημα εξάλλου του Ιωάννη Φακρασή, ο οποίος έζησε την εποχή του Μιχαήλ Η΄ ή του Ανδρονίκου Β΄, τοποθετεί τον μέγα δούκα στην έκτη θέση [εκδ. J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos 333-334 - Σπ. Λάμπρος, «Ιωάννου Φακρασή, Έκφρασις περί των βασιλικών οφφικίων» *ΝΕ* 13 (1916) 25-6]. – Πβλ. L. Raybaud, Gouvernement 158-170.

150. Ψευδοκωδινός, Περί οφφικιαλίων 167.14-27.

151. J. Verpeaux, Hiérarchie 428.

152. Ψευδοκωδινός, Περί οφφικιαλίων 302, 308. – Πβλ. J. Verpeaux, Hiérarchie 428-9.

153. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η κόρη του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού Μαρία παντρεύτηκε τον δευτερότοκο γιο της Μάρθας Παλαιολογίνας Μιχαήλ Ταρχανιώτη. (Γεώργ. Παχυμ. Ι 206). – Πρβ. A. Papadopulos, Genealogie 14-16 (αρ. 24). Για τους Ταρχανιώτες βλ. Γ. Θεοχαρίδης, «Μιχαήλ Δούκας Γλαβάς Ταρχανιώτης», *ΕΕΦΣΠΘ* 7 (1957) 183-206. – I. G. Leontiades, *Die Tarchaneiotai. Eine prosopographish-sigillographische Studie.* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 27], Κέντρο Βυζαντινών

κουν σε γνωστές βυζαντινές οικογένειες, οι οποίες αποτελούν τη βυζαντινή αριστοκρατία. Τέτοιες μεγάλες οικογένειες είναι οι οικογένειες Τζαμπλάκωνος[154], Μαμωνά[155] και Νοταρά, από όπου κατάγεται ο τελευταίος μέγας δουξ της αυτοκρατορίας Λουκάς Νοταράς (1441-1453)[156].

Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1998. – Ο Roger de Flor νυμφεύτηκε την ανεψιά του Ανδρονίκου Β΄ Μαρία Ασάν (Γεώργ. Παχυμ. IV 433). Η Μαρία Ασάν ήταν κόρη του τσάρου των Βουλγάρων Ιωάννη Γ΄ Ασάν (1279-80) και της Ειρήνης Παλαιολογίνας, αδελφής του Ανδρονίκου Β΄. – Πρβ. A. Papadopulos, Genealogie, σ. 27-28 (αρ. 44). – G. Ostrogorsky, Ιστορία Γ΄, 183, σημ. 90 - L. P. Raybaub, Gouvernement 184, 186. – A. Lowe, Catalan 18. – Ο Τζυμής Φαρέντζας νυμφεύτηκε το 1307 τη χήρα Θεοδώρα, ανεψιά του Ανδρονίκου Β΄ (Νικηφ. Γρηγοράς Ι 232.20-24). Ο J. L. van Dieten, Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte, Stuttgart 1973, I 228 (401), θεωρεί ότι πρόκειται για λάθος του Γρηγορά και ότι ο Φαρέντζα νυμφεύτηκε την Μαρία, τη χήρα το Roger de Flor. Ωστόσο χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ (χρον. 1325) αναφέρεται ξεκάθαρα στην ανεψιά του μεγάλη δούκαινα Θεοδώρα Παλαιολογίνα (Act. Zogr. αρ. 22.4). Πρόκειται προφανώς για τη σύζυγο του Τζιμή Φαρέντζα, για την οποία όμως δεν έχουμε άλλες πληροφορίες. – Πβλ. E. Trapp, «Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz», *JÖB* 25 (1976) 163-177, σ. 168. – Ε. Λ. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 29], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Θεσσαλονίκη 2000, 44-45, 55, όπου εξετάζονται οι αναφορές των πηγών στον τίτλο της μεγάλης δούκαινας, η οποία ήταν η σύζυγος ενός μεγάλου δουκός. – Ο Συργιάννης νυμφεύτηκε ανεψιά του Ανδρονίκου Γ΄ (1313/14). Βλ. A. Papadopulos, Genealogie 21-22 (αρ. 34α και 34β). – St. Binon, A proros 139-140. – Κ. Κύρρης, Βυζάντιον 15.

154. Για τους Τζαμπλάκωνες βασική είναι η μελέτη του Γ. Θεοχαρίδη, «Οι Τζαμπλάκωνες», *Μακεδονικά* 5 (1963) 125-183. Οι Τζαμπλάκωνες ανήκουν σε πλούσια οικογένεια γαιοκτημόνων της περιοχής των Σερρών. Βλ. L. Maksimović, Administration 20, 121, 124, 139, 144, 155. – Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, «Διοικητές των Σερρών την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων», *Βυζαντινά* 18 (1995-6) 195-203 (=Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Η Βαλκανική επαρχία κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 1998, 197-8).

155. Οι Μαμωνάδες είχαν μεγάλη δύναμη στην Μονεμβασία κατά τον 13ο και 14ο αι. Ο μέγας δουξ Μαμωνάς (1416-17) διετέλεσε άρχων Μονεμβασίας. Γεώργ. Σφραντζής 20-22. Βλ. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία της οικογένειας Μαμωνά*, Αθήναι 1902. – L. Maksimović, Administration 20-21. – D. Jacoby, «Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque», *TM* 2 (1967) 421-481 (=Variorum Reprints 1975, VI) 466 και σημ. 231.

156. Γεώργ. Σφραντζής 192-193. – Δούκας 93-94, 275. – Για τον Λουκά Νοταρά Σ. Λάμπρος, «Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ως σύζυγος εν τη ιστορία και τοις θρύλοις», *ΝΕ* 4 (1907) 417-466, σ. 457-8. – Του ιδίου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά* τ. Ι 137-150: δύο επιστολές του Ιωάννη Ευγενικού «Εις τον Νοταράν » και τ. ΙΙ, 182-212: «Επιστολαί Γενναδίου Σχολαρίου και Λουκά Νοταρά». – H. Evert-Kappesowa, «La tiare ou le turban», *BSl* 14 (1953) 245-257. – J. Verpeaux, «Contribution à l' étude de administration byzantine», *BSl* 16 (1955) 270-296, σ. 272. – N. Oikonomidès, Hommes d' affaires 19, 120, 126-128. – PLP 20730. – Για τους Νοταράδες βλ. Σ. Α. Κουτίμπας, *Οι Νοταράδες στην υπηρεσία του Έθνους και της Εκκλησίας*, Αθήνα 1968.

Ανακεφαλαιώνοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο μέγας δουξ ήταν ύπατο ναυτικό αξίωμα του βυζαντινού κράτους και διατηρήθηκε μέχρι το 1453, κατέχοντας μια από τις υψηλότερες θέσεις στην αυλική ιεραρχία. Δημιουργήθηκε από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, πιθανόν το 1092, στην προσπάθειά του να δημιουργήσει μετά την κατάργηση των θεματικών στόλων μια ενιαία διοίκηση για το πολεμικό ναυτικό με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Επικεφαλής της τέθηκε ο μέγας δουξ.

Οι αρμοδιότητές του είναι πρωτίστως επιχειρησιακές, συμμετείχε δηλαδή ενεργά σε ναυτικές επιχειρήσεις, ενώ κατά την εποχή των Κομνηνών αναλάμβανε και αμφίβιες επιχειρήσεις. Ακόμη ο εξοπλισμός και η συντήρηση των επαρχιακών στόλων βρίσκονταν υπό την εποπτεία του. Εκτός από το αξίωμά τους μεγάλοι δούκες του 12ου αι. αναλάμβαναν οι ίδιοι προσωπικά ως πραίτωρες ή ανθύπατοι και τη διοίκηση ναυτικών κυρίως θεμάτων, όπως της Ελλάδας-Πελοποννήσου. Το αξίωμα το κατείχαν κυρίως συγγενείς του αυτοκράτορα ή μέλη γνωστών βυζαντινών οικογενειών, ενώ αρκετές φορές απονεμήθηκε και σε ξένους.

Η θέση του μεγάλου δουκός στη διοικητική κρατική ιεραρχία συναρτάται άμεσα με την ύπαρξη ναυτικών δυνάμεων στο Βυζάντιο. Σε περίπτωση που αυτές ήταν ανύπαρκτες τότε ο μέγας δουξ γίνεται τιμητικός τίτλος. Ως τιμητικός τίτλος προφανώς υφίσταται την εποχή του Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328), λόγω της διάλυσης του βυζαντινού στόλου (1285). Μετά τη βασιλεία του Ανδρονίκου Β΄ και μέχρι τα μέσα του 14ου αι., καθώς έγιναν κάποιες περιστασιακές έστω ενέργειες για ανασυγκρότηση του στόλου (Ανδρόνικος Γ΄ - Ιωάννης Καντακουζηνός), συναντάμε πάλι τον μεγάλο δούκα με διοικητικές και επιχειρησιακές αρμοδιότητες. Μετά τα μέσα του 14ου αι. μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας παρέμεινε ως υψηλή τιμητική διάκριση.

SUMMARY

The megas doux was the supreme commander of the byzantine warfleet. The office of megas doux was created by Alexios I Komnenos possibly in 1092. The first megas doux was probably John Doukas, Alexios I's brother-in-law. In the 12th c. the megas doux besides the naval command of Βασιλικόν πλώιμον, he undertook the government of Hellas-Peloponnesos, Chyprus and Aegean islands as «πραίτωρ» or «ανθύπατος». The office of megas doux was directly related to the existence of naval forces in Byzantium. Whenever these forces did not exist, as during the reign of Andronikos II (1282-1328), then the title became hononary. After the middle of 14th c. until the end of life of the Byzantine Empire the title remained a highly honorary one.

Βασίλειος Κυδωνόπουλος

Η τύχη των κτιρίων της Κωνσταντινούπολης στο διάστημα 1203/4 - 1261

Οι αιτίες για τις φθορές και τις καταστροφές των κτιρίων στην Κωνσταντινούπολη, κατά την πολιορκία και την κατάληψη της πόλης από τους σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας, ήταν κυρίως πυρκαγιές, εγκατάλειψη, σεισμοί και χρησιμοποίηση υλικών κατασκευής από ήδη υπάρχοντα κτίρια για να ανακαινισθούν ή για να κτισθούν άλλα κτίρια.

Ο ακριβής αριθμός των φθαρμένων ή κατεστραμμένων κτιρίων δεν μπορεί να εξακριβωθεί, εξαιτίας των αόριστων αναφορών των πηγών.

Το παλάτι των Βλαχερνών καταστράφηκε εν μέρει, από τις βολές των πολιορκητικών μηχανών των σταυροφόρων κατά την πολιορκία της πόλης, στο διάστημα μεταξύ της 1ης Ιουλίου και της 18ης Αυγούστου του έτους 1203 μ.Χ.[1].

Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα (1η Ιουλίου - 18η Αυγούστου 1203) πυρπολήθηκαν από οργισμένους πολίτες, εξαιτίας της επίθεσης και της πολιορκίας της πόλης από τους σταυροφόρους, οι οικίες και οι αποθήκες εμπορευμάτων των Λατίνων[2] που βρίσκονταν στο βόρειο τμήμα της πόλης, στην τοποθεσία Πέραμα, ανάμεσα στις πύλες του Δρουγγαρίου και του Ευγενίου, στην παραλία του Κεράτιου.

Πολυάριθμα κτίρια της Κωνσταντινούπολης εφθάρησαν ή καταστράφηκαν επίσης από τις τρεις πυρκαγιές, οι οποίες εκδηλώθηκαν κατά την πολιορκία και κατάληψη της πόλης από τους σταυροφόρους[3].

Ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης[4], ο οποίος ήταν αυτόπτης μάρτυς της πο-

1. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία* 544.21-23 (εκδ. J. L. van Dieten): «*ἦν δέ καί ἀπό πετροβόλων μηχανημάτων ἀχρειούμενα τά βασίλεια, ἐνιαχοῦ δέ κἀκ τῶν τειχέων τῆς πόλεως βάρη λίθων ἀποσφενδονούμενα τούς ἐναντίους κατέπληττον*». Για το παλάτι των Βλαχερνών, βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion – Konstantinupolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts* (στο εξής: Bildlexikon), Tübingen 1977, σ. 223-224. – V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten* (στο εξής: *Bauten*), Wiesbaden 1994, σ. 150-153.

2. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία* 552.77-81: «*'Οποῖον γάρ τό χυδοῖζον στῖφος τῆς πόλεως, μήτ' αὐτόθεν τοῖς ἐπαινετοῖς προσχωροῦν, μήθ' ἑτέρῳ πειθόμενον εἰσηγουμένῳ τά λῴονα, ἤδη ταῖς 'Ρωμαϊκαῖς χώραις εἰσκεχυμένων τῶν πολεμίων εἰς ἔδαφος καθαιρεῖ καί διαλύει παραλόγως εἰς χοῦν τάς πρός θάλασσαν οἰκίαις τῶν ἐξ ἑσπέρας ἐθνῶν, μή διαστεῖλαν τοῦ πολεμίου τό φίλιον*». Βλ. επίσης V. Kidonopoulos, *Bauten* 208-210.

3. Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* XII, υποσημ. 5 και σ. 227, υποσημ. 3.

4. Γι' αυτόν, βλ. A. Kazhdan, «Choniates Niketas», *ODB* 1 (1991) 428.

λιορκίας και της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης (12 Απριλίου 1204) από τους σταυροφόρους, παραλλήλισε με ρητορικό τρόπο τις καταστροφές που υπέστη από τις πυρκαγιές η Κωνσταντινούπολη, με εκείνες της πόλης της Τροίας[5].

Στην πρώτη πυρκαγιά, η οποία εκδηλώθηκε την 17η Ιουλίου του έτους 1203, κάηκε ένα τμήμα της πόλης, το οποίο απλωνόταν σε μία μακριά γραμμή από την μονή του Χριστού Ευεργέτου[6] μέχρι το παλάτι Βλαχερνών· δυτικά από αυτό το τμήμα καταστράφηκαν οι περιοχές μέχρι την περιοχή του Δευτέρου[7].

Καταστροφικές συνέπειες για τα κτίσματα της Κωνσταντινούπολης, προξένησε ιδιαίτερα η δεύτερη μεγάλη πυρκαγιά της 19ης και 20ης Αυγούστου του έτους 1203, η οποία σύμφωνα με τις πηγές της εποχής εκείνης, ξεπέρασε όλες τις προηγούμενες πυρκαγιές που είχαν εκδηλωθεί μέχρι τη στιγμή εκείνη.

Από την πυρκαγιά αυτή φθάρθηκε ή καταστράφηκε ένας μεγάλος αριθμός οικιών, εμπορικών καταστημάτων, δημοσίων και ιδιωτικών κτιρίων[8]. Από την ίδια πυρκαγιά εφθάρησαν ή καταστράφηκαν επίσης πολλά ανδρικά και γυναικεία μοναστήρια καθώς και ναοί[9]. Το μέγεθος της πυρκαγιάς εκείνης περιέγραψε με θλίψη ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης, η λαμπρή οικία του οποίου, υπήρξε επίσης θύμα της ίδιας πυρκαγιάς[10]. Σύμφωνα με τον ίδιο ιστορικό, εξαιτίας εκείνης της πυρκαγιάς έχασαν τις περιουσίες τους οι περισσότεροι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης[11].

5. Niketas Choniates, *Orationes et Epistulae*, (εκδ. J. L. van Dieten, Nicetae Choniatae, Orationes et Epistulae (στο εξής: Orationes), CFHB vol. III. Series Berolinensis, Berlin-New York 1972), σ. 160: «*Ἰού ἰού τῶν κακῶν ὅσων καί ἅων πεπείρασαι πόλις βασίλεια,... ἐμπεπυρισμένη πυρί καί ἀνεσκαμμένη καί κακῶν Ἰλιάς ἄντικρις ἡ παμφαέσιν οἰκήμασι καί χρυσοπάστοις βασιλείοις ἁπανταχῇ περιώνυμος...*». – Βλ. επίσης Geoffroy de Villehardouin, *La conquete de Constantinople*, ed. et trad. Par E. Faral, vol. II, Paris 1961, σ. 51.

6. Για την μονή αυτή, βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères*[2] (στο εξής: Eglises), Paris 1969, σ. 508-510. – V. Kidonopoulos, *Bauten* 25-28.

7. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία* 544.24-28 και 545.34-50. – Βλ. επίσης, V. Kidonopoulos, *Bauten* 176-177. – Βλ. επίσης T. F. Madden, «The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople. 1203-1204: A Damage Assessment» (στο εξής: «Fires»), *BZ* 84-85 (1991/92) 72-93. Για την πρώτη πυρκαγιά, βλ. σ. 73-74, 90, 93.

8. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία* 553-555. – Βλ. επίσης, T. F. Madden, «Fires», 74-89, 91-93. – V. Kidonopoulos, *Bauten* 173-175, 210-211, 227-228.

9. Βλ. σχετικά, V. Kidonopoulos, *Bauten* 227 υποσημ. 8.

10. Niketas Choniates, Orationes 166.25-28. – Βλ. επίσης, V. Kidonopoulos, *Bauten* 227-228 υποσημ. 9.

11. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία* 555.58-64: «*τότε καί οἱ πλείους τῶν οἰκητόρων τῆς πόλεως τῶν οὐσιῶν ἀπεψίλωντο, οἷα τοῦ πυρός τοῖς μέν ἀπαρασκεύοις ἐπιπαφλάσαντος, τῶν δέ τά ὄντα μεταθεμένων πρός ἑτέρας καταγωγάς καί μηδ' οὕτω διασωσαμένων αὐτά· ἕλιξι γάρ καί περικαμπαῖς ἐκτροπαῖς τε πλείσταις καί ἐπανόδοις τό πῦρ χρησάμενον ἠφάντου τά μεταγόμενα. ὤ μοι τῶν λαμπροτάτων καί περικαλλῶν δόμων καί παντοίας γεμόντων χάριτος καί του ῥυηφενοῦς βίου καί ζηλωτέου παρ' ἅπασι*». – Βλ. επίσης, V. Kidonopoulos, *Bauten* 228 υποσημ. 10.

Από την δεύτερη πυρκαγιά καταστράφηκαν επίσης ο εξωνάρθηκας της Αγίας Σοφίας και το δυτικό τμήμα του Ιπποδρόμου[12].

Από την τρίτη πυρκαγιά που προξενήθηκε από τους σταυροφόρους το βράδυ της 12ης Απριλίου του έτους 1204, στην περιοχή ανατολικά της μονής του Χριστού του Ευεργέτου, καταστράφηκαν οι περιοχές κοντά στο θαλάσσιο τείχος, μέχρι την περιοχή «τα Δρουγγαρίου»[13]. Ο Günther von Pairis αναφέρει ότι η πυρκαγιά εκείνη κατέστρεψε σχεδόν το ένα τρίτο της κατοικημένης έκτασης της Κωνσταντινούπολης[14].

Την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης (12 Απριλίου 1204) ακολούθησε η λεηλασία των ναών, των μονών, καθώς και των δημοσίων και ιδιωτικών κτιρίων από τους σταυροφόρους· ορισμένα αγάλματα και έργα τέχνης καταστράφηκαν για την κοπή νομισμάτων, ενώ άλλα μαζί με πολλά εκκλησιαστικά κειμήλια μεταφέρθηκαν στην Δύση[15].

Οι περισσότερες αναφορές των πηγών για καταστροφές κτιρίων είναι αόριστες. Ο Νικήτας Χωνιάτης και ο Νικόλαος Μεσαρίτης αναφέρονται στην καταστροφή των κατοικιών τους, που συνέβη τον Αύγουστο του έτους 1203[16]. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι κατά το ίδιο χρονικό διάστημα (1203-1261) εφθάρησαν ή καταστράφηκαν περισσότερα "ιδιωτικά παλάτια", ιδιαίτερα από τη δεύτερη μεγάλη πυρκαγιά, που άρχισε τη 19η και διήρκεσε μέχρι την 20η Αυγούστου του έτους 1203.

Εκτός από τις τρεις μεγάλες εκείνες πυρκαγιές στις αρχές του 13ου αιώνα,

12. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία* 554.33: «*ἐπελάβετο δέ καί τοῦ Μεγίστου Νεώ το δεινόν*» και 555.51-52: «*οὐδ' αὐτό τό ἱππικόν ἀδιαλώβητον ὑπολέλειπτο, ἀλλά καί τούτου τό πρός τούς δήμους ἅπαν μέρος ἐξεπυρώθη...*». – Βλ. επίσης, Madden, «Fires», 84-89. – V. Kidonopoulos, *Bauten* 121-125, 197-199 και 228 υποσημ. 11.

13. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία* 570.33-35. – Βλ. επίσης, V. Kidonopoulos, *Bauten* 228 υποσημ. 12.

14. Günter von Pairis, *Historia Constantinopolitana*, (έκδ. E. Assmann, Die Geschichte der Eroberung von Konstantinopel, Köln-Graz 1956), σ. 82: «*Inzwischen aber hatte die oben erwähnte Feuerbrunst fast ein Drittel der Stadt verheert...*». – Βλ. επίσης, V. Kidonopoulos, *Bauten* 228 υποσημ. 13.

15. Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 228 υποσημ. 14.

16. Πρόκειται για την «οικία» του Νικήτα Χωνιάτη και για την «οικία» της οικογένειας του Νικολάου Μεσαρίτη. – Βλ. σχετικά, V. Kidonopoulos, *Bauten* 159-160, 161-162 και 228 υποσημ. 15.

στο χρονικό διάστημα 1204-1261 συνέβησαν επίσης δύο μεγάλοι σεισμοί. Ο πρώτος την 11η Μαρτίου του έτους 1231[17] και ο δεύτερος την 16η Σεπτεμβρίου του έτους 1237[18]. Στον πρώτο σεισμό εφθάρησαν μερικοί ναοί[19]· οι πηγές δεν αναφέρουν καταστροφές κτιρίων από τον δεύτερο σεισμό.

Κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας (1204-1261), οι πηγές μας πληροφορούν αορίστως για λεηλασίες και καταστροφές ιδιωτικών και δημοσίων κτιρίων[20] καθώς επίσης ναών και μονών[21]. Αν και ο αυτοκράτορας της Νικαίας Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης (1222-1254)[22] έδωσε πολλά χρήματα στους Λατίνους για την διατήρηση των ναών και των μονών της Κωνσταντινούπολης, εν τούτοις ο Λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος Β΄ (1228-1261) έδωσε διαταγή να αφαιρεθούν οι μολύβδινες πλάκες από τις στέγες ορισμένων ναών με σκοπό να τις χρησιμοποιήσει για την κοπή νομισμάτων, εξαιτίας της άσχημης οικονομικής κατάστασης που βρισκόταν ο ίδιος και το κράτος του[23].

Αφαιρέθηκαν επίσης από τους Λατίνους και τμήματα από ξύλινες κατασκευές από ναούς και μονές καθώς και ξύλινα αρχιτεκτονικά μέρη από τα κτίρια των ανακτόρων της πόλης, λόγω έλλειψης ξυλείας για θέρμανση[24].

Σύμφωνα με τον R. Janin, στο διάστημα 1203-1261 εγκαταλείφθηκαν στην Κωνσταντινούπολη δεκατρείς μονές (πέντε απ' αυτές για πάντα)[25]. Σύμφωνα

17. V. Kidonopoulos, *Bauten* 228 υποσημ. 16.

18. *Ό.π.*, 228 υποσημ. 17.

19. Οι πηγές είναι αόριστες, διότι δεν αναφέρουν ποιοι και πόσοι ναοί καταστράφηκαν ή υπέστησαν ζημιές. Πιθανόν να καταστράφηκε τότε και ο ναός των αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη. – Βλ. σχετικά, V. Kidonopoulos, *Bauten* 99-103.

20. Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 228 υποσημ. 18.

21. *Ό.π.*, 228 υποσημ. 19.

22. Θεόδ. Σκουταριώτης, *Additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam* (εκδ. A. Heisenberg, Georgii Acropolitae, Opera, vol. I. Continens Historiam, Breviarum Historiae, Theodori Scutariotae Additamenta, Leipzig 1903), 287, 20-28: «*ἀλλά καί ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, τῶν τότε αὐτῆς ἀρχόντων 'Ιταλῶν πολλάς τῶν ἐν αὐτῇ ἐκκλησιῶν βουλευσαμένων καταστρέψαι πρός θεραπείαν τῆς ἐνούσης ἐνδείας αὐτοῖς, αὐτός δή χρήμασιν ἐξωνησάμενος σώους διαμένειν περιεποιήσατο· ἡ τῶν Βλαχερνῶν αὗται ἥ τε τῶν Ρουφινιανῶν καί ἡ ἐν τῷ ἀνάπλῳ τοῦ ταξιάρχου τῶν ἄνω δυνάμεων. τόν δέ τῶν θεοκηρύκων ἀποστόλων ναόν ἁγιώτατον ὑπό σεισμοῦ κινδυνεύσαντα βασιλικῶς ἐπεσκέψατο καί χρήμασιν ἱκανοῖς ἀνακτισθῆναι πεποίηκεν*». – Για τον αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, βλ. M. J. Angold, «John III Vatatzes», *ODB* 2 (1991) 1047-1047.

23. Γι' αυτόν, βλ. M. J. Angold, «Baldwin II», *ODB* 1 (1991) 247.

24. Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 228 υποσημ. 20.

25. Βλ. R. Janin, Églises, 20-22, 28-31, 39-40, 51-52, 60-61, 82-83, 92-93, 267-269, 275-276, 313, 385-386, 320-322, 417, 515-517.

όμως με τις δικές μας έρευνες στις πηγές, στο ίδιο χρονικό διάστημα εφθάρησαν ή καταστράφηκαν στην Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον δεκαεννέα μονές (άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο) - κάποιες λόγω πυρκαγιών ή σεισμών και κάποιες λόγω της εγκατάλειψής των[26].

Όσον αφορά τους ναούς, ο R. Janin αναφέρει ότι την ίδια περίοδο εφθάρησαν τρεις ναοί[27]. Οι πηγές ωστόσο αναφέρουν ότι εφθάρησαν οκτώ ναοί[28], από τους οποίους οι επτά[29] ανακαινίσθηκαν μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς (25 Ιουλίου 1261 – terminus post quem). Ο ακριβής αριθμός των φθαρμένων εκκλησιαστικών κτιρίων, δεν μπορεί να εξακριβωθεί[30] και το ίδιο ισχύει επίσης και για τα ευαγή κτίρια[31].

Οι αφηγηματικές πηγές αναφέρουν ορισμένες μόνο ανακαινίσεις εκκλησιαστικών κτιρίων, οι οποίες έγιναν από τους Λατίνους, στην Κωνσταντινούπολη. Για

26. Οι μονές αυτές ήταν οι εξής: των αγίων Αναργύρων, της αγίας Αναστάσεως του Χριστού, του αγίου Ανδρέα εν τη Κρίσει, του Κύρ Αντωνίου (ή της Θεοτόκου της μονής του Καλλίου), της Χώρας, του Χριστού Ευεργέτου, του Χριστού Παντοκράτορος, του αγίου Δημητρίου των Παλαιολόγων, της Πέτρας, του Στουδίου, του Μυρελαίου, της Ωπαίνης, της Θεοτόκου της Βεβαίας Ελπίδος, της Θεοτόκου Γοργοεπηκόου, της Θεοτόκου Παμμακαρίστου, της Θεομήτορος της Παναγιωτίσσης (ή Παναγίας των Μαγουλίων ή Θεοτόκος του Μουχλίου), της Θεοτόκου Περιβλέπτου, της Τραπέζης, της Αγίας Τριάδος του ιερομονάχου Ματθαίου Περδικάρη. Δεκαεπτά από τις δεκαεννέα αυτές μονές (εκτός των μονών της Τραπέζης – η μονή αυτή δεν αναφέρεται παρά μόνο στις αρχές του 13ου αιώνα στις βυζαντινές πηγές κατά την 2η μεγάλη πυρκαγιά που έπληξε την Κωνσταντινούπολη την 19η και 20η Αυγούστου του έτους 1203 κατά την οποία πιθανότατα καταστράφηκε και δεν ανακαινίσθηκε μετέπειτα – και της Αγίας Τριάδος του ιερομονάχου Ματθαίου Περδικάρη, η οποία ανακαινίσθηκε κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας) ανακαινίσθηκαν μετά την 25η Ιουλίου 1261 (terminus post quem) και πρίν από την 24η Μαίου 1328 (terminus ante quem - το τέλος της εξουσίας του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου). – Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 1-10, 13-14, 19-28, 30-33, 37-39, 45-51, 55-56, 59-60, 69-76, 80-86, 88-90, 91-96, 237-239.

27. Βλ. R. Janin, Églises 232-236, 236-237, 493-494.

28. Οι ναοί αυτοί ήταν οι εξής: οι άγιοι Απόστολοι, ο Μέγας Βασίλειος, η αγία Ειρήνη του Περάματος, η αγία Ευφημία εν τω Ιπποδρόμω, ο άγιος Προκόπιος, η αγία Σοφία, η Θεοτόκος των Χαλκοπρατείων και ο σωζόμενος σήμερα ως Odalar Camii πρώην βυζαντινός ναός. Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 99-104, 105-108, 120-125, 131-133, 146-147.

29. Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 99-104, 106-108, 120-125, 131-133, 146-147, 240-241.

30. Πολλοί ναοί και μοναστήρια που επισκέφθηκαν προσκυνητές κατά τον 11ο και 12ο αιώνα ή στις αρχές του 13ου αιώνα, λίγο πριν από την λατινική κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και αναφέρονται στις πηγές, δεν αναφέρονται στις πηγές μετά την 12η Απριλίου 1204. Αυτό θα μπορούσε να οφειλόταν σε φθορά ή καταστροφή των κτιρίων, όμως η αιτία της εξαφάνισής των δεν αναφέρεται στις πηγές. Τέτοιες περιπτώσεις κτιρίων δεν ελήφθησαν υπόψη στο παρόν άρθρο. Βλ. επίσης, Müller-Wiener, Bildlexikon 25. – Berger, Patria 160. – V. Kidonopoulos, *Bauten* 229.

31. Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 213-218, 221-225.

την επανίδρυση του κατεστραμμένου από τους σταυροφόρους, ιερού βήματος της Αγίας Σοφίας, οι Λατίνοι μετέφεραν εκεί κίονες, ύστερα από υπόδειξη τού πατριάρχη τους Θωμά Morosini, από το καθολικό της μονής της Αναστάσεως του Χριστού, αν και οι Λατίνοι μοναχοί που ασκούνταν εκεί προέβαλαν αντίσταση και διαμαρτυρήθηκαν έντονα στον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄[32].

Η μονή του Χριστού Παντοκράτορος χρησιμοποιήθηκε ως διοικητήριο των Βενετών[33]. Μερικές τοιχογραφίες έγιναν από Φραγκισκανούς πιθανότατα μοναχούς στο παρεκκλήσι του καθολικού της μονής Θετοτόκου της Κυριωτίσσης[34].

Ο αυτοκράτορας της Νικαίας Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης έδωσε πολλά χρήματα στους Λατίνους, για την ανακαίνιση του ναού των αγίων Αποστόλων, ο οποίος έπαθε αρκετές ζημιές από έναν σεισμό και απειλείτο με περαιτέρω φθορά[35]. Ο ίδιος αυτοκράτορας έδωσε επίσης πολλά χρήματα στους Λατίνους και εξαγόρασε έναν βυζαντινό ναό (τον ναό της Θεοτόκου των Βλαχερνών) και δύο μονές (την μονή των 'Ρουφινιανών[36] και την μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, την εν τω Ανάπλω[37], οι οποίες βρίσκονταν εκτός των τειχών της Κωνσταντινούπολης), για να μην τις καταστρέψουν οι Λατίνοι λόγω της άσχημης οικονομικής κατάστασής τους[38].

Ο ορθόδοξος ιερομόναχος Ματθαίος Περδικάρης έδωσε επίσης χρήματα για να ανακαινισθεί η μονή της Αγίας Τριάδος, η οποία πιθανότατα καταστράφηκε εν μέρει, στην πυρκαγιά που έπληξε την Κωνσταντινούπολη την 19η και 20η Αυγούστου του έτους 1203[39].

Για ανακαινίσεις ή κατασκευές κοσμικών κτιρίων στην Κωνσταντινούπολη δεν βρίσκουμε αναφορές, στις πηγές αυτής της περιόδου. Μπορούμε όμως να

32. Ό.π., 230 υποσημ. 30.
33. Ό.π., 30-33.
34. Ό.π., 79-80.
35. Βλ. υποσημ. 22. – V. Kidonopoulos, *Bauten* 99-103.
36. Για το τοπωνύμιο αυτό, βλ. R. Janin, *Constantinople Byzantin. Développement urbain et répertoire topographique²* (στο εξής: Constantinople), Paris, 1964, σ. 504-505.
37. Για το τοπωνύμιο αυτό, βλ. R. Janin, Constantinople 468.
38. Βλ. υποσημ 22. R. Janin, *Les Églises et les Monastères des Grands Centres Byzantins* (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique), Paris, 1975, σ. 38-40. – Του ιδίου, Églises, 338-340, 346-350. – V. Kidonopoulos, *Bauten* 100, 129-131, 229 υποσημ. 20.
39. Βλ. V. Kidonopoulos, *Bauten* 95-96.

υποθέσουμε, ότι οι έμποροι των ιταλικών πόλεων, οι οποίοι είχαν τις συνοικίες τους στην παραλία του Κεράτιου και οι οποίες είχαν καταστραφεί από τον λαό της Κωνσταντινούπολης ως αντίποινα για την πολιορκία της πόλης από τους σταυροφόρους, μεταξύ της 1ης Ιουλίου και της 18ης Αυγούστου του έτους 1203 και για δεύτερη φορά από την μεγάλη πυρκαγιά της 19ης και 20ης Αυγούστου του ιδίου έτους, ανακαίνισαν ή ξαναέκτισαν αργότερα (μετά την 12η Απριλίου του έτους 1204) τα σπίτια τους και τις αποθήκες των εμπορευμάτων τους[40].

Η μικρή οικοδομική δραστηριότητα των Λατίνων μέσα στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας (1204-1261) μπορεί να εξηγηθεί.

Με την κατάληψη από τους Λατίνους, των τότε (13η Απριλίου 1204) ακόμη υπαρχόντων και μη κατεστραμμένων από τις τρεις πυρκαγιές εκκλησιαστικών και κοσμικών κτιρίων, δεν χρειάστηκε να κτίσουν οι κατακτητές νέα κτίρια. Εξάλλου, εξαιτίας της άσχημης οικονομικής κατάστασης τους κατά την διάρκεια της εξουσίας τους στην Κωνσταντινούπολη, δεν ήταν σε θέση να χρηματοδοτήσουν την κατασκευή νέων κτιρίων[41].

40. Ό.π., 208-210.
41. Ό.π., 230 υποσημ. 36.

Διάκονος Κωνσταντίνος Στ. Φουντουκίδης

Κτήματα και μετόχια των μοναστηριών του Αγίου Όρους στην περιοχή της Δράμας την εποχή των Παλαιολόγων*

Την εποχή των Παλαιολόγων πολλά αγιορείτικα μοναστήρια διαθέτουν μεγάλες εκτάσεις γης στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας. Τα κτήματα και τα μετόχια των περισσοτέρων μονών εκτείνονται στην εύφορη κοιλάδα του ποταμού Στρυμόνα. Ο αγιορείτικος παραγωγικός χώρος απλώνεται επίσης στις βορειοδυτικές παρυφές του Παγγαίου Όρους κατά μήκος της κοίτης του ποταμού Αγγίτη (αρχ. και μσν. Πάναξ), που είναι παραπόταμος του Στρυμόνα. Στα βορειοδυτικά του Παγγαίου ο Αγγίτης σχηματίζει εύφορη κοιλάδα, μικρότερη ασφαλώς από τη μεγάλη κοιλάδα του Στρυμόνα, ικανή όμως να αποτελέσει παραγωγική περιοχή για τα αθωνικά μοναστήρια. Μεταξύ Ζίχνης (βυζ. Ζίχνας) και Ροδολίβους (βυζ. Ραδολί(ει)βους) εντοπίζονται πολλά κτήματα που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο παραχωρήθηκαν σε μεγάλα αγιορείτικα μοναστήρια από τον 11ο μέχρι και το 14ο αιώνα.

Η πόλη της Δράμας και η πεδιάδα που την περιβάλλει, εκτεινόμενη κυρίως προς τα νότια μέχρι τις βορειοδυτικές παρυφές του Παγγαίου και τα τενάγη των Φιλίππων, παραμένουν χώρος "απροσπέλαστος" για τις μονές του Άθω. Οι παρυφές αυτής της πεδιάδας θεωρούνται τα όρια του αγιορείτικου παραγωγικού χώρου προς αυτή τουλάχιστον την κατεύθυνση. Κτήματα στις παρυφές αυτής της έκτασης διαθέτουν τα τρία μεγαλύτερα και πλουσιότερα μοναστήρια του Αγίου Όρους, οι μονές Βατοπεδίου, Ιβήρων και Μεγίστης Λαύρας, καθώς και η μονή Καρακάλλου. Οι μονές Μεγίστης Λαύρας και Καρακάλλου κατ' εξαίρεση, υπερβαίνοντας το "φράγμα" που προδιαγράψαμε, έχουν στην κυριότητά τους και ορισμένα μετόχια που βρίσκονται πλησιέστερα στην πόλη της Δράμας.

Οι κτήσεις του Βατοπεδίου εκτός του Άθω το α΄ τρίτο του 14ου αιώνα εκτείνονται από τη Βέρροια και τα Βοδενά (σημ. Έδεσσα) της Μακεδονίας μέχρι τη

* Έκφραση από χρυσόβουλλο λόγο του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (Μάϊος 1329). *Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329.* Éd. dipl. par J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros [Archives de l' Athos XXI], Paris 2001, έγγρ. 68,107. Η εργασία αυτή αποτελεί διευρυμένη μορφή ανακοίνωσης που παρουσιάστηκε στα πλαίσια της *Δ΄ Συνάντησης των Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, η οποία πραγματοποιήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τις 20 έως τις 22 Σεπτεμβρίου του 2002.

λιμνοθάλασσα της Βιστωνίδας στη Δυτική Θράκη και τη Λήμνο. Στην περιοχή του Παγγαίου και πιο συγκεκριμένα στις βορειοδυτικές παρυφές του το Βατοπέδι διαθέτει μετόχια και μεγάλες εκτάσεις γης, που περιλαμβάνουν ολόκληρους οικισμούς[1]. Οι εύφορες αυτές εκτάσεις απλώνονται στην κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα και του Αγγίτη και ανήκουν στην περιφέρεια του βυζαντινού Ραδολίβους[2]. Το Ραδολίβος αποτελεί σημαντικό οικισμό κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο και το 14ο αιώνα είναι κέντρο του κατεπανικίου Ζαβαλτίας[3].

Στην κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα και στις βορειοδυτικές παρυφές του Παγγαίου η μονή Βατοπεδίου διαθέτει το μετόχι της Χρυσούπολης στις εκβολές του Στρυμόνα, το χωριό Ζαβερνίκεια, νωρίτερα Αβαρνίκεια και σήμερα εγκαταλελειμμένο, 5 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά του Ραδολίβους, το χωριό Σέμαλτον, σήμερα Μικρόν Σούλιον, 4 χιλιόμετρα νότια νοτιοδυτικά του Ραδολίβους, το μετόχι των Αγίων Αναργύρων, το οποίο, αν και βρισκόταν κοντά στην Κορμίστα (βυζ. Κορομίστα) στις βόρειες παρυφές του Παγγαίου, δεν έχει με ακρίβεια εντοπιστεί, και το χωριό Χοτολίβος ή Χοτολίβι, σήμερα Φο(ω)τολίβος, που βρίσκεται 9 περίπου χιλιόμετρα βόρεια της Κορμίστας[4].

Το 1259 κατά πάσα πιθανότητα, πρώτο έτος της βασιλείας του, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος αφαιρεί ορισμένα από τα κτήματα της μονής Βατοπεδίου, για να χρηματοδοτήσει μια μεγάλη πολεμική επιχείρηση[5]. Ως αντιστάθμισμα αυτής της κίνησης και πιθανότατα ύστερα από ενέργειες του καθηγουμένου της μονής, ιερομονάχου Μάμαντος, ο αυτοκράτορας προσαρτά με

1. *Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329.* Éd. dipl. par J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros [Archives de l' Athos XXI], Paris 2001 (στο εξής: *Vatopédi I*) σ. 23 και 38.

2. Για το βυζαντινό Ραδολίβος βλ. το εκτενές άρθρο του J. Lefort, «Radolibos: population et paysage», *Travaux et Mémoires* 9 (1985) 195-234.

3. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας. Συμβολή εις την διοικητικήν ιστορίαν και γεωγραφίαν της Μακεδονίας κατά τους μετά την Φραγκοκρατίαν χρόνους.* [Μακεδονικά, Παράρτημα με αρ. 1] Θεσσαλονίκη 1954 (στο εξής: Γ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια*), 37 κ.ε. και ιδιαίτερα 50-51.

4. Vatopédi I, σ. 23, 36 και 38. Βλ. και τα αντίστοιχα λήμματα στο εκτενές άρθρο του Π. Θεοδωρίδη, «Πίνακας τοπογραφίας του αγιορείτικου παραγωγικού χώρου», *Κληρονομία* 13Β΄ (1981) [στο εξής: Π. Θεοδωρίδης, «Τοπογραφία»] 331-430. Τις θέσεις βλ. στους χάρτες της σειράς Tabula Imperii Byzantini (TIB). P. Soustal, *Thrakien*, TIB, Bd. 6, Wien 1991 (στο εξής: P. Soustal, *Thrakien*).

5. *῎Εφθασαν μὲν ἀποσπασθῆναι ἀπὸ τῶν κτημ(ά)των τῆς κατὰ τὸ ὄρο(ς) τοῦ ῎Αθου διακειμένης σεβασμ[ίας] μο(νῆς) καὶ οὕτω π(ως) ἐπονομαζομ(ένης) <τοῦ> Βατοπ(ε)δ(ίου) τινὰ δ[ια]φέροντα ταύτη (καὶ) τῷ μέρει τοῦ δημοσίου προσκυρωθῆναι* ... (*Vatopédi I*, έγγρ. 16, 1-5). Βλ. επίσης *Vatopédi I*, σ. 15.

επίσημη απόφαση (πρόσταγμα) στο Βατοπέδι τον Οκτώβριο του 1265 τη μονή των Αγίων Αναργύρων, που εκείνη την εποχή υπαγόταν στη μητρόπολη Φιλίππων και είχε περιέλθει σε οικονομική δυσπραγία[6]. Ο Μιχαήλ Η΄ με διαδοχικούς βασιλικούς ορισμούς, που εκδίδονται το ίδιο έτος (1265), επικυρώνει την απόφαση που είχε ληφθεί προς όφελος της μονής[7]. Με χρυσόβουλλο, που εκδίδεται πριν από το Φεβρουάριο του 1270 και που δε σώζεται, επικυρώνονται όλες οι κτήσεις της μονής Βατοπεδίου στην περιοχή του Παγγαίου[8]. Το καθεστώς αυτό, της εξάρτησης δηλαδή της μονής των Αγίων Αναργύρων από το Βατοπέδι, διατηρείται αναλλοίωτο μέχρι τα τέλη του 13ου αιώνα. Τον Απρίλιο του 1297 ο απογραφέας του θέματος Βολερού και Μοσυνοπόλεως, Σερρών και Στρυμόνος Ιωάννης Πανάρετος καταγράφει τα κτήματα και τους προσκαθημένους[9] του μοναστηριού των Αγίων Αναργύρων χωριστά από τις κτήσεις του Βατοπεδίου, των οποίων εντούτοις αποτελούν τμήμα. Τον Ιούλιο του 1301 σε χρυσόβουλλο λόγο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου οι Άγιοι Ανάργυροι μνημονεύονται ως μετόχι της μονής Βατοπεδίου. *᾿Αλλὰ δὴ καὶ μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τῶν ῾Αγίων ᾿Αναργύρων μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ προσκαθημένων, ἔτι δὲ καὶ ἀμπελώνων καὶ τῆς κατ' ἔτος τελουμ(έν)ης πανηγύρεως.* Η μετατροπή αυτή των Αγίων Αναργύρων από μονή εξαρτημένη από το Βατοπέδι σε απλό βατοπεδινό μετόχι συντελείται μεταξύ των ετών 1297 και 1301[10]. Το μετόχι των Αγίων Αναργύρων στην περιοχή της Κορμίστας με τα κτήματα και τους παροίκους του συγκαταλέγεται ακόμη στις κτήσεις του Βατοπεδίου που περιέχονται σε χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, το οποίο χρο-

6. Vatopédi I, σ. 15 και έγγρ. 16. Για τη μονή των Αγίων Αναργύρων στην Κορμίστα βλ. και Σ. Α. Πασχαλίδης – Δ. Στρατής, *Τα μοναστήρια της Μακεδονίας Α΄. Ανατολική Μακεδονία.* Γενική εποπτεία: πρωτ. – καθ. Θ. Ζήσης. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών. Θεσσαλονίκη 1996 (στο εξής: Σ. Α. Πασχαλίδης – Δ. Στρατής, *Τα μοναστήρια*), 60-64. Για τις κτήσεις της μονής Βατοπεδίου βλ. μεταξύ άλλων και: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, τόμ. Α΄, Άγιον Όρος 1996.

7. *Vatopédi I*, σ. 15 και έγγρ. 17-19.

8. *Vatopédi I*, σ. 15 και έγγρ. 19,4.

9. Για τον όρο "προσκαθήμενος" βλ. M.C. Bartusis, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, New York – Oxford 1991, 1738. Βλ. επίσης Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η εξέλιξη των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο*, [Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης – Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 35], Αθήνα 1995, 40-54. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Αγροτική και Αστική Οικονομία στο Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 2002, 43-44.

10. Vatopédi I, σ. 15 σημ. 120 και έγγρ. 25 και 31, 67-70.

νολογείται το Μάιο του 1329[11].

Τρία χρόνια μετά την κατάληψη του μεγαλύτερου μέρους της Ανατολικής Μακεδονίας από τους Σέρβους (1345), ο κράλης της Σερβίας Στέφανος Δουσάν με χρυσόβουλλο λόγο, που εκδίδει τον Απρίλιο του 1348, επικυρώνει όλες τις κτήσεις της μονής Βατοπεδίου εντός των ορίων της επικράτειάς του. Μεταξύ των κτήσεων της μονής συγκαταλέγεται ασφαλώς και *τὸ εἰς τὴν Δράμαν μετόχιον τῶν ἁγίων (καὶ) θαυματουργ(ῶν) Ἀναργύρων μετὰ πάσης τῆς νομῆς (καὶ) περιοχῆς αὐτοῦ καθὼς προευηργέτησε τοῦτο ἡ βασιλεία μου πρὸς αὐτήν* (εvv. τη μονή Βατοπεδίου)[12]. Το έγγραφο αυτό του Σέρβου ηγεμόνα είναι ίσως το μοναδικό στο οποίο συνδέεται το βατοπεδινό μετόχι των Αγίων Αναργύρων, που βρίσκεται κοντά στην Κορμίστα, στα όρια των σημερινών Νομών Σερρών και Καβάλας, με τη βυζαντινή πόλη κάστρο της Δράμας. Αυτό ενδεχομένως οφείλεται στην αναβάθμιση του ρόλου της Δράμας κατά τα μέσα του 14ου αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια της Σερβοκρατίας (1345-1371)[13]. Τα όρια της περιφέρειας της Δράμας στα μέσα του 14ου αιώνα εκτείνονται λοιπόν μέχρι τις βόρειες παρυφές του Παγγαίου.

Κτήση της μονής Βατοπεδίου αποτελεί και το χωριό Χοτολίβος ή Χοτολίβιν ή Χοτολίβι ή Χοτολίβους (η), το σημερινό Φο(ω)τολίβος, που βρίσκεται 9 χιλιόμετρα βόρεια της Κορμίστας στην ανατολική όχθη του Αγγίτη (Πάνακα) και σήμερα υπάγεται διοικητικά στο Νομό Δράμας. Το χωριό Χοτολίβος έχει παραχωρηθεί στο Βατοπέδι πριν από το 1297, πιθανότατα ως αυτοκρατορική δωρεά[14] του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Το Χοτολίβος εμφανίζεται για πρώτη φορά ως βατοπεδινή κτήση σε έγγραφο του Απριλίου του 1297. Ο απογραφέας του θέματος Βολερού και Μοσυνοπόλεως, Σερρών και Στρυμόνος Ιωάννης Πανάρετος αποκαθιστώντας τα κτήματα του Βατοπεδίου στην περιοχή της Ζαβαλτίας καταχωρεί στα περιουσιακά στοιχεία της μονής και *γῆν*

11. Vatopédi I, έγγρ. 68, 37-38.

12. Μ. Γούδας, «Βυζαντιακά έγγραφα της εν Άθω Ιεράς Μονής του Βατοπεδίου», *ΕΕΒΣ* 4 (1927) [στο εξής: Μ. Γούδας, «Έγγραφα»] έγγρ. 14, 23-24. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948, N. 125.

13. Για την περίοδο της Σερβοκρατίας στην περιοχή της Δράμας βλ. επίσης Μ. Παρχαρίδου, «Συμβολή στη μελέτη της περιόδου της Σερβοκρατίας στην περιοχή της Δράμας (1344/5-1371). Ο Καίσαρας Βοΐχνας», *ΙΓ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (29-31 Μαΐου 1992). Πρακτικά*. Θεσσαλονίκη 1993. (Στο εξής: Μ. Παρχαρίδου, «Σερβοκρατία»).

14. *Vatopédi I*, σ. 17, 23, 36 και 38. Βλ. και Π. Θεοδωρίδης, «Τοπογραφία», 428.

μοδ(ίων) πεντακισχιλί(ων) τετρακοσί(ων) ἄνευθ(εν) τῶν γονικ(ῶν) τῶν παροίκων αὐτῆς, μύλωνα περὶ τὸν Πάνακα ὁλοκαιρινὸν διόφθαλμον, ἑτέρους δύο μύλων(ας) χειμεριν(ούς) ... εἰς τὸ χωρί(ον) τὴν Χωτολί[βους][15]. Στο χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ του έτους 1301 το Χοτολίβος συγκαταλέγεται στις κτήσεις της μονής Βατοπεδίου. *Ἕτερον χωρίον καλούμενον Χοτολίβος μετὰ τῆς περιοχῆς καὶ τῶν δικαίων αὐτοῦ*[16]. Η ίδια σχεδόν φράση επαναλαμβάνεται και σε χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου του έτους 1329. Η σειρά που ακολουθεί ο συντάκτης του εγγράφου αυτού είναι η ίδια, όσον αφορά τα κτήματα της μονής στην περιοχή του Παγγαίου. Διαφοροποιήσεις παρατηρούνται μόνο σε ορισμένα τοπωνύμια. Το Σέμελτον λόγου χάριν εμφανίζεται ως Σέμαλτον και το Χοτολίβος ως Χοτολίβιν[17]. Το χωριό Χοτολίβος περιλαμβάνεται στις βατοπεδινές κτήσεις που επικυρώνονται τον Απρίλιο του 1348 με το χρυσόβουλλο του κράλη της Σερβίας Στεφάνου Δουσάν. Ο Στέφανος Δουσάν μεταξύ των διαφόρων προνομίων που χορηγεί στη σεβασμία μονή του Βατοπεδίου ορίζει πως *οὔτε οἱ νῦν κεφαλαττικεύοντες ζουπάνοι, οὔτε οἱ διαδεξόμενοι τούτους, οὔτε μὴν οἱ τὰ τοῦ δημοσίου ἢ τὰ τῆς ἀπογραφῆς διενεργοῦντες ἕξουσι ποτὲ ἄδειαν διενοχλῆσαι ἢ ὅλως πόδα βαλεῖν ἐν τοιούτοις μετοχίοις (τῆς) μονῆς λέγω δὲ τοῖς ἐν τω Στρυμμόνι, τῇ Ζαβαρνικεία, τῇ Χοτολίβον, ἐν τῇ Δράμα, τῇ Ζίχνα, ταῖς Σέρραις, τῇ Θεσσαλονίκη, τῷ 'Ραφαλίω, τῷ Κρυμωτᾷ, τῇ Κριτζίστη, τῇ Βερροία, τῷ ἁγίω Μάμαντι, τῇ 'Ερμιλεία, τοῖς πλησίον τοῦ ἁγίου Ὄρους, τοῖς ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ἀλλαχοῦ ἔνθα κέκτητ(αι)*[18].

Στην ακίνητη περιουσία τέλος της μονής Βατοπεδίου συγκαταλέγεται και η μονή της παναχράντου Δεσποίνης της Κοριλιωτίσσης ή Κιριλιωτίσσης, η οποία είναι γνωστή μόνο από ένα αφιερωτήριο έγγραφο, ένα γράμμα παραδοτικόν προς τη μονή Βατοπεδίου. Το αφιερωτήριο αυτό έγγραφο συντάχθηκε το Μάρτιο του 1359 και υπογράφεται από το σακελλάριο της μητροπόλεως Δράμας Ιωάννη Χρυσωνά, τον πρωτόπαπα Δράμας Δαμασκηνό και άλλους κληρικούς της ίδιας μητρόπολης. Σύμφωνα με αυτό το έγγραφο η μονή Βατοπεδίου προκατεί-

15. *Vatopédi I*, έγγρ. 25, 11-13.

16. *Vatopédi I*, έγγρ. 31, 66-67.

17. *Vatopédi I*, έγγρ. 68, 32-38.

18. Μ. Γούδας, «Έγγραφα», έγγρ. 14, 27-30. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948, N. 125.

χε τη μονή της Παναγίας Κοριλιωτίσσης και το μετόχι της, το οποίο δεν κατονομάζεται στο έγγραφο, καθώς επίσης και το μονύδριο των Αγίων Αναργύρων στην Κορμίστα. Αργότερα όμως αποσπάσθηκαν παράνομα από τη δικαιοδοσία της μονής Βατοπεδίου από κάποιο μητροπολίτη Δράμας και προσαρτήθηκαν στη μητρόπολη Δράμας, πριν από την περίοδο της Σερβοκρατίας στην περιοχή (1345 κ.ε.). Αυτό έγινε πιθανότατα μεταξύ των ετών 1341 και 1345, στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ Παλαιολόγων και Καντακουζηνών, ταυτόχρονα ενδεχομένως με την ανύψωση της αρχιεπισκοπής Δράμας σε μητρόπολη. Το όνομα του μητροπολίτη Δράμας, που προέβη σ' αυτή την ενέργεια, δεν καθίσταται γνωστό εξαιτίας της κακής κατάστασης του εγγράφου και του χάσματος που υπάρχει στο συγκεκριμένο σημείο. Αναφέρονται ωστόσο τα ονόματα δύο άλλων μητροπολιτών Δράμας, διαδόχων του προηγουμένου στο μητροπολιτικό θρόνο της Δράμας, του Ιγνατίου και του Δανιήλ, επί των ημερών των οποίων η μονή της Κοριλιωτίσσης και το μετόχι των Αγίων Αναργύρων ερημώθηκαν και καταστράφηκαν ολοσχερώς. Την οικτρή αυτή κατάσταση, στην οποία είχαν περιέλθει τα δύο μονύδρια, θέλησε να διορθώσει ο καίσαρας Βοΐχνας, διοικητής της Δράμας κατά την περίοδο της σερβικής κυριαρχίας. Ο Βοΐχνας παρέδωσε και πάλι τη μονή της Παναγίας Κοριλιωτίσσης και το μετόχι των Αγίων Αναργύρων μαζί με την περιουσία τους στη μονή Βατοπεδίου, καθώς επίσης και κάποιο ναό αφιερωμένο στην Αγία Φωτεινή *μετὰ τοῦ περὶ αὐτὴν χωραφίου*. Την πράξη αυτή αποδέχονται με το παραδοτικόν γράμμα τους και οι κληρικοί της μητροπόλεως Δράμας[19].

Δεν αποκλείεται η Παναγία η Κοριλιώτισσα να συμπεριλαμβάνεται στα μετόχια της μονής Βατοπεδίου, που μνημονεύονται στο χρυσόβουλλο του Στεφάνου Δουσάν του έτους 1348, και να ταυτίζεται ενδεχομένως με την Πανηγυρίστρεα, που συνδέεται άμεσα με το βατοπεδινό μετόχι των Αγίων Αναργύρων. Στην απογραφική εξίσωση και αποκατάσταση, που συντάσσει το 1297 ο απογραφέας Ιωάννης Πανάρετος, σημειώνεται χαρακτηριστικά: *μετὰ τ(ῶν) ἄλλων εὕρομεν καὶ τὴν σεβασμίαν μονὴν τῶν 'Αγίων πανενδόξων 'Αναργύρων τὴν περὶ τὴν Ζαβαλτίαν ἔ[χ]ουσα[ν] ἀμπέλιον μοδ(ίων) τριακοντατεσσάρ(ων), γῆν εἰς τ(ὴν) Πανηγυρίστρεαν μοδ(ίων) εἴκοσι (καὶ) προσκαθημέν(ους) ἐν τῇ*

19. Σ. Α. Πασχαλίδης- Δ. Στρατής, *Τα μοναστήρια*, 116-117. – Ε. Γ. Στράτης, *Η Δράμα και η Δράβησκος. Ιστορική και αρχαιολογική μελέτη*. Σέρραι 1925. (Στο εξής: Ε. Γ. Στράτης, *Δράμα*), 31-32.

περιοχῇ ταύτ[η] (;) πτωχοὺς ἔχοντας οὕτως· και στη συνέχεια αναφέρονται τέσσερις εστίες (νοικοκυριά) παροίκων[20]. Είναι πιθανό η Πανηγυρίστρεα να ταυτίζεται με την Παναγία Κοριλιώτισσα και να αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο μετόχι της πάλαι ποτέ μονής των Αγίων Αναργύρων, προτού η τελευταία χάσει την αυτονομία της και μετατραπεί σε κανονικό μετόχι της μονής Βατοπεδίου γύρω στο 1300. Το τοπωνύμιο Πανηγυρίστρεα σχετίζεται ίσως με το μεγάλο πανηγύρι της Παναγίας Κοριλιωτίσσης, το οποίο γινόταν κάθε χρόνο την ημέρα που γιόρταζε ο ναός της Παναγίας. Ο ναός αυτός ως το 1300 περίπου ανήκε στη μονή των Αγίων Αναργύρων και κατά το 14ο αιώνα, ακολουθώντας την τύχη της κυρίαρχης μονής των Αγίων Αναργύρων, μετατράπηκε σε μετόχι της μονής Βατοπεδίου[21].

Το 1329 το Βατοπέδι κατείχε συνολικά πάνω από 40.000 μοδίους γης εκτός των ορίων της χερσονήσου του Άθω. Η ακίνητη περιουσία της μονής μπορούσε στο εξής να συγκριθεί με εκείνη της μονής των Ιβήρων. Η αύξηση της έγγειας περιουσίας του Βατοπεδίου αρχίζει το 13ο αιώνα και κορυφώνεται στις αρχές του 14ου. Η αύξηση αυτή προκύπτει κυρίως χάρη στις δωρεές αυτοκρατόρων ή μελών της βυζαντινής αριστοκρατίας. Από αυτά τα κτήματα το μοναστήρι εισπράττει φόρους και απολαμβάνει τις υπηρεσίες των ελεύθερων καλλιεργητών και των παροίκων. Οι πληροφορίες που μας παρέχουν οι πηγές είναι εξαιρετικά ελλιπείς. Εστίες παροίκων υπάρχουν τόσο στο Χοτολίβος όσο και στο βατοπεδινό μετόχι των Αγίων Αναργύρων κοντά στην Κορμίστα[22].

Πλούσια κτήματα στην περιοχή του Παγγαίου, στην κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα και στην κοιλάδα του Αγγίτη, που διαμορφώνεται στα βορειοανατολικά της λίμνης του Στρυμόνα μεταξύ Ζίχνης και Ροδολίβους, διαθέτει το 14ο αιώνα η μεγάλη μονή των Ιβήρων. Ο παραγωγικός χώρος της μονής Ιβήρων περιβάλλει το Παγγαίο Όρος από τη βόρεια, τη δυτική και τη νότια πλευρά του. Ιβηρίτικα κτήματα και μετόχια βρίσκονται διάσπαρτα από την Κορμίστα και την Αγγίστα μέχρι την ή τα Λουκουβίκεια και τον Οβηλό και ακόμη νοτιότερα μέχρι τη Δοβροβίκεια στο κατεπανίκιο Ποπολίας. Ορισμένα από τα κτήματα

20. *Vatopédi I*, έγγρ. 25,3-9.
21. Για τη θέση της Παναγίας Κοριλιωτίσσης βλ. Σ. Α. Πασχαλίδης- Δ. Στρατής, *Τα μοναστήρια*, 117 και την εκεί ευρισκόμενη βιβλιογραφία.
22. *Vatopédi I*, σ. 22-24.

της Ιβήρων αγγίζουν τις νότιες παρυφές της πεδιάδας της Δράμας, αλλά παραμένουν έξω από το ζωτικό χώρο της βυζαντινής πόλης κάστρου και εντάσσονται στο σύνολό τους στην ευρύτερη περιφέρεια που έχει ως κέντρο το βυζαντινό Ραδολίβος[23].

Μοναδική εξαίρεση αποτελούν ορισμένα κτήματα στην περιοχή της Προσοτσάνης (βυζ. Πρισότζιανης). Η Προσοτσάνη βρίσκεται στην άνω κοιλάδα του ποταμού Αγγίτη (Πάνακα), 20 περίπου χιλιόμετρα βόρεια βορειοδυτικά του Φωτολίβους (βυζ. Χοτολίβους). Ο ποταμός Αγγίτης (Πάναξ) ξεκινώντας από τις πηγές του, που βρίσκονται πολύ κοντά στην Προσοτσάνη, κατέρχεται μέχρι την περιοχή του βυζαντινού Χοτολίβους (σημ. χωριά Φωτολίβος και Συμβολή). Στο σημείο αυτό διακλαδίζεται και το μεγαλύτερό του μέρος συνεχίζει να κινείται προς τα νοτιοδυτικά με κατεύθυνση τον κάτω ρου του Στρυμόνα, ενώ ένα μικρό μέρος του διαχέεται προς τα νοτιοανατολικά, όπου σχηματίζονται τα τενάγη των Φιλίππων.

Η βυζαντινή Πρισότζιανη βρίσκεται 18 περίπου χιλιόμετρα δυτικά βορειοδυτικά της Δράμας, στις δυτικές παρυφές της ομώνυμης πεδιάδας, και εντάσσεται στην ευρύτερη περιφέρεια της μεσαιωνικής πόλης κάστρου. Το ίδιο άλλωστε εξακολουθεί να ισχύει και σήμερα, αφού η Προσοτσάνη υπάγεται διοικητικά στο Νομό Δράμας[24].

Τον Ιανουάριο του 1316 ο ορφανοτρόφος Τρύφων Κεδρηνός κατ' εντολή του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου επιχειρεί *ἀναθεωρῆσαι καὶ ἀποκαταστῆσαι τὰ ἐν τῷ θέματι Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως, Σερρῶν καὶ Στρυμμόνος ἐκκλησιαστικά, μοναστηριακά, προσωπικά, ἀρχοντ(ικ)ά, στρατιωτικά, χρυσοβουλλάτα καὶ λοιπά (ενν. κτήματα της μονής Ιβήρων), καὶ παραδοῦναι ἑκάστω τὸ οἰκεῖον ποσόν*[25]. Ο Τρύφων Κεδρηνός στο πρακτικό αυτό αποκαθιστά μεταξύ άλλων *καὶ τὴν περὶ τὸ κατεπανοίκιον Ζαβαλτίας οἰκονομί(αν) τῆς κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος διακειμένης σεβασμίας μονῆς*

23. *Actes d' Iviron III. De 1204 à 1328.* Éd. dipl. par J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, avec la coll. d' H. Métrévéli [Archives de l' Athos XVIII], Paris 1994 (στο εξής Iviron III) σ. 191-193. Βλ. και Π. Θεοδωρίδης, «Τοπογραφία», όπου και τα αντίστοιχα λήμματα. Για το κατεπανίκιο Ποπολίας βλ. Γ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια*, 53-59.

24. Τη θέση της Προσοτσάνης (βυζ. Πρισότζιανης) βλ. μεταξύ άλλων και στους χάρτες της σειράς TIB, Bd. 6 (P. Soustal, *Thrakien*).

25. *Iviron III*, έγγρ. 74, 1-3.

τῶν Ἰβήρων τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τῆς πανυπεράγνου Θεομήτορος τῆς Πορτιατίσσης[26]. Ο Κεδρηνός καταγράφει με μεγάλη προσοχή και επιμέλεια τους παροίκους της μονής Ιβήρων και τις οικογένειές τους με όλη την ακίνητη περιουσία τους και ρυθμίζει με ακρίβεια τους φόρους που εισπράττει ετησίως το αθωνικό μοναστήρι. Μεταξύ άλλων καταχωρούνται δέκα εστίες *προσκαθημένων περὶ τὴν Δράμαν εἰς τὸ ἀγρίδιον τὴν Πρισότζιανην*. Τα ονόματα των παροίκων είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία ελληνικά και η οικονομική τους κατάσταση αρκετά καλή, αφού διαθέτουν σημαντικά περιουσιακά στοιχεία. Ο ετήσιος φόρος που αναλογεί στη συγκεκριμένη κοινότητα παροίκων είναι περίπου 15 υπέρπυρα ($14^{1/4}$)[27].

Το πρακτικό του Κεδρηνού είναι μακροσκελέστατο και η περιοχή που διαλαμβάνει τεράστια. Τα κτήματα της μονής Ιβήρων, που συγκαταλέγονται στο συγκεκριμένο έγγραφο, εκτείνονται σε ολόκληρη την εύφορη πεδιάδα που απλώνεται στα νότια, τα δυτικά και τα βόρεια του Παγγαίου Όρους μέχρι τον κάτω ρου του Στρυμόνα και την ανατολική όχθη του Αγγίτη με βορειότερο σημείο την περιοχή της Πρισότζιανης. Οι κτήσεις της μονής Ιβήρων εκτείνονται λοιπόν στις νότιες και τις δυτικές παρυφές της πεδιάδας της Δράμας (περιοχές Φωτολίβους και Προσοτσάνης αντίστοιχα), στην ευρύτερη δηλαδή περιοχή της ομώνυμης βυζαντινής πόλης.

Το σύνολο των φόρων που ρυθμίζει ο ορφανοτρόφος Τρύφων Κεδρηνός στο κατεπανίκιο Ζαβαλτίας ανέρχεται στο ποσό των 520 υπερπύρων. Από αυτά, τα 200 υπέρπυρα αποδίδονται από τη μονή Ιβήρων στο δημόσιο ταμείο και τα υπόλοιπα 320 αποτελούν έσοδα της μονής[28].

Έμμεση αναφορά του χωριού Χοτολίβος γίνεται σε έγγραφο της μονής Ιβήρων που χρονολογείται στις αρχές του 12ου αιώνα. Σε πρακτικό του 1103 μνημονεύεται κάποιος νοτάριος Νικηφόρος Χοτολιβηνός[29]. Το βυζαντινό Χοτολίβος δεν έχει ακόμη παραχωρηθεί στη μονή Βατοπεδίου. Αυτό θα γίνει περί τα

26. *Iviron III*, έγγρ. 74, 3-5.

27. *Iviron III*, έγγρ. 74, 200-210.

28. *Iviron III*, έγγρ. 74, 334-337. Η υπογραφή του Κεδρηνού στους στίχους 341-342. Η ημερομηνία στους στίχους 340-341.

29. *Actes d' Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204.* Éd. dipl. par J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou avec la coll. de V. Kravari et d' H. Métrévéli [Archives de l' Athos XVI], Paris 1990, έγγρ. 51,100.

τέλη του 13ου αιώνα, πριν από το 1297[30]. Αξίζει να σημειώσουμε ότι, ενώ το Χοτολίβος εμφανίζεται στις πηγές ήδη το Δεκέμβριο του 1103 ως πατρίδα του νοταρίου Νικηφόρου, η πόλη της Δράμας συναντάται για πρώτη ίσως φορά σε μεσαιωνική πηγή των μέσων του 12ου αιώνα, στο έργο του περίφημου Ιουδαίου περιηγητή Βενιαμίν της Τουδέλης, που γράφτηκε μεταξύ των ετών 1159 και 1173[31].

Η μονή της Μεγίστης Λαύρας την εποχή των Παλαιολόγων διαθέτει πολλά κτήματα και μετόχια στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας. Η συντριπτική πλειονότητα των λαυριώτικων κτήσεων εντοπίζεται στο κατεπανίκιο Ποπολίας, στην περιοχή δηλαδή που εκτείνεται στα νότια του Παγγαίου Όρους, από την ανατολική πλευρά του δέλτα του Στρυμόνα μέχρι περίπου τη σημερινή Ελευθερούπολη[32]. Η Λαύρα ωστόσο κατέχει και αρκετά κτήματα στην κοιλάδα του Κάτω Αγγίτη, στην εύφορη περιοχή μεταξύ Ραδολίβους και Ζίχνας[33].

Στην περιοχή της Δράμας βρίσκονται τρία λαυριώτικα μετόχια. Σε έγγραφο που συντάχθηκε πιθανότατα το 14ο αιώνα και φέρεται ως χρυσόβουλλο του

30. Βλ. λίγο παραπάνω σ. 3-4.

31. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, *Το Βιβλίο των Ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική (1159-1173).* Εισαγωγή-Σχόλια: Κ. Μεγαλομμάτης-Α. Σαββίδης. Μετάφραση: Φ. Βλαχοπούλου. [Τίτλος του έργου στα αγγλικά: *The Itinerary of Benjamin of Tudela.* M. A. Adler, London 1907]. Αθήνα 1994, 35 και 64. Η πόλη της Δράμας αναφέρεται για πρώτη φορά στο έργο του Ιουδαίου περιηγητή Βενιαμίν εκ Τουδέλης, που γράφτηκε μεταξύ των ετών 1159 και 1173, και όχι στο περιηγητικό κείμενο του Άραβα γεωγράφου Al-Idrisi. O Idrisi μετά τις Σέρρες επισκέπτεται τη βυζαντινή Ζίχνα (σημ. Ζίχνη) και στη συνέχεια τη Χρυσούπολη (Al- Idrisi, Opus Geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant». Consilio et auctoritate: E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida †, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ediderunt: A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Veccia Vaglieri. Fasc. VII, Neapoli-Romae, 1977, Clima V, Sectio IV, σ. 793, παρ. 10, στ. 8. Βλ. και την τελευταία έκδοση της γαλλικής μετάφρασης του κειμένου: Idrîsî, La première géographie de l' Occident. Présentation, notes, index, chronologie et bibliographie par H. Bresc et A. Nef. Traduction du chevalier Jaubert, revue par A. Nef. Paris 1999, 404). Η πόλη Zahna ή Zikhna (εσφαλμένη ανάγνωση ως Rahna) εσφαλμένα έχει ταυτιστεί με τη Δράμα. Ο Άραβας γεωγράφος του 12ου αιώνα δεν αναφέρεται σε κανένα σημείο του έργου του στην πόλη ή στο "πολίχνιον" της Δράμας. Πρβλ. Μ. Παρχαρίδου, «Σερβοκρατία», σ. 197 και σημ. 81.

32. *Actes de Lavra III.* De 1329 à 1500. Éd. dipl. par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou [Archives de l' Athos X], Paris 1979 (στο εξής: Lavra III) σ. 114-115. Για το κατεπανίκιο Ποπολίας βλ. Γ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια*, 53-59.

33. *Lavra III*, σ. 115.

Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341) αναφέρονται ευσύνοπτα τα τρία αυτά μετόχια χωρίς να γίνεται λόγος για τυχόν περιουσιακά στοιχεία που τα συνοδεύουν. *Ὁμοίως κατέχειν καὶ περὶ τὴν Δράμαν μετόχια ἡ Ἁγία Παρ(ασκευ)ὴ κ(αὶ) ὁ Ἅγιος Νικόλαος κ(αὶ) ἡ Ὁδηγήτρια*[34].

Στα Αρχεία της μονής Μεγίστης Λαύρας βρέθηκε έγγραφο του 1316 που αναφέρεται στις κτήσεις της σεβασμίας μονής της Θεοτόκου Σπηλαιωτίσσης *τῆς ἐν τῶ κατεπανικίω Ποπολίας ἐν τῶ ὄρει τῶ καλουμένω τοῦ Τίμτζου*[35]. Μεταξύ των μετοχίων της μονής συγκαταλέγεται και *μετόχιον τὸ ἐπιλεγόμενον τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα, τὸ διακείμενον πλησίον τοῦ Πάνακα, μετὰ καὶ τῆς περιοχῆς καὶ νομῆς αὐτοῦ, ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν προσκαθημένων ἐν αὐτῶ, οἵτινες καὶ ἔχουσιν οὕτως·* και ακολουθεί ένας βραχύς, συγκεχυμένος και ελλιπής ενδεχομένως κατάλογος παροίκων[36]. Στην περιοχή τελούνταν μεγάλη πανήγυρις *ἐπὶ τῆ μνήμη τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ ἰαματικοῦ Παντελεήμονος*[37]. Το μετόχι αυτό κατά πάσα πιθανότητα περιήλθε στη συνέχεια μαζί με την κυρίαρχη μονή της Θεοτόκου Σπηλαιωτίσσης και τις υπόλοιπες κτήσεις της στην κυριότητα του μεγάλου αγιορείτικου μοναστηριού και έτσι εξηγείται η μεταβίβαση όλων των τίτλων ιδιοκτησίας του - και του εγγράφου του 1316 που βρισκόταν ακόμα σε ισχύ - στα Αρχεία της μονής Μεγίστης Λαύρας. Το σιγιλλιώδες αυτό γράμμα του 1316 συντάσσουν και υπογράφουν οι απογραφείς του θέματος Βολερού και Μοσυνοπόλεως, Σερρών και Στρυμόνος Γεώργιος Στρατηγός, δομέστικος των δυτικών θεμάτων, και Νικόλαος Θεολογίτης[38].

Στη σύγχρονη έρευνα υποστηρίχθηκε η ταύτιση του μετοχίου αυτού με τον παλαιολόγειο ναό του Αγίου Παντελεήμονος, που βρίσκεται σε απόσταση 3 περίπου χιλιομέτρων δυτικά της Προσοτσάνης, στην κοιλάδα του ποταμού Αγγί-

34. *Lavra III*, έγγρ. App. XI, 123. Βλ. και Σ. Α. Πασχαλίδης- Δ. Στρατής, *Τα μοναστήρια*, 493, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές ενδείξεις.

35. *Actes de Lavra II.* De 1204 à 1328. Éd. dipl. par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou [Archives de l' Athos VIII], Paris 1977 (στο εξής: *Lavra II*) έγγρ. App. VIII, 5-6. Βλ. και *Actes de Lavra IV. Études historiques – Actes serbes. Compléments et Index.* Par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou avec la coll. de Sima Ćirković [Archives de l' Athos XI], Paris 1982 (στο εξής: Lavra IV) σ. 133 και σημ. 461.

36. *Lavra II*, έγγρ. App. VIII, 8 κ.ε. και σ. 304-305. Βλ. και *Lavra IV*, σ. 133 και σημ. 461.

37. *Lavra II*, έγγρ. App. VIII, 25-26

38. *Lavra II*, έγγρ. App. VIII, 36-37.

τη (μον. Πάνακα), και χρονολογείται στο α΄ μισό του 14ου αιώνα[39].

Την ίδια ενδεχομένως τύχη με το μετόχι του Αγίου Παντελεήμονος είχε και *ἕτερον μετόχιον της Θεοτόκου Σπηλαιωτίσσης εἰς τὸ χωρίον τὴν Βλαδεζιάνην τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων μεγαλομαρτύρων Θεοδώρων, περιελθὸν αὐτῇ ἀπὸ προσενέξεως* (= δωρεά) *τοῦ ἀπὸ τῆς Δράμας Δημητρίου ἱερέως τοῦ υἱοῦ τοῦ Νήφωνος*[40]. Το μετόχι αυτό, που βρισκόταν πιθανόν κοντά στο μετόχι του Αγίου Παντελεήμονος, αφού το χωριό Βλαδεζιάνη ή Βλαδέζιανη τοποθετείται στην κοιλάδα του ποταμού Αγγίτη (μον. Πάνακα)[41], αποτελούνταν από το ναό, ένα αμπέλι και παροίκους[42].

Οι κτήσεις της Μεγίστης Λαύρας επεκτείνονται λοιπόν το 14ο αιώνα και στην περιοχή που βρίσκεται στα βόρεια του Παγγαίου, στα κατεπανίκια Ζαβαλτίας και Ζιχνών. Η μονή της Θεοτόκου Σπηλαιωτίσσης, χτισμένη στο κατεπανίκιο Ποπολίας, σε μια παρώρεια του νότιου Παγγαίου, στο όρος του Τίμτζου, περιέρχεται – δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς - στην κυριότητα της Λαύρας[43]. Έτσι το 14ο αιώνα συμπεριλαμβάνονται στις κτήσεις της αγιορείτικης μονής τα μετόχια του Αγίου Παντελεήμονος και των Αγίων Θεοδώρων που βρίσκονταν στην περιοχή του ποταμού Αγγίτη, στα βόρεια του Παγγαίου, και ανήκαν παλαιότερα στη μονή της Θεοτόκου Σπηλαιωτίσσης.

Το 14ο αιώνα στην περιοχή της Δράμας διαθέτει σημαντικές κτήσεις και η μονή Καρακάλλου. Σ' αυτή την αθωνική μονή ανήκουν πέντε μετόχια που βρίσκονται *περὶ τὴν Δράμαν*: Το μετόχι του Αγίου Γεωργίου, που αλλιώς ονομάζεται "Άμπλενα" (*μετόχιον τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου καὶ ἐπικεκλημένον ἡ Ἄμπλενα*), ένα δεύτερο μετόχι αφιερωμένο και πάλι στον Άγιο Γεώργιο, το λεγόμενο *τῆς Ἰουσάλας*, και άλλα τρία μετόχια που είχαν παραχωρηθεί στη μονή Καρακάλλου λίγο νωρίτερα από τα δύο προηγούμενα· *τὸ μὲν εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ Δεσπότου καὶ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, τὸ δὲ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπικεκλημένης τῆς Ἀκανθιωτίσσης καὶ διακείμενον εἰς τὸ χωρίον τοῦ Ἀβηναρίου, τὸ δὲ ἕτερον εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου Νικολάου ἐπικεκλημένον τῆς Λάψης*[44].

39. Σ. Α. Πασχαλίδης- Δ. Στρατής, *Τα μοναστήρια*, 118-120, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
40. *Lavra II*, έγγρ. App. VIII, 26-29. Βλ. και *Lavra IV*, σ. 133.
41. Για το χωριό Βλαδέζιανη βλ. Π. Θεοδωρίδης, «Τοπογραφία», 352.
42. *Lavra II*, έγγρ. App. VIII, 29-31. Βλ. και *Lavra IV*, σ. 133.
43. *Lavra IV*, σ. 133 και σημ. 461.

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι στα χρόνια των Παλαιολόγων στην περιοχή που εκτείνεται από την Προσοτσάνη, την κοιλάδα του Άνω Αγγίτη και την πόλη της Δράμας μέχρι το Φωτολίβος (βυζ. Χοτολίβος) και τις βόρειες παρυφές του Παγγαίου Όρους, στο δυτικό δηλαδή τμήμα της πεδιάδας της Δράμας, ευαρίθμητα μετόχια και κτήματα περιορισμένης σχετικά έκτασης διαθέτουν οι τρεις μεγάλες αθωνικές μονές του Βατοπεδίου, των Ιβήρων και της Μεγίστης Λαύρας, καθώς επίσης και η μονή Καρακάλλου. Ο αγιορείτικος παραγωγικός χώρος στην Ανατολική Μακεδονία, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, εκτείνεται κυρίως στη μεγάλη κοιλάδα του Στρυμόνα και στις εύφορες περιοχές που περιβάλλουν το Παγγαίο Όρος από τη νότια, τη δυτική και τη βόρεια πλευρά, συμπεριλαμβανομένης της κοιλάδας του Αγγίτη, που σχηματίζεται στα βορειοανατολικά της λίμνης του Στρυμόνα και απλώνεται στη βορειοδυτική πλευρά του Παγγαίου μεταξύ Ζίχνης και Ροδολίβους, η περιφέρεια του οποίου στην ύστερη βυζαντινή περίοδο εκτείνεται βορειοανατολικά μέχρι την Κορμίστα και το Φωτολίβος. Η ευρύτερη περιοχή της Δράμας αποτελεί κατά κάποιον τρόπο το βορειοανατολικό σύνορο του παραγωγικού χώρου των αθωνικών μοναστηριών.

44. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches* (von 565-1453). 4. Teil: Regesten von 1282-1341. München und Berlin 1960, έγγρ. 2170, σ. 21-22. Βλ. και Σ. Α. Πασχαλίδης-Δ. Στρατής, *Τα μοναστήρια*, 489-491, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές ενδείξεις.

Pascal Androudis

Sur les fragments d' une chaire épiscopale byzantine à Episkopi (Anô Volos)

Notre article porte sur trois reliefs en marbre de l' époque byzantine tardive (fig. 1, 2 et 3), dont deux sont encore conservés dans l' église de la Dormition de la Vierge au sommet de la colline d' Episkopi, à Anô Volos (Thessalie orientale)[1]. L' église d' Episkopi est liée surtout à la famille byzantine locale des Maliassènoi[2]. Le développement d' une activité administrative et ecclésiastique aux pieds de Mont Pélion pendant le XIIIe siècle est attesté par plusieurs sources écrites, ainsi que par les vestiges d' églises et de sculptures.

1. La bibliographie sur l' église d' Episkopi et ses sculptures est abondante: N. GIANNOPOULOS, «Les constructions byzantines de Démétrias», *BCH* 44 (1920-1921), p. 181-209; G. MILLET, «Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias», *BCH* 44 (1920-1921), p. 210-215; *IDEM*, «Διόρθωσις επιγραφής», *ΕΕΒΣ* Δ΄ (1927), p. 46; G. SOTIRIOU, «Αραβικαι διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεια της Ελλάδος», *ΠΑΕ* 1932, Γ΄, 1, 1933, p. 57-93; A. GRABAR, *Sculptures byzantines du moyen-âge II (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976, p. 151-152, no 160; M. ŠUPUT, «Vizantiskij reljefi sa pastom iz XIII I XIV veka», *Zograf* 7 (1977), p. 36-44; N. NIKONANOS, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Athènes 1979, p. 162-163 et pl. 75-76; P. ASIMAKOPOULOU-ATZAKA, «Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μαγνησία», *Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Athènes 1982, p. 155-158, 162-168, fig. 80-87, 90-96; T. PAZARAS, «Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Αννας Μαλιασηνής», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Thessalonique 1983, p. 353-364 et pl. 1-8; *IDEM*, «Reliefs of a sculpture workshop operating in Thessaly and Macedonia at the end of the 13th and beginning of the 14th century», *L' art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1985, p. 159-162, fig. 10 a, b –15; IDEM, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της Μέσης και Υστερης Βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Athènes 1988, p. 142-144, pl. 30-34; A. AVRAMEA-D. FEISSEL, «Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance. IV. Inscriptions de Thessalie (à l' exception des Météores)», *TM* 10 (1987), p. 377-379, pl. VII, 1-VIII, 2 a-b; N. NIKONANOS, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική των βυζαντινών εκκλησιών της Μαγνησίας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 19 (Larissa 1991), p. 8-9, fig. 15-17; A. LIVERI, *Die byzantinischen Steinreliefs des 13. und 14. Jahrhunderts im griechischen Raum*, Athènes 1996, p. 165-174, fig. 247-250; T. PAZARAS, «Η γλυπτική στη Μακεδονία κατά την Παλαιολόγεια περίοδο», *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Β΄ Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία. Θεσσαλονίκη, 14-20 Δεκεμβρίου 1992), Thessalonique 2002, p. 478-479. Voir aussi P. ANDROUDIS, «A propos des motifs d' allure orientale du sarcophage d' Anna Maliassenè», *Βυζαντιακά* 20 (2000), p. 265-281, *IDEM*, «Sur le fragment d' un relief byzantin d' Episkopi», *Βυζαντινά* 21 (2000), p. 523-535.

2. Sur la famille des Maliassenoi voir B. FERJANCIC, «La famille des Maliassènes en Thessalie», *Zbornik Filosofskog Fakulteta* VII-1, Beograd 1963, p. 241-249; *IDEM*, «Les possessions des Maliassènes en Thessalie», *ZRVI* 11 (1968), p. 32-48. Voir aussi A. PAPATHANASSIOU, *Οι Μελισσηνοί της Δημητριάδας κτήτορες Ι. Μονών*, Athènes 1989.

Le premier de ces trois reliefs[3] est une dalle en marbre, rectangulaire en bas et en forme d' un dos d' âne (en flèche) dans sa partie supérieure (fig. 1). Cassée en deux fragments jointifs, la plaque a été ensuite refixée. Cette pièce, dont la provenance est inconnue, est actuellement accrochée au mur occidental de l' église d' Episkopi. On sait que l' église byzantine a été remaniée dans la période post-byzantine. La pièce en question était jadis encastrée dans l' appareil d' un petit proskynétarion aux pieds de la colline d' Episkopi (fig. 4)[4].

La dalle présente une remarquable qualité d' exécution. D' une hauteur maximale de 1 m, elle a une largeur de base de 61 cm, tandis que son épaisseur ne dépasse pas 4 cm. Son riche décor comprend d' ornements plats, disposés en trois parties: « *...Toute la surface est occupée par des entrelacs agrémentés de demi-feuilles; les compositions, complexes, ne manquent pas d' élégance, à la façon des arabesques...*»[5]. La plaque est sculptée en champlevé, sur fond évidé, où l' on décrit d' excellents reliefs et ornements végétaux. La bordure, une tresse en forme d' une chaîne de mailles ovales qui suit les bords de la pièce, est aussi sculptée en champlevé. Le champ du relief qui correspond au fronton triangulaire est séparé du reste par un bandeau horizontal.

Quant à la technique de l' exécution de ses motifs, notre relief présente les mêmes traits avec une petite série d' autres sculptures en champlevé de l' époque byzantine tardive en Macédoine et en Thessalie, similitudes stylistiques déjà relevées par les chercheurs[6]. Parmi les sculptures en champlevé au Mont Pélion, on pourrait distinguer les excellentes sculptures endommagées, attribuées par T. Pazaras au sarcophage d' Anna Maliassenè, nièce de l' empereur grec Michel VIII Paléologue (1274- 1276, fig. 5)[7]. Malgré l' influence islamique profane dans le

3. Le premier à signaler les similitudes frappantes entre ces trois reliefs fut T. Pazaras (*Συμπλήρωση της σαρκοφάγου*, p. 356 et pl. 5 α-γ; *Reliefs of a sculpture workshop*, p. 161 et fig. 17 et 18 a-b). Voir aussi P. ANDROUDIS, *Sur le fragment d' un relief*, p. 524, fig. 1-3.

4. Cf. N. GIANNOPOULOS, *Les constructions byzantines*, p. 182 et suiv., fig. 2; D. SISILIANOS, H *Μακρινίτσα και το Πήλιον. Ιστορία- μνημεία - επιγραφαί*, Athènes 1939, p. 105.

5. A. GRABAR, *Sculptures byzantines*, p. 152.

6. G. MILLET, *Sculptures byzantines de Démétrias*, p. 212; M. ŠUPUT, *Vizantiskij reljefi*, p. 36-44; T. PAZARAS, *Reliefs of a sculpture workshop*, p. 160-162.

7. Sur ces reliefs cf. N. GIANNOPOULOS, *Les constructions byzantines*, p. 181-209; G. MILLET, *Remarques*, p. 210-215; G. SOTIRIOU, *Αραβικαί διακοσμήσεις*, p. 57-93; A. GRABAR, *Sculptures byzantines*, p. 151-152, no 160; M. ŠUPUT, *Vizantiskij reljefi*, p. 36-44; T. PAZARAS, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες*, p. 142-144, pl. 30-34; IDEM, *Reliefs of a sculpture workshop*, p.

décor de ce sarcophage, la technique d' exécution de ses reliefs n' est pas lointaine à celle de certains reliefs de l' époque mésobyzantine. Les reliefs du sarcophage sont d' une excellente qualité d' exécution, ce qui prouve que les sculpteurs maîtrisèrent aussi bien la technique du bas-relief que celle du champlevé. Le décor et la forme des reliefs témoignent sans doute de leur réceptivité au décor des étoffes islamiques, qui étaient très recherchées à l' époque. Les motifs trahissent une influence ornementale et formelle exercée, tant par les tissus de manufacture islamique, que par les bas-reliefs anatoliens (seldjoukides et artuqides) à décor animalier[8].

La relative abondance des pièces sculptées en champlevé aux pieds du Mont Pélion atteste, sans aucun doute, l' engouement pour une technique, dont les productions conservées sur la colline d' Episkopi, ainsi qu' au village voisin de Makrinitsa constituent l' apogée[9]. D' autres reliefs en champlevé, furent murés dans l' appareil des églises voisines d' Episkopi, comme p. exemple dans le mur Sud de la petite église post-byzantine de Saint-Georges[10].

Les deux pièces fragmentées, qui s' apparentent directement à la dalle en flèche, sont taillées aussi en champlevé (fig. 2 et 3). Les mêmes caractéristiques – la clarté avec laquelle les motifs du décor se détachent sur un fond plat, le soin de l' exécution en champlevé – se remarquent sur chacune de ces sculptures. Ces deux pièces en marbre, très semblables à la plaque précédente, ont les mêmes ornements dans la bordure de leur décor. Quant au fragment de la deuxième plaque, il fut encastré dans le mur septentrional de l' église de la Vierge à Episkopi (fig. 2). La partie conservée de cette dalle brisée a de dimensions maximales 39 X 52 cm. De même que la partie inférieure de la première dalle, sa surface est occupée par des entrelacs agrémentés de demi-feuilles. Le fragment de la troisième

159-162, fig. 10 a, b-15; A. LIVERI, *Die byzantinischen Steinreliefs*, p. 165-174, fig. 247-250; P. ANDROUDIS, *Motifs d' allure orientale*, p. 265-281, *IDEM*, *Sur le fragment d' un relief*, p. 523-535.

8. P. ANDROUDIS, *Motifs d' allure orientale*, p. 278.

9. Cf. T. PAZARAS, *Reliefs of a sculpture workshop, op. cit.*; P. ANDROUDIS, *Sur le fragment d' un relief, op. cit.* Citons aussi la dalle sculptée de l' église de la Vierge de Makrinitsa comportant l' inscription ΝΕΙΛΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ: ΚΑΙ ΚΤΗ/ΤΟ/ΡΟΣ/ ΔΕΥ/ΤΕ/ΡΟΥ. Cf. N. GIANNOPOULOS, «Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), p. 229; A. GRABAR, Sculptures byzantines, pl. CXXXIX d.; A. AVRAMEA – D. FEISSEL, *Inscriptions de Thessalie*, p. 378, pl. VIII, fig. 1.

10. Reliefs inédits.

dalle brisée du groupe (fig. 3) est de nos jours perdue. Son décor porte un décor inhabituel et énigmatique: une tête dragonale, accompagnée d' une main humaine (droite) qui semble être penchée de sa gueule béante[11]. L' animal iréel du fragment a sa gueule ouverte, les lèvres retroussées en arrière, sur des dents acérées menaçantes et la langue fourchue. Ses oreilles sont longues, pointues et les yeux se forment en amande. Les parties conservées du corps du dragon (tête, cou, ailes) sont soulignées par des lignes fines superposées, imitant d' écailles. Un petit bandeau sculpté sépare la tête du reste du cou, tandis que l' extrémité de l' aile tourne en petite volute[12]. Au-dessus de la tête du dragon et dans les écoinçons du décor on décrit deux fleurons, en forme des fleurs de lis. A noter aussi les restes pénibles d' une figure animalière sculptée juste au-dessous de la main. Il s' agit, sans doute, de la partie supérieure de la gueule béante d' une autre tête dragonale, ayant aussi les lèvres retroussées en arrière et la langue fourchue. A notre avis, cette seconde tête dragonale devrait appartenir à un autre dragon ou même à la queue de dragon, qu' elle pourrait aussi être terminée en tête dragonale[13]. Un examen attentif du décor des ces trois pièces répertoriées nous permettrait d' établir des rapprochements assez significatifs et établir une hypothèse sur le monument auquel ces plaques appartenaient.

Le premier et le mieux conservé des trois reliefs de notre groupe, celui en forme d' une flèche (fig. 1), est divisé en trois zones, dont deux superposées. La zone extérieure est une bordure en forme d' une chaîne de mailles. Comme on l' a déjà cité, la partie supérieure de la dalle correspond à un fronton triangulaire; elle a un décor avec des enroulements de feuillages qui s' arrête de façon «abrupte» chaque fois qu' il rencontre la bordure. Les rinceaux végétaux entrecroisés de la décoration font apparaître une petite croix. La zone inférieure est constituée par un carré bordé par une tresse en forme d' une chaîne de mailles ovales. Ses ornements composés d' élégantes feuilles reposent sur une construction géométrique. Les ornements, d' une grande finesse, forment des enroulements de

11. P. ANDROUDIS, *Sur le fragment d' un relief, op. cit.*

12. Cette particularité est aussi signalée dans les ailes des griffons des longs côtés du sarcophage d' Anna Maliassenè et dans les ailes d' un griffon du fragment d' un autre sarcophage identique à celui d' A. Maliassenè (Voir T. PAZARAS, *Συμπλήρωση της σαρκοφάγου*, pl. 5d).

13. *Ibidem*, p. 525. Cette formule du corps de dragon est présente dans des œuvres d' art islamique des XIIe-XIIIe siècles, surtout seldjoukide.

rinceaux qui s' écartent par endroits, pour imiter des fleurs et des motifs géométriques (rosace). Au centre de la rosace, quatre petits pétales, issus des rinceaux végétaux, sont disposés en croix.

T. Pazaras, après avoir réjeté l' opinion d' A. Grabar sur l' usage de la dalle comme petit côté d' un sarcophage[14], attribua les trois reliefs en question à un autre monument sculpté de l' époque byzantine tardive, probablement un ciborium ou un ambon[15]. L' ancienne opinion de G. Millet sur l' usage de la dalle en flèche sur le côté latéral du sarcophage de N. Maliassène, époux d' Anna[16], a été rejetée par T. Pazaras[17].

La dalle en flèche et le fragment de la deuxième dalle de notre groupe (fig. 2) nous rappellent d' autres sculptures byzantines inspirées par le style «oriental» (ou encore «seldjoukide») qui était très à la mode à l' époque. On pourrait les rapprocher à d' autres sculptures en champlevé, comme p.exemple celle du deuxième côté visible du ciborium de l' ambon byzantin de l' archevêque Grégoire (1317) autrefois placé dans la Cathédrale de Sainte-Sophie d' Ohrid (fig. 6a)[18]; aussi à des sculptures byzantines d' allure orientale, comme p. exemple à celle de la façade de l' église de Sainte-Sophie de Trébizonde (deuxième moitié du XIIIe s., fig. 6b)[19]. Quant à l' ambon d' Ohrid: «... *le deuxième côté visible du ciborium présente une grande composition unique faite de bandes plates qui s' entrecroisent, agrémentées de quelques fleurons et étoiles, le tout se détachant en clair sur le fond noir de mastic qui recouvre le reste de la dalle. La complexité géométrique de ceux-ci fait penser aux structures ornementales des arts arabes.*

14. A. GRABAR, *Sculptures byzantines*, p. 152.

15. T. PAZARAS, *Συμπλήρωση της σαρκοφάγου*, p. 356.

16. G. MILLET, *Sculptures byzantines de Démétrias*, p. 212, note 4. Sur le couvercle du sarcophage de N. Maliassenos voir A. ARVANITOPOULOS, «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910», *ΠΑΕ* (1910), p. 205 et suiv. et fig. 6; A. AVRAMEA- D. FEISSEL, *Inscriptions de Thessalie*, p. 377 et suiv., no 20, pl. VII, 2; T. PAZARAS, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες*, p. 40-41, no 47, pl. 35γ.

17. T. PAZARAS, *Συμπλήρωση της σαρκοφάγου*, p. 356, note 5.

18. A. GRABAR, *Sculptures byzantines*, p. 149-150 et pl. CXXXVI, no 156 a, T. PAZARAS, *Η γλυπτική στη Μακεδονία κατά την Παλαιολόγεια περίοδο*, p. 478-479, fig. 20-22.

19. T. TALBOT- RICE, «Analysis of the Decorations in the Seljukid Style», dans: *The Church of Haghia Sophia at Trebizond*, éd. Par D. Talbot- Rice, Edinburgh 1968, p. 55-82, cite dans P. ANDROUDIS, *Sur le fragment d' un relief*, p. 524 et fig. 4 dans la page 532.

Les étoiles qu' on y voit semblent suggérer la même origine ...»[20]. Malgré les influences orientales profanes, la forme de la dalle conservée dans l' église d' Episkopi, nous rappelle celle du dos d' âne des chaires épiscopales qui sont encore placées à l' intérieur de quelques églises de l' Italie du Sud (surtout en Apulie)[21].

Comme on l' a déjà mentionné, le décor de la dalle en pointe et du fragment de la première plaque brisée n' est pas dénué de toute surcharge d' ornements. Les reliefs sont très plats, sur un fond légèrement creusé, qui a dû être rempli de mastic ou même d' une autre substance colorée[22]. Un dessin très fin et soigné, gravé dans le marbre, définit le détail du décor (rinceaux, croix fleuronnées, constituées par quatre pétales, e.t.c.). Les arabesques du décor sont à rapprocher à ceux d' autres sculptures byzantines de Macédoine et de Thessalie attribuées par T. Pazaras au même atelier de sculpteurs[23]. Les comparaisons entre les motifs ornant les trois reliefs du même groupe d' Episkopi et ceux qui figurent sur les autres reliefs de cet «atelier», révèlent l' utilisation de modèles décoratifs et d' une technique en champlevé similaires.

Il y a une chose qui est redoutable dans le décor de la dalle en flèche d' Episkopi et des autres fragments du même groupe: c' est la vitalité du dessin où on reconnaît son traitement vigoureux. La végétation est trop omniprésente pour n' avoir été qu' une des solutions possibles. Elle suggère la vie, elle évoque une impression de croissance et de mouvement. La végétation (ou la nature) est à la

20. A. GRABAR, *Sculptures byzantines*, p. 150.

21. Voir plus bas, note 24.

22. Dans ce procédé, les contours des motifs se réservent sur un fond légèrement creusé et rempli d' un mastic sombre, sur lequel les sujets s' enlèvent en clair. La technique, la même que celle des émaux champlevés est considérée comme l' aboutissement de la tendance qui poussait la sculpture orientale à renoncer au modelage pour obtenir l' effet de relief et à lui substituer le contraste entre l' éclairage des motifs et celui du fond. Elle ne tient aucun comte du modelé et remplace la représentation des objets par celle de leur silhouette; elle traite l' ornement sculpté comme un motif de tapisserie. Absorption définitive de la technique de la sculpture par celle des tissus, la sculpture champlevée se maintint à Byzance jusqu' au XVe siècle (iconostase de l' église de Sainte-Théodora à Arta (attribuée au XIIe siècle), Catholicon du monastère athonite de Chelandariou (vers 1300), ambon autrefois placé dans la Cathédrale de Beroia, ambon autrefois placé dans la Cathédrale de Sainte-Sophie d' Ochrid, e.t.c.). Cf. M. ŠUPUT, *Vizantijski reljefi*, p. 36-44; T. PAZARAS, *Reliefs of a sculpture workshop, op. cit.*; *IDEM*, «Πρόταση αναπαράστασης του Αμβωνα της Παλαιάς Μητρόπολης στη Βέροια», *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Athènes 1994, t. I, p. 251-254 et t. II, pl. 136-147; *IDEM*, *Η γλυπτική στη Μακεδονία κατά την Παλαιολόγεια περίοδο*, p. 471-504.

23. T. PAZARAS, *Reliefs of a sculpture workshop, op. cit.*

fois le plus commun et le plus récalcitrant des intermédiaires. Comme dans d' autres sculptures et d' autres œuvres byzantines, elle transforme ce qu' elle touche en autre chose qu' elle-même ou que l' objet sur lequel elle se trouve. Elle conduit ailleurs et, pourtant, revient nous hanter comme une évocation de la vie, comme une force qui serait en mouvement, et qui, à l' instar de la vie, a un commencement et un fin. Sa présence est plutôt une évoquation du Paradis.

Si la dalle d' Episkopi constituait le dossier d' une chaire épiscopale, il s' agirait donc d' un des rares exemples - sinon le seul conservé - de chaires épiscopales de l' époque byzantine tardive en Grèce. Le deuxième des reliefs du même groupe (fig. 2) pourrait constituer l' un des petits côtés latéraux (à savoir les deux sous-bras) du siège. Les reliefs que nous attribuons à cette chaire épiscopale sont toutefois peu nombreux pour tenter une reconstitution complète de ce meuble liturgique.

Divers arguments, surtout au point de vue du décor, sollicitent en faveur d' une attribution de la chaire épiscopale d' Episkopi au XIIIe s. Des parallèles de la forme de son dossier en fronton triangulaire peuvent être signalées dans la forme du dossier de quelques trônes d' évêques en Italie méridionale. Sur ce point il est nécessaire de présenter, d' une façon plus analytique, tous ces chaires d' évêques des églises sud-italiennes (deuxième moitié du XIe- XIIIe siècle) avec leur dossier en flèche, afin qu' on puisse comparer la forme et le décor de leurs dossiers et leurs sous-bras, avec ceux du siège ecclésiastique d' Episkopi.

* * *

L' origine du trône (ou chaire) et son emplacement dans l' église doit être recherchée dans l' architecture de l' époque paléochrétienne[24]. D' abord le trône était un simple siège de bois mobile destiné à un personnage se détachant de la masse des fidèles, tant par sa position que par son rôle lors de l' acte de communion. Par la suite les emplacements affectés au trône ont été établis en

24. Dans la Bible le trône de Salomon a été décrit et interprété comme l' une des plus extraordinaires merveilles. Selon le texte biblique: «...*Le roi fit aussi un grand trône d' ivoire et le plaqua d' or raffiné. Ce trône avait six degrés, des têtes de taureaux en arrière et des bras de part et d' autre du siège; deux lions étaient debout près des bras et douze lions se tenaient de part et d' autre des six degrés. On n' a rien fait de semblable dans aucun royaume* ...».

fonction des cérémonies liturgiques de l' église[25].

Etant un élément obligatoire de l' espace intérieur de l' église, le trône a reçu une apparence solennelle, tant par sa position, que par sa conception. Son agencement était fonction de sa destination et de la personne de laquelle il était destiné. Les trônes épiscopaux qui nous sont parvenus et qui se trouvaient ordinairement, soit dans le fond de l' abside, soit auprès de la cuve baptismale, étaient des sièges très simples. Ces trônes étaient dépourvus de tout décor ou ornés de croix ou d' autres symboles chrétiens, courants à l' époque[26].

Le trône d' évêque englobe beaucoup de choses; il symbolise la manifestation universelle prise dans son épanouissement total, qui comporte l' équilibre et l' harmonie; il est le support de la manifestation glorieuse de Dieu, de la Miséricorde-Béatitude[27]. Il est aussi conçu comme une réduction de l' univers et se trouve souvent orné de toute une décoration qui évoque les éléments du cosmos. Il repose parfois sur des figures (surtout animalières) ou sur quatre colonnes, rappelant les quatre points cardinaux.

En Occident, les chaires épiscopales sont classées parmi les éléments les plus précieux du mobilier ecclésiastique. Outre la fameuse chaire archiépiscopale en ivoire de Maximien, (546-556, actuellement au Musée Archiépiscopal de Ravenne)[28] et le trône-reliquaire dit «Sedia di San Marco» (VIe s.)[29] on connaît d'

25. Voir D. PALLAS, «Αρχαιολογικά - Λειτουργικά (5. Ο επισκοπικός θρόνος κατά το πρώτον μέρος της λειτουργίας)», *ΕΕΒΣ* Κ΄ (1950), p. 290-295; *IDEM*, « Ο επισκοπικός έξω θρόνος και το ασπαστικόν των εκκλησιών », *ΕΕΒΣ* ΚΓ΄ (1953), p. 577-592.

26. Cf. les études d' A. Grabar: «Le trône des martyrs», «La Sedia di San Marco», «Trônes épiscopaux du XIe et XIIe siècle en Italie Méridionale» (parue pour la première fois dans Wallraf-Richartz Jahrbuch, XVI (1954), p. 7-52), «Trônes d' évêques en Espagne du Moyen Age» (= *L' art de la fin de l' antiquité et du Moyen Age*, Paris 1968, t. I, p. 340-401 et t. III, pl. 84-105).

27. J. CHEVALIER- A. GHEERBRANT, *Dictionnaire des symboles*, Paris ² 1982, p. 977.

28. Sur cette chaire voir G. BOVINI, *La Cattedra eburnea del Vescovo Massimiano di Ravenna*, Faenza 1957.

29. Ce trône, attribué à un atelier de sculpture de la Méditerranée orientale (Alexandrie ?) est d' albatre gris clair. Il a une hauteur totale de 1, 47 m., une hauteur du disque supérieur de 32 cm, une hauteur de siège de 33 cm, une largeur maximale de 55 cm et une profondeur maximale de 53 cm. Le trône, placé derrière l' autel majeur de la basilique de Saint- Marc de Venise, fut ensuite transféré, en 1534, dans son baptistère. De nos jours ce trône, qui ne paraît pas avoir été conçu pour être un trône épiscopal, est conservé dans le Trésor de la basilique (no 8). Comme l' a fait remarquer D. Alcouffe: «... *Les dimensions relativement réduites de son siège, qui ne permettraient pas à un personnage corpulant de s' y asseoir, feraient surtout penser à un trône symbolique, trône reliquaire, trône-lutrin sur lequel on plaçait le livre des Evangiles évoquant le trône vide de l' Hétimasie* ...». Cf. D.

autres chaires postérieures, parvenues en bon état de conservation. Citons à titre d' exemple la chaire épiscopale (XIe s.) en marbre dans la Cathédrale (Sant Pere de Galligans, XIIe s.) de Gérona en Espagne (la première église qui existait à sa place fut consacrée en 1038)[30], ainsi que celle de la Cathédrale de Notre-Dame-des-Doms d' Avignon (France), œuvre en marbre blanc, attribuée à la fin du XIIe s.[31].

Comme on l' a indiqué plus haut, la même forme du dossier en pointe de la chaire d' église d' Episkopi présentent quelques sièges luxueux qui se retrouvent dans des églises de l' Italie du Sud. Ces trônes des grandes églises apuliennes (Monte Sant' Angelo, Canosa, Bari) et des églises de la région de Naples (Calvi et Montevergine) sont déjà présentés surtout par André Grabar[32] et Josef Deér[33].

Parmi les plus anciens trônes de ce genre, on peut compter celui de Monte Gargano (Monte Sant' Angelo, fig. 7), dont l' inscription latine SUME LEONI évoque le nom (Léon) de l' archevêque de Siponto et Monte Gargano (1054-1053)[34]. Comme l' a déjà remarqué A. Grabar: « ... *Certaines caractéristiques communes à la plupart des trônes que nous étudierons apparaissent avec le trône de Monte Gargano: siège bas, et par contre dossier et sous-bras élevés; dossier en pignon; meuble formé par des cadres verticaux et horizontaux massifs et des éléments de remplissage plus minces; pommes au sommet des montants aux quatre angles du siège* ... »[35].

On connaît aussi le trône d' Urso, archevêque de Bari et Canosa (1078-1089), conservé au fond de l' abside de la Cathédrale de Canosa (fig. 8)[36]. Le meuble qui

ALCOUFFE, «La glyptique antique, byzantine et occidentale», *Le Trésor de Saint-Marc de Venise* (Catalogue de l' Exposition organisée au Musée du Louvre et au Grand Palais, Paris 1984), p. 98-105, avec la bibliographie relative antérieure.

30. Cf. dessin de la chaire dans H. LOSOWSKA, «Le Moyen Age roman et le début de l' art gothique», dans *Le Monde Chrétien*, Fribourg 1982, p. 358 (no 476).

31. *Ibidem*, p. 358 (no 477).

32. A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 365-392.

33. J. DÉER, *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*, Cambridge, Massachusetts 1959, p. 113-116, pl. 180-187.

34. A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 366-367 et t. III, pl. 90; J. DEER, *The Dynastic Porphyry Tombs*, p. 115-116, pl. 187.

35. A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 366.

36. Sur ce trône voir A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, surtout p. 366-367 et t. III, pl. 91 a-b; T. GARTON, « Islamic elements in early Romanesque sculpture in Apulia », dans *Art and Archaeology Research Papers*, no 4 (Décembre 1973), p. 103 et 107, notes 25-29.

rappelle celui de Monte Sant' Angelo, a un dossier triangulaire, des sous-bras très élevés, une traverse qui se termine par deux masques de lions[37]. Cette chaire archiépiscopale, qui porte deux inscriptions gravées[38] présente une particularité. Le siège, placé très haut au-dessus des supports, il se forma une «façade» rectangulaire au devant du trône[39].

Pourtant, le plus fameux de ces trônes ecclésiastiques en marbre est celui de l' abbé Hélie (1098-1105), placé dans la Cathédrale de San Nicola à Bari (fig. 9)[40]. Il s' agit d' une œuvre sculptée en bas-relief et en champlevé (sur un fond évidé rempli d' une substance colorée en noire, dont de petites traces sont encore visibles). Le trône présente une particularité, car il est supporté par trois atlantes en relief, le tout taillé dans un seul bloc de marbre. Devant ce siège se trouve un tabouret en marbre (contemporain du siège ?), porté par deux lions couchés[41]. Selon les dernières suggestions des spécialistes, ce meuble daterait du troisième quart du XIIe s.[42].

La chaire épiscopale en marbre de la Cathédrale de Calvi (près de Capoue, dans la région de Naples) se repose sur des éléphants[43]. Selon A. Grabar, sa date ne saurait être avancée bien au-delà du milieu du XIIe s.[44]. Une autre chaire du même type se trouve dans l' église- de date récente- du couvent de Montevergine (fig. 10). Ce trône, un meuble en bois finement sculpté[45] qui, contrairement aux autres chaires épiscopales, il est encadré de deux sièges autres sièges symmétriques, mais

37. Quant à la chaire archiépiscopale de Canosa, le motif des masques se répète sur la deuxième traverse qui se trouve à l' arrière de la première. Cf. A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, surtout p. 367.

38. La première inscription portée sur le sous-bras droit du meuble se réfère à l' archevêque et à l' artisan-auteur du trône: URSO PROCEPTOR, ROMUALDUS AD HEC FUIT ACTOR.

39. A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 367.

40. E. BERTAUX, *L' Art dans l' Italie Méridionale*, Paris 1904, p. 445 et suiv.; W. WACKERNAGEL, *Die Plastik des XI. und XII. Jahrhunderts in Apulien*, Leipzig 1911, p. 40 et suiv.; J. DÉER, *The Dynastic Porphyry Tombs*, p. 114-115, note 40; A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 367-370 et t. III, pl. 92-93.

41. Voir X. BARRAL I ALTET, « Romanesque Art (1000-1200) », dans *Sculpture from Antiquity to the Present day*, Köln 2002, p. 316-317.

42. *Ibidem*, p. 316.

43. Sur ce trône voir A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 369 -371 et t. III, pl. 91 c.

44. *Ibidem*, t. I, p. 372 et p. p. 369, où l' auteur rejète l' ancienne opinion d' Emile Bertaux sur l' attribution du trône au XIIIe s.

45. *Ibidem*, t. I, p. 370-372, 381, 387-388 et t. III, pl. 94a, 95 a-b, 207 b.

dont les dossiers seuls sont anciens[46]. Quelques éléments de son décor (p.exemple les deux félins enchaînés) sont: «... *des repliques directes d' images musulmanes du même genre...* »[47]. Il s' agit du trône où l' influence de l' art islamique est la plus forte et ses manifestations les plus variées, du trône qui est aussi le plus tardif (XIIIe s.). A la difference des autres sièges d' Italie méridionale, qui étaient, dès leur origine des meubles ecclésiastiques, le siège de Montevergine a pu servir d' abord dans une deumeure princière. En témoignent les reliefs de son dossier qui s' apparentent directement aux thèmes iconographiques présents sur les œuvres de l' art du palais (p.exemple sur les oliphants)[48].

Notons aussi l' existence de deux supports de trône (figures humaines) en provenance de la Cathédrale de Taranto, actuellement dans la cour du palais épiscopal de la même ville[49] et de deux têtes de griffons et une partie d' une aile, découverts dans la Cathédrale de Trani qui, selon S. Schwedhelm, proviendraient d' un trône[50]. Nous connaissons aussi un support de trône en marbre (deuxième quart du XIe s.), en provenance de l' église apulienne de Santa Maria à Siponto[51] et un autre relief du même trône, actuellement à Berlin (Staatliche Museen)[52]. Ce support est probablement contemporain aux fragments d' un ambon ou ciborium qui a été aussi découvert dans la même église et qui porte une inscription de 1039[53].

Il est important de noter que la sculpture de la deuxième moitié du XIIe s. en Italie reste en marge des concepts de la première sculpture gothique de l' Europe septentrionale. Dès la deuxième moitié du XIe s. en Apulie on imitait les œuvres sculptées antiques, avec des influences des œuvres d' art islamique[54]. Les mêmes goûts artistiques pour des formes et le style du décor marqueraient les œuvres les plus connues de la sculpture en marbre plus tardive du XIIe et du XIIIe s. des rois

46. *Ibidem*, t. I, p. 370.

47. *Ibidem*, t. I, p. 381 et 387.

48. *Ibidem*, t. I, p. 387.

49. T. GARTON, *Islamic elements*, p. 109, note 30.

50. S. SCHWEDHELM, *Die Kathedrale S. Nicola Pellegrino in Trani und ihre Vorgängerkirchen*, Thèse de Doctorat, Tübingen 1972, p. 210, cité par Tessa Garton (op. cit., p. 109, note 30).

51. Dimensions 80 X 90 X 18 cm. Cf. T. GARTON, *Islamic elements*, p. 103, pl. Id.

52. Voir W. WACKERNAGEL, *Die Plastik*, p. 4, 8, 12; W.F. VOLBACH, *Staatliche Museen zu Berlin; Bildwerke des K. F. Museums Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz*, Berlin 1930.

53. W. WACKERNAGEL, *Die Plastik*, p. 4-9; T. GARTON, *Islamic elements*, p. 109, note 24.

54. A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 387; T. GARTON, *Islamic elements*, p. 106.

Normands.

Selon A. Grabar, dont nous partageons l' opinion: «... *Les sièges épiscopaux de l' Italie méridionale auraient pris l' aspect de trônes princiers, pour manifester les droits temporels des évêques; ils devaient leurs formes à l' art somptuaire des résidences princières, où se croisaient les traditions classiques et orientales...*»[55].

Ainsi, de trônes (loges des sièges)[56] avec leur dossier en forme d' une flèche s' observent également en Sicile Normande, mais à la difference de l' Apulie, ils sont de trônes princiers. A titre d' exemple mentionnons la loge du siège royal à l' intérieur de la célèbre Cappella Palatina dans le palais des Normands de Palerme (fig. 11). Sur le mur en face de l' abside centrale de la Cappella Palatina, surélevé de cinq marches, il y a le trône royal (loge de siège) avec de chaque coté deux transennes ornées de mosaïques. Son dossier en flèche de marbre est divisé en carrés avec des incrustations de mosaïque (opus saracenum)[57]. La même forme du dossier en pointe présente aussi l' élégante loge royale de la Cathédrale de Monreale[58], qui daterait du temps de Guillaume II (1166-1189)[59]. Ces trônes siciliens sont les reproductions -à une autre échelle- des formes (et partiellement du décor) des chaires épiscopales de Monte Sant' Angelo, de Bari, de Canosa. Ils présentent un dossier haut avec fronton, leurs sous-bras en forme de parapets latéraux. De plus, ils ont des balustres couronnées de pommes aux extrémités des parapets[60] et des zodia symétriques[61]. Comme l' a démontré A. Grabar, les deux

55. A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 387 et 392. Cf. aussi J. DÉER, *The Dynastic Porphyry Tombs*, p. 113.

56. Comme l' a déjà noté A. Grabar (*Trônes épiscopaux*, t. I, p. 387), ces trônes installés dans les palais devaient être en bois et c' est la raison pour laquelle ils ne sont plus conservés. Selon le même chercheur, il est probable que le trône épiscopal (en bois) de Montevergine ait été placée d' abord dans une résidence princière (cf. Ibidem, p. 387-388).

57. Cf. O. DEMUS, *The Mosaics of Norman Sicily*, London 1950, p. 46, note 200; p. 52, 58 (qui attribue ce trône à l' époque de Guillaume II (1166- 1189), ou son successeur); J. DÉER, *The Dynastic Porphyry Tombs*, p. 37, note 62 et p. 55, note 44 et pl. 12; A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 388.

58. Voir photographie de la loge dans J. DÉER, *The Dynastic Porphyry Tombs*, pl. 11 et A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. III, pl. 100 b.

59. J. DÉER, *The Dynastic Porphyry Tombs*, p. 37- 38. Sur la datation de ce trône voir O. DEMUS, *The Mosaics of Norman Sicily*, p. 188 et 191, note 16.

60. A la Capella Palatina ces pommes sont imitées par des mosaïques incrustées dans le marbre.

61. Deux lions à Cappella Palatina et Monreale et deux griffons (à Monreale).

trônes (stalles) à Cappella Palatina et à Monreale s' apparentent étroitement aux trônes épiscopaux et « ... *permettent ainsi d' en mieux imaginer les prototypes, dans les palais...* »[62]. A. Grabar se réfère aussi à un relief sur deux chapiteaux jumelés du cloître de Monreale, où figure un prince assis sur un trône présentant une forme identique à celle que nous étudions[63].

De vestiges d' autres trônes siciliens (deux têtes de lions en porphyre) se trouvent aussi dans la collection de Dumbarton Oaks[64].

Nous connaissons aussi quelques trônes épiscopaux italiens, dont leur dossier ne forme pas de fronton. Il s' agit de la chaire épiscopale dans la Cathédrale d' Anagni (dont l' auteur fut Vassalletto), ainsi que du trône de Pape ou d' évêque dans l' église de Santa Maria in Cosmedin (Rome), offert par Cameranius Alfanus (mort après 1123)[65].

La forme des sculptures en pointe n' est pas inconnue dans les sculptures romanes et gothiques de la France médiévale (p. exemple au Nord du pays, dans les dalles des écoinçons des grandes arcades de la nef de la Cathédrale de Bayeux, vers 1150)[66]. On la retrouve aussi dans quelques objets de l'orfèvrerie des XIIe-XIVe siècles, comme dans une châsse en cuivre doré avec des cabochons et des médaillons émaillés (vers 1220) conservé à Bellac, France (fig. 10)[67]. La forme de flèche se retrouve aussi dans d' autres œuvres de l' art gothique du XIIIe- XIVe s. (p. exemple dans les grandes icônes en bois en Italie)[68].

* * *

62. A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 388.

63. *Ibidem*, t. I, p. 388 et t. III, pl. 100 a. A. Grabar a signalé (p. 388) le même genre de siege d' apparat dans une miniature du XIIIe s. qui accompagne le panégyrique de la marquise de Tuscie, Mathilde, par un moine originaire d' Apulie, Donizio de Canosa (manuscrit conservé dans la Bibliothèque Vaticane). Dans cette miniature la marquise est assise sur un fauteuil qui a un dossier haut avec fronton triangulaire et des montants ou balustres terminant par des fleurons.

64. Cf. J. DÉER, *The Dynastic Porphyry Tombs*, p. 102-116, pl. 162-169 et 171.

65. *Ibidem*, p. 113 et pl. 185-186.

66. On les retrouve dans les pièces sculptées, qui forment les détails du décor des écoinçons des grandes arcatures de la nef de la Cathédrale de Bayeux (vers 1150).

67. Hauteur de l' objet: 19, 5 cm.

68. Icônes de la «Madonna Rucellai» de Duccio (1285), icône de «Maestà de Santa Trinita» de Cimabue (1280-1290), de la Vierge trônée avec des anges et les saints Francis et Dominique peinte par le même artiste (1290-1310), de «Ognissanti Madonna» de Giotto (1306-1310), qui sont conservées dans le Musée d' Uffizi en Florence. Cf. *Italian Painting. The Uffizi, Florence*, éd. A. Petrioli Tofani, Köln 2000, p. 70-78 et 104-106.

On a vu que les ornements des trônes de Monte Sant' Angelo, de Canosa, de Bari et de Montevergine (tresses et nœuds, étoiles, monstres antithétiques, animaux dans des losanges, palmettes ornant le corps des éléfants de Canosa) témoignent d' une influence directe et parfois indirecte des œuvres d' art islamique de l' époque. Comme l' a remarqué A. Grabar: « ... *Le style et la technique (motifs plats sur fond creusé et généralement rempli de mastic) de ses sculptures ornementales ne laisse aucun doute à cet égard* ...»[69].

La chaîne en mailles ovales qui suit la bordure des trois reliefs que nous attribuons au même monument byzantin, c' est- à- dire la chaire d' Episkopi, est un ornement particulier, d' origine occidentale, peu fréquenté en territoire grec. On a signalé de variantes de cet ornement dans quelques reliefs de fabrication ou d' inspiration occidentale. Citons à titre d' exemple sa présence dans le décor du proskynétarion de l' église de Saint-Georges dans le château-fort de Géraki, dans la Morée méridionale. Cette construction en marbre local, dont la partie supérieure a la forme d' une flèche, est-à- peu près contemporain aux trois reliefs de la chaire d' Episkopi[70]. Le même type de chaîne en mailles ovales apparaît aussi dans le décor des reliefs occidentaux postérieurs, surtout à Rhodes[71].

69. A. GRABAR, *Trônes épiscopaux*, t. I, p. 381.

70. Sur ce proskynétarion voir A. WACE, «Laconia. Frankish Sculptures at Parori and Geraki», *Annual of the British School at Athens* (*BSA*) 11 (1904-1905), p. 144 (fig. 4); R. TRAQUAIR, «Laconia. The Medieval Fortresses», BSA 12 (1905-1906), pl. 4; A. BON, *La Morée Franque. Recherches Historiques, Topographiques et Archéologiques sur la Principauté d' Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969, pl. 157d; *IDEM*, «Pierres Inscrites ou Armoiriées de la Morée Franque», *ΔΧΑΕ*, pér. Δ΄ (1964-1965), pl. 28a; B. KITSIKI- PANAGOPOULOS, *Cisternian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Chicago-London 1979, p. 152; N. MOUTSOPOULOS- DIMITROKALLIS, *Η Ελληνική Ημισέληνος*, Athènes 1988, p. 30, fig. 21-23; C. BOURAS, «The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth-Century Byzantine Architecture», *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington 2001, p. 251 (fig. 7); G. DIMITROKALLIS, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του Κάστρου*, Athènes 2001, p. 74-83.

71. Citons à titre d' exemple sa présence dans le décor de l' encadrement des portes de quelques bâtiments de la période des Hospitaliers de l' Ordre de Saint-Jean dans la ville médiévale de Rhodes (Nouvel Hôpital des Chevaliers, 1440-1489, cf. E. KOLLIAS, *Οι Ιππότες της Ρόδου. Το Παλάτι και η Πόλη*, Athènes 1994, p. 120-126; *IDEM*, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Athènes 1994, p. 24 et 97). Le même ornement fait partie du décor des encadrements des reliefs et des blasons de l' Ordre, encastrées dans les tours et les murailles de la ville (E. KOLLIAS, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, p. 86, fig. 39 (relief de saint Théodore) et p. 132-133, fig. 72 (encadrement du relief de saint Georges terrasant le dragon, 1421-1431. Sur ce dernier relief cf. aussi

Notons aussi que la bordure du dossier de la chaire d' Episkopi et son décor sont très proches à ceux du dossier du trône d' évêque de l' église de Monte Sant' Angelo (fig. 7).

Les images sculptées ornaient les deux petites dalles du notre groupe qui constituaient les sous-bras de la chaire ecclésiastique d' Episkopi. A l' extérieur, comme sur les trônes sud-italiens de Monte Sant' Angelo et de Montevergine, ce ne sont que des ornements géométriques et végétaux qui ornent les sous-bras. Le décor du fragment de la dalle avec la tête de dragon et la main (qui probablement constituait le sous-bras de droite de la chaire d' Episkopi) est sans doute d' un symbolisme particulier[72].

Quant au trône d' Episkopi, il paraît peu probable qu' il s' agisse d' un meuble civil, un siège d' apparat, insigne du pouvoir du seigneur grec local (dans ce cas de N. Maliassenos ?).

Il paraît que que le siège d' Episkopi ait été, dès son origine, un meuble ecclésiastique et non pas un trône destiné à l' usage d' un prince ou un noble de l' aristocratie locale de la Thessalie orientale. En témoignent les reliefs de son dossier et des deux autres fragments (fig. 2 et 3) qui ne s' apparentent pas aux thèmes iconographiques qui figurent sur les œuvres de l' art royal de l' époque. Au contraire, les éléments des trois reliefs de notre groupe sont empruntés surtout au répertoire végétal.

Peut-être ce trône était-il celui utilisé dans l' église d' Episkopi lors des cérémonies liturgiques, soit par le donateur lui- même, en tant que bienfaiteur et protecteur de l' église, soit par l' évêque de Démétrias, auquel le donateur local aurait pu l' offrir. Si la datation que nous proposons pour la chaire épiscopale est correcte (aux environs du dernier quart du XIIIe s., à savoir autour de l' an 1275), on pourrait alors attribuer sa construction à l' époque de Michel Panaretos, évêque de Démétrias, c' est-à- dire entre 1271 et 1280[73].

A. GABRIEL, *La Cité de Rhodes*, t. I, Paris 1921, pl. XXVIII, 1)). On le retrouve aussi dans le décor des maisons postérieures (XVIIe s.) de Lindos (M. ARFARAS, *T' αρχοντικά της Λίνδου και η λαογραφία τους*, Αθήνα ² 1978. Cf. dessin de la façade de la maison de Papaconstantis (1622) dans M. MARIA, *Θύρες και θυρώματα της Ρόδου στο πέρασμα των αιώνων*, Rhodes 2002, p. 152-155).

72. P. ANDROUDIS, *Sur le fragment d' un relief, op. cit.*

73. Sur Michel Panaretos, évêque de Démétrias, voir *PLP* 9 (Wien 1989), no 21650. Sur la métropole de Larissa et ses évêchés suffragantes (dans la plupart des notices, Démétrias est omise juste après Larissa) voir N. GIANNOPOULOS, «Επισκοπικοί Κατάλογοι Θεσσαλίας», *Επετηρίς Φιλολο-*

L' emplacement initial de la chaire épiscopale byzantine d' Episkopi reste inconnu, de même que la forme et ses dimensions exactes.

* * *

La remarquable exécution des trois reliefs en champlevé d' Episkopi dont nous attribuons à une chaire épiscopale, invite à s' interroger sur leur origine. Comme on l' a déjà remarqué ailleurs, l' origine des reliefs en champlevé d' Episkopi et de Makrinitsa (églises de la Vierge et de Saint- Athanase) pourrait être recherchée dans le domaine de l' entourage artistique des grandes familles grecques locales de l' époque[74]. La datation de la pièce en pointe repose sur l' hypothèse, probablement correcte, qu' elle est influencée par les techniques et motifs décoratifs de la sculpture sur marbre élaborés vers le quatrième quart du XIIIe s. en Thessalie orientale[75]. L' ornement naturel sur les trois reliefs de la chaire d' Episkopi conduit ailleurs qu' à lui-même; il assure la médiation entre les sculptures et le spectateur, entre la chaire et l' objet qui en fait usage.

Il nous semble que le sculpteur de la dalle en flèche (dossier du trône) et des autres dalles (sous-bras du siège) ait été inspiré surtout par le répertoire «d' allure islamique» de l' époque, dont il devrait être familier. D' ailleurs, au Mont Pélion, les formes et les thèmes décoratifs élaborés par les tailleurs de marbre au cours de la deuxième moitié du XIIIe s., se réfèrent souvent aux réalisations des arts du monde musulman de l' époque (arts somptuaires, ivoires, tissus, orfèvrerie)[76]. Celles-ci qui affluaient en grand nombre vers les ports grecs et occidentaux, inspiraient avec plus ou moins de succès le décor des productions locales des sculptures.

L' examen du riche matériel sculpté déposé aux églises du Mont Pélion et en particulier des trois reliefs d' Episkopi que nous attribuons à une chaire épiscopale, fait donc ressortir une triple appartenance culturelle. D' abord

γικού Συλλόγου Παρνασσός, 10e année (Athènes 1914), p. 252-312 et 11e année (1915), p. 172-224; *IDEM*, «Επισκοπικοί κατάλογοι Θεσσαλίας. Διορθώσεις και Προσθήκαι», dans *Θεολογία* 11 (Athènes, 1933), p. 323-342, 12 (1934), p. 125-141, 13 (1935), p. 22-36, 14 (1936), p. 137-152; J. DARROUZES, *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981.

74. P. ANDROUDIS, *Sur le fragment d' un relief*, p. 530.

75. Voir supra, note 1 de notre article.

76. P. ANDROUDIS, *Sur le fragment d' un relief*, p. 530.

mouvance grecque locale, qui s' explique par la provenance du marbre (carrières de Pélion) et son mode de traitement, ensuite mouvance «orientale» ou «proche-orientale», se manifestant dans la choix, la schématisation des motifs et l' usage de la technique du champlevé et finalement mouvance «occidentale» (Sud-italienne?), se manifestant dans l' emploi de certaines formes curieuses des reliefs (dalle en flèche) et certains motifs ornementaux de l' art occidental de l' époque (chaîne en mailles ovales qui suit les bords des trois plaques de la chaire d' Episkopi).

Malgré la présence des reliefs «orientalisants» au Mont Pélion, ces quelques exemples ne permettent pas de réperer les grandes lignes d' une production éparpillée. Par conséquent, l' existence de tels reliefs dans le territoire thessalien au XIIIe s., reflète l' éclectisme de la culture artistique de la région, ouverte aux influences diverses. Tel est le cas de la chaire ecclésiastique de l' église d' Episkopi.

ΕΙΚΟΝΕΣ

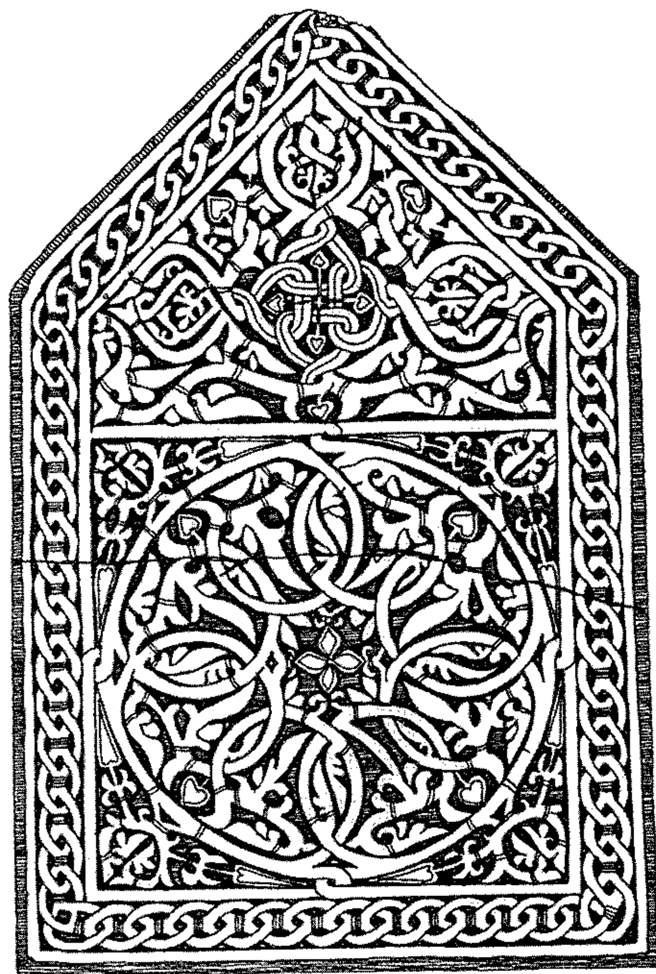

Fig. 1: La dalle en forme d' un dos d' âne de l' église d' Episkopi.

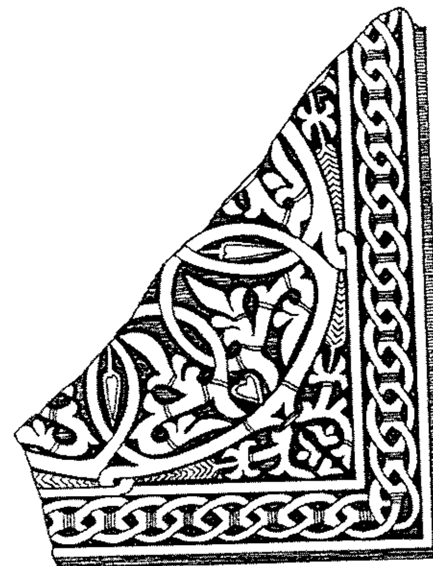

Fig. 2: Dalle brisée d' Episkopi, appartenant au même groupe que la dalle de la fig. 1.

Fig. 3: Fragment de dalle d' Episkopi avec une tête dragonale

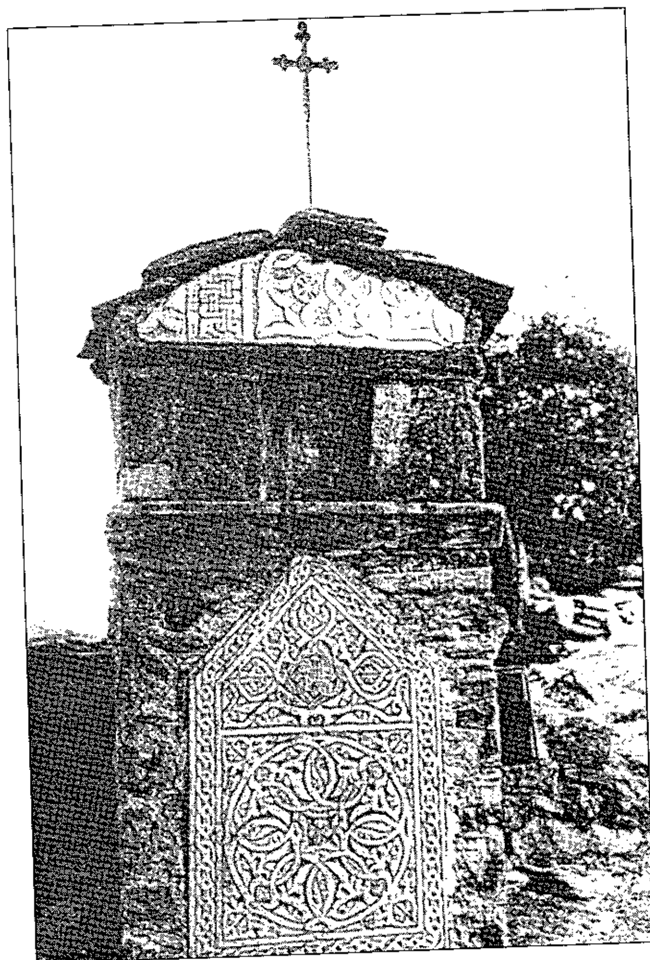

Fig. 4: La dalle de la fig. 1 jadis au proskynétarion d' Episkopi (D. Sisilianos, 1939).

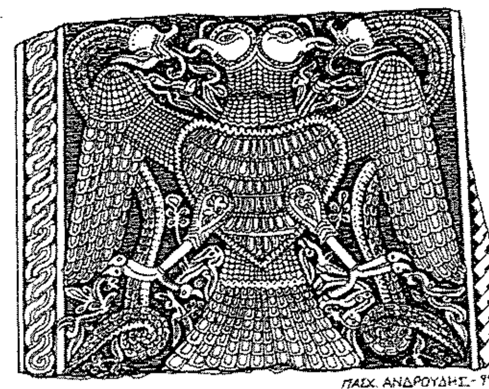
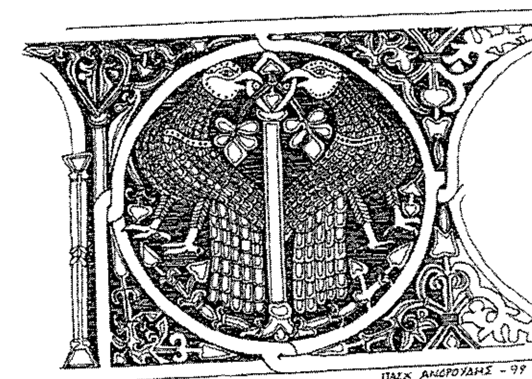

Fig. 5: Fragments des sculptures attribuées au sarcophage d' A. Maliassenè

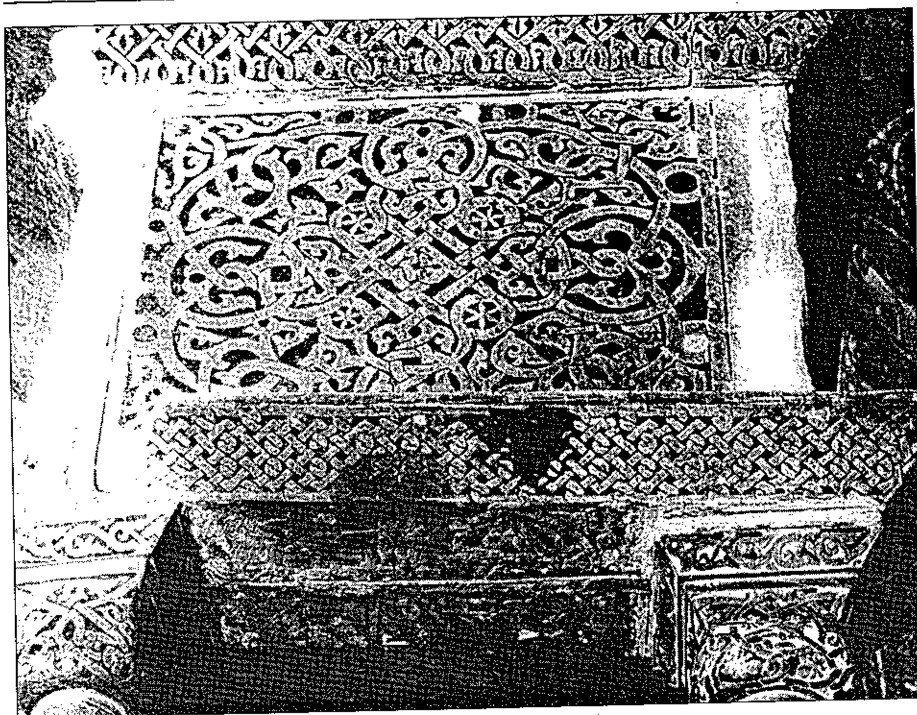

Fig. 6a: Ciborium de l' ambon byzantin de la Cathédrale de Sainte-Sophie d' Ohrid

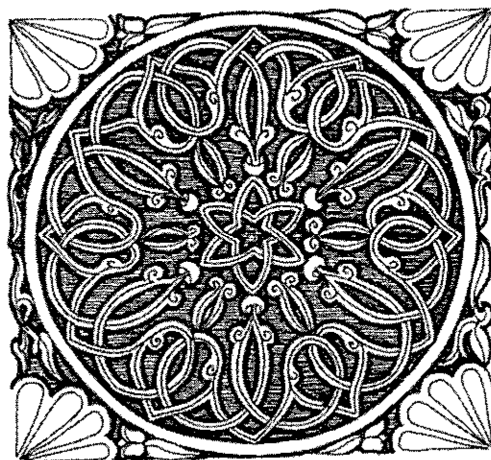

Fig. 6b: Sculpture de la façade de l' église de Sainte-Sophie à Trébizonde

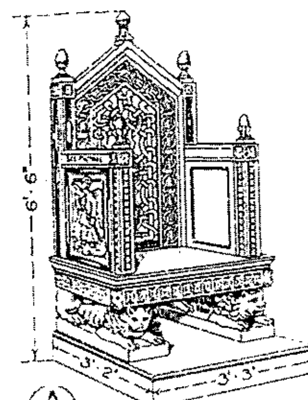

Fig. 7: Trône épiscopal de Monte Sant' Angelo en Apulie (dessin de B. Fletcher)

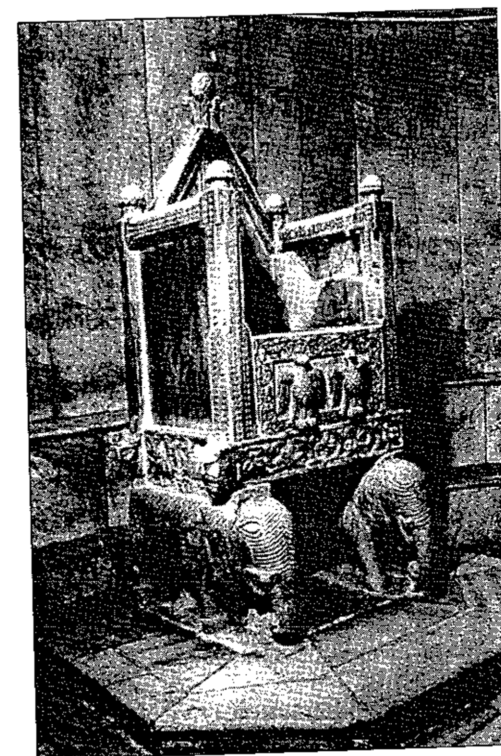

Fig: 8: Trône de l' archevêque Urso (1078- 1089, Cathédrale de Canosa, Apulie)

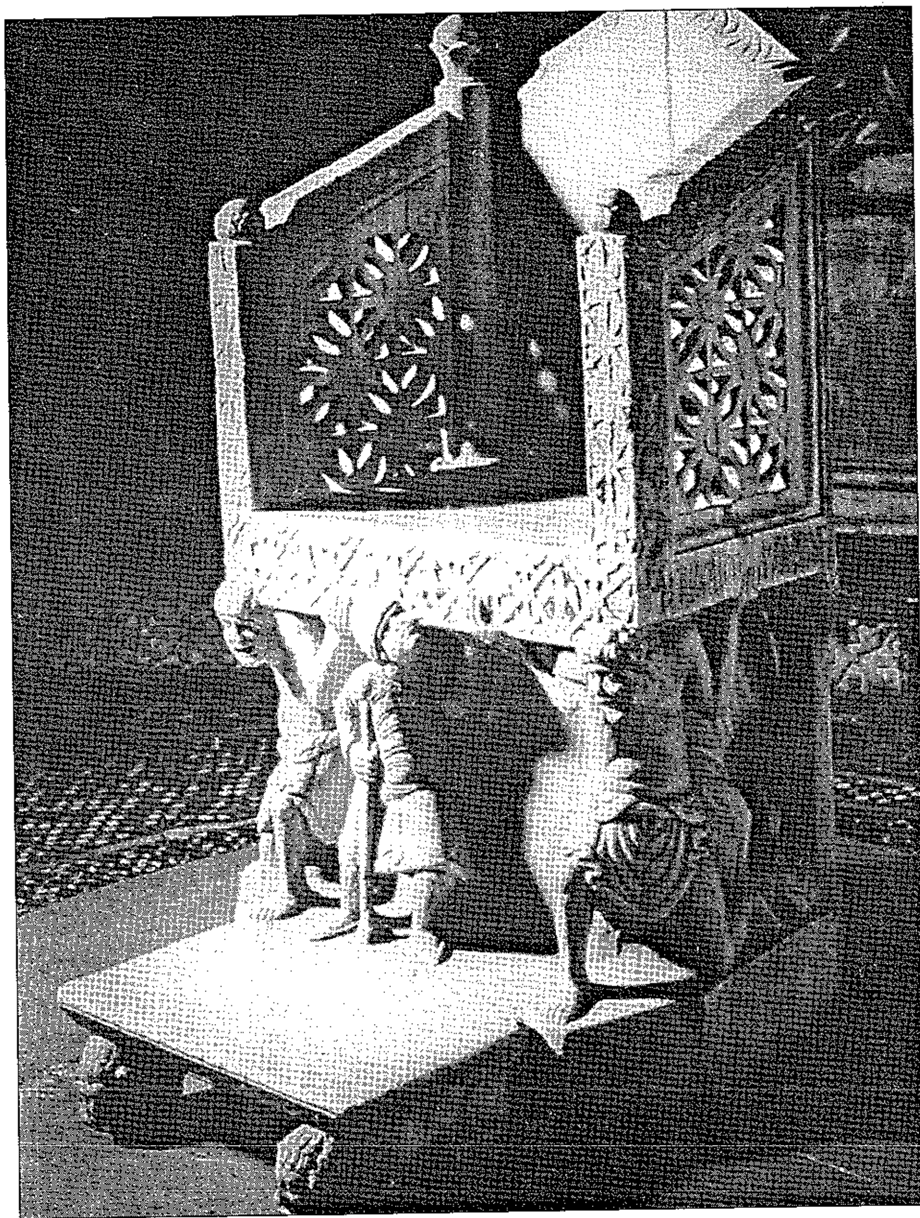

Fig. 9: Trône épiscopal de San Nicola à Bari (Apulie, fin du XIe- XIIe s.)

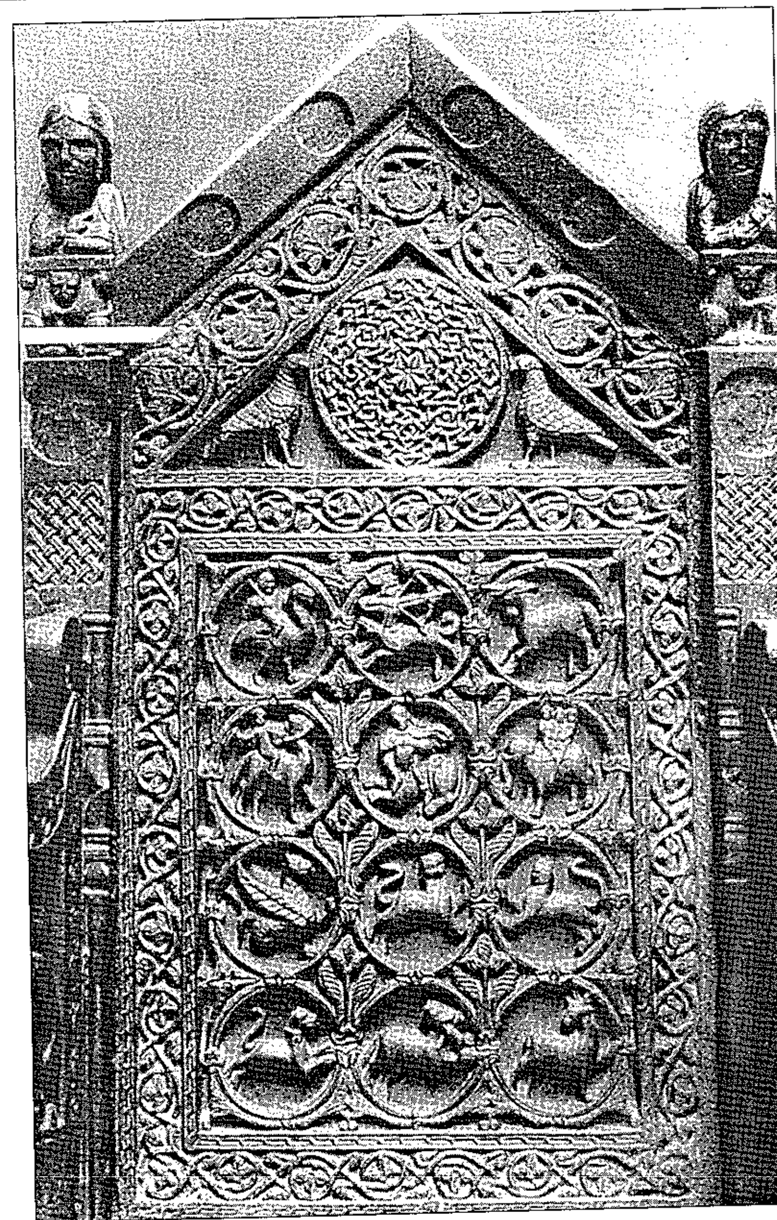

Fig. 10: Trône en bois de Montevergine (region de Naples, XIIIe s.)

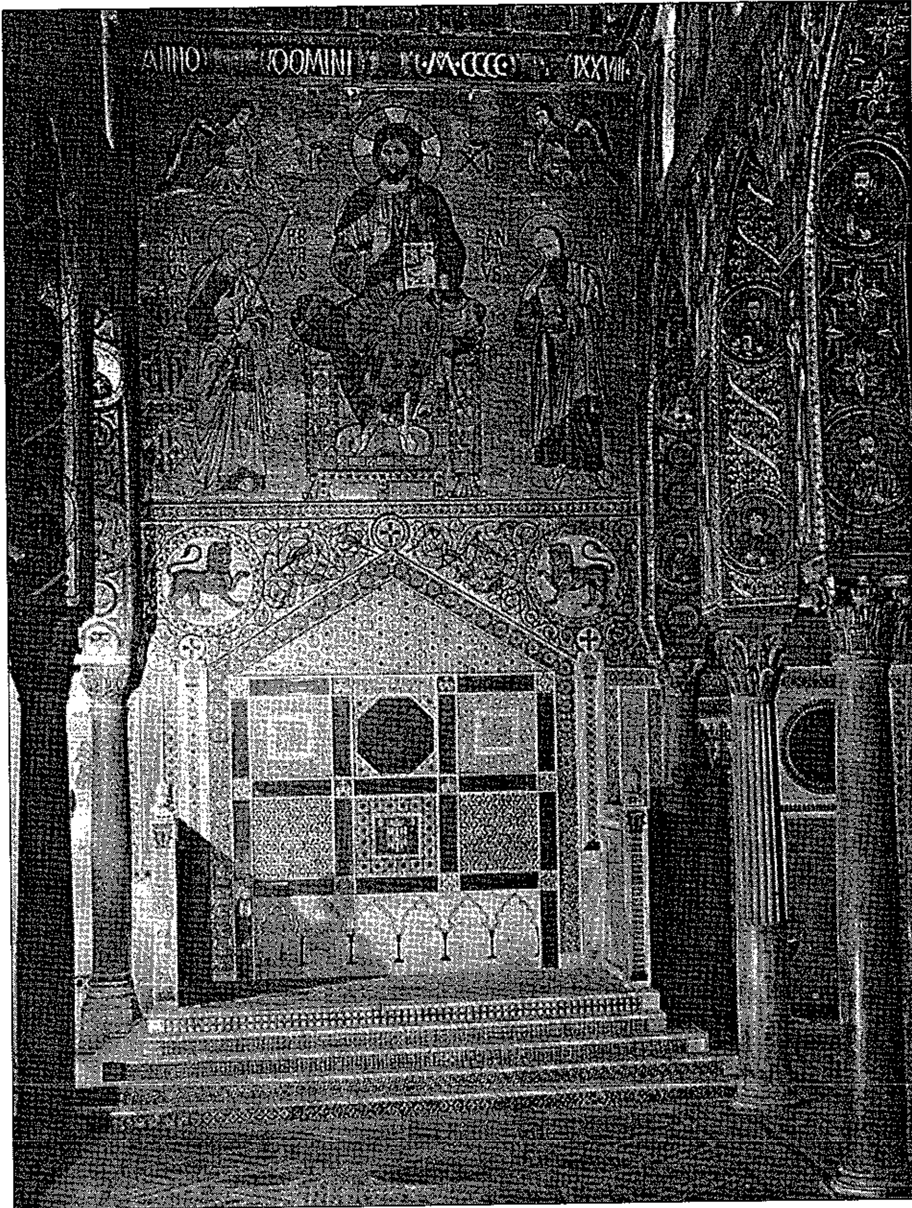

Fig. 11: Loge du siège royal dans la Cappella Palatina de Palerme (XIIe s.)

Thekla Sansaridou-Hendrickx

The World View of the Anonymous Author of the Chronicle of the Tocco: Social Aspects of his Ideational System of Thought[1]

1. The Chronicle of the Tocco

Edited by G. Schirò[2] the anonymous *Chronicle of the Tocco* is an epic family chronicle written in 3923 "political verses". It starts with the death of Leonardo I Tocco (ca 1375)[3] and ends with the beginning of the war between Carlo I Tocco and the two Palaiologoi despots of the Byzantine Peloponnesos, Theodoros II and Constantinos XI, in 1422[4]. Besides the history of the Tocco family and the deeds of Carlo I Tocco, this chronicle describes the events which took place in the islands of Zakynthos (Zante) Leukas, Cephalonia (Cephallenia), Ithaca and in Western Greece during the years 1375-1422[5]. The text provides a great deal of factual information with regard to the political, economic, cultural and social life in the Epirote cities of Arta and Ioannina[6].

1. This study results from my Ph. D. thesis (*The World View of the Anonymous Author of the Greek Chronicle of the Tocco*, Rand Afrikaans University, Johannesburg, 2000), written under promotership of Prof. F. Bredenkamp, whom I wish to thank for his advise and assistance. I also thank Prof. A. Savvides, Prof. T. Loungis and my husband, Prof. B. Hendrickx. Other parts of my thesis will be published in different periodicals (among others *Ελληνικά, Ekklesiastikos Pharos, Acta Patristica et Byzantiaka)*. – See also part published under the title: "The World View of the Anonymous Author of the Chronicle of the Tocco: The antagonists as groups" *Βυζαντιακά* 21 (2001), 193-242.

2. G. Schirò (ed.), *Chronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo, Prolegomeni, testo critico e traduzione*. Accademia Nationale dei Lincei (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, X). Rome, 1975.

3. For the problems of the exact chronology, see Schirò (ed.), *Chronaca dei Tocco*, pp. 25-26. Cf. H.- G. Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας* (translated by Niki Eideneier), Athens, 1988, p. 253; Elizabeth Zachariadou, "Οι χίλιοι στίχοι στην αρχή του Χρονικού των Τόκκο", *Epeirotica Chronica* 25 (1983), pp. 158-181.

4. The reason for the conflicts was the occupation of Clarentsa which fell into the hands of the Byzantines in 1426; D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, vol. 1 (Athens 1953) and 2 (Paris 1932) (2nd ed., London 1975), vol. 2, pp. 144-145. On the despot, Theodoros II (1408-1443), and the last Byzantine emperor, Constantinos XI Palaiologos (1449-53), see D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*. London 1972, pp. 357-365, 390ff.

5. *The Chronicle of Ioannina*, which is written in erudite Greek, is dated to the same period: L.Vranousis, "Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδην επιτομήν", *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), 57-115, pp. 57-66.

6. For a recent evaluation of the *Chronicle of the Tocco*, see E. Zachariadou, "Το Χρονικό των Τόκκο", p. 158. For factual information, see Alice-Mary Talbot, "Tocco", *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. III. Oxford, 1991, pp. 2090-9; D. Kassapidis, "Ασάναι", pp. 67-69; "Τόκκοι", pp. 379-382 in N. Nikoloudis, (ed.) *Λεξικόν Βυζαντινής Πελοποννήσου*. Athens, 1998. See also Sp. Assonitis, *Συμβολή στην ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας και των νησιών του Ιονίου. Από την προσάρτηση της*

2. Ideational system of thought

Assumptions about what kind of world people live in, what forces or entities control it, and what the place of humans is, are shaped through an ideational system of thought[7]. As C. Geertz argues, ideational systems of thought consist of perceptions and concepts created by the human mind in its effort to make sense of its natural and social environment[8]. However, one must bear in mind that culture and social structure are different abstractions of the same phenomenon. As he explains, "culture is the fabric of meaning in terms of which human beings interpret their experience and guide their action", while "social structure is the form that action takes, the actually existing network of social relations"[9].

In the *Chronicle of the Tocco*, the author's perceptions, concepts, beliefs and evaluative motives, which constitute his ideational system of thought, refer to both aspects of his contemporary society, i.e. its **social aspect** and its **cultural** one. The former points at *social structure* and *relationships* between individuals and groups, while the latter refers to the author's *aesthetic perceptions, social ethics* and his *religious beliefs and normative principles*. In this article, we shall analyse the *social aspect* of the author's ideational system of the thought.

3. Dignities (ἀξιώματα)

In his narrative, the author pays special attention to dignities, their status and functions referring, thereby, indirectly to the *social system* of his contemporary, complex society. He demonstrates his concepts about its *organisation* and *order*, as well as about *social relationships* in terms of social identity roles and interaction

κομητείας της Κεφαλληνίας στο πριγκιπάτο της Αχαΐας μέχρι (sic) το θάνατο του Καρόλου Α΄Τόκκου (1325-1429), Ph. D. Thesis, Thessaloniki, 1987. As for an overview of the Epirote history under the Tocco, see D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages.* Cambridge, 1984, pp. 157-216.

7. See definition of *world view* in R. M. Keesing, *Cultural Anthropology, a Contemporary Perspective*, Canberra, 1981 (2nd ed.), p. 520.

8. For a more theoretical approach to the interpretation of cultural and social structures, cf. C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York, 1973, pp. 127ff; R. M. Keesing, *Anthropology*, pp. 349ff.

9. G. Geertz, *Cultures*, p. 145.

between various heterogeneous social groups and individuals.

If we accept that individual patterns of thought are intertwined with collective pre-existing and dominating patterns[10], the author's perception regarding social stratification should be placed in the general social framework of that period. This approach, I believe, could lead to a better understanding of the author's perception, as well as of the degree of political, social and cultural interaction between Western invaders and the "Byzantine" indigenous population in Western Greece[11].

In fact, after the fall of Constantinople to the Latins in 1204, the Byzantine administration experienced certain basic changes, some imposed on them by the invaders[12] and others by their free will. This was the case of many Byzantine archons who decided to offer their services to the Latins[13]. Indeed, as D. Jacoby states, as a result of the conquest, "the relationship between an elite of conquerors, their descendants, and the Latins who joined them, on the one hand, and the indigenous population on the other, had to be defined and a pattern of permanent coexistence between the two groups devised"[14].

In the feudal West, the basic institutions of society were the vassalage and the fief, around which its socio-political and economic system was structured. Thus, society was divided between the ruling and the subject classes[15]. In contrast, in

10. On the interaction between individual and group, see G. Gizelis, "Historical Event into Song: the Use of Cultural Perpetual Style", *Folklore* 83 (1972) 302-320, pp. 305-7.

11. Unlike to Southern Greece in that period, the information regarding Western Greece is scarce and incorrect. See G. Schirò (ed.), *Chronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo, Prolegomeni, testo critico e traduzione.* Accademia Nationale dei Lincei (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, X). Rome, 1975, pp. 8-9. Cf. D. Jacoby, "The Encounter of two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade", *American Historical Review* 78B (1973), 873-906, pp. 874-5.

12. Indeed, the Byzantine administration was replaced by a Western feudal system of government in all occupied territories. On the Western institutions, see B. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της Κωνσταντινουπόλεως κατά τους πρώτους χρόνους της υπάρξεώς της*, Thessaloniki, 1970, passim.

13. P. Gounaridis, "Η φεουδαρχία στο Δεσποτάτο της Ηπείρου", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Arta, 1992, 37-45, p. 37.

14. D. Jacoby, "Encounter", p. 874.

15. According to F. A. Cazel, "Feudalism", in *Encyclopedia Americana*, New York, 1972, vol. XI, 138-143, p. 140, a vassal's status depended upon the size of his fief, or the number of fiefs he/she owned. Whether a king or a simple knight, a vassal ruled over the non-feudal population who paid tax in services, kind or money. Only members of the upper, i.e. the feudal class, could become vassals.

Byzantium, the social structure lacked uniformity. Initially, as Jacoby explains, it was based on three factors: (a) bureaucratic centralization, (b) an all-embracing administration, and (c) the basic principles of the political and legal tradition of the Greco-Roman world.

In fact, vassalage made its appearance in Byzantium only "when the emperor established such a relationship with Latins"[16]. As a result, after the Latin conquest, social classes became "synonymous with legal classes", while social status was hereditary[17]. Later, in the 14th-15th centuries, despite the supreme jurisdiction of the Byzantine emperor over his subjects, the central government was weak. In the provinces the great landowners controlled the administration and exercised imperial authority. Social structure, however, continued to maintain a clear distinction between *free men* and *slaves*. Slaves, *οἱ δοῦλοι*, were all subjects of the emperor and equal before the law. In Byzantium, due to the lack of a rigid stratification system, a certain degree of mobility between social classes was possible. The main criteria for gaining access to the upper classes were *education* and *intellectual achievement*[18], as well as wealth.

According to P. Gounaridis, in Epiros a pragmatic approach to feudality was developed. The Byzantine social system accepted Western feudal influences in function rather than in structure. P. Gounaridis states that feudal institutions were applied both to internal administration and to the external policy of the Byzantine rulers[19]. Bearing this in mind, our approach to the *Chronicle of the Tocco* should contribute to our understanding of the nature of the heterogeneous society in Epirus and the Ionian islands and, perhaps, even of its collective mentality.

The 14th and the 15th centuries were an age of political disturbance and

However, his view is incorrect, since the system of feudalism and vassalage concerned the entire society, from top (king) to the peasant, who was the lowest echellon in the system. Thus knights of non-noble origin and sergeants as well could receive fiefs. The latter is well illustrated in the division of fiefs after the conquest of Constantinople in 1204. See B. Hendrickx, *Θεσμοί* passim.

16. D. Jacoby, "Encounter", p. 882.

17. D. Jacoby, "Encounter", p. 880.

18. D. Jacoby, "Encounter", pp. 875ff.

19. P. Gounarides, "Φεουδαρχία", p. 45. For more information on feudalism, its structure and function, see F. L. Ganshof, *Feudalism*. New York1964, passim; Marc Bloch, *Feudal Society*. Translated in English by L. A. Manyon. Vol. I. London, 1978, passim; G. Recoura, *Les Assises de Romanie*. Paris, 1930, passim.

economic instability and military conflicts[20]. As a matter of fact, the despotate of Epiros was one of many parts into which the once united Roman-Byzantine world was divided[21]. In his narrative, the Anonymous author of the *Chronicle of the Tocco* views his contemporary society as a well-structured entity with two main social strata: the higher, ruling part and the lower, representing the subjects (*λαός*). Since the central character in the *Chronicle of the Tocco* is a noble warrior, it is indeed to be expected that the author's attention will be centred on issues referring to the ruling social class, holding all military and political power. Often the author's contempt, expectations or praises are qualified by social positions. Consequently, the expression of these feelings will be considered as important clues in comprehending the way the author perceives the organization of an ideal society. Thus, terms and expressions relating to social distances and stereotypes will be analysed as they are reflected in the author's moral value system. The questions to be answered are:

- Do Roman Byzantine archons, Albanian chiefs, the Western feudal warrior nobility and Muslim political and military leaders form an elite social class as opposed to that of the commoners in the mind of the author?
- If yes, which are the factors that form the structures of inequality?
- How is social stratification conceptualised and projected ideologically in the world view of the author?

We thus must define terms which refer to social organisation and titles - functional or honorary -and examine their position in the author's conceptualisation. Such terms are: ***1. τάξις, 2. οἰκονομία, 3. βασιλεύς, 4. ῥήγας, 5. δεσπότης, 6. ἄρχοντες, 7. κλῆρος, 8. λαός, 9. χωριάτες***. Moreover, we shall examine the degree of influence the feudal order of life had on the author's world view and the role Byzantine concepts of world order played in the crystallisation of his ideas.

20. See Aneta Ilieva, "The Image of the Morea (Frankish and Byzantine) in the Mentality of the Gianniotes: The Author of the Tocco Chronicle", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*. Arta, 1992, 309-312, p. 310.

21. On the division and conflicts, see Alkmene Stavridou-Zafraka, *Νίκαια και Ήπειρος. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*. Thessaloniki, 1990, passim; D. M. Nicol, *Το Δεσποτάτον της Ηπείρου*. Ioannina, 1974. On the association between Epiros and Thessaloniki, see F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)*. Thessaloniki, 1996, passim and especially pp. 11, 154ff, 236ff.

3. 1 The concepts of τάξις and οἰκονομία

3. 1. 1 τάξις: 1226, 1520, 1954, 3118, 3377.

3. 2. 2 οἰκονομία: 1538; ὁ Θεός οἰκονομεῖ: 733.

3. 1. 1 The term τάξις

Though the term *τάξις* does not often occur, its use, combined with other terms, gives an insight into the author's concept of social stratification and function. According to the Christian definition, *τάξις* means "a kind or type of entity, implying a contrast-comparison to other similar entities", an "ordered or arranged sequence" and, more important, "a proper and correct order"[22]. On the other hand, it is well known that since antiquity *taxis*, in a military context, has indicated a military battle formation[23]. The author uses the term *τάξις* in different contexts, thus illustrating three different meanings:

(a) the term describes a certain social status, as in the case of Stefano Voisava. He was appointed leader of the Albanian troops, that had gathered in *'Αραχοβίτζαν* to offer homage to Carlo Tocco, who had become the new lord of Arta:

"ὁ λόγος του καὶ ἡ τάξις του ἔμορφα παιδευμένος".
(line 1520)

In fact, combined with *τάξις* (social status), the words *λόγος* (language)[24] and *παιδευμένος* (educated)[25] show balance between education, eloquence and social status. From the author's point of view, concord between these three factors constitutes an essential quality in a person's nature. The same correlation between *τάξις* and a person's *πρᾶξις* (deed)[26] appears when the author describes the

22. J. P. Louw and E. A. Nida, *Greek-English Lexicon of the New Testament Based on Semantic Domains* (vol. I. II). New York, 1988, pp. 588, 610, 613.

23. See H. G. Liddell and R. Scott, *Greek-English Lexicon*. Oxford, 1968, p. 1756; cf. B. Hendrickx, "The politico-ideological concepts of 'oikonomia' and 'taxis' as illustrated in the *Epistle to Diognetos*", in *Ekklesiastikos Pharos* 73 (New Series 2) (ἐκδ. Αφρικής) (1991), pp. 44-49.

24. E. Kriaras, Το Λεξικό της μεσαιωνικής Ελληνικής δημώδους γραμματείας (1100-1669), Thessaloniki, 1968ff., vol. IX, p. 15.

25. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. XIV, p. 205.

26. Louw and Nida, *Lexicon*, pp. 511, 512, define the term as follows: (a) "*πρᾶξις = function, implying sustained activity and/or responsibility - function-task*", (b) "*πράσσω; πρᾶξις = to do, to carry out, to perform, deed*".

personality of the duke's third son, Μενούνου:

"ἡ τάξις του, ἡ πρᾶξις του βασιλικὲς ὁμοιάζουν".
(line 1954)

The term *πρᾶξις* - also meaning 'function', 'responsibility' or 'deed' - combined with royal social status (*βασιλικές*) expresses the author's expectation of persons in higher ranks to act according to their social positions; in other words, the higher the position, the greater the expectations: *βασιλικὲς ὁμοιάζουν*.

(b) In another instance, in his lament for Leonardo Tocco's death, the author considers the count as the personification of order (*ἡ τάξις*) and ordinance (*ἡ κατάστασις*) among all troops. Here the term *τάξις* is used in combination with *κατάστασις*:

"ἡ τάξις, ἡ κατάστασις εἰς ὅλα τὰ φουσᾶτα
'Αϊλλοί, κακὸν τὸ ἐγίνετον, ὢ συμφορὰ μεγάλη!
'Ο θάνατος τὸν ἅρπαξεν ὡς τὸ πουλὶν γεράκι".
(lines 3377-79)

G. Schirò translates the term *κατάστασις* as *discipline*. This definition, however, does not appear in Kriaras' dictionary. In its ancient meaning, however, the term is defined, among others, as *ordinance* or *decree*[28].

(c) In the following lines, however, *τάξις* takes on a more abstract meaning. It expresses the author's wish for a well-ordered society without *δυνάστειες* (dominations) and *ἄδικα τὰ μεγάλα* (great injustices):

"ὁ καθεεὶς νὰ ἠστέκεται εἰς τάξιν ὅπου πρέπει
νὰ λείψουν οἱ δυνάστειες, τὰ ἄδικα τὰ μεγάλα".
(lines 1226-27)

In her study on the social system in Byzantium, H. Ahrweiler argues that the Byzantine collective conscience was based on two principles: *τάξις* and *οἰκονομία*. The term *τάξις* (analogous to ancient *μέτρον*), meant the existing moral

27. Louw and Nida, *Lexicon*, pp. 511, 512.

28. Cf. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. VIII, pp. 56-57, G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*, p. 471; Liddell and Scott, p. 913.

ethics and norms which, for the common interest, ought to be respected without any reservation. The preservation of the cultural and social *status quo* depended on *τάξις*. Its holy nature was bestowed on the emperor who was responsible for its maintenance. The duty of the Byzantine people was to act according to God's wishes, since they considered themselves to be His instruments on earth[29].

3. 1. 2 The term οἰκονομία

According to H. Ahrweiler, the term *οἰκονομία* is comparable to the ancient *σοφία*. She defines *οἰκονομία* as the spiritual principle and power which organizes what happens[30]. Social and celestial hierarchy, defined as *τάξις*, were legitimised by the concept of *οἰκονομία*, being Divine Planning and Providence. I believe our author's thoughts correspond with Ahrweiler's interpretation of the Byzantine collective belief about *τάξις* and *οἰκονομία*, especially when he refers to the moral obligation everybody (καθεείς) has in maintaining *order* (*τάξιν*) and *duty* (*ὅπου πρέπει*):

"ὁ καθεεὶς νὰ ἠστέκεται εἰς τάξιν ὅπου πρέπει".
(line 1226)

For our author there are two worlds, one divine and the other earthly. The divine, or spiritual world is a projection (or dublication) of his material world. The hierarchy of beings is reflected in the author's concept about the higher, invisible world where God is the only authority:

"μὲ τοῦ Θεοῦ τὴν δύναμιν καὶ μὲ τὸ δίκαιόν του".
(line 1624)

"'Ἀλλ' ὁ Θεὸς ἀπέστειλεν ἄλλα ἐκ πλαγιόθεν".
(line 1981)

"'Ἀλλ' ὁ Θεὸς ὁ δίκαιος καὶ μέγας δικαιοκρίτης,
τὰ βούλονται οἱ ἄνθρωποι, ἐκεῖνα τὰ ἐνθυμοῦνται,

29. Hélène Ahrweiler, *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*. Translated by Toula Drakopoulou. Athens 1977, pp. 124ff.

30. H. Ahrweiler, *Ιδεολογία*, pp. 153-54, 160; cf. B. Hendrickx, "Concepts of 'oikonomia' and 'taxis'", pp. 45-48.

ἐκεῖνος ἄλλα οἰκονομεῖ, οἷα καὶ μόνος οἶδεν".
(lines 731-33)

The above argument is substantiated by the use of both terms, *τάξις* and *οἰκονομία*, in the *Chronicle of the Tocco*. The author in his description of life in the city of Ioannina narrates:

"'Ἐκεῖ εὑρίσκεις ἄρχοντες ἔντιμους καὶ ἀξίους
νὰ δώσουν λόγον καὶ βουλὴν ἐξ ὅ,τι τοὺς γυρεύσῃς·
καὶ πάλιν καὶ κλῆρα ἔντιμη ὡσὰν τῆς Σαλονίκης·
ὁμοίως ἔναι κατάστασις ἐς τὸ κοινὸν τῆς χώρας
καὶ τάξες, ἐπιστήμια, καθὼς πρέπει νὰ ἔναι".
(lines 3114-18)

In the above lines the author shows knowledge of the life in Thessaloniki, and even more, a deep esteem for its political (*ἄρχοντες*) and religious (*κλῆρα*) leaders[31]. As we see, in describing the social and political life in Ioannina, the author expresses his appreciation for honour (*ἔντιμους*), ability (*ἀξίους*)[32] among the higher social ranks (*ἄρχοντες*) and the clergy (*κλῆρα*), and especially for law and order (*τάξες*) and education (*ἐπιστήμια*)[33] in society (*ἐς τὸ κοινὸν τῆς χώρας*). The expression **as it ought to be** (*καθὼς πρέπει νὰ ἔναι*), expresses his perception of an ideal society. In fact, social structure with fixed social positions is his main concern.

These concepts were not far from the tradition of order and culture which tempered and sometimes controlled "the savagery of fourteenth-century Europe"[34]. The guardians of this tradition, as G. Brereton states, "were precisely the same knightly class which on occasion massacred its prisoners and tortured its enemies in public"[35].

In a similar way, the author's high opinion of the higher class is not shaken in the face of brutal acts committed by those people he admired the most, a fact

31. See also G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*, pp. 130-31.

32. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. VI, p. 75; Ibid., vol. II, p. 299.

33. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. VI, p. 233.

34. On the mentality in Medieval Europe through the Chronicles, see G. Brereton, *Froissart Chronicles*. Middlesex, 1968, pp.15ff.

35. G. Brereton, *Chronicles*, pp. 18-19.

which will be discussed at a later stage. As to the author's or Byzantine collective concept of *οἰκονομία*, its meaning is well defined when he comments on the way human actions are validated and regulated by God; as the duke tries to explain the cause of his sudden illness, he associates it with God, who gives everything, *πάντα*, according to His providence, *κατ' οἰκονομίαν*:

"Καὶ ἰδὲ τί ἐπροξένεσεν σύμβαμα διαβόλου.
Διανυκτοῦ τὸν ἔδωκεν πόνος εἰς τὰ νεφράν του,
τίτοιος μέγας, δυνατός· ἐκόπην, ἐκρατήθην·
καὶ τί νὰ γένῃ οὐκ ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ ὁρμηνεύσῃ.
Ὁ θαυμαστός, ὁ ἠκουστὸς πῶς νὰ καβαλλικέψῃ
ὁποὺ ὁ κόσμος καρτερεῖ πότε νὰ ἐξημερώσῃ,
νὰ τὸν ἐβλέπουν ἅπαντες, νὰ τὸν κατεχορταίνουν;
Πίστευσε, ὅτι ἐγίνετον καὶ κατ' οἰκονομίαν·
ἵνα <τυχαῖα> μὴ ἐπηρθῇ ὁ νοῦς του ἀπὸ τὴν δόξαν,
νὰ ἐνθυμῆται τὸν Θεὸν ὁποὺ τὰ δίδει πάντα".
(lines 1531-40)

A matter of interest is the difference between the author's explanation and of Carlo Tocco himself, regarding the unexpected illness of the duke; whereas the author considers the event as Satan's intervention (*σύμβαμα διαβόλου*), the duke sees it as God's providence (*Θεία Πρόνοια*).

At this point, another analogue between uncontrolled human pride, "*μὴ ἐπηρθῇ ὁ νοῦς του ἀπὸ τὴν δόξαν*", and the ancient concept of *hybris* should not escape our attention. There is, however, a fundamental difference between the pagan concept of *hybris* and the Christian belief of God' s intervention, which prevents the duke from committing a sin of arrogance (*ὕβρις*). In either case, however, *pagan* or *Christian*, the inability to explain, "*οὐκ ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ ὁρμηνεύσῃ*", a natural event such as the sudden illness which befell the duke, "*πόνος εἰς τὰ νεφράν του*", denotes metaphysical causes.

3. 2 The dignity of βασιλεύς

βασιλεύς: 1236, 2122, 2131, 2136, 2138, 2140, 2147, 2154, 2162, 2167-68, 2172, 2899, 3093, 3414, 3494, 3501, 3520, 3528, 3530, 3534, 3536, 3540, 3567, 3574, 3578, 3581, 3587, 3638, 3840.

Initially, the term *βασιλεὺς* refers to the Byzantine emperor[36]. Accompanied by expressions such as *τιμητικά* (with honour) and *ὡς πρέπει* (as it should), the term *βασιλεὺς* indicates the highest hierarchical position in power and authority, the position held by the emperor in the author's concept of social organisation:

"'Σ βασιλέα τὸν ἔστειλεν τιμητικά, ὡς πρέπει".
(line 2131)

Elsewhere, however, the word *Βασιλέα*, is used to indicate the superiority of the duke compared to the Byzantine emperor. Thus, the following lines demonstrate, firstly, that the duke occupied a superior position in the mind of the author; secondly, that the author was convinced that the Latin noble enjoyed greater popularity among the Ioaninniotes than the Byzantine emperor himself did (*νὰ μὴ ἀλλάξουσιν αὐτὸν διὰ τὸν Βασιλέα*):

"'Αλήθεια ἐδῶκαν του ἐλπίδα νὰ ἔχῃ πάντα,
ὅτι, ἂν ἔτυχεν καιρὸς ἀφέντην νὰ γυρέψουν,
νὰ μὴ ἀλλάξουσιν αὐτὸν διὰ τὸν Βασιλέα".
(lines 1234-36)

Apparently, the above lines contradict the concept that the Byzantine *βασιλεὺς* was representing Christ on earth. Because, as Helen Ahrweiler correctly states, in the collective conscience of the Byzantines, a *βασιλεὺς/ αὐτοκράτωρ* was indeed the representative of Christ on earth, who, as "*παμβασιλεὺς* and *παντοκράτωρ*" *could* only be the same person[37]. Besides, the statement *νὰ μὴ ἀλλάξουσιν αὐτὸν διὰ τὸν Βασιλέα*, also challenges the general belief, stated by Helen Saradi, that in the 14th-15th centuries "the common people of Byzantium were animated by an anti-Latin feeling nourished by the Orthodox Church"[38].

It becomes evident that in our author's perception neither the emperor occupied such an absolute and holy position, nor was public opinion in Ioannina against the Franks. In fact, on another occasion, the Byzantine emperor could almost be identified with a Western feudal lord, when he bestowed the title of

36. G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*, p. 379 (line 2122): "καὶ ἐκατέβη ὁ βασιλεὺς τῆς Κωνσταντίνου πόλης".
37. H. Ahrweiler, *Ιδεολογία*, p. 54.
38. Helen Saradi, *Byzantium and the Origin of the Modern Greek National Consciousness*. Toronto-Ontario, 1992, p. 33.

constable (*κοντόσταβλος*)[39] on the count Leonardo Tocco for his military services[40] (*ἐδούλευσεν... τὸν βασιλέα*). It should be noted that, although the author considers the bestowing of the title of *κοντόσταβλος* as a justified act of recognition (*ἔπρεπέν του ἡ τιμή, μὲ δίκαιον*) for the services rendered to the emperor by Leonardo, he finds it insufficient (*καὶ ἔπρεπέν του ἡ τιμὴ ἀκόμη πλεωτέρα*):

"μέγαν κοντόσταβλον αὐτὸν ἔστεψεν βασιλειᾶς του".
(line 2140)

"καὶ ἔπρεπέν του ἡ τιμὴ ἀκόμη πλεωτέρα,
ὅτι ἐδούλευσεν καλὰ καὶ αὐτὸς τὸν βασιλέα".
(lines 2146-47)

"Καὶ δ' ἐτοῦτο ὁ βασιλεὺς μὲ δίκαιον τὸν ἠγάπα".
(line 2154)

Actually, as A. Kazhdan argues, "the idea of the Constantinopolitan universalism is completely alien to the *Chronicle of the Tocco*: though Epirote lords kept connections with the emperor (vers. 2899), the basileus was trated (*sic!*) by the anonymous poet as one among seigneurs on the Balkans rather than an autocrat and nominal ruler of the *oecumene*". According to A. Kazhdan, the author is influenced by Renaissance tendencies, which "have been eagerly inaugurated into the feudal world of the Epirote despotate". Therefore, when our author praises political consolidation he does not promote universal unification, but only a territorial unity[41].

In fact, absence of universal concepts and lack of metaphysical features are also betrayed in the following lines, where Byzantine emperors are collectively presented as commoners, who, like every body else, have their own problems (*καὶ

39. A constable was governor or warden of royal fortresses or castles. Equivalent to the Latin *comestabulus*, the title *κοντόσταβλος* - also *κοντόσταυλος, κονόσταβλος, κονοστάβλος, κοντοσταῦβλος* - was established by Ιωάννης Βατάτζης (1222-1254) in Nicaea: see N. Beis, "Κοντόσταβλος", in *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*. Athens, 1927, vol. 7, p. 903.

40. On the services of the vassal due to the lord, see F. L. Ganshof, *Feudalism*, pp. 86ff.

41. A. P. Kazhdan, "Some Notes on the *Chronicle of the Tocco*", in *Bisanzio e Italia, accolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*. Milano. 1982, 168-176, p. 174.

αὐτοὶ τὰ ἐδικά τους). In addition, the author's words demonstrate irony and criticism since emperors deceive people (*λανθάνουν τοὺς ἀνθρώπους*)[42]:

"Ἔχουν γὰρ καὶ οἱ βασιλεῖς καὶ αὐτοὶ τὰ ἐδικά τους·
ποιοῦν δουλεῖες θαυμαστές, λανθάνουν τοὺς ἀνθρώπους".
(lines 3534-35)

As for the ceremony of promotion (*προαγωγή*), in his description the author seems impressed by the royal garments (*ροῦχα τὸν ἐφόρεσε βασιλικὰ ἐδικά του*), and the honours bestowed on the count Leonardo (*οἰκεῖον τὸν ἐποίησεν*):

"Ὁ βασιλεὺς τοὺς ὤρθωσεν· ἐπίασαν ἀγάπην,
(... ...)
Τὸν κόντον γὰρ ἐτίμησεν, ἐδόξασεν μεγάλως,
οἰκεῖον τὸν ἐποίησεν, ἕναν ἐκ τοὺς υἱούς του,
μέγαν κοντόσταυλον αὐτὸν ἔστεψεν βασιλειᾶς του
καὶ ροῦχα τὸν ἐφόρεσε βασιλικὰ ἐδικά του
καὶ τὸ ραβδὶν τοῦ ἔδωσεν εἰς τὸ δεξιόν του χέριν.
Ὅλοι τὸν ἐπροσκύνησαν μικροί τε καὶ μεγάλοι".
(lines 2136-43)

The purpose of the solemn ceremony of *προαγωγή, πρόβλησις* was the introduction of a new-created dignitary to the court (*εἰς τὸ σέκρετον*) by the Byzantine emperor[43]. According to the Byzantine ceremonial customs[44], the royal

42. E. Kriaras, Λεξικό, vol. VII, p. 151: τὰ ἐδικά τους = their own problems; Ibid., vol. IX, p. 106. Cf. G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*, p. 483: λανθάνω = ingannare; Ibid., τὰ ἐδικά τους = speciali vedute; it must be noted, that G. Schirò's translation brings the emperor's position closer to this of God:

"Anche i sovrani hanno le lorro speciali vedute
compiere gesta mirabili e ingnnare gli uomini".

43. L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*. Paris, 1970, p. 131, writes: "La cérémonie consiste dans l'adoration de l'empereur, qui à l' origine tenait lieu d'investiture, et dans la remise des insignes et des codicilles...".

44. On the official ceremonies, L. Bréhier, *Les institutions*, pp.133-134 states: "L' importance politique et sociale des dignitaires se manifestaient extérieurement par des costumes d' une grande richesse qu'ils ne portaient que dans les cérémonies et dont la couleur et l'ornement variaient suivant les fêtes, ce qui leur donnait, comme à ceux du basileus, le caractère de costumes liturgiques.... Leur luxe est encore plus éclatant aux époques de Philothée et de Constantin Porphyrogénète.... Des règlements très stricts déterminaient l'emploi de ces vêtements de parade (ἀλλάξιμον), qui étaient conservés au palais et n' étaient pas individuels, mais passaient d'un dignitaire à son successeur".

garments[45] were preserved at the palace to be used successively by one promoted dignitary after another (*ἀλλάξιμα*).

The author appears impressed by the fact that the emperor used his own garments (*ροῦχα, βασιλικὰ ἐδικά του*) for the sole purpose of the ceremony. However, since the ceremony of *προαγωγή* took place far from the capital, at *Examili* in the Morea in 1415, the possibility remains that the emperor, Manuel Palaiologos (1391-1425), used his own garments for the completion of the ceremony. As a matter of fact, the crown used for the investiture of Carlo Tocco as despot, had also to be brought from the capital:

"'ς τὴν Πόλιν νὰ ἀποστείλουσιν τὸ στέμμα νὰ τοῦ φέρουν".
(line 2119)

3. 3 The dignity of ρήγας

ρήγας (ρήξ): 20, 3330, 3338, 3340, 3343, 3414.

The author uses the title *ρήγας* to define royal authority in Italy. In the following lines, the term *ρήγας* (= king)[46] refers to Charles III of Durazzo, king of Naples (1381-1386)[47], to whom the widow of count Leonardo I, Maddalena of Buondelmonti[48], went in order to obtain reconfirmation of the titles and status of her late husband in favour of her two minor sons, Carlo and Leonardo[49]:

45. As an example, see L. Bréhier, *Les institutions*, p. 133: "Le jour de sa promotion, le recteur recevait comme insignes un *himation* blanc pourvu d'une cape tissée d'or tombant sur les épaules avec manches brodées d'or, un manteau, mant...on, brodé d'or, un *maphorion*, voile de pourpre, semé de roses tissées d'or".

46. The title *ρήγας*, from the Latin *rex*, was used by the Byzantines in order to indicate Western kings. The term *rex* expresses inferiority vis-à-vis the title *basileus*, reserved for the Byzantine emperor.

47. On the way Charles became king: see E. G. Léonard, *Les Angevins de Naples*. Paris, 1954, pp. 464-469. See also Elisabeth Zachariadou, "Οι χίλιοι στίχοι στην αρχή του Χρονικού των Τόκκο", *Epeirotica Chronica* 25 (1983), 158-181, pp. 170-71, n. 17.

48. As G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*, p. 12, states, the period between 1375 and 1400, which corresponds to the adolescence and prime youth of Tocco, is obscure and lacks information. See also Ibid., pp. 582-83. On the issue of the dates, see E. Zachariadou, "Χρονικό των Τόκκο", pp. 170-71, n. 17. For an historical overview, see D. N. Nicol, *The Despotate of Epiros. 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*. Cambridge, 1984, pp. 139-156.

49. Indeed, in case of death, regarding the succession to a fief, see G. Recoura (ed.), *Les Assises*, p. 178, art. 32, "dans les fiefs, en vérité, ou les baronnies, ou la principauté, l'aîné succède au père ou à la mère".

"ἐδιέβηκε εἰς τὴν Φράγκιαν τοῦ ρήγαν 'Ιταλίας
μὲ δῶρα, μὲ χαρίσματα, μὲ θησαυροὺς μεγάλους,
νὰ στερεώσῃ τὴν ἀρχήν, τὸ κράτος τοῦ πατροῦ τους.
῞Ωρ<ισε καὶ ἐξέβηκε> μετὰ τιμῆς μεγάλης
καὶ <ἐβεβαίωσε τὴν ἀρχὴν> τοῦ δούκα καὶ τοῦ κόντου".
(lines 20-24)

Although the author uses the title *ρήγας* with the same respect as when he refers to *βασιλέας*, he expresses special admiration for the king of Naples, Ladislaos (1386-1414), firstly for his invasion of Rome in 1413, and secondly, for his superiority over other kings (*ἀπὸ ὅλους τοὺς ρηγᾶδες*). It must be added that this comparison illustrates the author's admiration for fearless warriors. It should also be noted that the use of the terms *ρηγᾶτα* (= kingdoms) and *κουμούνια* (=governments, states)[50], indicates political and national separatism[51] in the Western European territories:

"Τὸν εἶδε ὁ ρήγας τῆς Φραγκιᾶς, τῆς Ρώμης ὁ κατάρχων,
ἐκεῖνος ὅπου ἔφριξεν 'Ιτάλιαν καὶ Ρώμην,
ὁ Λατζελάος ὁ φρικτός, ὁ δυνατός, ὁ μέγας,
ὅπου εἶχεν προτερήματα ἀπὸ ὅλους τοὺς ρηγᾶδες.
'Εκ τὰ ρηγᾶτα τῆς Φραγκιᾶς καὶ ἐξ ὅλα τὰ κουμούνια".
(lines 3330-34)

Moreover, despite his respect for both rulers, in the author's conception of authority and power, a king (*ρήγας*) does not appear as absolute monarch as does the Byzantine emperor (*βασιλεύς*). While a *βασιλεύς* appears as beyond any comparison, a *ρήγας* is comparable with other kings.

3. 4 The dignity of δεσπότης

3. 4. 1 δεσπότης: 51, 1164, 1190, 1199, 1208, 1247, 1523-24, 2022, 2111-12, 2120,

50. From the Latin *communis*. Thus Venice (as state with its own government) is indicated as *communis Venetiae*, see e.g. the *Partitio Romaniae*: A. Carile, "Partitio Terrarum Imperii Romaniae", *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305, pp. 205 and passim.

51. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. VIII, p. 325.

3027, 3282, 3314, 3614, 3620, 3634, 3639, 3651, 3690, 3706, 3724, 3742, 3746, 3753, 3839, 3866.

3. 4. 2 δεσπότης (δούκας): 2109, 2169, 2175, 2217, 2226, 2237, 2241, 2271, 2278, 2290-91, 2335, 2340, 2342, 2360, 2370, 2373, 2375, 2410, 2429, 2431, 2439, 2442, 2448, 2473, 2478, 2491, 2504, 2521, 2527-28, 2531, 2544, 2546, 2552, 2562, 2568, 2584, 2597, 2602, 2610, 2612, 2618, 2624, 2627, 2634, 2641, 2644-45, 2662, 2664, 2669, 2684, 2686, 2692, 2720, 2746, 2748, 2765, 2779, 2815, 2820, 2824, 2830, 2833, 2836, 2842, 2844-45, 2852, 2858, 2875, 2877, 2896, 2901, 2907, 2917, 2920, 2922, 2926, 2933, 2946, 2950, 2954, 2961, 2968, 2977, 2979, 2984, 2993, 3004, 3020, 3033, 3059, 3074, 3079, 3081, 3088, 3097, 3123, 3125, 3127, 3129, 3132, 3134, 3146, 3159, 3167, 3185, 3209, 3224, 3246, 3250, 3255, 3258, 3266, 3304, 3376, 3384, 3404, 3440, 3473-74, 3477, 3485, 3487-88, 3497, 3597, 3604, 3627, 3644, 3649, 3793, 3842.

3. 4. 1 Δεσπότης

It was in 1163 that the dignity of *δεσπότης* was created by the emperor, Manuel I Komnenos (1143-1180), in favour of his son-in-law, the Hungarian prince Béla, to whom he intended to leave his throne, connecting thus the title of *δεσπότης* with the Byzantine throne. As L. Bréhier states, it was with this implication in mind, that Michael I Angelos (ca 1204-1215) of Epiros carried the title δεσπότης after 1204. But, while during the Komnenoi's rule this title was exceptional and related to the Byzantine throne itself, it was commonly used under the Palaiologoi. Finally, in 1348, Manuel Kantacouzenos, who was the first ruler of Peloponnesos to receive the title of *δεσπότης*, transmitted to his successors who held it until 1461. Actually, this royal title which was bestowed on princes of royal blood, was used by the last Palaiologoi as a means to put an end to centrifugal tendencies in the Empire[52].

Returning to our *Chronicle*, we see, that the title *despot* is used by Albanian rulers. Originally, the Albanian chiefs, who supported the despot of Epiros, Michael II Angelos (ca 1237-1271) against the emperor of Nicaea, Theodoros II

52. L. Bréhier, *Institutions*, pp. 118, 121ff.

Laskaris (1254-1258), were rewarded with land and court titles. Consequently, the traditional Albanian patriarchal social system underwent a radical change when chiefs suddenly became "*ἄρχοντες*". In addition, due to Italian influences too, the Albanian higher class was established, and certain families, such as of the Zenevesi clan, became representatives of this new, though in small scale, class differentiation[53]. The use of the Byzantine title by the Albanians is illustrated in the following lines:

"Ὁ πρῶτος γὰρ ὁ ἀδελφὸς ἀφέντευεν τὴν Ἄρταν·
δεσπότην τὸν ἐτίμησαν τὸ γένος τὸ ἀλβάνι".
(lines 50-51)

"τὰ Ἄλβανα τὰ ἄπειρα, μὲ τὸν δεσπότην, πάντα".
(line 68)

"Ἀφούτου γὰρ ἀπόθανεν ὁ Ἠζαοὺ ὁ δεσπότης".
(line 1190)

In the following lines the author stresses the importance of the title *despot* by making an allusion about its Byzantine origin and its historical connection with Ioannina. His emphasis could be interpreted as an effort to legitimise Carlo Tocco's title. In any case, the author makes use of the title as often as possible when he refers to Carlo Tocco:

"Τὴν Ἄρταν καὶ τὰ Ἰωάννινα, ὅπου ἦσαν χωρισμένα
ἐκ τὴν ἀρχὴν τῶν δεσποτῶν ἐκείνων τῶν Ρωμαίων".
(lines 3026-27)

Moreover, the fact that title *δεσπότης* was initially used by Michael II Angelos in Epiros seems to have created the concept that the legitimate seat of the despots was Ioannina:

"ὡς δεσπότην τὸν φήμισαν. – Συνήθειαν τὸ εἶχαν
καὶ τὸ σκαμνὶ τῶν δεσποτῶν τὰ Γιάννινα <νὰ> εἶναι".
(lines 1523-24)

"ὅτι εἰς τὰ Ἰωάννινα δεσπότες ἀφεντεύαν

53. A. Ducelier, *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.). Η μετανάστευση μιας κοινότητας*. Translated by Katerina Nikolaou. Athens, 1995, pp. 10ff.

καὶ τὸ σκαμνὶ τῶν δεσποτῶν 'ς τὰ Γιάννινα ἦτον πάντα".
(lines 2111-12)

3. 4. 2 Δεσπότης δούκας

The investiture of the duke as despot with all its prerogatives, its exclusive rights and privileges (*τέλειος δεσπότης*), also gives great satisfaction to the author. He considers it as a well justified act of appreciation by the Byzantine emperor (*ὁ βασιλεὺς τὸ ἔφριξεν, μεγάλως ἐθαυμάστη, καὶ ὁ βασιλεὺς ἀτός του*) for the successful war expeditions of the duke in the Peloponnesos (*εἰς τὸν Μορεὰν*):

"'Ο βασιλεὺς τὸ ἔφριξεν, οἱ ἄρχοντες ὁμοίως,
ὅτι ἔκαμεν καὶ εἰς τὸν Μορεὰν ἄλλους <πολλούς> πολέμους,
'ς τὸν Σάλωνα, εἰς τὴν Κόρινθον, εἰς τὸ Ἄργος καὶ εἰς τ' Ἀνάπλι
καὶ εἰς ἄλλα κατατόπια, ὁπού οὐδὲν τὰ γράφω,
ὁπού τὸ ἠξεύρουν οἱ Ρωμαῖοι ἐκείνου τοῦ Μορέως.
Καὶ ἤκουσέν τους ὁ βασιλεύς, μεγάλως ἐθαυμάστη.
Καὶ εἶπαν το οἱ ἄρχοντες καὶ ὁ βασιλεὺς ἀτός του·
'Ἄξιος ἔναι νὰ στεφθῇ καὶ τέλειος δεσπότης,
ἤπειν ἡ ἀφεντία του τὸ Δεσποτᾶτο ἔναι...'".
(lines 2162-70)

Contrary to his brother's *προαγωγή*, which took place in the presence of the emperor himself, Carlo Tocco was crowned despot with the *στέμμα* which was sent to him in Ioannina (*καὶ στέμμαν τοῦ ἀπέστειλεν καὶ ἔστεψέν τον δεσπότην*). By furnishing this detail, the author creates the impression that he self was present at the ceremony of Leonardo's *προαγωγή*[54]. Thus, the two brothers were elevated to the rank of Kantakouzenoi (*ἐδιώρθωσεν, τὸν κοντόσταβλον, ἄρχοντα συγγενῆν του, Κατακουζηνάτους*). Another important detail in the narrative is the stress on the noble origin of the Kantakouzenoi[55] family (*γνησίους ἐκ τοῦ αἵματος τοὺς Κατακουζηνάτους*). By this emphasis, the author illustrates his admiration for people placed on higher social strata:

"Εἰς τοῦτο ἐδιώρθωσεν ὁ βασιλεὺς εὐθέως
τὸν μέγαν τὸν κοντόσταβλον καὶ ἄρχονταν συγγενῆν του
γνησίους ἐκ τοῦ αἵματος τοὺς Κατακουζηνάτους.
Καὶ στέμμαν τοῦ ἀπέστειλεν καὶ ἔστεψέν τον δεσπότην".
(lines 2172-75)

54. In fact, though based on another incident, G. Schirò argues that the author, besides being contemporary with the events he narrates, was also present at most of them Schirò, *Cronaca dei Tocco*, p. 128 (lines 1500-1503):
"καὶ εἶδα πρᾶγμα φοβερόν, καὶ εἶδα πρᾶγμα ξένον·
ἄνδρες, γυναῖκες τὰ παιδιά, μειράκια, τὰ βρέφη,
οἱ πάντες νὰ φωνάζουσιν τὸ ὄνομα τοῦ δούκα,
ὅλοι νὰ τρέχουν ὀμπροστὰ καὶ νὰ τὸν προσκυνοῦσιν".
Based especially on these lines, G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*, p. 126, argues: "La frase tanto spontana e chiara, convalida la tesi non solo della contemporaneità, ma anche della presenza dell'autore all' avvenimento narrato".

3. 4. 3 The Sultan (σουλτᾶνος)

3. 4. 3 σουλτᾶνος: 1930, 1929, 1962, 1964, 1967, 1971, 2229, 2231, 2240, 2861, 3071-72, 3094, 3731, 3735.

3. 4. 3 The Sultan

Attributed to a Muslim sovereign the term *sultān* in Arabic defines *power, ruler*[56]. When the author refers to sultan Mehmed I (Kirişci) (1413-1421) he expresses a sentiment of fear rather than respect or admiration. In order to maintain his rule (*ἀφεντία*), Carlo Tocco offers his tribute (*χαράτζι*) to the new sultan:

"'Αφοῦ γὰρ ἐπαράλαβε τὴν ἀφεντίαν σουλτᾶνος".
(line 1962)

55. On the history of the Kantakouzenoi family, see D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos, ca. 1100-1460.* Washington, 1968, passim. - See also D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, 1267-1479, p. 183: "In Carlo's case the link with the crown was emphasised in a unique fashion; for the chronicler records that the Tocco brothers were enrolled as "Kantakouzenatoi", as honorary blood relations of the imperial family".

56. *Concise Oxford Dictionary of Current English* (7th ed.). N. York, 1982, p. 1068.

"Ὁ δούκας πάλιν ἔστειλεν ἄρχοντες 'ς τὸν σουλτᾶνον
νὰ δίδῃ τὸ χαράτζιν του, νὰ ἔναι ἐδικός του.
Καὶ ὥρισεν νὰ στέκεται 'ς τὴν ἀφεντίαν τὴν εἶχεν".
(lines 1964-66)

Elsewhere, when the author refers to the support Ya'qūb received from the sultan, the bad mood of the Turkish sovereign is described in detail (*ὁ σουλτᾶνος ἐχολομάνησε, ἐθυμώθηκεν μεγάλως*):

"Ἐχολομάνησε, ἐθυμώθηκεν μεγάλως ὁ σουλτᾶνος,
καὶ σκλάβον ἕναν ὥρισεν, Ἰσμαὴλ τὸν ἐλέγαν,
φουσσᾶτο τοῦ ἐδώκασιν νὰ κατεβῇ εἰς τὴν Ἄρταν,
τὸν Κάρουλαν νὰ ἐβγάλουσιν, νὰ βάλουν τὸν Γιαγούπη".
(lines 2231-34)

The author's mixed feelings of fear and awe for the sovereign sultan are expressed by the way he narrates Carlo Tocco's efforts (*ἐμήνησεν καταλεπτῶς, μὲ δῶρα μὲ χαρίσματα, νὰ πέσουν 'ς τὸν σουλτᾶνον*) to alter the sultan's mood in favour of himself and of his son-in-law, Carlo (*Κάρουλας*), son of Irene Spatas and baron Marchesano:

"Ὁ δεσπότης προήκουσεν, ἔμαθε τὰ μανδᾶτα,
τὸν Κάρουλαν ἐμήνησεν καταλεπτῶς τὰ πάντα,
νὰ ἀφήσῃ τὴν κακογνωμιὰ καὶ νὰ γενοῦν τὸ ἕναν·
μὲ δῶρα, μὲ χαρίσματα νὰ πέσουν 'ς τὸν σουλτᾶνον".
(lines 2237-2240)

The same fear of the sultan is expressed (*μὴ τύχῃ καὶ γυρέψῃ τον*) when Carlo Tocco executes Yaq'ūb and further on, when he tries to organise resistence against the Turks through an alliance with the Albanians:

"αὐθὺς γὰρ ἐδιώρθωσεν καὶ ἐθανάτωσάν τον,
μὴ τύχῃ καὶ γυρέψῃ τον, ὡς τοῦρκον, ὁ σουλτᾶνος".
(lines 2860-61)

"ὥστε νὰ κάμουν ὄρθωσιν κατὰ τοὺς Μουσουλμάνους
– ὅτι εἶχεν μέγαν κόπικα τὸν φόβον τοῦ σουλτάνου".
(lines 3070-71)

4. The ruling and the ruled classes

4. 1 The ruling class: οἱ ἄρχοντες

4. 1. 1 ἄρχοντες (as notables): 71, 1176, 1184, 1194, 1196, 1206, 1223, 1232, 1242, 1298, 1327, 1329, 1351, 1356, 1444, 1506, 1545, 1562, 1584, 1604, 1775, 1791, 1900, 1964, 1967, 2026, 2162, 2168, 2173, 2194, 2228, 2289, 2918, 2938, 2983, 2995, 3001, 3105, 3114, 3149, 3164, 3210, 3418, 3450, 3504, 3657, 3669; δεσποτάτοι (ἄρχοντες): 1841, 2114, 3627, 3651, 3680, 3813, 3817, 3823, 3825, 3913;

4. 1. 2 αὐθέντης or ἀφέντης (lord, seigneur): 13, 121, 151, 168, 172, 282, 310, 433, 462, 499, 699, 702, 764, 775, 782, 809, 817, 829, 843, 853, 864, 921, 933, 969, 984, 1018, 1037, 1086, 1143, 1165, 1168, 1173, 1178, 1183, 1228-29, 1235, 1238, 1292, 1295, 1323, 1343, 1346, 1359, 1368, 1402, 1431, 1436, 1439, 1442, 1445, 1466, 1480, 1504, 1545, 1790, 1932, 2178, 2191, 2217, 2265, 2289, 2853, 2990, 3013, 3106, 3404, 3565, 3694, 3838, 3841, 3845; αὐθεντία or ἀφεντία (rule, authority, power): 9, 18, 37, 281, 386, 477, 823, 856, 1047, 1117, 1253, 1259, 1370, 1468, 1574, 1607, 1667, 1832, 1851, 1962, 1966, 2258, 2917, 2949, 3103, 3149, 3176, 3182, 3182, 3190, 3337.

4. 1. 3 ἀμιρᾶς (Turkish title equivalent to ἄρχων): 1915, 1917, 192-22, 1929, 1960, 1968, 2029, 2229, 2374, 3075, 3077, 3080, 3084, 3187, 3269, 3731, 3735, 3737.

4. 1. 4 Ἡ κλῆρα: 1221, 1315, 1562, 3116; μητροπολίτης: 3807; μητρόπολις: 1350.

4. 1. 1 Ἄρχοντες, αὐθέντες or ἀφέντες

The author makes frequent use of the term *ἄρχων*, but with different meanings[57]. In this study we shall examine the term in the plural form, *ἄρχοντες*, defining *notables* with political power. In describing the extermination of the noble Frank citizens of Leukas by the Albanian invaders (ca 1378-85), the author characterises them as *πλούσιοι, ἔντιμοι, εὐγενεῖς, ἀπὸ μεγάλα γένη*. By

57. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. III, pp. 243-44, gives the following meanings: *ruler, leader, officer, notable, rich, owner.*

expressing deep sorrow for the misfortune (*κρῖμα, ἁμαρτία*)[58] that caused their loss, the author demonstrates great respect and admiration for them. In fact, for him, the *ἄρχοντες* represented an ideal high social status: the term *ἔντιμοι* indicates honour, while the expression *εὐγενεῖς, ἀπὸ μεγάλα γένη*, points at hereditary rights of the Western nobility occupying the higher social rank:

"Ἀΐλλοί, κρῖμα ὅπου ἐγίνετον, ἔδε ἁμαρτία μεγάλη!
Ἐκούρσευσαν, ἐπήρασιν, ἐρήμαξαν τὸν τόπον.
Ἦσαν γὰρ ἄρχοντες πολλοὶ πλούσιοι τῆς Λευχάδας
καὶ ἔντιμοι καὶ εὐγενεῖς ἀπὸ μεγάλα γένη".
(lines 69-72)

There is no doubt that the position of the *ἄρχοντες* in the author's concept of social hierarchy is that of power, responsibility and authority; indeed, it was Arta's *ἄρχοντες*, in this case its *Albanian* rulers, who, together with their own people, set their conditions to their new despot, Carlo Tocco, before their submission in 1416:

"Καὶ ἐξέβηκαν οἱ ἄρχοντες καὶ τὸ κοινὸν τῆς χώρας,
κατάστασες ἐγύρεψαν ἵνα τὸν προσκυνήσουν".
(lines 2995-96)

The author's concept of an archon's social position and function correlates with D. Jacoby's definition and explanations. According to D. Jacoby, in Byzantium the term *ἄρχων* defines an imperial public servant who exercises his civilian or military authority in a certain district being a town and its surroundings. As to foreign populations living in the Empire, such as the Albanian people, the title *ἄρχων* defined a tribal chief. In that case, the authority and the traditional status attached to the title were recognised and approved by the Byzantine emperor[59]. The connection between the dignity of *ἄρχων* with clan origin is expressed in the following lines[60]:

58. Cf. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. VIII, p. 390-91, vol. II, pp. 32-4; cf. Thekla Sansaridou-Hendrickx, "Η χρήση του όρου *ἁμαρτία* στο ελληνικό χρονικό του Μορέως", *Ekkles. Pharos* 74 (N.Σ. 3) (1992) (ἐκδ. Αφρικής), 57-67, passim.

59. D. Jacoby, "Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque", *Travaux et Mémoires* 2. Paris, 1967, 421-481, p. 465.

60. On the Albanian social system and function, see A. Ducellier, *Αλβανοί*, passim.

"τὴν Κατοχὴν τοῦ ἔδωκε Δήμου Μπούα τοῦ ἀλβανίτου,
ἄρχοντος ἔντιμου πολλὰ ἐκ τὸ γένος τῶν Μπουάδων".
(lines 2288-89)

The social status of the Albanian *ἄρχοντες*[61] is also underlined by the author when they appear before Carlo Tocco to beg for his forgiveness, since in the past they have acted against him. After the death of their Albanian despot, Mouriki Spata, the seigneurie (*ἀφεντιά*) of Arta was in the hands of his Serbian mother, Nerata. According to the author, Carlo Tocco proposed to the Albanian *archontes* to be their new despot through negotiations (*ἐπάσχισεν διὰ λόγου του*) and thus to avoid conflict, but they refused him (*ἐκεῖνοι ἐπεισμάτισαν, δὲν ἤθελαν κανέναν*):

"ὑπόμεινεν ἡ ἀφεντιὰ εἰς χεῖρας τῆς μητρός του".
(line 2021)

"Ἐπάσχισεν διὰ λόγου του καὶ οὐδὲν τὸ ἐδυνήθη".
(line 2035)

"Ἐκεῖνοι ἐπεισμάτισαν, δὲν ἤθελαν κανέναν".
(line 2037)

Indeed, according to the author's view point, the archontes' fear of reprisal proves that their social status, besides providing privileges, also rendered them more vulnerable in the hands of their new despot:

"'Ἐμεῖς φοβούμεθα πολλὰ ἀπὸ τὴν βασιλειάν σου,
διότι σὲ ἐπταίσαμεν καὶ ἐπικράναμέ σε...'".
(lines 2985-86)

61. As A. Ducelier, "Les Albanais à Venice aux XIVe et XVe siècles", in *Travaux et Mémoires* 2, Paris, 1967, 405-420, p. 405, states, in the Byzantine historiography of the 13th century, Albanian people seem to occupy isolated and almost inaccessible mountainous regions, while their participation in the economic and political life in Byzantium appears to be "plus que problématique". Only in the 14th century, in Epirus, Albanian chiefs appear to interact with other ethnic groups such as Greeks, Latins and Serbs by engaging themselves either in commerce or in military conflicts: on these activities, see Elisabeth Zachariadou, "Παραγωγή και εμπόριο στο δεσποτάτο της Ηπείρου", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*. Arta, 1992, 87-93, pp. 88-89.

Since Ioannina was in the hands of the Byzantines, the author uses the same terms (*ἄρχοντες*) to define the Byzantine notables who welcome the duke officially when he enters the city. Placed next to clergymen, these *ἄρχοντες* seem to impress the author both by their rank (*ἀρχιερεύς*) and their costumes (*ἔμορφα φορεμένοι*):

"'Εκεῖ τὸν ἀποδέχθησαν οἱ ἄρχοντες, ἡ κλήρα,
ὁ ἀρχιερεύς, οἱ ἱερεῖς, ἔμορφα φορεμένοι".
(lines 1562-63)

In the following lines social position (*ἄρχοντες*) and political power (*ἀφέντες*) coincide, as Carlo Tocco gives his men equal rights and privileges (*ὕψωσεν, ἐτίμησεν, ἰσόρροπους*), with those of the previous rulers of Arta (*τῶν ἀφεντῶν τῶν πρώην*):

"Τοὺς ἄρχοντές του ὕψωσεν, ἐτίμησεν μεγάλως,
ἰσόρροπους τοὺς ἔκαμεν τῶν ἀφεντῶν τῶν πρώην".
(lines 3105-06)

4. 1. 2 Αὐθέντης or ἀφέντης

In order to win the support of the Ioanniniotes, Carlo Tocco sends a man of his own to campaign for him. The approach and the words used in this political rhetoric do not defer much from the self projecting propaganda applied by our contemporary politicians. The Ioanniniotes should accept Carlo Tocco as their leader because it would be impossible to find a better one in the whole world (*τόν κόσμο ἄν γυρίσετε, ἀνατολὴ καὶ δύσι*):

"ἀφέντην νὰ τὸν φέρουσιν, τὸν δούκα νὰ τὸν ἔχουν".
(line 1359)

"ἔναι <γεναῖος> καὶ εὐγενικὸς καὶ φυσικὸς ἀφέντης".
(line 1365)

"τὸν κόσμον ἂν γυρίσετε, ἀνατολὴ καὶ δύσι,
πούπετε ἀξιώτερον ἀφέντην νὰ εὑρῆτε".
(lines 1401-02)

"καὶ αὐτὸς νὰ ἔναι κεφαλὴ καὶ ἀφέντης εἰς τὸν τόπον".
(line 2191)

Despite the author's effort to show democratic political views, when he refers

to Carlo Tocco's popularity among the Ioanniniotes, in Western Greece political authority was nearly always imposed by means of violence, as in the case of Zenevezi, who tried to impose his rule over the city of Ioannina through destruction (*ἐρήμαξαν τελείως*) (ca. 1411):

"Φουσσᾶτα ἐσύναξεν πολλὰ αὐτὸς καὶ ὁ Ζενεβέσης·
καὶ ἦλθαν εἰς τὰ 'Ιωάννινα, γυρεύουν ἀφεντίαν.
Τὰ ἀμπέλια ἐκατέλυσαν, ἐρήμαξαν τελείως".
(lines 1258-60)

"Καὶ ἡ βουλὴ ἀπόκοψεν· τὰ σύνορα γυρεύουν
τοῦ τόπου καὶ τῆς ἀφεντιᾶς ὅπου εἶχαν ἐξαρχῆθεν".
(lines 1606-07)

Supported by the Turks and again through violence Ya'qūb Pasha tries to occupy Arta:

"Τὸν Κάρουλον φυλάκισεν, τοὺς ἄρχοντες ὁμοίως·
ἠπῆρεν, ἐπαράλαβεν τὴν ἀφεντίαν ὅλην".
(lines 2257-58)

4. 1. 3 The title of ἀμιρᾶς

This Turkish title of ἀμιράς, which means *archon, general* or *governor*[62], is also used by the author in a way expressing both awe and respect. The author does not hide his admiration for the political movement of Carlo Tocco to arrange the marriage between his daughter and the Turkish amiral, Mūsa-Bey, brother of the sultan, Mehmed I (*ἐξέβην, σουλτᾶνος ὁ ἀδελφός του*)[63]:

"τὴν πρᾶξιν <του>, τὴν γνῶσιν του νὰ ἠκούσης, νὰ θαυμάσης
Τὴν θυγατέραν του ἔδωκε τοῦ ἀμιρᾶ γυναῖκα".
(lines 1914-15)

"Καὶ ἐξέβην εἰς τὸν ἀμιρᾶν σουλτᾶνος ὁ ἀδελφός του".
(line 1929)

62. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. II, pp. 18-19.

63 Mūsa-bey, was killed in the battle against his brother: G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*, p. 65. See also D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*. 1267-1479, pp. 180-181.

The author stresses the fact that as a result of this match, Carlo Tocco and the amiras became close friends. It is clear that for the author, when dynastic interests are at stake, religious and ethnic barriers seem unimportant:

"Καὶ φίλος του ἐγίνετον τοῦ ἀμιρᾶ ὁ δούκας·
ἠγάπησέν τον καὶ πολλὰ ὁ ἀμιρᾶς τὸν δοῦκα".
(lines 1921-22)

The author approves the relations between Carlo Tocco and the amiras in other fields too: Carlo Tocco sent his four illegitimate sons, who were serving the amiras at the Sublime Porte (the Ottoman court at Constantinople):

"'Σ τὸν ἀμιρᾶν τοὺς ἄλαξεν καθεστηκὼς νὰ εἶναι,
'ς τὴν Πόρταν νὰ δουλεύουσιν, βοήθειαν νὰ ἔχῃ".
(lines 1960-61)

4. 1. 4 'Η κλῆρα

The author expresses his respect for the clergy on every given occasion. When he presents captain Simon Strategopoulos[64], he emphasises the fact that he was related to clergy men through his wife:

"Τὴν κλῆραν εἶχεν συγγενεῖς ἀπὸ τῆς γυναικός του".
(line 1221)

As to the clergymen (*κλῆρα*) themselves, the author does not ignore their presence on the official platform set for the welcoming of Carlo Tocco:

"'Εκεῖ τὸν ἀποδέχθησαν οἱ ἄρχοντες, ἡ κλῆρα
ὁ ἀρχιερεύς, οἱ ἱερεῖς, ἔμορφα φορεμένοι".
(lines 1562-63)

Furthermore, when the author expresses his appreciation for the stability and prosperity in Ioannina he compares the situation of this region with that of

64. G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*, p. 589: Simon Strategopoulos was in the service of Esaù.

Thessaloniki[65]. In this comparison he refers to the clergy as a very significant factor in maintaining order:

"καὶ πάλιν καὶ κλῆρα ἔντιμη ὡσὰν τῆς Σαλονίκης·
ὁμοίως ἔναι κατάστασις εἰς τὸ κοινὸν τῆς χώρας".
(lines 3116-17)

Moreover, the cathedral (*μητρόπολις*) is the place where the gathering of the archontes and the people (*ἄρχοντες, μικροί τε καὶ μεγάλοι*) takes place to listen to the duke's man who brings them political messages:

"Αὔριον εἰς τὴν μητρόπολιν σύναξις θέλει γένει,
οἱ ἄρχοντες θέλουν συναχθῆ, μικροί τε καὶ μεγάλοι·
καὶ ἔλα ἐκεῖ, εἰς αὐτεινοὺς σύντυχε παρρησίᾳ,
καὶ τότε θέλομεν ἰδεῖ ποῖος ἀγαπᾷ τὸν δοῦκα".
(lines 1350-53)

In another instance too, the author appears impressed by the ceremonious reception Hercules and his troops received at the hands of the *μητροπολίτης* of Patras on their way to Clarenza in 1422:

"Χάρησαν ἅπαντες ἐκεῖ μὲ τὸν μητροπολίτην.
Τιμὴν τοὺς ἔκαμεν πολλὴν καὶ ἀποδέχθηκέν τους.
Καλέστρα τοὺς ἐποίησαν εἰς τὸ παλάτι ἀπάνω,
τιμητικὰ ὡς ἔπρεπε καὶ ἀποχαιρέτισέν τους".
(lines 3807-10)

Besides the author's high regard for the church and the clergy, these examples also manifest his views about social etiquette and ecclesiastical hierarchy. It is quite evident that the author makes deliberate use of religious symbols, such as the church (*μητρόπολις*) and religious representatives (*ἀρχιερεύς, ἱερεῖς*) to legitimise political aims.

65. On the Western Greek Orthodox clergy and the ideological and political association between Epiros and Thessaloniki, see F. Bredenkamp, *Thessaloniki*, passim and especially pp. 166-177, 239, 249. See also Alk. Stavridou-Zafraka, *Νίκαια και Ἤπειρος*, pp. 102ff, 119ff.

4. 2 The lower social class: ο λαός

4. 2. 1 λαός as subjects: 570, 701, 1224, 1648, 2073, 2251; κόσμος: 1656; κοινό: 2251; μικροί τε καὶ μεγάλοι: 1242, 1288, 1351, 1406, 1429, 1554, 2177, 3110, 3812, 3867, 3310; χωριάτες: 2055.
4. 2. 2 λαός as soldiers: 233, 238, 336, 381, 388, 801, 917, 1648, 2051, 2245, 2512, 2514, 2518, 2808;

For the author, social hierarchy is based on a social differentiation (or social inequality) created mainly by a clear-cut division between the elite and the commoners. People are ranked in terms of prestige, based on noble origin, as well as on economic and military power. In accordance with the feudal social organisation *λαός* and *χωριάτες* - when they are mentioned - constitute the lower social class.

4. 2. 1 Λαός as subjects

Though not often, the term *λαός* (or *κόσμος*) often also refers to a ruler's subjects. Moreover, in his narrative our author draws a clear distinction between *greater* (*μεγάλοι*) and *lesser* (*μικροί*) notables. It must be noted, that despite the existing social division, the two social strata maintain a strong political alliance, at least in the author's conceptualisation. Indeed, when Carlo Tocco's messenger discusses with the captain of the army the duke's offer to become the new ruler in Ioannina, he (the captain) explains that this issue had to be openly discussed in front of everybody (*ἄρχοντες, μικροί τε καὶ μεγάλοι*), at a public place (*μητρόπολιν*):

"Αὔριον εἰς τὴν μητρόπολιν σύναξις θέλει γένει,
οἱ ἄρχοντες θέλουν συναχθῆ, μικροί τε καὶ μεγάλοι·
καὶ ἔλα ἐκεῖ, εἰς αὐτεινοὺς σύντυχε παρρησίᾳ,
καὶ τότε θέλομεν ἰδεῖ ποῖος ἀγαπᾷ τὸν δούκα".
(lines 1350-53)

From a political, as well as social point of view, the importance of this case in decision-making is undeniable. Likewise, still through the author's conceptualisation, the above example illustrates that besides other virtues, the popularity of a leader among his subjects (*ποῖος ἀγαπᾷ τὸν δούκα*) is absolutely essential.

Taking common decisions is evident in certain instances. In fact, such a common decision (*ἄρχοντες, μικροί τε καὶ μεγάλοι*) seems to have been taken in the following two cases where all Ianniniotes from all social strata decide who will be their ruler:

"Οἱ γιαννινιῶται οἱ ἄρχοντες, μικροί τε καὶ μεγάλοι,
εἰς τὸν γουλᾶν ἀνέβησαν καὶ ὤρθωσαν ἐτοῦτοι
'ς τὸν Σπάταν νὰ ἀποστείλουσιν, ἐκεῖνον τὸν Μουρίκη,
θυγατέραν νὰ φέρουσιν, εἰς τὰ 'Ιωάννινα νὰ ἔνι,
κυράν τους νὰ τὴν κάμουσιν ἡ χώρα καὶ ὁ τόπος,
καθὼς τοὺς ὅρκους ἔχασιν με ἐκεῖνον τὸν δεσπότην".
(lines 1242-47)

"Καὶ νῦν βουλὴν ἠπήρασιν μικροί τε καὶ μεγάλοι
καὶ ἐβγάλλουν τὴν βασίλισσα 'ς τὸν τόπον της νὰ ὑπάῃ".
(lines 1288-89)

Apparently, the author tries to create an impression of sharing and participation when he refers to decisions taken in common by higher and lower social classes. In spite of this effort, however, he does draw a clear cultural distinction between the two strata. For instance, the kind of language Carlo Tocco uses to console his defeated Albanian enemies is interpreted as a code of communication traditionally used among leaders (*καθὼς ἔναι οἱ συνήθειες τῶν ἀφεντῶν νὰ λέγουν*):

"καὶ ἄρχισεν νὰ τοὺς λαλῆ λόγους παρηγορίες
καθὼς ἔναι οἱ συνήθειες τῶν ἀφεντῶν νὰ λέγουν".
(lines 816-17)

As a matter of fact, the author seems to have full consciousness of class differentiation. This is expressed through the words of Carlo Tocco, who, in order to hearten his soldiers during the siege of Vobliana defines their adversaries, Albanians under the leadership of Ya'qūb Pasha, as peasants (*χωριάτες*). This identification illustrates sentiments of strong class distinction, since it is used in contrast to the term *ἄρχοντες*:

"Καὶ μετὰ ταῦτα ἐλάλησεν ὁ δούκας ὁ ἀφέντης·

"'Άρχοντες παλληκάρια μου, ὅσοι μὲ ἀγαπᾶτε,
ἐσεῖς ἐβλέπετε καλά, χωριάτες εἶναι ἀπέσω...'".
(lines 2053-55)

4. 2. 2 Λαός as soldiers

In the Chronicle, *λαός* also identifies soldiers belonging to lower army ranks:

"καὶ ὁ λαός του μετ' αὐτοῦ, πεζοί, καβαλλαρέοι".
(line 233)
"ὁ Παῦλος Σπάτας μὲ λαόν, πεζοί, καβαλλαρέοι".
(line 238)

5. Social relationships

In his narrative the author often refers to the ways people interact, their ideas about their relationships, their strategies in establishing new ones as well as their expectations and interests that guide their social behaviour. Since the author tries to promote the image of his patron and the interests of the ruling class through his narrative, social relationships in the *Chronicle* are mainly based on political power and control.

5. 1 Power relationships

Regardless of certain social bonds, which the author perceives to exist between the two social ranks, the ruling and the ruled classes were interacting through power relationships. This statement conforms with the Marxist model of a society, where there is a clear division between a ruling class and subject classes. At the same time, the idealised conception of a ruling class was supported by a powerful church. In this medieval pattern of society, *power relationships* were based on the ownership of land, military force and political authority[66].

The author strikes a fair balance between two main sides of a leader's policy: political and economical strength is built on the one hand through expansion and

66. On a comparative perspective of classes, see R. M. Kessing, *Anthropology*, pp. 312ff.

plunder and, on the other hand, through generosity. Since political power[67] was built on military achievements, the more victorious a leader was in his military operations of expansion, the greater his political power among his subjects. Besides, it was by means of military operations, that fortunes were made, which allowed a leader to practise generosity among his/her subjects. Often, it was through generosity that significant political support was obtained:

"Πάντα αὐξάνει ἡ δύναμις, τὰ πλούτη ἀνεβαίνουν.
Χαίρεται καὶ ἀγάλλεται αὐτὸς καὶ ὁ λαός του".
(lines 700-01)

"φιλοδωρίες ἄρχισεν, δωρήματα νὰ δίδῃ,
τοὺς πάντας νὰ φιλοτιμᾷ, ὡς πρέπει τὸν καθένα.
Ρούχα ἐρρόγευσεν πολλά, δουκᾶτα καὶ φλωρία·
ἐχόρτασεν, ἐνέμπλησεν τὴν χώραν, τοὺς ἀνθρώπους".
(lines 1586-89)

Indeed, since in feudal society social relations were by nature power relations, it appears natural, for the author, that a leader should try every possible way, especially through violence, to gain more land, and therefore more political power. This is evident in the case of Carlo Tocco, who as a political leader, in the author's perception, possessed exceptional qualities. According to our author, the ability of Tocco to influence decision making of the Byzantine *archontes* or the Albanian leaders, was based on two, though fundamentally opposed, main operations:

(a) military expansion through violence, and (b) the diplomatic approach.

5. 1. 1 Exercise of power and authority

5. 1. 1. 1 violence: military expansion: 70ff, 91, 105ff, 123, 164ff., 262, 365, 374, 658ff, 747-8, 779, 703, 748, 954-57, 966, 1016, 1074, 1104ff.
5. 1. 1. 2 diplomacy: 124, 140, 191ff., 2940; δῶρα, χαρίσματα: 21, 143, 192, 416, 419, 508, 2126, 2240, 1357, 1852, 2126, 2145, 2240, 3736, 3821; δωρή-

67. On an analysis of power and politics, see R. M. Keesing, *Anthropology*, pp. 281ff.

ματα: 742, 913, 1577, 1586, 3082, 3085; φιλοδωρία: 153, 1357, 1414, 1456, 1577, 1586.

5. 1. 1. 1 Violence: military expension

In principle, the author disapproves of actions of violence. His disapproval is expressed by direct condemnation[68]:

"ἀλλ' ὁ Θεὸς ἠθέλησεν ἄνθρωπος δὲν ἐβλάβη".
(line 627)

Further on, he expresses his disapproval by trying to distance his protagonists, Carlo and Leonardo Tocco from acts of violence:

"Ἄρχισαν ἐτζακίσασιν τὰ σπίτια, τὰ σεντούκια.
Κόντος πολλὰ χολομανεῖ, ὀργίζεται εἰς αὔτους,
ἀλλὰ ποσῶς οὐκ ἐμπορεῖ ἵνα τοὺς περικόψῃ.
Κοινὴ βουλὴ τὸν ἄρχισεν, μικροί τε καὶ μεγάλοι,
καὶ ποῖον θέλει ἀπαντᾷ καὶ ποῖον θέλει διώχνει.
Ἄκων καὶ μὴ βουλόμενος ἀφῆκεν τους, καὶ κάμνουν
ὁ καθεεὶς ὡς βούλεται εἰς τὸ σπίτι ὅπου ἐπιάσεν.
Ὢ κρῖμα, ὅπου ἐγίνετον· ἐδὲ ἁμαρτία μεγάλη·
εἰς τίτοιαν χώραν θαυμαστὴν ἐρήμαξάν την οὕτως!
Ἐκούρσευσαν, ἀνήλωσαν, ἐρήμαξαν τελείως.
Οὐ δύναμαι νὰ σὲ εἰπῶ τὸ τί κακὸν ἐγίνη".
(lines 658-668)

Elsewhere, the author identifies God's wishes with Tocco's policy by combining the Christian principle of forgiveness (*συγγνώμη*) with political strategy (*εἰρήνη*). It is better for the Albanian seigniors of Arta to surrender to Carlo Tocco and accept him as their lord in a peaceful way (*συγγνώμης με εἰρήνην*) than resist him:

68. The author expresses his desperation, especially at the fact that victims of violence were Latin nobles: G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*, p. 224 (lines 67-70):
"Καὶ ἐτζάκιζαν ἐσέβησαν εἰς τὴν Λευκάδα μέσα
τὰ Ἄλβανα τὰ ἄπειρα, μὲ τὸν δεσπότην, πάντα.
Ἀϊλλοί, κρῖμα ὅπου ἐγίνετον, ἔδε ἁμαρτία μεγάλη!
Ἐκούρσευσαν ἐπήρασιν ἐρήμαξαν τὸν τόπον".

"Ἐπεὶν ἐβλέπουν το καλὰ ὁ Θεὸς ἐδῶκεν τοῦτο,
κάλλιον <ἔναι> νὰ ὀρθωθοῦν συγγνώμης μὲ εἰρήνην,
παροῦ νὰ τὸν πικράνουσιν, νὰ γένῃ μὲ πικρίαν".
(lines 2940-42)

In order to acquire political power, however, Carlo Tocco uses both tactics, the one of violence and the other of peaceful negotiations. In either case, as long as their aim is to increase their power as rulers, Carlo Tocco and his brother, Leonardo, though indirectly, gain the author's approval:

"Καὶ τὰ κεφάλια ἔκοψαν ἐκείνων τῶν πιασμένων,
εἰς τὸν δούκαν τὰ ἀπέστειλαν εἰς τὴν Κεφαλονίαν.
Πολλὰ τῶν εὐκαρίστησεν ὁ δούκας ὁ αὐθέντης".
(lines 107-109)

5. 1. 1. 2 Diplomacy

Noteworthy, too, is that the author shows special appreciation for cases where violence is replaced by diplomacy. Such is the case of match-making between the Spata and Tocco families. Indeed, the duke is praised by the author as an extremely sensible (*παμφρόνιμος*) person, since he tries to find a solution to his problems (created by the presence of the Turks in the Gulf of Arta), by means of love (*ἀγάπην μέσον*):

"Ὁ δούκας ὡς παμφρόνιμος 'ς ὅλες τὶς ἐνθυμήσεις
ἄρχισεν μὲ γλυκύτητες, μὲ ζαχαράτους λόγους
ἂν εὔρῃν πρᾶξιν καὶ ὁρμὴν εἰς τὴν ἀγάπην μέσον·
(... ...)
μὴ τύχῃ πώποτε καιρὸ καὶ κατεβοῦσιν Τοῦρκοι".
(lines 1129-33)

In the following passage the author does not hide his love of peace (*ἀγάπην στερεωμένην*) nor his resentment of war (*μάχη θλιβερή, πικρή, φαρμακωμένη*). The arranged marriage between the daughter of Carlo and the brother of Mouriki Spata, Philip, unfortunately, according to the author did not bring the desired peace:

"Τὴν θυγατέραν του ὤρθωσεν ὁ δούκας ὁ ἀφέντης,
τὸ κάτιργο οἰκονόμησεν τιμητικά, ὡς πρέπει,
καὶ τόν Μανθαῖον ὥρισεν μετ' αὔτην νὰ ὑπηγαίνῃ.

Εἰς τοὺς Ρωγοὺς τὴν ἔστειλεν τὸν γάμον νὰ ποιήσουν,
κατὰ λόγον καὶ συμφωνιάν, ἥν ἔστησαν ἀλλήλως.
Ἐκεῖ γὰρ ἐδιάβηκαν, ἐπλήρωσαν τὸν γάμον·
ἐχαίρονταν καὶ ἀγάλλονταν καὶ ἐκ τὰ δύο μέρη,
ἐβλέποντας πῶς ἔκαμαν ἀγάπην στερεωμένην.
Παντέχουν καὶ ἐλπίζουσιν ὅλοι νὰ ἀναπαυθοῦσιν
ἀπὸ τὲς μάχες τὲς πολλὲς τὲς εἶχαν διὰ μέσον.
Ἀλλὰ 'δὲ μάχη θλιβερή, πικρή, φαρμακωμένη,
ὁποὺ ἐγίνην ὕστερα ἀνάμεσα τοὺς δύο!".

(lines 1143-54)

In order to create an equilibrium between the two opposed tactics, i.e. between violence and diplomacy, the author stresses Tocco's virtues, such as *wisdom, generosity*, and *prudence*. As the author narrates, as an answer to the violent attacks by his Albanian enemies, Carlo Tocco wisely decides to do nothing:

"ἐβάλθη μὲ τὴν γνῶσιν του τίποτε νὰ ποιήσῃ".

(line 124)

Due to the epic nature of his narrative, the author is inclined to stress heroic actions connected with war, conflict and martial arts. However, he does not miss any given occasion to point to gestures of generosity which promote cordial feelings of friendliness, goodwill and fellowship. In the following lines the offer of gifts is considered as a gesture of courtesy, since Maddalena offers gifts to win the support of the king of Naples in order to establish the territorial rights of her two sons:

"ἐδιέβηκε εἰς τὴν Φράγκιαν τοῦ ρήγαν Ἰταλίας
μέ δῶρα, μὲ χαρίσματα, μὲ θησαυροὺς μεγάλους,
νὰ στερεώσῃ τὴν ἀρχήν, τὸ κράτος τοῦ πατροῦ τους".

(lines 20-22)

In the following passage the gifts are used to promote the political interests of Carlo Tocco: to make it impossible for someone to harm him (*οὐδὲν γὰρ εἶχαν δυνατὸν ποτέ τους νὰ τὸν βλάψουν*). In trying to build up his power he offered land (*προνοῖες*)[69] and other donations (*χαρίσματα*) to people of both higher and lower

69. The term *πρόνοια* defines a piece of land given by the emperor to soldiers in exchange for their

ranks (*μικροί τε καὶ μεγάλοι*). (The author approves and praises these actions of the duke by characterising him as a wise man, *φρόνιμον*):

"ἐκίνησεν καὶ ἄρχισεν φουσσᾶτο νὰ ρογεύσῃ,
Φράγκους, Ρωμαίους Σέρβους τε, μᾶλλον τοὺς Ἀλβανίτας.
Καὶ ἄκουσε τὸ φρόνιμον, τὸ ἐπιδέξιόν του.
Εἰς τὸ νησὶν τοὺς ἔβανεν, ἀπέσω τῆς Λευχάδος,
κρατήματα τοὺς ἔδιδε, προνοῖες τῶν ἀρχόντων.
Τὸν τόπον γὰρ οἰκείωνε, εἶχε καὶ πιστοσύνην,
Οὐδὲν γὰρ εἶχαν δυνατὸν ποτέ τους νὰ τὸν βλάψουν.
Καὶ ἄρξετο χαρίσματα, εὐεργεσίες νὰ δίδῃ·
τὰ ροῦχα τοῦ κουρμίου του ὅλα τὰ εὐεργέτα.
Ὡς σύντροφον τὸν εἴχασιν μικροί τε καὶ μεγάλοι".

(lines 136-145)

The author approves of the duke's gestures of generosity, firstly because they express wisdom (*φρόνιμον*), and secondly because he believes that such political moves demonstrate a legitimate manner in which to manipulate people's sentiments, such as gratitude and self interest, which he expects the beneficiaries to feel towards the donor. The author's special attention to gestures of generosity[70] also points to an ideal concept of a society, where relationships between the powerful and weaker members are based on goodness, charity and benevolence. At the same time, the weaker should use the same gestures of material offers out of cordiality towards their superiors.

services. For a comparison between the Western fief and πρόνοια, see *Χρονικόν του Μορέως*, pp. 78-82, Angeliki Laïou, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*. Translated by Aglaïa Kasdali. Athens, 1987, pp. 143ff, and Ead., *Constantinolpe and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*. Cambridge, Massachusetts, 1972. Ead. *Constantinople and the Latins*, p. 4; Triantafyllitsa Maniati-Kokkini, *Ο Βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του*. Unpublished D. Phil. Diss. Thessaloniki, 1990, p. 69; P. Zepos, "Το δίκαιον εις το Χρονικόν του Μορέως", *E.E.B.S.* XVIII (1968), 202-220, pp. 214-215, 217-19; D. Jacoby, "Les Archontes", passim.

70. Cf. G. Brereton, *Chronicles*, p. 18: "Froissard has always been regarded as an admirer of chivalry and as a spokesman to an over-exclusive degree of the ruling and knightly class... He respects high rank, admires the knight for his fighting qualities in particular, and praises generosity in money and other matters".

5. 2 The author's social moral ethics

Regarding social interaction, the author often becomes personal in his comments, especially when he refers to human social relationships. Human actions are either highly praised or severely condemned. We should, however, be warned that due to his admiration for the duke and his unconditional loyalty to the higher ruling class, there is not much room left in his mind for impartial and unprejudiced opinions. Consequently, when the author's subjectivity is apparent, his statements will be analysed, both through his prism and from a historical point of view. In other words, we shall analyse his evaluative system by referring to what he considers right or wrong in relation to a broader historical context.

Consisting of the warrior nobility of feudal Europe[71] and supported by a powerful church, the ruling class had securely in its hands the ownership of land, military force and political authority. The main elements which bound the ruler to his subjects were:

- a subject peasantry;
- use of the service tenement (i.e. fief);
- supremacy of a class of specialised warriors;
- ties of obedience and protection binding man to man;
- fragmentation of authority;
- association between family and lord.

According to R. Garner's definition of *ethics*, the term refers to the values or rules of conduct held by a group or individual[72]. For the sake of our analysis, a distinction should be drawn between the religious moral ethics – which refer to metaphysical normative principles and will be examined at a later stage – and the social moral ethics - which is an empirical, etiquette-centred value system[73].

Thus, when we refer to the author's social moral ethics we intend to examine his *social moral evaluative system*, by which human activities, attitude,

71. F. L. Ganshof, *Feudalism*, passim.

72. On the philosophy and history of *ethics*, see R. T. Garner, "Ethics", in *Encyclopedia Americana*. New York, 1972, vol. X, pp. 610-619. On the Byzantine concept of *ethics*, an integration of ancient philosophy and Christian concepts, see Dominic J. O' Meara, "Ethics", *ODB*, vol. II. Oxford, 1991, p. 732.

73. Cf. G. Geertz, *Cultures*, pp.126ff; R. T. Garner, "Ethics", pp. 610ff.

performance in certain situations and state of mind are judged, weighed and classified in his world view. In the author's evaluative system social behaviour plays a crucial role. For the author, the image of ideal behaviour, seems to be based on personal, individual characteristics, such as intelligence, common sense, good manners, education, and military prowess. These factors are discernible through the author's expressions of appreciation or contempt regarding people's social behaviour.

5. 3 Social behaviour

In order to understand the author's concepts about social conduct, we shall consider both the Western and the Byzantine ideal of good behaviour, since, as it has been argued at the beginning of our chapter, he was under the influence of both cultures. The Byzantine secular ideal of good behaviour had various forms. A. Kazhdan states that, for the Byzantines, ideal behaviour was based "on tolerance and *οἰκονομία*, with developed bonds of *friendship* and values such as education and moderate enjoyment of life; the knightly ideal, with stress on military prowess and personal fealty"[74].

Regarding the Western standards for ideal behaviour, if we accept that "in the fifteenth century chivalry was still, after religion, the strongest of all the ethical conceptions which dominated the mind and the heart"[75], we need to analyse the concept of *chivalry*. According to D. Waley, "chivalry", which literally means "horsiness", was the code of the men who fought on horseback and belonged to the knightly class. The exclusive nature of chivalry was subject to a knight's conduct. "The virtues most prised by the chivalrous were military prowess, loyalty to the feudal overlord, and 'courtesy' - considerate manners, that is, towards other members of the chivalrous class"[76].

74. A. Kazhdan, "Beauty", *ODB*, vol. I. Oxford, 1991, 274-275, p. 277.

75. J. Huizinga, *The Waning of the Middle Ages*. New York, 1954, p. 57.

76. D. Waley, *Later Medieval Europe*. London, New York, 1978, pp.148, 151. See also F. Kottenkamp, *The History of the Chivalry and Armour*. Translated by A. Löwy. London, 1988, pp. 27ff. According to F. Kottenkamp, p. 30, considered from a military and social point of view, in time of war, chivalry offered to the feudal nobles of all countries the advantage of placing them on an equal footing with one another. Thus, it was not uncommon for indigent knights of inferior descent to possess certain privileges, which were denied to those nobles who had not been admitted to the honours of knighthood.

With regard to our author, besides his admiration for physical external features and appearance, his appreciation is also caused by *social behaviour*, which he considers as being the result of proper education. Indeed, as F. Kottenkamp[77] states, the military achievements of chivalry were due to the "strict discipline and rigid forms" upon which the training of a beginner, called "tyro", was based.

For the author good "social breeding" is an issue which refers almost exclusively to Frankish leaders. Therefore, the influence of Western culture appears stronger in his selection of factors based on the ideal behaviour in **chivalry**. Indeed, in the narrative the following factors, though often overlapping each other, are identical with those which define knighthood[78]:

- education;
- politeness;
- linguistic style;
- ability to handle arms;
- generosity; contempt of money;
- ability to rule with wisdom and sagacity.

5. 3. 1 Terms used to praise a leader's good "breeding"

5. 3. 1. 1 ἄξιος: 838, 1063, 1237, 1346, 1372, 1479, 1937, 1939, 3114.
5. 3. 1. 2 ἐπιδέξιος: 138, 377, 932, 948, 1312, 1942, 2080, 2453, 2691 (τόπος) 1698, 2666; ἐπιδέξια: 2746, 2796; ἐπιτήδειος: 1312, 1321, 2690, 2694; ὑπερδέξιος: 949.
5. 3. 1. 3 γλυκύς: 1360, 1941; γλυκασμένα: 1344; γλυκασμός: 1474; γλυκύτητα: 147, 1130, 1273, 1317, 1953.
5. 3. 1. 4 παιδευμένος (παιδεμένος): 1272, 1320, 1520 (παίδευσις) 1268, 1274, 3212; εὐγενικός: 72, 834, 1365, 1775 (εὐγενεἰς) 1776, 1869, 2500; κουρτέσης: 1519; 1520; περιχαρής / ἀστεῖος: 146;

77. F. Kottenkamp, *Chivalry*, p. 30.
78. On chivalry, see F. Kottenkamp, *Chivalry*, passim; C. T. Wood, *The Age of Chivalry. Manners and Morals 1000-1450*. London, 1970, pp. 44-56, 111-124; H. Loyn, "Chivalry", in H. R. Loyn (ed.), *The Middle Ages: a Concise Encyclopaedia*. London, 1989, pp. 84-85.

5. 3. 1. 1 The term ἄξιος

According to E. Kriaras[79], the term *ἄξιος* has the following meanings: *'Ικανός, ἔμπειρος, ἐπιδέξιος, γενναῖος, δυνατός* as well as *ἀξιοσέβαστος, ἀξιότιμος, πιστός, ἔμπιστος* and *συνετός*. In the Chronicle the term *ἄξιος* is used in association with one's ability in martial arts (*στρατιώτης* = soldier), one's daring attitude (ἀπόκοτος or ἀπόκουτος[80] = courageous, daredevil) or one's harshness (*αὐστηρός* = harsh, rough)[81]. Moreover, the term *ἄξιος* will be considered as an ability which has been acquired through suitable training since early age (*ἀρχοντόπουλα* = young nobles):

"εἶχαν καὶ ἀρχοντόπουλα, ἀξίους στρατιῶτες".
(line 838)

Regarding the education of a knight, F. Kottenkamp[82] explains, that a boy "in his seventh year, was removed from his home, or at least, from the supervision of females, and entered the service of some superior or inferior nobleman. There, he was chiefly occupied with bodily exercises of a severe character. His services consisted in attendance upon his master, or the family, and he was but little distinguished from the domestics of the household. This method of training young noblemen prevailed in France and many other countries as late as the 16th, and was only gradually discontinued at the end of the 17th century. Between the ages of fourteen and seventeen, the "tyro" was made squire. This promotion was distinguished by a religious solemnity".

When the term *ἄξιος* is used to describe one's capacity to rule it appears in its

79. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. II, p. 299.
80. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. III, p. 49, does not include the variation *ἀπόκουτος*.
81. G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*:
"Καὶ στρατειὰν ἐχώρισεν, ὅλους διαλεγμένους,
ἀπόκουτους καὶ αὐστηρούς, ἄξιους τοῦ πολέμου".
(lines 1062-63)
"ἕως ἑκατὸν ἐσέβησαν ἄξιοι στρατιῶτες".
(line 1479)
"'Ηπέμειναν του τέσσερεις, ἄξιοι στρατιῶται".
(line 1937)
82. F. Kottenkamp, *Chivalry*, pp. 30-31.

comparative form so as to illustrate the duke's superior ability to be a good ruler[83]. According to the author's view, a capable ruler, should possess, among other qualities, *power* (*νὰ εἶναι εἰς τὸ χέριν του*) and *authority* (*ὁρίζῃ*):

"τὴν ἀφεντίαν, τὰ νησιά, τοὺς ἄρχοντες τοῦ τόπου·
νὰ εἶναι εἰς τὸ χέριν του· ὅλους νὰ τοὺς ὁρίζῃ".
(lines 3149-50)

It should be noticed that each time the word *ἄξιος* is accompanied by other adjectives, such as *πρακτικός*, *καλός* or *ἔντιμος*, it correlates with other social values and norms[84].

5. 3. 1. 2 The term ἐπιδέξιος

In describing one's leadership skills, the author does make use of the terms *ἐπιδέξιος*[85] and *ἐπιτήδειος*[86]. Moreover, in order to praise the ability of the duke to organise his heterogeneous forces, consisting of Franks, Roman Byzantines, Serbs and Albanians, he uses the term *φρόνιμον* (meaning *prudent*) together with *ἐπιδέξιον*[87] (cleverness):

83. G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*:
"Νὰ εἰποῦμεν τὴν ἀλήθειαν, ἀξιώτερος δὲν ἦτον
εἰς τόπον πούπετε ἀλλοῦ ἀφέντη νὰ ποιήσουν".
(lines 1237-38)
"ἀφέντης ἀξιώτερος δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἔναι
νὰ ἀφεντέψῃ ὡσὰν ἐμᾶς εἰ μὴ αὐτὸς ὁ δούκας".
(lines 1346-47)

84. G. Schirò, *Cronaca dei Tocco*:
"καὶ πρακτικοὺς καὶ ἄξιους, ρίζα τοῦ Δεσποτάτου".
(line 1372)
"'Ετοῦτοι γὰρ οἱ τέσσερεις ἦσαν καλοὶ καὶ ἄξιοι".
(line 1939)
"'Εκεῖ εὑρίσκεις ἄρχοντες ἔντιμους καὶ ἀξίους".
(line 3114)
Liddell and Scott, *Lexicon*, p. 1458: *πρακτικός* = concerned with action, practical, active, effective. E. Kriaras, Λεξικό, vol. VII, pp. 291-92: *καλός* = *ἐπιτήδειος, ἱκανός, γενναῖος* (fit, capable, brave); Ibid., VI, p. 75: *ἔντιμος* = *πολύτιμος, ἀξιότιμος, τιμημένος* (precious, honourable, honoured).

85. E. Kriaras, *ἐπιδέξιος* = *ἱκανός, ἐπιτήδειος, ἔξυπνος, κατάλληλος* (capable, fit, clever, suitable).

86. See E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. VII, pp. 291-92.

87. E. Kriaras, *Λεξικό*, pp. 206.

"Καὶ ἄκουσε τὸ φρόνιμον, τὸ ἐπιδέξιόν του".
(line 138)

Furthermore, when the duke organises his attack for the conquest of the Anatolico castle he is praised as an experienced warrior (*ἐπιδέξιος*):

"'Ο δούκας γοῦν ὡς δόκιμος καὶ πάντα ἐπιδέξιος".
(line 377)

Elsewhere the term *ἐπιδέξια* is used to praise the spying abilities of a Frankish agent in the service of the duke:

"τὸ πῶς τοῦ τὴν εὐτύχησεν ὁ Φράγκος τὴν δουλείαν
εὔκολα, ἐπιδέξια καὶ ἔποικεν τέτοιαν τέχνην".
(lines 931-32)

The term *ἐπιδέξιος*, supported by other related adjectives, points to the importance of the martial arts and experience on the battlefield:

"ἄνθρωπον δόκιμον πολλὰ καὶ τεχνεμένον πλέον,
πανοῦργον, ἐπιδέξιον, ὁρμητικόν εἰς μάχην,
κατὰ χέρα καὶ φρόνιμον 'ς τὴν τέχνην τῆς στρατείας".
(lines 2079-81)

In another instance, the term *ἐπιτήδειος* is used as a synonym of the term *ἐπιδέξιος*:

"'Αλλὰ ὁ καπετάνιος, αὐτὸς ὁποὺ ἀκούεις,
– πολλὰ ἦτον ἐπιτήδειος, εἰς τὰ πάντα ἐπιδέξιος–".
(lines 1311-12)

In the following verses the term *ἐπιδέξιος* changes to *ἐπιδεξιοκάματος*[88] for emphasis and is accompanied by other descriptive adjectives. The association between the adjectives *φρόνιμος, γλυκὺς, ἐπιδεξιοκάματος, τεχνεμένος, ἀνδρειωμένος, ἀπόκοτος* and *ὑπερδεξιότατος* expresses most of the qualities the author admires and expects a leader to possess:

88. In E. Kriaras, *Λεξικό*, p.206, the spelling of the word has been corrected to *ἐπιδεξιοκάμωτος* = *δραστήριος* (active): from the adjective *ἐπιδέξιος* and *καμωτός*.

"'Ερκούλιον ὠνόμαζαν τὸν πρῶτον ἀπὸ ὅλους·
ἄνθρωπος φρόνιμος καλά, γλυκὺς εἰς τοὺς ἀνθρώπους,
ἐπιδεξιοκάματος, ἄνθρωπος τεχνεμένος,
ἀνδρειωμένος 'ς τὰ ἄρματα, ἀπόκοτος καρδίαν·
ὀλίγον ἦτον χαμαδός, εἶχεν ψυχὴν μεγάλην".
(lines 1940-44)

"Μάνον τὸν ὀνομάζουσιν, ἐπίκλην Μελιαρέση,
ἀπόκουτος καὶ δόκιμος πάνυ καὶ ὑπερδέξιος".
(lines 948-49)

5. 3. 1. 3 The term γλυκὺς and derivations

Strangely enough, for the author certain terms such as *γλυκύς, γλυκύτης και γλυκασμός*[89] are explained rather as an aquired ability through "good breeding" than as an inherited agreeable disposition of one's personality towards other people. The author often comments on good "sweet" manners (*γλυκύτητα στοὺς τρόπους*), or one's nice way of talking to people (*εὐγένεια*)[90]:
"Μέλιτος εἶχαν γλυκασμὸν οἱ λόγοι ὅπου ἐλάλει".
(line 1473)

Furthermore, in dealing with people, especially as a leader, one is expected to be calm and nice in manners. Indeed, in order to win the support of the Ioaninniotes and to convince them to accept him as their leader, the duke is presented by his agents as *ἄνθρωπος γλυκύς*:
"'ἄνθρωπος ἔν' καλόγνωμος, γλυκὺς ὑπὲρ τὸ μέλι'".
(line 1360)

It is evident that besides linguistic style, for the author, social status is determined by social position, hereditary or otherwise, and status, such as the title of duke (*δούκας*)[91], wealth (*πλούσιος*) and power (*διαφεντίζει*):

89. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. IV, pp. 322-24.
90. E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. IV, p. 324.
91. According to E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. V, p. 201, the term *δοὺξ* indicates (a) military or civil governor, *ἄρχοντας*; (b) the duke of Venice: *δόγης*; (c) admiral of the fleet: *μέγας δοὺξ* or *δούκας*.

"ἀφέντην νὰ τὸν φέρουσιν, τὸν δοῦκα νὰ τὸν ἔχουν·
'ἄνθρωπος ἔν' καλόγνωμος, γλυκὺς ὑπὲρ τὸ μέλι,
πλούσιος ἔναι, δυνατός, θέλει σᾶς διαφεντίζει'".
(lines 1359-61)

5. 3. 1. 4 The term παιδευμένος

It is certain that his appreciation of members of the ruling social strata is subject to the degree of a person's education (*παιδευμένος*). This is displayed through one's gratifying and courteous manners (*χαροποιός, κουρτέσης*[92]), language (*λόγος*), and social status (*τάξις*):
"ἄνθρωπος καλοπρόσωπος, χαροποιός, κουρτέσης·
ὁ λόγος του καὶ ἡ τάξις του ἔμορφα παιδευμένος".
(lines 1519-20)

Basically, according to the information provided by our author, what is involved in the social relationship between a speaker and a listener is based on social status and linguistic style. The author's appreciation of a graceful and cultured language (*παίδευσιν τῆς γλώσσης*) is especially stressed in the following lines:
"Διὰ τοῦτο πάντα ἐπαινῶ τὸν δούκαν τὸν ἀφέντη,
ἐκ τὴν πολλὴν γλυκύτητα, τὴν παίδευσιν τῆς γλώσσης".
(lines 1273-74)

In fact, from the author's view point, a ruler's first virtue is the ability to use his language in an educated, learned manner (*παιδεμένην*):
"ὅτι ἤξευρε ἐκ τὲς χάριτες τὲς ἔχουν οἱ ἀφέντες
ἡ πρώτη ἔναι νὰ ἔχουσιν τὴν γλῶσσαν παιδεμένην".
(lines 1271-72)

In parenthesis, it must be noted that the author's contemporary pattern of

92. See E. Kriaras, *Λεξικό*, vol. VIII, p. 344: *κουρτέσης* = polite, refine in manners (from the medieval French term *corteis*)

speech behaviour cannot be defined, since no specific examples of "good" or "bad" vocabulary are given in the Chronicle. However, due to his admiration for "educated stylish language", it can be presumed that the language spoken by educated people in the Ionian islands and Epirus ought to be *understandable* to listeners, *informal* and *rich* in vocabulary and expressions. Moreover, one should bear in mind that the Ionian islands were linguistically under the influence of the Venetian dialect. Despite the efforts of the Palaiologoi to re-establish the Byzantine empire to its previous glory, the archaic language of the Byzantine Court lost its prestige in the late Byzantine era, since the archaic education was no longer a social prerequisite[93]. Another association between the term *φρόνιμος* and *ἐπιτήδειος* appears in the following verses and in combination with the term *παιδευμένος* = educated:

"Παῦλον τὸν ὀνομάζουσιν· καλὰ ἦτον παιδευμένος,
φρόνιμος, ἐπιτήδειος, ἥμερος εἰς τὸν λόγον".
(lines 1320-21)

The positive impression which the above terms create is underlined by the use of their opposites, when, regarding human behaviour, the author expresses his contempt. According to the narrator's viewpoint, the negative aspect of human conduct, especially of leaders, is manifested by bad manners, use of bad language and bad faith; as an example, queen Eudokia is condemned for her bad character and language (*γλῶσσα ἀπαίδευτη*):

"Καὶ ἀφήσῃ ἡ βασίλισσα ἐκείνη ἡ Εὐδοκία,
καὶ ἀφήσῃ τὰ κακόγνωμα καὶ τὴν ἀραθυμίαν,
τὴν γλῶσσαν τὴν ἀπαίδευτην νὰ τὴν καταδουλώσῃ".
(lines 1266-68)

6. Conclusion

To summarise, so far as the social aspect of the author's ideational system is concerned, we gather that there is a certain distance between his ideal model of a

93. R. Browning, *Η Ελληνική γλώσσα μεσαιωνική και νέα.* Translated by D. Sotiropoulou. Athens, 1972, pp.106ff.

society and reality. This distance is created by the difference between the author's perceptions and his loyalty towards his employer, Carlo Tocco. For the author, *ideationally* perceived, a well-organised society should be based on hierarchically structured social positions. In his concept, social status plays the most important role in maintaining social order, balance of political power together with class differentiation. Consequently, the author condemns abuse of political power and praises those who succeed in maintaing it mainly by means of good social behaviour, justice and generosity. Finally, according to the author, duties and behaviour of a ruler are not inherited but acquired through proper education.

* * *

Πασχάλης Ανδρούδης

Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες
για τον «Πύργο του Αλβανού»
της Μονής Χελανδαρίου στο Άγιον Όρος

Κοντά στον δρόμο που οδηγεί από τη Μονή Χελανδαρίου στο νεώριό της Γιοβάνιτζα στην δυτική ακτή του Άθω, διατηρούνται τα ερείπια ενός μικρού πύργου. Ο πύργος (εικ. 1) είναι κτισμένος επάνω σε ένα κατάφυτο πλάτωμα με θέα προς τη Μονή Χελανδαρίου (από την οποία απέχει 40΄) και τη θάλασσα. Είναι γνωστός στους Σέρβους μοναχούς ως *arbanaskij pirg* («αλβανικός πύργος» ή «πύργος του Αλβανού»)[1]. Μια χαράδρα χωρίζει τον πύργο και την παλαιά νομή του από την ερειπωμένη σήμερα χελανδαρινή Σκήτη της Αγίας Τριάδος.

Ο «πύργος του Αλβανού» που θα παρουσιάσουμε στις γραμμές που ακολουθούν (εικ. 2) δεν είναι εντελώς άγνωστος στην επιστημονική έρευνα. Μια πρόχειρη κάτοψή του δημοσιεύτηκε από τους Sl. Nenadović[2] και Sl. Ćurčić[3]. Πρόκειται για ένα μικρό, σχεδόν ορθογώνιο πύργο, με εξωτερικές αβαθείς αντηρίδες (ποδαρικά). Το κτίσμα απεικονίζεται και σε χαλκογραφία της Μ. Χελανδαρίου και της περιοχής της που τυπώθηκε στην Μόσχα το 1757 (εικ. 3). Στον περιβάλλοντα χώρο του πύργου διακρίνουμε και άλλα χαμηλά ερείπια πνιγμένα από την πυκνή βλάστηση. Ίσως ανήκουν στα παρακείμενα κτίσματα του πύργου που απεικονίζονται σχηματικά στη χαλκογραφία.

Για τον πύργο «του Αλβανού» σώζονται μέχρι σήμερα αρκετές αρχειακές μαρτυρίες, κύρια του 16ου αιώνα, γραμμένες σε σλαβική γλώσσα. Η ακριβής

1. Το θέμα του παρόντος άρθρου παρουσιάστηκε για πρώτη φορά από τον Π. Ανδρούδη ως ανακοίνωση στο *ΚΓ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (Θεσσαλονίκη, 24-26 Μαΐου 2002), με τον εξής τίτλο: «Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες για τον πύργο «του Αλβανού» στο Άγιον Όρος». Από τη θέση αυτή οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τον πατέρα Μεθόδιο της Μ. Χελανδαρίου για την παραχώρηση της άδειας φωτογράφησης και μελέτης του πύργου. Επίσης τον καθηγητή της Σχολής της Αρχιτεκτονικής του Βελιγραδίου M. Kovasević, για την παραχώρηση των σκαριφημάτων αποτύπωσης του πύργου και της στέρνας του, που έγιναν επί τόπου λίγο μετά τον καθαρισμό του πύργου και του άμεσου περιβάλλοντος χώρου του από τη βλάστηση. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στον συνάδελφο αρχαιολόγο της 10ης Ε.Β.Α. Νικ. Μερτζιμέκη για την μετάφραση σλαβικών εγγράφων που αφορούν στην ιστορία του πύργου και για την συζήτηση που είχαμε γύρω από το περιεχόμενό τους.

2. S. NENADOVIĆ, «Odbrana manastira Hilandara», *Zbornik za Likovne Umetnosti* 8 (Novi Sad, 1972), εικ. 3, σελ. 94 και 113- 114, ο ίδιος, *Osam vekova Hilandara, gradjenije i gradjevine*, Βελιγράδι 1997, σελ. 242, εικ. 303.

3. S. ČURČIĆ, «Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας», *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500* και η διατήρησή της, επιμ. S. Ćurčić και Ε. Χατζητρύφωνος, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 42, εικ. 23 (ε).

χρονολογία της ανέγερσης του πύργου και των προσκτισμάτων του δεν έχει ως τώρα διερευνηθεί. Την ιστορία του «πύργου» με βάση τα έγγραφα έχει διαπραγματευτεί παλαιότερα ο P. Năsturel στο έργο του για τις σχέσεις των μονών του Άθω με τις παραδουνάβιες ηγεμονίες από τα μέσα του 14ου αιώνα ως το 1654[4]. Επίσης ο A. Fotić στο πρόσφατο έργο του για την ιστορία της Μονής Χελανδαρίου και του Αγίου Όρους κατά την πρώιμη Οθωμανική περίοδο (15ο-17ο αιώνα)[5]. Σχόλια για την ιστορία του «πύργου» διατύπωσαν τόσο η M. Zivojinović[6], όσο και ο Κ. Παυλικιάνωφ[7].

Η πρώτη γνωστή μνεία στις ρουμανικές πηγές για τον «πύργο του Αλβανού» απαντά σε ένα έγγραφο του ηγεμόνα της Βλαχίας Νεάγκοε Μπασαράμπ (1512-1521), που φέρει την χρονολογία 2 Αυγούστου 1512 (έτος 7020 από κτίσεως κόσμου). Το γράμμα αυτό που συντάχθηκε σε σλαβική γλώσσα απευθύνεται στους μοναχούς της «... *κατοικίας του μεγάλου και αγίου μάρτυρος και τροπαιοφόρου Γεωργίου, που επονομάζεται πύργος του Αλβανού...*»[8].

Ο πύργος είχε αγοραστεί από τον Ιβάνη (Ιωάννη) Καστριώτη, πατέρα του Γεωργίου Καστριώτη ή «Σκεντέρμπεη» (εθνικού ήρωα της Αλβανίας) και επεστράφηκε στη Μονή Χελανδαρίου, στην δικαιοδοσία της οποίας και υπαγόταν[9].

Το όνομα του πύργου, ο οποίος είχε επίσης ως προστάτη του τον άγιο Νικόλαο, οφείλεται λοιπόν στον παλαιότερο γνωστό κτήτορά του, τον ηγεμόνα της Αλβανίας Ιωάννη Καστριώτη και τους γιούς του Ρέπος (Repoš), Κωνσταντίνο και Γεώργιο (ή «Σκεντέρμπεη»)[10]. Στο αρχείο της Μ. Χελανδαρίου διατη-

4. Βλ. P. NĂSTUREL, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Ρώμη 1986, σελ. 135- 137.

5. A. FOTIĆ, *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu (XV- XVII vek)*, Beograd 2000, σελ. 34, 113, 136, 147, 149, 172, 195- 198, 242 και 247- 249.

6. M. ZIVOJINOVIĆ, *Svetogorske kelije i pirgovi u srednjem veku*, Βελιγράδι 1972, σελ. 106, 117.

7. C. PAVLIKIANOV, *The Medieval Aristocracy on Mount Athos* (Monumenta Slavico-byzantina et medievalia europensia vol. XV), Σόφια 2001, σελ. 29- 31.

8. P. NĂSTUREL, *Le Mont Athos*, σελ. 137. Ο ίδιος (σελ. 135-137) αναφέρεται εκτεταμένα στο έγγραφο αυτό.

9. E. TURDEANU, «Nouveaux documents concernant les dons roumains au monastère de Hilandar du Mont Athos», *Revue des études roumaines*, III- IV (1955- 1956), σελ. 230. Πρβλ. P. NĂSTUREL, *Le Mont Athos*, σελ. 135, υποσημ. 45.

10. Ο Ιωάννης είχε και έναν άλλο γιο, τον Στάνισα (Staniša). Ο Α. Σαββίδης (*Σελίδες από την βαλκανική αντίδραση στην οθωμανική επέκταση κατά τους 14ο και 15ο αιώνες. Ουγγλέσης- Ουνυάδης- Καστριώτης-Κλαδάς*, Αθήνα 1991, σελ. 59-60), τον αναφέρει ως Στανίσλαο. Ο γιός αυτός ανα-

ρείται ένα σλαβικό έγγραφο του 1426 (αρ. 81), σύμφωνα με το οποίο ο Ιωάννης Καστριώτης και οι γιοί του Ρέπος, Στάνισα, Κωνσταντίνος και Γεώργιος δώρισαν στη Μονή Χελανδαρίου τα χωριά Tribišt και Rodoštus[11].

Ένα άλλο σλαβικό έγγραφο της Μ. Χελανδαρίου (αρ. 82), που δεν φέρει χρονολογία έκδοσης[12] και που αποτελεί επικύρωση της συμφωνίας ανάμεσα στους μοναχούς της μονής και τον Ιωάννη Καστριώτη, αποδίδεται από τους ερευνητές στο χρονικό διάστημα 1421- 1428. Παλαιότερα οι L. Petit και B. Korablev το απέδωσαν γύρω στα 1426, όμως η M. Zivojinović πρότεινε μια μεταγενέστερη χρονολόγησή του (περίπου 1428)[13]. Ο E. Trapp με τη σειρά του υποστηρίζει ότι το έγγραφο χρονολογείται μάλλον στα 1421- 1422[14].

Όπως μαρτυρεί το έγγραφο αυτό, ο Ιωάννης Καστριώτης εξαγόρασε με το ποσό των 60 βενετικών φλορινιών από τους μοναχούς της Μ. Χελανδαρίου για τον ίδιο και τρεις από τους γιούς του τέσσερα αδελφάτα, δηλ. το δικαίωμα να διαμένουν στον *πύργο* του Αγίου Γεωργίου, όπως και την εφ' όρου ζωής εκμετάλλευση του πύργου «του Αλβανού», του αμπελώνα, του ελαιώνα και της υπόλοιπης περιουσίας του πύργου. Το κείμενο αυτό έχει ως εξής: ... το врѣме... ивани кастриоть коупити пирь светаго георгиа... себѣ и... репошоу... констаnтїноу... гюргю сь лоѕїами, сь масаицами... цетирї адеафата... и о сихь принесоше... монастьїоу шестьдесеть флоринь[15].

Ο Ιωάννης λοιπόν εκτός από τον πύργο αγόρασε τέσσερα *αδελφάτα*[16], τα

φέρεται μόνο στο έγγραφο αρ. 81 της Μ. Χελανδαρίου και όχι στο υπ' αριθμόν 82 της ίδιας μονής.

11. Βλ. *Actes de l' Athos* V, *Actes de Chilandar*, II, Actes Slaves, έκδ. L. Petit και B. Korablev, *Vizantijskij Vremennik* 19 (1915), Prilozenie (ανατύπωση Άμστερνταμ 1975), έγγρ. αρ. 81 και *Katalog. Manuscipts on Microform of the Hilandar Research Library* (The Ohio State University) I (επιμ. P. Matejić και H. Thomas), Colombus, Ohio 1992, σελ. 268 (HM. SDS. 82).

12. *Actes de l' Athos V, Actes de Chilandar, II, Actes Slaves*, σελ. 562- 563, έγγρ. αρ. 82. Βλ. επίσης και *Katalog. Manuscipts on Microform*, σελ. 277 (HM. SDS. 105).

13. M. ZIVOJINOVIĆ, Svetogorske kelije i pirgovi, σελ. 106.

14. Βλ. *PLP*, no 11400.

15. *Actes de l' Athos V, Actes de Chilandar, II, Actes Slaves*, σελ. 562- 563, έγγρ. αρ. 82, στ. 5- 12.

16. Σύμφωνα με την Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, το αδελφάτον «...*Σήμαινε την παροχή διατροφής, στέγης, χρημάτων ή υπηρεσιών σε μοναχούς, εκκλησιαστικούς ή και λαϊκούς από μια μονή εφ' όρου ζωής, συνήθως σε αντάλλαγμα ή αναγνώριση δωρεάς τους προς τη μονή (καλείται και διακονία)*...». Η ίδια πιθανολογεί ότι το αδελφάτο έχει την αρχή του στην αποταγή, δηλ. στο ποσό που πλήρωνε κάποιος για να εισέλθει σε μοναστήρι. Βλ. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 70. Ο P. Lemerle ορίζει το αδελφάτον κατά τον 14ο-15ο αιώνα ως: «...*ένα εφ' όρου ζωής επίδομα που περιλάμβανε στέγαση*

οποία θα εκμεταλλεύονταν μέχρι τον θάνατο των γιών του.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να πραγματοποιήσουμε μια μικρή παρέμβαση για την ιστορία του Ιωάννη και των γιών του, προκειμένου να φωτιστούν κάποιες πτυχές για την αγορά και την ιστορία του πύργου.

Ο Ιωάννης (ή Ιβάνης όπως αναφέρεται) Καστριώτης υπήρξε κυβερνήτης της Δίβρας και του Μάτι στην βόρεια Αλβανία και είχε νυμφευτεί την Σερβίδα Voisava Polog, με την οποία απέκτησε 9 παιδιά[17]. Ο Ιωάννης είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του Παύλο στα τέλη του 14ου αιώνα μια μικρή περιοχή ανάμεσα στην Αδριατική και τα βουνά. Η επικράτειά του όμως έπεσε στα χέρια των Τούρκων του σουλτάνου Μπαγιαζίτ Α΄ το 1394[18]. Ο ηγεμόνας κατέστη λοιπόν υποτελής των Τούρκων[19], για σύντομο όμως χρονικό διάστημα. Μετά την κα-

και φροντίδα (που ονομαζόταν επίσης σιτηρέσιον) που χρησιμοποιούσαν τα μοναστήρια ως αντάλλαγμα ή αναγνώριση για σημαντικές δωρεές προς αυτά, είτε σε ανθρώπους της Εκκλησίας που δεν ανήκαν απαραίτητα σε μοναστική κοινότητα, είτε σε λαϊκούς. Τα μοναστήρια μπορούσαν ακόμη να βλέπουν να τους επιβάλλονται αυτοί οι «οικότροφοι» από τις θρησκευτικές ή ακόμη από τις κοσμικές αρχές...Τα αδελφάτα γίνονταν έτσι καθιδρύματα, που μπορούν να πωληθούν, να αγοράζονται, να μεταβιβάζονται...». Βλ. Archives de l' Athos II ², Actes de Kutlumus (νέα συμπληρωμένη έκδοση από τον P. Lemerle), Παρίσι 1988, σελ. 51. Για τον όρο «αδελφάτον» και τη χρήση του κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο βλ. E. HERMANN, «Die Regelung der Armut in den byzantinischen Klöstern», *Orientalia Christiana Periodica* 7 (1941), σελ. 406- 460; M. ZIVOJINOVIĆ, «Adelfati u Vizantiji I srednovekovnoj Srbiji», *ZRVI* 11 (1968), σελ. 241- 270; I. KONIDARIS, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 1984, σελ. 223- 230; P. MAGDALINO, «Adelphaton», *The Oxford Dictionnary of Byzantium*, τ. 1, N. York- Oxford 1991, σελ. 19. Η διαθήκη του Μανουήλ Χαλκόπουλου του Ιουνίου του 1377 (έγγρ. αρ. 35 της Μ. Κουτλουμουσίου) μας πληροφορεί ότι ένας αδελφός μπορούσε να παραχωρήσει το αδελφάτον στην αδελφή του (σαν να παραχωρούσε μια θέση σε οικοτροφείο. Βλ. *Actes de Kutlumus*, σελ. 51 και έγγρ. 23, στ. 18 και 23). Ο Ν. Οικονομίδης υποστήριξε ότι ένα τέτοιο επίδομα θα μπορούσε να εξασφαλιστεί αν στο μοναστήρι δίνονταν 100 υπέρπυρα. Βλ. *Archives de l' Athos V, Actes de Dionysiou* (έκδ. Ν. Οικονομίδης), Παρίσι 1968, σελ. 59. Αργότερα το αδελφάτον μετονομάστηκε σε διακονία (Βλ. *Actes de Kutlumus*, σελ. 51).

17. Βλ. E. TRAPP (unter Mitarbeit von R. Walther und H.- V. Beyer), *PLP* 5 (1981), no 11400, σελ. 146- 147. Δεν γνωρίζουμε αν σημαντικό ρόλο στην αγορά του πύργου της Μ. Χελανδαρίου (που αργότερα έγινε γνωστός ως ο «πύργος του Αλβανού») διαδραμάτισε η γυναίκα του Ιωάννη η Voisava, η οποία είχε σερβική καταγωγή.

18. H. İNALCIK, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300- 1600* (μετάφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα 1995, σελ. 36.

19. Για τον Ιωάννη Καστριώτη και την οικογένειά του βλ. M. PAGANEL, *Histoire de Scanderbeg ou turks et chrétiens au XV siècle*, Παρίσι 1855, C. HOPF, *Chroniques gréco-romanes: Inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873, σελ. 533, G. PETROVIĆ, *Scanderbeg (Georges Castriota). Essai de bibliographie raisonnée*, Παρίσι 1881 (ανατ. Μόναχο 1967). Βλ. επίσης H. İNALCIK, «Timariotes

ταστροφική για τους Τούρκους μάχη της Άγκυρας (1402) ο Ιωάννης ανέκτησε την κυριότητα της επικράτειάς του. Διεύρυνε τα όρια της κυριαρχίας του προσαρτώντας νέα εδάφη και κυβέρνησε την περιοχή του Μάτι από το έτος 1406 περίπου ως το θάνατό του (γύρω στο 1443)[20]. Ο Ιωάννης μη μπορώντας να αντιμετωπίσει τη νέα τουρκική απειλή ξανάγινε υποτελής στον σουλτάνο μετά το 1410. Ο Καστριώτης αναγκάστηκε λοιπόν (γύρω στο 1414) να στείλει τους γιούς του ως ομήρους στην αυλή του Τούρκου σουλτάνου Μεχμέτ Α΄ (1413-1421) στην Αδριανούπολη[21].

Ο Ιω. Καστριώτης αναφέρεται στον κατάλογο των τιμαριωτών της Αλβανίας του 1431/1432 που δημοσίευσε ο H. İnalcik[22]. Ο Ιωάννης πέθανε γύρω στα 1443[23]. Ο γιός του Γεώργιος (περ.1405- 1468), επωφελούμενος την αναστάτωση που προκλήθηκε μετά τις εξεγέρσεις των χριστιανών τοπικών ηγεμόνων της

chrétiens en Albanie au XVe siècle d' après un registre de timars ottoman», *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv* 4 (1952), σελ. 118- 138, Γ. ΣΟΥΛΗΣ, «Αι νεώτεραι έρευναι περί Γεωργίου Καστριώτου Σκενδερβέη», *ΕΕΒΣ* 28 (1958), σελ. 446- 457, A. DUCELLIER, «La façade maritime de la Principauté des Kastriote, de la fin du XIVe siècle à la mort de Skanderbeg», *Studia Albanica* 6 (1968), σελ. 119- 136, S. POLLO-A. PUTO, *Ιστορία της Αλβανίας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα* (συνεργ. K. Frasheri- S. Anamali, μετάφρ. από την γαλλική έκδοση Μ. Ακτσόγλου), Αθήνα 1978, σελ. 97- 103, Τ. ΓΙΟΧΑΛΑΣ, *Ο Γεώργιος Καστριώτης- Σκεντέρμπεης εις την νεοελληνικήν ιστοριογραφίαν και λογοτεχνίαν*, Θεσσαλονίκη 1975. Βλ. επίσης *PLP* 5 (1981), no 11400, σελ. 146- 147 και Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Σελίδες από την βαλκανική αντίδραση*, σελ. 51- 86, όπου και αναλυτικότερη βιβλιογραφία. Για τον Γ. Καστριώτη βλ. επίσης E. TRAPP (unter Mitarbeit H.- V. Beyer, I.G. Leontiades und S. Kaplaneres), *PLP* 11 (1991), no 26055, σελ. 7- 8.

20. Βλ. *PLP* 5 (1981), no 11400, σελ. 146.

21. Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Σελίδες από την βαλκανική αντίδραση*, σελ. 60. Οι πληροφορίες για τρεις από τους γιούς του Ιωάννη είναι τόσο διαφορετικές, ώστε να προκαλούν σύγχυση. Αναφέρεται για παράδειγμα ότι ο Στάνισα και ο Ρέποσα πέθαναν με μυστηριώδη τρόπο και ότι ο Κωνσταντίνος έγινε μοναχός και αναχώρησε στη Μονή της Αγ. Αικατερίνης στο Σινά (Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Σελίδες από την βαλκανική αντίδραση, σελ. 60). Περισσότερο ξεκάθαρη φαίνεται να είναι η ιστορία του τέταρτου γιού, του Γεώργιου, που αργότερα έγινε γνωστός ως Σκεντέρμπεης. Ο Γεώργιος εκπαιδεύτηκε στην οθωμανική στρατιωτική σχολή της Ανδριανούπολης και έλαβε τον βαθμό του μπέη (beg). Μετά τη διάκρισή του σε πολεμικές επιχειρήσεις του σουλτάνου στα Βαλκάνια, έγινε κυβερνήτης (subasi) της Κρόϊας στη Β. Αλβανία, ενώ το 1440 διορίστηκε μπέης του σαντζακιού της Δίβρας. Βλ. Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Σελίδες από την βαλκανική αντίδραση*, σελ. 61- 62, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

22. Βλ. H. İNALCIK, «Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle, d' après un registre de timars ottoman», *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv* 4 (1952), σελ. 118- 138. Την εργασία στα τουρκικά του H. inalcik με τίτλο: *Hicrî 835 Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavud*, Αγκυρα 1954 μνημόνευσε ο Γ. Σούλης στο Αι νεώτεραι έρευναι, σελ. 449.

23. *PLP* 5 (1981), no 11400, σελ. 146.

Βαλκανικής το 1444, εγκατέλειψε τους Οθωμανούς και ξεκίνησε για τη βόρεια Αλβανία, για να διεκδικήσει τις κτήσεις του πατέρα του[24]. Οι πολεμικές επιχειρήσεις του εναντίον των Τούρκων συνεχίστηκαν ως το θάνατό του το 1468.

Γνωρίζουμε ότι από τους γιούς του Ιωάννη Καστριώτη ο Ρέπος τάφηκε στη Μ. Χελανδαρίου. Ο τάφος του, επάνω από τον οποίο υπάρχει αρκοσόλιο, οικοδομήθηκε σε επαφή με το νότιο τοίχο του νάρθηκα του καθολικού της μονής[25]. Μια λατινική επιγραφή μαρτυρεί ότι ο Ρέπος, «δούκας της Ιλλυρίας», πέθανε και τάφηκε ως ένας απλός μοναχός της Μ. Χελανδαρίου στα 1430/ 1[26]. Σύμφωνα με τον Dj. Slijepcević, ένας άλλος συγγενής του Ιω. Καστριώτη εκάρη μοναχός και τάφηκε στη Μ. Χελανδαρίου[27].

Η Μ. Zivojinović υποστήριξε παλαιότερα, άγνωστο όμως γιατί, ότι ο πύργος «του Αλβανού» οικοδομήθηκε το 1428 από τον Ι. Καστριώτη και τους γιούς του[28]. Αυτό όμως είναι μάλλον απίθανο, καθώς το κείμενο αναφέρεται με σαφήνεια σε έναν ήδη ιστάμενο πύργο που αγοράστηκε από την οικογένεια Καστριώτη για 60 βενετικά φλορίνια[29]. Διαφωνώντας με την άποψη της Zivojinović, ο Κ. Παυλικιάνωφ υποστηρίζει ότι ο πύργος προϋπήρχε της αγοράς από τους Καστριώτες και δεν κτίστηκε, αλλά δέχθηκε μια εκτεταμένη επισκευή από αυτούς[30]. Η παραπάνω άποψη φαίνεται να είναι η πιο σωστή και συνηγορεί στην υπόθεσή μας για την περαιτέρω παλαιότητα του πύργου.

24. Η. İNALCIK, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σελ. 45.

25. I. M. DZORDZEVIĆ, «Mural painting. 1322- 1430/ 1», στο G. Subotić (έκδ.), *Hilandar Monastery*, Βελιγράδι 1998, σελ. 248.

26. C. PAVLIKIANOV, *The Medieval Aristocracy.*, σελ. 31, υποσημ. 105. Στην κόγχη παριστάνεται η Θεοτόκος Οδηγήτρια, προς την οποία ο άγιος Γεώργιος απευθύνει μια προσευχή, ενώ στο εμπρόσθιο τμήμα του αρκοσολίου εικονίζεται ο Χριστός Εμμανουήλ ευλογών, δύο άγγελοι σε προτομές εντός στηθαρίων και οι άγιοι Σάββας και Συμέων Νεμάνια, κτήτορες της Μ. Χελανδαρίου. Η παράσταση του αγίου Γεωργίου στο μπροστινό τμήμα φανερώνει ότι η παράδοση του αγίου- προστάτη, του «μεσολαβητή» για τη σωτηρία της ψυχής του νεκρού ήταν σεβαστή, όπως επίσης και τη σχέση του Ρέπος με τον πύργο του Αγ. Γεωργίου που ήταν αδελφάτο της οικογενείας του (I. M. DZORDZEVIĆ, *Mural painting*, σελ. 248).

27. Dj. SLIJEPCEVIĆ, *Srpsko- arbanaski odnosi kroz vekove sa posebnim osvrtom na novije vreme*, Munich 1974, σελ. 45- 46. Ωστόσο, η ταύτιση αυτού του συγγενή, με τον πατέρα του Ρέποσα (δηλαδή τον Ι. Καστριώτη) παραμένει μια απλή άποψη, που δεν βασίζεται σε καμιά άμεση μαρτυρία (βλ. C. PAVLIKIANOV, *The Medieval Aristocracy*, σελ. 31).

28. M. ZIVOJINOVIĆ, *Svetogorske kelije i pirgovi*, σελ. 117.

29. Βλ. *Actes de Chilandar, II, Actes Slaves*, έγγρ. αρ. 82, στ. 5-6 και 14- 15.

30. C. PAVLIKIANOV, *The Medieval Aristocracy*, σελ. 30- 31.

Όλα δείχνουν ότι μετά από τον θάνατο των Καστριωτών ο πύργος περιήλθε στην κυριότητα της Μ. Χελανδαρίου, σε άγνωστη όμως χρονολογία (1468;). Φαίνεται λοιπόν ότι εκπληρώθηκε αυτό που κατά πάσα πιθανότητα είχε συμφωνηθεί ανάμεσα στη Μονή και στην παραπάνω οικογένεια[31] και τα αδελφάτα των Καστριωτών που κάτω από άλλες περιπτώσεις θα μπορούσαν να παραχωρηθούν σε συγγενείς βάσει της συμφωνίας ή να πουληθούν (όπως συνέβαινε σε άλλα αδελφάτα), τελικά επεστράφηκαν στη Μονή Χελανδαρίου.

Η αγορά μοναστηριακών πύργων ως *αδελφάτων* από επιφανείς κοσμικούς υπήρξε μια πρακτική αρκετά διαδεδομένη στο Άγιον Όρος κατά τον 14ο- 15ο αιώνα. Ήδη από τις αρχές του 11ου αιώνα μοναχοί, όπως ο Ευθύμιος της Μονής Ιβήρων, διέμεναν σε πύργους[32]. Αργότερα, το 1394 ο Ιωάννης Ούρεσης Παλαιολόγος, που έλαβε το μοναχικό σχήμα ως Ιωάσαφ, κατέλυσε στη Μονή Βατοπεδίου και έλαβε για λογαριασμό και της συνοδείας του «... *τα του Προδρόμου κελλία...*»[33], στα οποία, όπως πιθανολογεί ο Πλ. Θεοχαρίδης, περιλαμβανόταν και ο παρά την είσοδο της Μ. Βατοπεδίου πύργος του Προδρόμου[34]. *Κελλία* στον πύργο του Χρυσοστόμου της Μ. Βατοπεδίου μαρτυρούνται και σε ένα σερβικό έγγραφο της μονής του 1432, σύμφωνα με το οποίο παραχωρούνταν ο πύργος του «Κωλετζή» στο «μεγάλο βοεβόδα πάσης Σερβίας» Radoslav Mihaljević και τον αδελφό του Μιχαήλ βοεβόδα[35].

Ο «πύργος του Αλβανού» και τα κτίσματα που ασφαλώς υπήρχαν κοντά του εκείνη την εποχή, φαίνεται ότι στέγαζαν μια κοινότητα μοναχών, χωρίς αμφιβολία οργανωμένης στα πρότυπα μιας Σκήτης, έστω και αν οι ρουμανικές πηγές δεν αναφέρουν κάποια σχετική πληροφορία. Όπως μαρτυρεί το έγγραφο του 1512, ο Νεάγκοε εκδήλωσε την επιθυμία του να γίνει κτήτορας του «Πύργου του Αλβανού» και να συνεχίσει κατ' αυτόν τον τρόπο την παράδοση των

31. *Actes de Chilandar, II, Actes Slaves*, έγγρ. αρ. 82. Βλ. και παραπάνω, υποσημ. 15.

32. Βλ. *Archives de l' Athos XIV. Actes d' Iviron* I (έκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, H. Métrévéli), Παρίσι 1985, σελ. 61.

33. Ν. ΒΕΗΣ, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Μονών των Μετεώρων», *Βυζαντίς* 1 (1909), σελ. 271- 273. Πρβλ. Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, «Ο πύργος της Μονής του Καλέτζη (Κολιτσού)», *Ιερά Μονή Βατοπεδίου. Ιστορία και Τέχνη* (Αθωνικά Σύμμεικτα 7), Αθήνα 1999, σελ. 201.

34. Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Ο πύργος της Μονής του Καλέτζη*, σελ. 201. Για τον πύργο του Προδρόμου της Μ. Βατοπεδίου βλ. ο ίδιος, «Το συγκρότημα του περιβόλου», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. Παράδοση- Ιστορία- Τέχνη*, τ. Α΄, Άγιον Όρος 1996, σελ. 150- 155.

35. M. LASKARIS, «Actes serbes de Vatopédi», *Byzantinoslavica* 6 (1935), έγγρ. αρ. 10, σελ. 21-22. Βλ. και Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Ο πύργος της Μονής του Καλέτζη*, σελ. 198 και 201.

προκατόχων του, του πρίγκηπα Βλάντ του Μοναχού (Vlad Calugarul, 1482-1495) και του Ιωάννη Ράντου του Μεγάλου (Radul Veliki, Σεπτέμβριος 1495-Απρίλιος 1508)[36]. Τα δεδομένα των πηγών μας οδηγούν λοιπόν στην διαπίστωση ότι οι απαρχές των σχέσεων του «πύργου του Αλβανού» με τη Βλαχία ανάγονται τουλάχιστον στα τέλη του 15ου αιώνα.

Στο έγγραφο του 1512 ο Νεάγκοε αναφέρει επίσης ότι είχε δεχθεί την επίσκεψη του αγιορείτη γέροντα Ραφαήλ, ο οποίος του μετέφερε την ευλογία των μοναχών της κοινότητας του πύργου. Ο νεοεστεμμένος πρίγκηπας της Βλαχίας αφού άκουσε από τον μοναχό τα νέα για την κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο «πύργος» και τα προσκτίσματά του, αποφάσισε να γίνει με τη σειρά του κτήτορας του πύργου, θέτοντας ως όρο να μνημονεύεται το όνομά του στα δίπτυχα. Υποσχέθηκε λοιπόν να παρέχει κάθε χρόνο στον «πύργο» μια δωρεά ανάλογη με αυτή του πατέρα του Μπασαράμπ του Νέου.

Η χρηματική αυτή δωρεά ήταν ουσιαστικά το αποτέλεσμα μιας «ζητείας», της αποστολής δηλαδή μοναχών με μοναδικό σκοπό την εξεύρεση χρηματικής χορηγίας για τον «πύργο». Η πρακτική αυτή των ελεημοσυνών ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στις ορθόδοξες μονές κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Ο γέρων Ραφαήλ από τη Μονή Χελανδαρίου πραγματοποίησε λοιπόν ένα ταξίδι (ασφαλώς όχι μόνος του, αλλά μαζί με άλλους μοναχούς της μονής) στον Νεάγκοε, με σκοπό την συγκέντρωση χρημάτων για τον πύργο. Η Μ. Χελανδαρίου συνέχισε αυτή την πρακτική και στους επόμενους αιώνες. Οι απεσταλμένοι της ζητείας ήταν πάντοτε επιφανείς μοναχοί και μέλη της Σύναξης[37].

Η υπόσχεση του Νεάγκοε για παροχή χρηματικής βοηθείας ανάλογης με εκείνης του πατέρα του Μπασαράμπ του Νέου μας οδηγεί στο να τοποθετήσουμε την παλαιότερη γνωστή χρηματική χορηγία από την Βλαχία για τον «πύργο» σε χρόνο πριν από τις βασιλείες του Βλάντ του Μοναχού (1482- 1495) και του γιού του Ράντου του Μεγάλου (1495-1512). Αυτό γίνεται καθώς ο Μπασαράμπ ο Νέος ή Τεπελούς (Basarab III Tepelus) βασίλευσε από το 1477 ως το 1481[38]. Η χορηγία του Τεπελούς στον πύργο «του Αλβανού» δεν είναι άλλωστε η μοναδική για τις μονές του Αγίου Όρους. Είναι γνωστό ότι υπήρξε ο μεγάλος κτήτορας - ανακαινιστής της Μ. Κουτλουμουσίου στο Άγιον Όρος[39]. Αυτή υπήρξε λοιπόν η πραγματική χρονική περίοδος της έναρξης των σχέσεων ανάμεσα στη Βλαχία και τον «πύργο του Αλβανού». Το χρονικό διάστημα αυτό δεν απέχει άλλωστε πολύ από το 1468, έτος θανάτου του Γεωργίου, γιού του Ιωάννη Καστριώτη, στην οικογένεια του οποίου ανήκε ως *αδελφάτο* ο πύργος. Είναι πιθανό λοιπόν, ότι μετά από τον θάνατο και του τελευταίου από τους γιούς του Ιωάννη Καστριώτη, ο πύργος και τα άλλα *αδελφάτα* περιήλθαν εκ νέου στην κατοχή της Μ. Χελανδαρίου. Δεν αποκλείεται λοιπόν η Μονή να αναζήτησε ένα νέο κτήτορα του πύργου, ο οποίος και να βρέθηκε στο πρόσωπο του Μπασαράμπ του Νέου. Η ίδια η Μ. Χελανδαρίου εξασφάλισε χρηματική χορηγία από την Βλαχία μερικά χρόνια αργότερα, με ένα χρυσόβουλλο του Βλάντ του Μοναχού που εκδόθηκε τον Νοέμβριο του 1492[40].

Η ετήσια δωρεά των δύο Μπασαράμπ για τον «πύργο του Αλβανού» ανερχόταν στα 1.000 άσπρα νομίσματα (*akçe*), στα οποία προσέθεταν ένα άλλο ποσό 100 άσπρων για την κάλυψη των εξόδων των μοναχών που επιφορτίζονταν με το έργο της ζητείας. Διαπιστώνουμε λοιπόν, με βάση τα παραπάνω δεδομένα, ότι γενικά οι χρηματοδοτήσεις που προβλέπονταν για τους μοναχούς της ζητείας στις παραδουνάβιες χώρες έφθαναν στο ένα δέκατο του ποσού που προοριζόταν για την κοινότητα του «πύργου». Οι μοναχοί του «πύργου» δεν είχαν παρά να έλθουν από την χερσόνησο του Άθω κατά τον μήνα Δεκέμβριο, εφοδιασμένοι με το γράμμα του Νεάγκοε, για να λάβουν αυτή την υπεσχημένη ετήσια βοήθεια. Ο πρίγκηπας ζητούσε ακόμη από τους μοναχούς να ψέλνουν στο όνομά του μια λειτουργία κάθε Πέμπτη, όπως και να μνημονεύουν τους γονείς του που ήταν γραμμένοι στο βρέβιον των κεκοιμημένων. Μια κατεστραμμένη σημείωση, στο τέλος του γράμματος, παρακαλεί ακόμη τους μοναχούς να εγγράψουν στην προσκομιδή και στα δίπτυχά τους και το όνομα της συζύγου του, της πριγκήπισσας Δέσποινας[41].

Ένας άλλος πρίγκηπας, ο Ράντου (Radul) από το Afumati, γαμπρός του Νε-

36. P. NĂSTUREL, Le Mont Athos, σελ. 135.

37. Βλ. για παράδειγμα τον κατάλογο των ταξιδιωτών μοναχών από τον σλαβικό κώδικα αρ. 525 της μονής που δημοσιεύτηκε στο: M. MATEJIĆ, «Hilandar at the time of Paisij Hilandarski: 1745-1773», *Paleobulgarica* 4 / 3 (1980), σελ. 36- 39.

38. P. NĂSTUREL, Le Mont Athos, σελ. 136.

39. *Ό.π.*, σελ. 55, 57, 61.

40. Ο Βλάντ που είχε υιοθετηθεί από την Μάρα, χήρα του σουλτάνου Μουράτ και την αδελφή της Κανταχουζηνή, εξέδωσε το χρυσόβουλλο του 1492 υπέρ της Μ. Χελανδαρίου με σκοπό να εκπληρώσει την τελευταία επιθυμία της σουλτάνας. Για την χρηματική αυτή δωρεά βλ. P. NĂSTUREL, *Le Mont Athos*, σελ. 125- 128.

41. Βλ. *Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească*, τ. II (1501- 1525), Βουκουρέστι 1967, έγγραφο αρ. 109, σελ. 223- 224 (κείμενο σλαβικό) και σελ. 224- 225 (μετάφραση στα ρουμανι-

άγκοε, εξέδωσε με τη σειρά του, στις 4 (;) Μαΐου του 1525 ένα επίσημο έγγραφο για «... *την κατοικία του αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου και του αγίου Ιεράρχη Νικολάου που ονομαζόταν Πύργος του Αλβανού...*». Η δωρεά του εξασφάλιζε στην κοινότητα του «πύργου» 1.200 άσπρα νομίσματα (*akçe*), και επιπλέον άλλα 1.000 άσπρα νομίσματα, προσωπικά για τον Μακάριο, τον επικεφαλής της αδελφότητας. Οι πατέρες θα έπρεπε να εμφανίζονται κάθε χρόνο στον Ράντου κατά την ημέρα των Θεοφανείων, για να εισπράξουν αυτή την χορηγία. Ο πρίγκηπας τους έθετε ως όρο να εξακολουθούν να τον τιμούν ως κτήτορα, να μνημονεύουν το όνομά του μαζί με αυτό των κτητόρων στην εκκλησία, στην Τράπεζα και αλλού. Επίσης να ψέλνουν μια προσευχή για την σωτηρία της ψυχής του κάθε Σάββατο μετά τον εσπερινό, όπως και να συλλειτουργούν κάθε Κυριακή, λειτουργία που θα έπρεπε να ακολουθείται από διανομή ποτού για τους μοναχούς στην Τράπεζα[42].

Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο «πύργος του Αλβανού» αποτελούσε εξάρτημα της γειτονικής Μ. Χελανδαρίου. Η είσπραξη της πριγκηπικής χορηγίας από την Βλαχία γινόταν κατά την ημέρα των Θεοφανείων. Θα μπορούσαμε λοιπόν να επιχειρήσουμε μια προσέγγιση με το έγγραφο του ίδιου πρίγκηπα (Ράντου από το Afumati) υπέρ της Μ. Χελανδαρίου της 30ης Απριλίου του 1525, στο πλαίσιο της επίσκεψης του ηγουμένου Μακαρίου και του μοναχού Ιάσωνος στην Βλαχία[43]. Είναι φανερό ότι οι ίδιοι μοναχοί εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα όχι μόνο της ίδιας της μονής, αλλά και του εξαρτήματός της, του «πύργου του Αλβανού».

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 16 Μαΐου 1525, ο Ράντου από το Afumati παρέδωσε ακόμη ένα γράμμα στους ίδιους μοναχούς, του οποίου οι όροι ουσιαστικά συντόμευαν τους αντίστοιχους του προηγούμενου εγγράφου του[44].

κά), στο οποίο αναφέρεται ο P. Năsturel (*Le Mont Athos*, σελ. 135- 136).

42. *Documenta Romaniae*, II, έγγραφο αρ. 234, σλαβικό κείμενο στις σελίδες 437- 439 και μετάφραση στα ρουμανικά στις σελίδες 439- 440, που σημειώνει ο P. Năsturel (*Le Mont Athos*, σελ. 136). Το ποτό αυτό για τους μοναχούς αναφέρεται ως *prilevka*. Σύμφωνα με την εκκλησιαστική τάξη, οι μοναχοί θα έπρεπε να ψάλλουν για τον Ράντου ένα *πολυχρόνιον*. Την ίδια απαίτηση για προσευχή των μοναχών «υπέρ σωτηρίας της ψυχής τους» το βράδυ της Δευτέρας, για την τέλεση λειτουργίας με κόλλυβα την Τρίτη το πρωί και διανομή ποτού στην Τράπεζα, όπου σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση οι μοναχοί θα έψαλλαν επ' ονόματί τους ένα *πολυχρόνιον* εκδήλωσαν αργότερα και άλλοι ευεργέτες της Μ. Χελανδαρίου, όπως ο Πέτρος Ράρες (το 1533) και ο Πέτρος ο Χωλός (το 1583). Βλ. P. NĂSTUREL, *Le Mont Athos*, σελ. 138- 139.

43. P. NĂSTUREL, *Le Mont Athos*, σελ. 136, υποσημ. 48.

Η τελευταία γνωστή μνεία του πύργου «του Αλβανού» στις ρουμανικές πηγές καταγράφεται σε ένα έγγραφο του ίδιου βοεβόδα. Με ένα έγγραφό του της 7ης Ιουνίου του 1528 (7036 από κτίσεως κόσμου), ο Ράντου εξασφάλισε, για την «κατοικία» των αγίων Γεωργίου και Νικολάου, που επονομαζόταν «Πύργος του Αλβανού», μια ετήσια χορηγία 3.000 άσπρων (*akçe*) και επιπλέον 300 άσπρα νομίσματα για τους μοναχούς της ζητείας. Ο Ράντου απαιτούσε από τους μοναχούς να λάβει ως ανταπόδοση αυτό που μας πληροφορούν τα έγγραφα του 1525[45]. Όπως παρατήρησε και ο P. Nasturel, αυτή την φορά όμως ο Μακάριος δεν μνημονευόταν στο έγγραφο[46].

Ερωτηματικά προκύπτουν και για την ταυτότητα αυτού του μοναχού, για τον οποίο ο Ράντου από το Afumati έδειξε την ιδιαίτερη εκτίμησή του, παρέχοντάς του μια τόσο σημαντική ετήσια χρηματική χορηγία. Ο P. Nasturel υποστηρίζει ότι πρόκειται για έναν παλιό στο επάγγελμα τυπογράφο που ήρθε από τη Βενετία και το Μαυροβούνιο στην Βλαχία το 1508, με σκοπό να ιδρύσει το πρώτο τυπογραφείο των παραδουνάβιων ηγεμονιών[47]. Ο Μακάριος μαρτυρείται για τελευταία φορά σε ένα χρυσόβουλλο της 13ης Μαρτίου του 1533 του Πέτρου Ράρες (Rareș)[48], με το οποίο ο ηγεμόνας της Μολδαβίας παρείχε επίσης ετήσια χρηματική δωρεά στη Μονή Χελανδαρίου (3.000 άσπρα συν 300 άσπρα

44. *Documenta Romaniae*, II, έγγραφο αρ. 235, σελ. 440- 441 (κείμενο σλαβικό) και σελ. 441- 442 (μετάφραση στα ρουμανικά), το οποίο αναφέρει ο P. Năsturel (*Le Mont Athos*, σελ. 136- 137).

45. *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Româneascӑ*, III (1526- 1535), Βουκουρέστι 1975, έγγραφο αρ. 57, σελ. 97- 98 (κείμενο σλαβικό) και σελ. 98- 99 (μετάφραση στα ρουμανικά), που σημειώνει ο P. Năsturel (*Le Mont Athos*, σελ. 137).

46. P. NĂSTUREL, *Le Mont Athos*, σελ. 137.

47. *Ό.π.*, σελ. 137, υποσημ. 51. Την άποψη αυτή φαίνεται να ασπάζεται και ο A. Fotić («Adaptation and survival: Hilandar in the Ottoman Empire (15th-17th centuries)», στο *Hilandar Monastery*, σελ. 98). Η δραστηριοποίηση του Μακαρίου ως εκδότη εκκλησιαστικών βιβλίων μαρτυρείται μέχρι και την αρχή της βασιλείας του Νεάγκοε Μπασαράμπ (1512). Έπειτα χάνονται τα ίχνη του. Η παλαιά άποψη ότι διετέλεσε μητροπολίτης της Ουγγροβλαχίας, δεν είναι αποδεκτή, καθώς ένας μητροπολίτης δεν θα μπορούσε να ξαναγίνει ιερομόναχος. Ο P. Năsturel ταύτισε τον αθωνίτη ηγούμενο με τον παλαιό τυπογράφο, καθώς ο Μακάριος εξέδωσε ανάμεσα στα 1526 και 1529 ένα γεωγραφικό κείμενο με τον τίτλο (σε σλαβονικά σερβικά): *Εξήγηση των χωρών της Δακίας και των συνόρων τους* (Βλ. E. TURDEANU, *Nouveaux documents*, σελ. 233, P. NĂSTUREL, «Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos des origines au début du XVIe siècle», *Revue des études sud- est européennes* 2 (1964), σελ. 121, υποσημ. 141, ο ίδιος, *Le Mont Athos*, σελ. 137, υποσημ. 151).

48. E. TURDEANU, *Nouveaux documents*, σελ. 233. Πρβλ. P. NĂSTUREL, *Le Mont Athos*, σελ. 137.

για τα έξοδα των μοναχών της ζητείας)[49].

Έκτοτε δεν έχουμε κάποια άλλη αξιοσημείωτη μαρτυρία στις πηγές για τον «πύργο του Αλβανού». Ο πύργος και τα κελλιά του συνέχισαν τη ζωή τους, άγνωστο για πόσο ακόμη χρόνο και με πόσους μοναχούς. Στον τουρκικό βακουφναμέ του 1569 μαρτυρείται ο «...*Αλβανικός πύργος με το αμπέλι του*...»[50]. Γνωρίζουμε επίσης ότι στον «πύργο» κατά τον 17ο αιώνα διέμενε και ο γέροντας Πετρώνιος[51].

Η χρονολογία της εγκατάλειψης του πύργου και των προσκτισμάτων του (εικ. 2, 4-5) δεν είναι γνωστή. Ίσως να έλαβε χώρα σε αρκετά μεταγενέστερη χρονικά περίοδο, να ακολούθησε δηλαδή τη μοίρα εγκατάλειψης της γειτονικής Σκήτης της Αγ. Τριάδος στη Spasova Voda στις αρχές του 20ου αιώνα. Αν κρίνουμε από τη χαλκογραφία της Μ. Χελανδαρίου του 1757 στην οποία αναφερθήκαμε στην αρχή (εικ. 3)[52], η έκταση του πύργου φαίνεται να οριοθετείται από έναν χαμηλό περίβολο. Αυτό μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η κοινότητα των μοναχών του «πύργου» συνέχισε τη ζωή της ακόμη και σε εκείνα τα χρόνια. Στην ίδια χαλκογραφία διακρίνεται με σαφήνεια και ο πύργος, όπως και η προσκολλημένη στη βόρεια πλευρά του στέρνα, που σώζεται ως τις μέρες μας (εικ. 4-5, 8) και για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

* * *

Στη συνέχεια της εργασίας μας θα εξετάσουμε ό,τι απομένει σήμερα από τον περίφημο «πύργο του Αλβανού». Ο πύργος, σήμερα σε ερειπωμένη κατάσταση (εικ. 2, 4-6), είναι περίπου τετράγωνος σε κάτοψη, με δύο ελαφρά προεξέχουσες εξωτερικές αντηρίδες σε κάθε πλευρά. Οι εξωτερικές διαστάσεις του, χωρίς να

49. Για το χρυσόβουλλο αυτό βλ. P. NĂSTUREL, *Le Mont Athos*, σελ. 137- 139.

50. A. FOTIĆ, *Sveta Gora*, σελ. 249.

51. *Ό.π.*, σελ. 249. Ο γέροντας αυτός θα πρέπει χωρίς αμφιβολία να ταυτιστεί με τον παλιό ηγούμενο της Μονής Χελανδαρίου, ο οποίος είναι γνωστός από την υπογραφή του σε ένα ομόλογο πώλησης του κελλίου του Μεγάλου Νικολάου, του «ποτε» Κοχλιαρά της 1ης Μαΐου του 7167 (= 1659) που φυλάσσεται στο αρχείο της Μ. Χελανδαρίου. Βλ. Β. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, *Αρχείο της Ι. Μ. Χιλανδαρίου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων* (Αθωνικά Σύμμεικτα 9), Αθήνα 2002, έγγραφο αρ. 17, σελ. 41- 42.

52. Για την χαλκογραφία αυτή βλ. A. FOTIĆ, *Sveta Gora*, εικόνα στη σελ. 248 και σελ. 249, υποσημ. 14, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

υπολογίσουμε τις αντηρίδες, είναι 6, 40 x 6, 70 μ. Τα ποδαρικά του, συμφυή με την υπόλοιπη κατασκευή, είναι αβαθή και εξέχουν κατά 35 εκ. από την τοιχοποιία. Φαίνεται ότι αρχικά υψώνονταν ως την ανωδομή του πύργου, αν κρίνουμε από ανάλογα παραδείγματα σε άλλους μοναστηριακούς πύργους του Αγίου Όρους.

Ο πύργος κτίστηκε με αργούς γκρίζους ασβεστόλιθους διαφόρων μεγεθών, ενώ σε πολλά σημεία έχουν χρησιμοποιηθεί παρόμοιοι λίθοι που είναι αρκετά λαξευμένοι (εικ. 6). Το συνδετικό ασβεστοκονίαμα των τοιχοποιιών είναι λευκό και δεν περιέχει κεραμιδότριμμα. Οι αρμοί των εξωτερικών όψεων είναι σχετικά μεγάλοι. Η στατική επάρκεια της κατασκευής ισχυροποιήθηκε με την γνωστή πρακτική της χρήσης ξυλοδέσμων στο πάχος των τοιχοποιιών. Στη βόρεια πλευρά του πύργου προσκολλήθηκε αργότερα μια θολοσκεπής στέρνα (εικ. 2, 4, 5, 8).

Η είσοδος του πύργου βρισκόταν στην ανατολική του πλευρά (εικ. 2) και αρχικά ήταν αρκετά υψωμένη από το έδαφος, για λόγους ασφαλείας. Η πρόσβαση στο εσωτερικό του πύργου θα πρέπει να εξασφαλιζόταν με μια ξύλινη κλίμακα, ή μια ανεμόσκαλα, που σε περίπτωση κινδύνου αποσυρόταν στο εσωτερικό από τους υπερασπιστές του. Το άνοιγμά της εισόδου είναι αρκετά μεγάλο (1, 23 μ.) και οριοθετείται με ακρίβεια, καθώς σώζονται ακόμη οι σταθμοί της (σε ύψος 60 περίπου εκ.), που κτίστηκαν εξολοκλήρου με λαξευμένους λίθους. Η είσοδος θα πρέπει να έκλεινε με μια ξύλινη θύρα επενδυμένη εξωτερικά με καρφωτά ελάσματα σιδήρου, όπως άλλωστε συνέβαινε σε όλους τους αγιορειτικούς πύργους και τις εισόδους των μονών. Η θύρα θα πρέπει να ασφάλιζε εσωτερικά με μια ξύλινη αμπάρα που συρόταν στο πάχος του ανατολικού τοίχου.

Στη μορφή που παρουσιάζεται σήμερα, το εσωτερικό του πύργου είναι γεμάτο με υψηλή επίχωση από τα κρημνίσματα των ορόφων του (εικ. 4, 5) και είναι αδύνατο να διερευνηθεί αν δεν προηγηθεί μια ανασκαφή. Υπολογίζουμε με βάση τις μετρήσεις μας και τη θεμελίωση της παρακείμενης μεταγενέστερης στέρνας (σε χαμηλότερο επίπεδο από τον πύργο) ότι ο πύργος σώζεται σε ύψος 5, 50 - 6 μ. περίπου, με το μεγαλύτερο τμήμα του να βρίσκεται κάτω από την σημερινή στάθμη των επιχώσεων. Το κτίσμα ήταν λοιπόν αρχικά πολυώροφο. Αγνοούμε τη μορφή της κάλυψης του πύργου, αν δηλαδή στην ανωδομή του είχε στέγη ή δώμα με επάλξεις. Στοιχεία για τα πατώματά του (κάτω από τη στάθμη των επιχώσεων) μπορούν να δώσουν οι οπές των πατοξύλων στους φέροντες τοίχους του, που θα αποκαλυφθούν μόνο μετά από μια ανασκαφή. Έχοντας υπόψη το ότι η είσοδος του πύργου βρίσκεται στον ανατολικό του τοίχο,

πιστεύουμε ότι οι οπές των πατοξύλων του ξύλινου δαπέδου της στάθμης αυτής θα πρέπει να αναζητηθούν στο πάχος της δυτικής και της ανατολικής πλευράς. Η επικοινωνία μεταξύ των ορόφων θα πρέπει να γινόταν αποκλειστικά με ξύλινες σκάλες, όπως συμβαίνει στους περισσότερους αγιορειτικούς πύργους (π.χ. πύργος του Αγίου Σάββα της Μ. Χελανδαρίου), καθώς δεν υπάρχει καμία ένδειξη για παρουσία κλιμακοστασίου άλλης μορφής (π.χ. κοχλιωτό). Δεν γνωρίζουμε επίσης αν ο πύργος είχε στον ανώτερό του όροφο παρεκκλήσι, όπως συμβαίνει με άλλους μοναστηριακούς πύργους στον Αθω. Θα πρέπει επίσης να φανταστούμε τον πύργο ως ψηλό συμπαγές οικοδόμημα, χωρίς πολλά ανοίγματα, αλλά με στενά φωτιστικά ανοίγματα – τοξοθυρίδες στους ορόφους του.

Στη Μ. Χελανδαρίου ανήκουν και άλλοι πύργοι με αβαθείς και μη εξωτερικές αντηρίδες. Με μια πρώτη ματιά και λαμβάνοντας υπόψη την τυπολογία της κάτοψης του «αλβανικού πύργου», θα μπορούσαμε να αποδώσουμε την ανέγερσή του στη Μέση Βυζαντινή περίοδο, συγκεκριμένα στον 11ο-12ο αιώνα, εποχή κατασκευής παρόμοιου τύπου πύργων στον Αθω (εικ. 7 α- δ). Βασικό στοιχείο στην υπόθεση αυτή είναι η παρουσία των ζευγών των εξωτερικών αβαθών αντηρίδων στους τοίχους του, αν και αυτές βέβαια απαντούν, σε περιορισμένες όμως εφαρμογές στον Αθω, ακόμη και σε μεταγενέστερη εποχή, όπως στον πύργο της Καλλιάγρας. Εκεί όμως η διάταξη είναι πια εντελώς διαφορετική, ξεφεύγει από την τυπολογία στην οποία αναφερόμαστε (οι αντηρίδες καταλαμβάνουν και τις γωνίες) και υπακούει σε άλλες οικοδομικές πρακτικές[53].

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επισημάνουμε τις ομοιότητες της κάτοψης του πύργου μας με αντίστοιχες κατόψεις άλλων αθωνικών πύργων του 11ου-12ου αιώνα. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τις κατόψεις του πύργου της ερειπωμένης Μονής Κατζάρη (με κτιστό κλιμακοστάσιο στο πάχος της τοιχοποιίας του, βλ. εικ. 7α)[54], της αρχικής φάσης των πύργων του Αγίου Γεωργίου και της Μεταμορφώσεως στον περίβολο της Μ. Βατοπεδίου (εικ. 7β)[55] και της

53. Για τον πύργο αυτό βλ. Α. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, «Ο πύργος της Καλλιάγρας (της Μονής Κουτλουμουσίου)», *Οι Πύργοι του Αγίου Όρους* (έκδ. ΚΕ.Δ.Α.Κ.), Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 88- 91.

54. Βλ. A. PAPAZOTOS, «Recherches topographiques au Mont Athos», *Géographie Historique du Monde Méditerranéen* (Byzantina Sorbonensia 7, επιμ. H. Ahrweiler), Παρίσι 1988, σελ. 155, 166 (σχ. 8), εικ. 8- 9, σελ. 174, πίν. 8.

55. Για τους δύο αυτούς πύργους βλ. Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Το συγκρότημα του περιβόλου*, σελ. 150- 156 (ιδιαίτερα σχ. 4, 5, 7 και 8) και εικ. 112 στη σελ. 148. Βλ. επίσης P. THEOCHARIDES, «Recent Research into Athonite Monastic Architecture, Tenth-Sixteenth Centuries», *Mount Athos and Byzantine Monasticism* (Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies,

πρώτης φάσης του μεγάλου πύργου του Αγίου Σάββα στην ανατολική πλευρά της οχύρωσης της Μ. Χελανδαρίου (7γ)[56]. Ανάλογη κάτοψη παρουσιάζει και ο ερειπωμένος βυζαντινός πύργος που εντοπίσαμε πριν από πολλά χρόνια στο μονοπάτι Μ. Ζωγράφου- Μ. Χελανδαρίου, σε απόσταση 45΄ από την βουλγαρική μονή (εικ. 7δ)[57]. Θα μπορούσαμε λοιπόν να εντάξουμε τον πύργο μας στην ομάδα των αθωνικών πύργων με εξωτερικές αβαθείς αντηρίδες που αποδίδονται στην Μέση Βυζαντινή περίοδο. Οι πύργοι αυτοί προστάτευαν τα μονύδρια που ήταν διάσπαρτα στην αθωνική χερσόνησο, όπως και τμήματα των οχυρώσεων των μεγαλυτέρων μονών της. Τα περισσότερα βυζαντινά μονύδρια εγκαταλείφθηκαν πριν από τα τέλη του 12ου αιώνα και έτσι διαθέτουμε ένα σχετικά ασφαλές χρονολογικό όριο για την κατασκευή αυτών των πύργων. Εξωτερικές αβαθείς αντηρίδες παρόμοιου τύπου με του πύργου μας συναντούμε και σε άλλες αθωνικές τοιχοποιίες του 11ου-12ου αιώνα, όπως στα τείχη της Μ. Ξενοφώντος[58], στον περίβολο της Μ. Χελανδαρίου[59], στον περίβολο της Μ. Δοχειαρίου και στον αναλημματικό τοίχο στα δυτικά του καθολικού της ίδιας μονής[60].

Birmingham, March 1994, επιμ. A. Bryer και M. Cunningham), Aldershot, Hampshire 1996, σελ. 208, εικ. 16.2 και σελ. 212.

56. Για τον πύργο αυτό βλ. D. BOSKOVIĆ, «Svetogorski pabirci», *Starinar* 14 (Βελιγράδι 1939), σελ. 82-89, S. NENADOVIĆ, *Odbrana manastira Hilandara*, σελ. 91-116, P. THEOCHARIDES, «The byzantine fortified enclosure of the monastery of Chelandariou», *Hilandarski Zbornik* 7 (Βελιγράδι 1989), σελ. 59-70, S. NENADOVIĆ, *Osam vekova Hilandara*, σελ. 226-233, M. KOVASEVIĆ, «Fortification Walls and Towers», *Hilandar Monastery*, σελ. 133-144. Βλ. επίσης Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, «Ο πύργος του Αγ. Σάββα στη Μ. Χελανδαρίου: προλεγόμενα της κτιριακής του διερεύνησης», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 13 (1999), σελ. 317-325 και Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ- Ι. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, «Ο πύργος του Αγίου Σάββα της Ι. Μ. Χελανδαρίου», *Οι Πύργοι του Αγίου Όρους*, σελ. 62-65. Για περισσότερες πληροφορίες γύρω από την οικοδομική ιστορία του πύργου βλ. Π. ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, *Μελέτη Αποκατάστασης του Πύργου του Αγίου Σάββα* (ανέκδοτη μελέτη), Θεσσαλονίκη 2000, ο ίδιος, «Γύρω από τις εργασίες αποκατάστασης στους οχυρωματικούς πύργους της Μονής Χελανδαρίου στο Άγιον Όρος», στο *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου* (*Ρόδος, 14- 18 Νοεμβρίου 2001*), Πρακτικά Συνεδρίου υπό εκτύπωση.

57. Π. ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, «Ερειπωμένος βυζαντινός πύργος στο Άγιον Όρος», *Μακεδονικά* 32 (2001), σελ. 355- 363.

58. Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, «Προκαταρκτική θεώρηση των βυζαντινών φάσεων του περιβόλου της Μ. Ξενοφώντος Αγ. Όρους», XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress, Akten* II / 4, *JÖB* 32 / 4 (1982), σελ. 443- 455.

59. P. THEOCHARIDES, «The byzantine fortified enclosure of the monastery of Chelandariou», *Hilandarski Zbornik* 7 (1989), σελ. 59- 70.

60. Μια πρώτη προσέγγιση της μεσοβυζαντινής οικοδομικής ιστορίας της Μ. Δοχειαρίου έχει γίνει στο: Π. ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ- Ν. ΧΑΡΚΙΟΛΑΚΗΣ, «Εισαγωγή στην αρχιτεκτονική και οικοδομική

Βέβαια την ίδια εποχή κτίζονταν και πύργοι μιας άλλης τυπολογίας, χωρίς αντηρίδες, που εξυπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό. Ένας από αυτούς που σώζονται με μετασκευές του 14ου αιώνα, εποχή γενικής ανασφάλειας στον Αθω, είναι και ο πύργος της βυζαντινής Μονής του Καλετζή[61].

Με βάση τα οικοδομικά στοιχεία και τη μορφή της κάτοψής του δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την κατασκευή του πύργου «του Αλβανού» κατά τον 11ο- 12ο αιώνα. Αν αυτό ισχύει πραγματικά, τότε ο πύργος δεν αποκλείεται να αποτελούσε τμήμα ενός από τα πολλά μονύδρια που υπήρχαν εκείνη την εποχή στον Αθω. Την υπόθεση αυτή ενισχύει κατά κάποιο τρόπο και το όνομα με το οποίο είναι γνωστός ο πύργος, καθώς είναι αρκετά μεταγενέστερο. Πρόκειται ουσιαστικά για μια μετονομασία με την ευκαιρία της αγοράς του πύργου από τον Ιωάννη Καστριώτη, γεγονός που αναφέρεται στο σλαβικό έγγραφο αρ. 82 της Μονής Χελανδαρίου, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω.

Οι ερευνητές της ιστορίας και τοπογραφίας του Αθω τοποθετούν στην ευρύτερη προς Ν. περιοχή της Μ. Χελανδαρίου την περιοχή της «λαύρας» των Μηλεών, όπου οι πηγές μαρτυρούν πολλά μοναστικά καθιδρύματα (*τοῦ κυροῦ 'Αθανασίου, Γέροντος Λαυρεντίου τοῦ Παξιμαδᾶ, 'Αγίου Κωνσταντίνου (ἤ Ζεβήτου), 'Αγίου Νικολάου, τῆς Τιμίας Μεταμορφώσεως τοῦ δεσπότου μου σωτῆρος Χριστοῦ, 'Αγίων 'Ομολογητῶν (;)*)[62]. Δεν αποκλείεται λοιπόν ο πύργος στην αρχική του φάση (11ος-12ος αι.) να αποτελούσε τμήμα κάποιου από τα παραπάνω μονύδρια. Θα μπορούσε ίσως να αποτελεί και ένα οχυρωματικό έργο της ίδιας της Μονής Χελανδαρίου (δεν θα πρέπει να λησμονούμε την ομοιότητα του τύπου της κάτοψής του με την αντίστοιχη της πρώτης φάσης του πύργου του Αγ. Σάββα). Πιστεύουμε πάντως ότι η περίπτωση αυτή δεν συγκεντρώνει αρκετές πιθανότητες, καθώς η τοιχοδομία της α΄ φάσης του πύργου του Αγ. Σάββα είναι σαφώς πιο επιμελημένη, με χρήση καλά λαξευμένων λίθων, όπως

ιστορία και έρευνα του κτηριακού συγκροτήματος της μονής», *Παρουσία Ιεράς Μονής Δοχειαρίου, Άγιον Όρος* 2001, σελ. 167- 178.

61. Για τον πύργο αυτό βλ. A. PAPAZÔTOS, *Recherches topographiques*, σελ. 152, σχέδ. 5 στη σελ. 164 και φωτ. 3 και 4 στην σελ. 172, Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Ο πύργος της Μονής του Καλέτζη*, σελ. 197- 209, ο ίδιος, «Πύργος του Καλέτζη (Κολιτσού)», *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική*, σελ. 218- 219, ο ίδιος, «Ο πύργος της Κολιτσούς (της Μονής Βατοπαιδίου)», *Οι Πύργοι του Αγίου Όρους*, σελ. 50- 53.

62. Βλ. M. ZIVOJINOVIĆ, «Le monastère de Chilandar et ses métoques dans la région de l' Athos», *ZRVI* 26 (1987), σελ. 36- 45 και τον χάρτη στην σελίδα 57.

και πλίνθων και σχιστολίθων (σε σχήμα πλίνθων) σε οριζόντιους αρμούς και πιθανότερα μεταγενέστερη από αυτή του πύργου «του Αλβανού» και του πύργου στο μονοπάτι Μ. Ζωγράφου – Μ. Χελανδαρίου[63].

Στην βόρεια πλευρά του πύργου μας προστέθηκε, σε άγνωστη χρονολογία, μια μικρή ορθογώνια κινστέρνα που στεγάστηκε με ημικυλινδρική καμάρα (εικ. 4- 5, 8)[64]. Αργότερα η στέρνα καταστράφηκε στο δυτικό της τμήμα και μετασκευάστηκε. Με σωζόμενες εσωτερικές διαστάσεις 2, 30 x 4 μ., οικοδομήθηκε με αργούς λίθους της περιοχής και λευκό ασβεστοκονίαμα. Το εσωτερικό καλύφθηκε με στρώμα κουρασανιού που στις γωνίες είναι παχύτερο, καλύπτοντας τους αρμούς για περαιτέρω στεγάνωση. Ο χαμηλός θόλος της κάλυψης της στέρνας, με ύψος 2, 10 μ. έχει το κλειδί του κατά τον άξονα Α- Δ. Η καμάρα κτίστηκε εξολοκλήρου με πλακοειδείς λίθους. Η μορφή αυτής της θολωτής κατασκευής, απαντά και αλλού στο Άγιον Όρος, όπως σε κτίσματα του β΄ μισού του 14ου αι.[65].

Στην οροφή της στέρνας του πύργου «του Αλβανού», συγκεκριμένα στην νοτιοανατολική γωνία του, διατηρείται ακόμη το οπαίο άνοιγμά της για άμεση τροφοδοσία με νερό του υπερκείμενου ορόφου της (εικ. 4β). Παρόμοια οπαία ή καταπακτές συναντούμε και σε άλλες στέρνες ή θόλους που κτίστηκαν στο Άγιον Όρος[66]. Ο υπερκείμενος όροφος της στέρνας του πύργου «του Αλβανού» δεν σώζεται πια (εικ. 4, 5), αλλά κρίνοντας από το περίγραμμα της κάτοψής του και με βάση τον τυφλό βόρειο τοίχο της στέρνας, φαίνεται ότι δεν επικοινω-

63. Π. ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, *Ερειπωμένος βυζαντινός πύργος*, ό.π.

64. Η πρακτική της οικοδόμησης στέρνας σε επαφή με πύργο δεν είναι άγνωστη στην ευρύτερη περιοχή του Αγ. Όρους. Στέρνα έχει διαμορφωθεί στο πρόσκτισμα του ερειπωμένου βυζαντινού πύργου στη θέση «πύργος» του Αγ. Νικολάου Χαλκιδικής (θέση «Μυτάρι»). Σύμφωνα με τον Ι. Παπάγγελο, ο πύργος ανήκει στη Μονή του Αγίου Νικολάου του Χρυσοκαμάρου. Βλ. Ι. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, «Περί των πύργων της Χαλκιδικής», *Ελληνικό Πανόραμα*, τεύχ. 18 (Αθήνα 2000), σελ. 148 και 150.

65. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την κρύπτη του οστεοφυλακίου στον παλαιό κοιμητηριακό ναό του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη στη Μ. Παντοκράτορος (P. ANDROUDIS, *Les Eglises cimetériales monastiques du Mont Athos*, Villeneuve d' Asq (Lille) 1997, τ. I, σελ. 65- 69 και τ. II, σχέδ. 33- 39 και εικ. 197- 202) και το εξωμοναστικό, επίσης βυζαντινό, παρεκκλήσι του Αγ. Βλασίου στη Μεγίστη Λαύρα (Π. ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, «Το βυζαντινό παρεκκλήσι του Αγίου Βλασίου στη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους», *Μακεδονικά* 34, υπό έκδοση).

66. Όπως στο δάπεδο του κυρίως ναού του βυζαντινού κοιμητηριακού ναού της Μ. Παντοκράτορος (P. ANDROUDIS, *Les Eglises cimetériales*, τ. I, σελ. 65- 69 και τ. II, σχέδ. 33- 36, 39 και εικ. 198- 200).

νούσε άμεσα με τον πύργο. Στο εσωτερικό της στέρνας, στον ανατολικό της τοίχο, σε ύψος 1, 65 μ. από την στάθμη του δαπέδου της και σε απόσταση 60 εκ. από το νότιο τοίχο υπάρχει μια οπή υπερχείλισης (εικ. 2). Η οπή αυτή (εσωτερικό ύψος 15 εκ.) συνδέεται με μια στάμνα που έχει ενσωματωθεί στο πάχος του ανατολικού τοίχου (σήμερα είναι σπασμένη στο μεγαλύτερό της μέρος). Το πρωτότυπο αυτό σύστημα φαίνεται ότι εξασφάλιζε την απορροή των υπερχειλιζόντων υδάτων από την στέρνα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο πύργος «του Αλβανού» χρησιμοποιήθηκε εξαρχής ως αμυντικό κτίσμα ή καταφύγιο σε καιρό ανάγκης των μοναχών της περιοχής και όχι αποκλειστικά ως κατοικία. Οι μοναχοί θα πρέπει να διέμεναν στα κελλιά που ασφαλώς υπήρχαν κοντά του. Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των μοναχών της κοινότητας του πύργου «του Αλβανού», όμως οι ανάγκες τους θα πρέπει να ήταν μεγάλες, αν λάβουμε υπόψη και τις πλούσιες χορηγίες των Μπασαράμπ. Αυτοί οι εξωμοναστικοί πυρήνες μοναχών δεν απαντούν μόνο γύρω από την Μονή Χελανδαρίου (της οποίας η έκταση κατά την πρώιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας είναι γνωστή από πρόσφατες έρευνες[67]), αλλά και κοντά σε όλες σχεδόν τις αθωνικές μονές[68]. Πολλά εξαρτήματα και ομάδες μοναχών της Μ. Χελανδαρίου προστατεύονταν από ψηλούς οχυρούς πύργους, όπως αυτός με έντονα προεξέχοντα ποδαρικά στο παραθαλάσσιο μονύδριο του Αγ. Βασιλείου[69].

Όταν η στέρνα του πύργου «του Αλβανού» έπαψε να λειτουργεί, τότε ο χώρος της διασκευάστηκε, άγνωστο πότε ακριβώς, σε χώρο κατοικίας ή αποθήκη (εικ. 4, 5 και 8). Ο δυτικός τοίχος της στέρνας καθαιρέθηκε και στη συνέχεια οικοδομήθηκε, σε υποχώρηση από το αρχικό μέτωπο της δυτικής τοιχοποιίας,

67. A. FOTIĆ, *Sveta Gora*, ιδιαίτερα σελ. 241- 274 και χάρτης στη σελ. 251.

68. Για τις οικήσεις αυτές και τον χαρακτήρα τους βλ. Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, «Παραδείγματα κατοικίας σε αγιορειτικά οχυρά, πύργους και εξωμοναστηριακά κελλιά της πρώιμης Τουρκοκρατίας», στο *Άγιον Όρος* (Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική), Αθήνα 1991, σελ. 33-38, Π. ΦΟΥΝΤΑΣ, «Η αρχιτεκτονική των αγιορειτικών κελλιών», στο ίδιο, σελ. 39- 56.

69. Βλ. P. ANDROUDIS, *The Conservation of the Old Monastery of St. Basil at Mount Athos* (Master of Arts in Conservation Studies), Πανεπιστήμιο του York 1995, σελ. 62- 66, εικ. 6- 10, ο ίδιος, «Το «Παλαιομονάστηρο» του Αγίου Βασιλείου της Μονής Χελανδαρίου Αγίου Όρους», *Διεθνές Συνέδριο Παραδοσιακής Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής, Βέροια 12- 15 Οκτωβρίου 2000*, Πρακτικά υπό εκτύπωση. Βλ. επίσης M. KOVASEVIĆ, «The Hrusija Tower», *Hilandar Monastery*, σελ. 188- 195 και Γ. ΚΑΝΕΛΛΗΣ, «Ο πύργος του Αγίου Βασιλείου (της Μονής Χελανδαρίου)», *Οι πύργοι του Αγίου Όρους*, σελ. 76- 79.

ένας λασπόκτιστος τοίχος (με ημιλαξευμένους λίθους από τα χαλάσματα του πύργου), με θύρα και παράθυρο (εικ. 5).

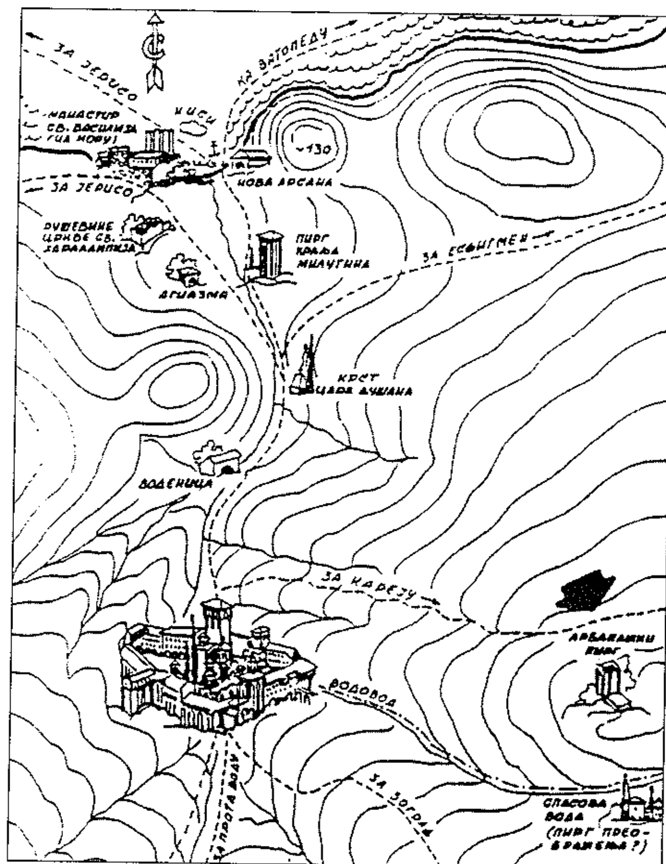
Από την θέση στην οποία είχε κτιστεί ο πύργος «του Αλβανού» είχε οπτική επικοινωνία τουλάχιστον με δύο άλλους μεταγενέστερους χρονικά πύργους της Μ. Χελανδαρίου, αυτόν του βασιλιά Μιλούτιν (πύργος του «Καβαλλάρη») που οδηγεί από τη Μονή στη θάλασσα και τον πύργο του παραθαλάσσιου μονυδρίου του Αγ. Βασιλείου (εικ. 1), κτίσματος επίσης του Μιλούτιν.

* * *

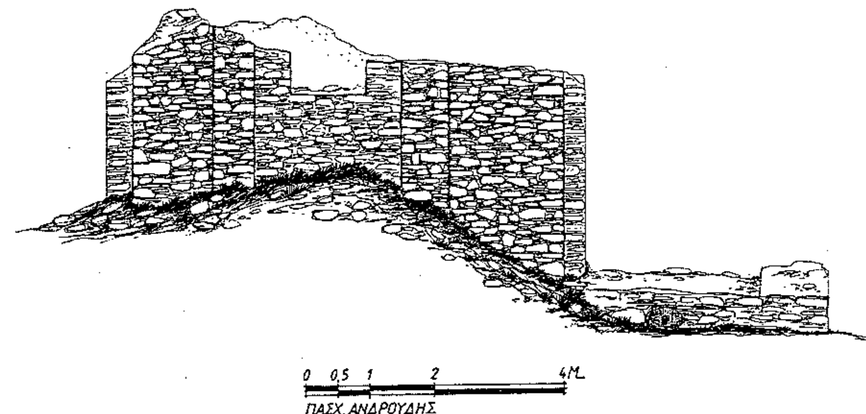
Αυτά είναι τα μέχρι τώρα γνωστά ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας για τον «πύργο του Αλβανού» της Μ. Χελανδαρίου. Ο «πύργος» λοιπόν συνδέεται άμεσα κατά το α΄ μισό του 15ου αιώνα με την οικογένεια του Ιωάννη Καστριώτη, τοπάρχη της βόρειας Αλβανίας. Αργότερα, στα τέλη του 15ου- αρχές του 16ου αιώνα, με τον «πύργο» συνδέεται μια σειρά ηγεμόνων της Βλαχίας, όπως ο Νεάγκοε Μπασαράμπ που φρόντισαν να τον συντηρήσουν με πλούσιες χρηματικές χορηγίες.

Δεν αποκλείουμε, μετά τα όσα ιστορικά στοιχεία εκθέσαμε παραπάνω και τη συνεξέταση όλων των αρχαιολογικών και αρχιτεκτονικών δεδομένων που αφορούν τον πύργο (που αργότερα ονομάστηκε «του Αλβανού») την κατασκευή του στη Μέση Βυζαντινή περίοδο. Αν η άποψη αυτή ευσταθεί και επιβεβαιωθεί μετά από τη διενέργεια μιας συστηματικής ανασκαφής στο εσωτερικό του πύργου, τότε αυτός θα μπορούσε να ανήκει σε κάποιο παλαιό βυζαντινό μονύδριο, ένα από τα πολλά που υπήρχαν στην περιοχή και προσαρτήθηκαν στη Μ. Χελανδαρίου μετά την επανίδρυσή της από τους Συμεών και Σάββα Νεμάνια στα τέλη του 12ου αιώνα. Ελπίζουμε η έρευνα στα αρχεία της μονής και η αρχαιολογική σκαπάνη να φέρει στο φως και άλλα στοιχεία για την ιστορία του πύργου «του Αλβανού» και να δώσει απάντηση στα ερωτήματα που ανακύπτουν τόσο για τον χρόνο ίδρυσης και τον αρχικό προορισμό του πύργου, όσο και για την χωρική και κτιριακή συγκρότηση της κοινότητας που αναπτύχθηκε γύρω από αυτόν.

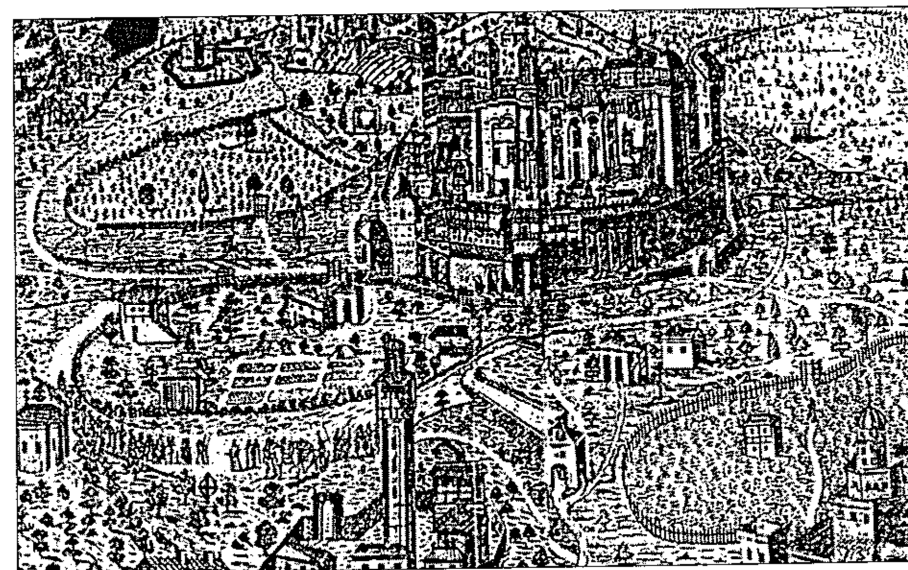
ΕΙΚΟΝΕΣ

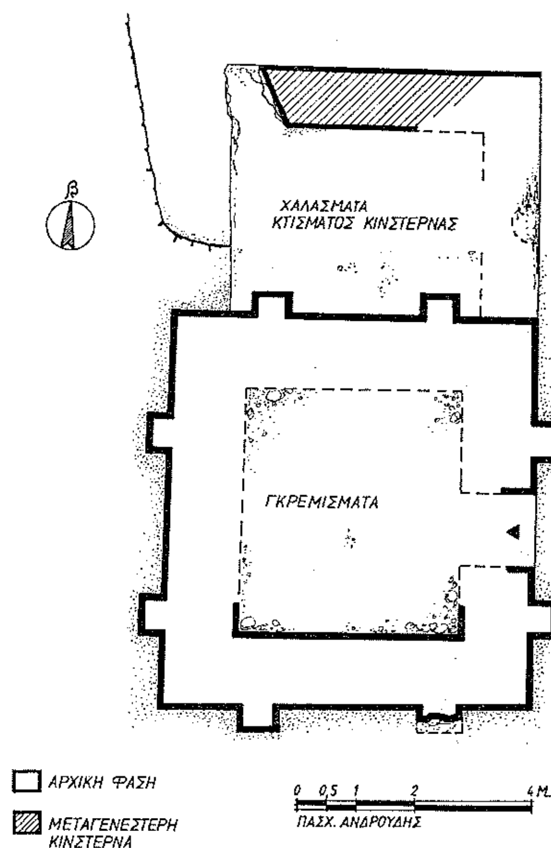
Εικ. 1: Μονή Χελανδαρίου.
Τοπογραφικό διάγραμμα με την θέση του «πύργου του Αλβανού».

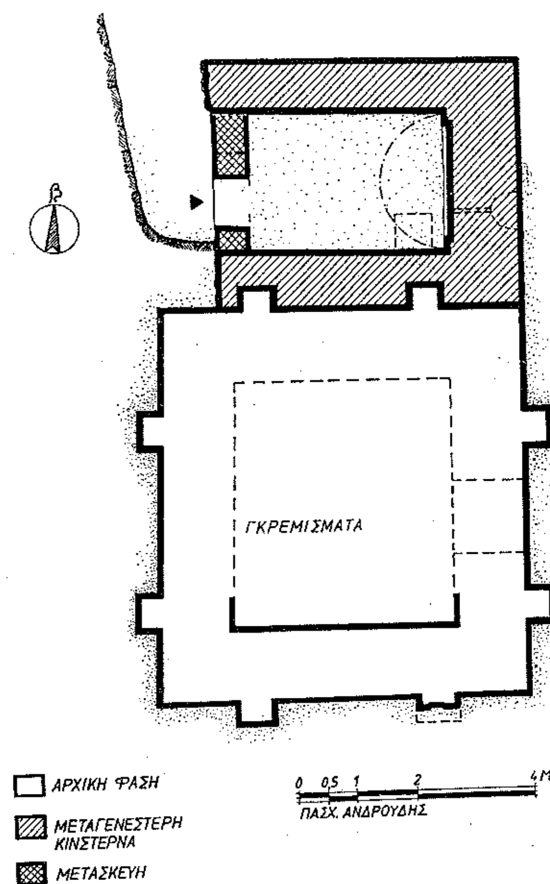
Εικ. 2: Η ανατολική όψη του «πύργου του Αλβανού».

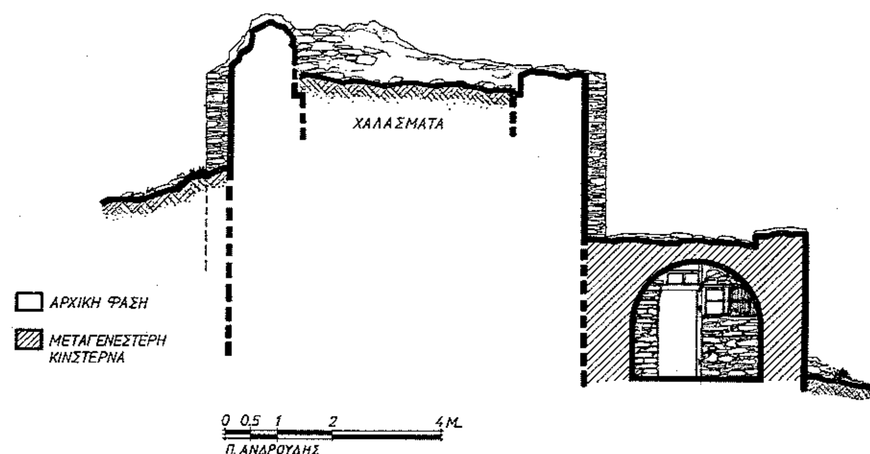
Εικ. 3: Χαλκογραφία του 1757 της περιοχής της Μονής Χελανδαρίου με τη θέση του «πύργου του Αλβανού».

Εικ. 4α: Κάτοψη του «πύργου του Αλβανού» με την στέρνα του. α. Στη στάθμη εισόδου του πύργου.

Εικ. 4β: Κάτοψη του «πύργου του Αλβανού» με την στέρνα του. β. Στη στάθμη της στέρνας.

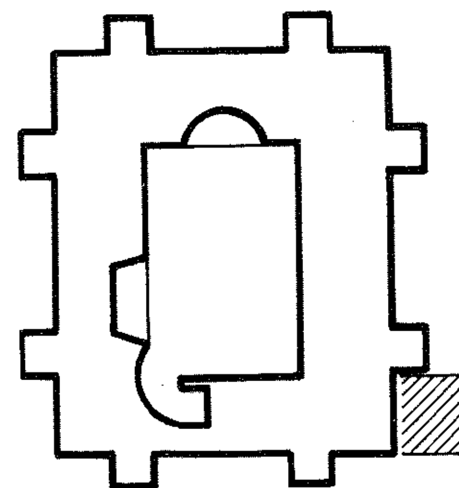

Εικ. 5: Κατά μήκος τομή του πύργου και της στέρνας του (Ν.- Β.).

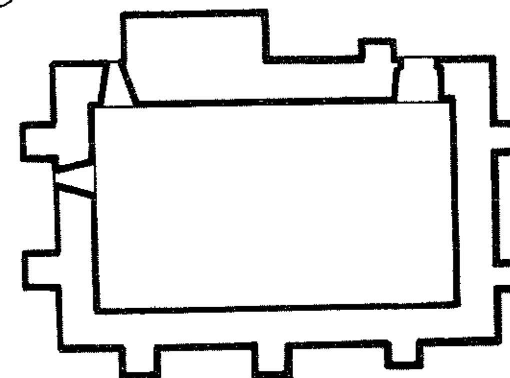
Εικ. 6: Λεπτομέρεια της τοιχοποιίας του πύργου.

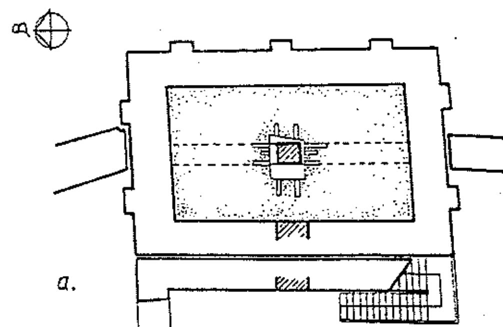

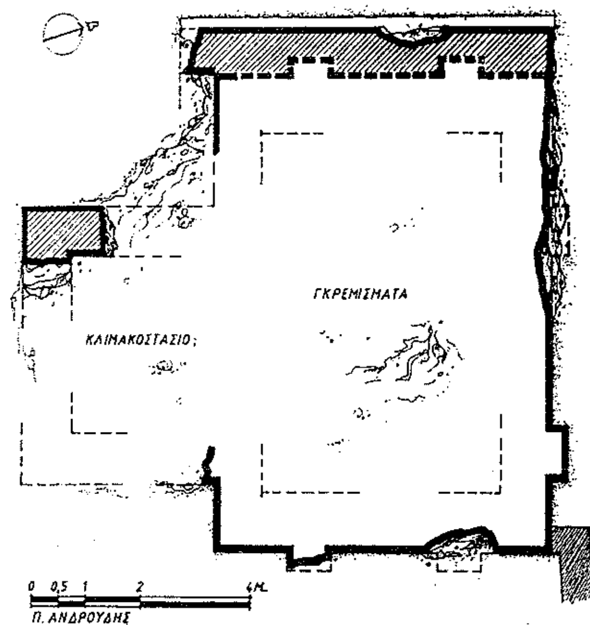
Εικ. 7: Κατόψεις πύργων αθωνικών μονών με αβαθείς προεξέχουσες αντηρίδες.
7α: Πύργος της Μ. Κατζάρη.
7β: Πύργος της Μεταμορφώσεως στη Μονή Βατοπεδίου.

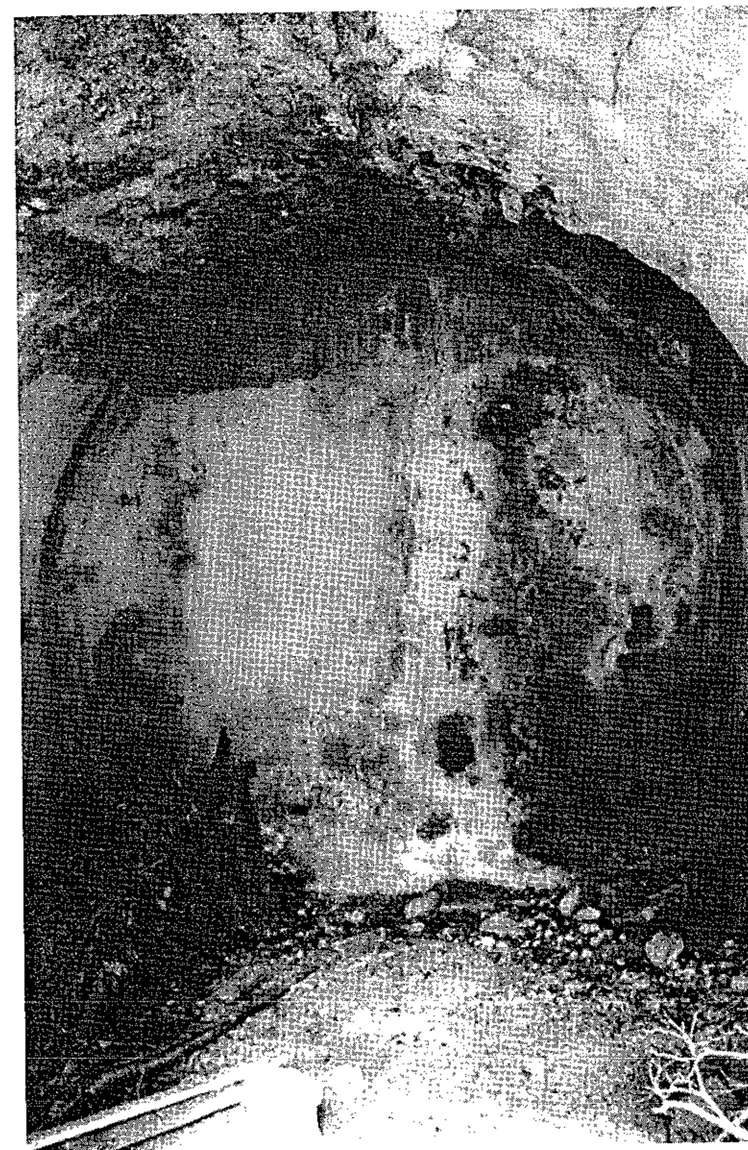

Εικ. 7γ: Πύργος του Αγ. Σάββα της Μ. Χελανδαρίου.

Εικ. 7δ: Πύργος στο Μονοπάτι Μ. Ζωγράφου- Μ. Χελανδαρίου..

Εικ. 8: Η ανατολική εσωτερική όψη της στέρνας του «πύργου του Αλβανού».

Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης

*Οι απόψεις του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού περί παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής**

Εισαγωγή

Ο φιλόσοφος και σύμβουλος των Βυζαντινών ηγεμόνων Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός (1355-1452), έχει ποικιλοτρόπως χαρακτηρισθεί και εξυμνηθεί από τους σύγχρονους ως "ο τελευταίος των Ελλήνων", ως "πολυΐστωρ", και ως πρωτοπόρος ποικίλων οικονομικών ιδεών και θέσεων, κ.ά.[1]. Εκτός όμως αυτών, όπως θα δείξουμε στις σελίδες που ακολουθούν, ήταν και ένας κοινωνικός ερευνητής που συνδύαζε με επιστημονική συνέπεια τις διάφορες θέσεις και προτάσεις του για αναμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

Ο Πλήθων, για να καταλήξει σε κανονιστική παρουσίαση της "άριστης ζωής και πολιτείας", θεώρησε ότι πρώτα θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί μια διερευνητική μέθοδος που διαμέσου κυρίως της ενδοσκόπησης και του ορθολογισμού να διερευνά ποια είναι η φύση και η δύναμη του ανθρώπου και κατόπιν να εξαχθούν συμπεράσματα για την "κατασκευή" της άριστης διακυβέρνησης[2]. Βάσει αυτής της μεθοδολογικής οδού του, στο πρώτο τμήμα της ανάλυσής μας θα αναπτύξουμε την θέση του Πλήθωνος για το ατομικό συμφέρον των κυβερνώντων και των δημοσίων υπαλλήλων και των συνεπειών ενός τέτοιου κινήτρου και συμπεριφοράς. Στο δεύτερο τμήμα θα αναλύσουμε τις βασικές συνιστώσες της οικονομικής πολιτικής που πρότεινε, ώστε να εξαλειφθούν κυρίως διάφορες αρνητικές παρενέργειες λειτουργίας του κρατικού τομέα. Σε πολλές περιπτώσεις από την ανάλυσή μας αναφαίνεται η πρωτοπορία και πρωτοτυπία του Πλήθωνος για σχετικά θέματα που ενσωματώθηκαν αργότερα στο corpus της οικονομικής επιστήμης αλλά και της πολιτικής. Η επίδρασή του όμως για την μεταγενέστερη ανάπτυξη παρόμοιων αρχών και προτάσεων απαιτεί ξεχωριστή έρευνα για να τεκμηριωθεί, κάτι που δεν επιχειρούμε εδώ.

* Ευχαριστίες εκφράζονται στον Χ. Μπαλόγλου για τα εποικοδομητικά του σχόλια στην συγγραφή αυτού του άρθρου.

1. Για βιογραφικές πληροφορίες και για το έργο του Πλήθωνος, βλ. Σ. Σπέντζας, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων ο Φιλόσοφος του Μυστρά: Οι Οικονομικές, Κοινωνικές και Δημοσιονομικές του Απόψεις*, 1η εκδ. 1964, Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1996 και Χ. Μπαλόγλου, *Πληθώνεια Οικονομικά Μελετήματα*, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2001, Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 1, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002.

2. Πλήθωνος Νόμων Συγγραφή: *Γενναδίου Πατριάρχου για το βιβλίο του Γεμιστού και εναντίον της Ελληνικής πολυθεΐας*, 1438-40, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 1997, σ. 13-4, 19-21, 23.

Ι. *Ατομικό συμφέρον κυβερνώντων*

Είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς ανατρέχοντας στους συμβουλευτικούς λόγους του Πλήθωνος την θέση του ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία της εποχής του αλλά και τμήματά της όπως η Πελοπόννησος, λειτουργούν σε καθεστώς "κακοπολιτείας" με άμεσο κίνδυνο υποδούλωσης στους Τούρκους[3]. Μια από της αιτίες αυτής της κατάστασης αναμφισβήτητα την απέδωσε στον "ξένο παράγοντα"[4]. Μια άλλη εξ ίσου αν όχι περισσότερο σημαντική αιτία αυτής της παρακμάζουσας κατάστασης, όπως αναδεικνύεται από τα γραπτά του, φαίνεται να αποτελεί η συμπεριφορά των κυβερνώντων (βασιλέων και πολιτικών συμβούλων τους) και των γραφειοκρατών (κυβερνητικών υπαλλήλων), οι οποίοι προσπαθούν – σε αντίθεση προς την σύσταση του Ισοκράτη "να είναι υπηρέτες του λαού"[5] – να μεγιστοποιήσουν το ατομικό υλικό τους συμφέρον. Ο Γεμιστός, είχε αναγνωρίσει ότι τα άτομα δραστηριοποιούνται κάτω από τα εξής τρία διαφορετικά κίνητρα: της απόκτησης πλούτου, της δόξας και της αρετής[6]. Αντιλαμβανόμενος την μεγάλη ισχύ του πρώτου σε συνδυασμό με την εξουσία (πολιτική και στρατιωτική) που κατείχαν μερικά άτομα προσπάθησε να το τιθασεύσει, ώστε να μην δημιουργηθούν καταστάσεις που θα συρρίκνωναν τις οικονομικές και στρατιωτικές δυνατότητες ενός κράτους. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, τα μειονεκτήματα που χαρακτηρίζουν την άσκηση οικονομικής πολιτικής έχουν ισχυρό αρνητικό αντίκτυπο, όταν οι κυβερνώντες δραστηριοποιούνται, λειτουργούν και συμπεριφέρονται με γνώμονα το ατομικό τους συμφέρον, το οποίο δεν συμβαδίζει απαραίτητα με το γενικό. Μια τέτοια κατάσταση που στις ημέρες μας αποτελεί ένα σχεδόν ξεχωριστό κλάδο των οικονομικών, αυτό της "δημόσιας επιλογής" (public choice), φαίνεται να αποτελεί την αφετη-

3. Για παράδειγμα βλ. Πλήθωνος "Του Γεμιστού προς τον Βασιλέα [Ιωάννην Η΄ Παλαιολόγο]", 1414, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 3, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 131.

4. "Γεωργίου Γεμιστού εις Μανουήλ Παλαιολόγον επί των εν Πελοποννήσω Πραγμάτων", 1418, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 5, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 237, 239.

5. Ισοκράτης, *Αρεοπαγιτικός*, νεοελ. μετφ. Σ. Τζουμελέα, Αθήνα: Πάπυρος, 1949, στ. 26.

6. Πλήθωνος, *Νόμων Συγγραφή: Γενναδίου Πατριάρχου για το βιβλίο του Γεμιστού και εναντίον της Ελληνικής πολυθεΐας*, 1438-40, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 1997, σ. 12.

ρία των συμβουλευτικών ή παραινετικών λόγων του Πλήθωνος προς τους κυβερνώντες. Η θέση μας αυτή ενισχύεται από την διαφαινόμενη αντίθεσή του προς τον φεουδαρχικό τρόπο ελέγχου της οικονομίας και των ατόμων[7]. Γι' αυτό και απευθύνεται στον μονάρχη με τέτοιο τρόπο που να υπερτονίζει την πολιτική του δύναμη και να συρρικνώνει εκείνη των άλλων αρχόντων-φεουδαρχών. Του λέγει: "Σε σένα έχει λάχει ο κλήρος να ρυθμίσεις τις υποθέσεις μας με έναν τέτοιο τρόπο, ο οποίος σου φαίνεται εσένα καλός και σύμφωνα με την γνώμη σου θα είναι ωφέλιμος για μας, γιατί όλοι είναι υπάκουοι σε σένα, και κανείς δεν θα είχε το θάρρος να είχε μια αντίθετη θέση και γνώμη"[8]. Επίσης, η θέση μας αυτή αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι είχε υποθέσει ως βάση της ευνομούμενης και ακμάζουσας κοινωνίας την αρχή ότι η ευημερία του συνόλου πρέπει πάντα να υπερέχει εκείνης του ατόμου[9].

Εκτός αυτών, μια από τις αιτίες που οδήγησαν τον Πλήθωνα στις παραινέσεις του προς τους κυβερνώντες ήταν η διαφθορά της δημόσιας διοίκησης. Με άλλα λόγια, το σύγχρονο φαινόμενο της κρατικής διαφθοράς που κυρίως είναι αποτέλεσμα θεσμικών αδυναμιών της πολιτικής και οικονομίας φαίνεται ότι από τον 15ο αιώνα είχε αναχθεί από τον Γεμιστό ως η βασική αιτία οικονομικό-κοινωνικής καχεξίας και κρατικής διάλυσης. Όπως τονίζει: "Τις περισσότερες φορές οι πόλεις σώζονται και εξυψώνονται με τη αρετή του πολιτεύματος, αντίθετα φθίνουν και καταστρέφονται, όταν διαφθαρεί προηγουμένως το πολίτευμα"[10].

Στα πλαίσια αυτών των ιδεών και θέσεών του υποστηρίζει ότι δεν θα πρέπει οι κυβερνώντες και οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι στρατιωτικοί να έχουν

7. "Του Γεμιστού προς τον Βασιλέα [Ιωάννην Η΄ Παλαιολόγο]", 1414, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 3, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 135.

8. Πλήθωνος, "Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου", 1416, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 4, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 143.

9. Πλήθωνος, *Νόμων Συγγραφή: Γενναδίου Πατριάρχου για το βιβλίο του Γεμιστού και εναντίον της Ελληνικής πολυθεΐας*, 1438-40, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 1997, σ. 71, και Σ. Σπέντζας, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων ο Φιλόσοφος του Μυστρά: Οι Οικονομικές, Κοινωνικές και Δημοσιονομικές του Απόψεις*, 1η εκδ. 1964, Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1996, σ. 118.

10. Πλήθωνος "Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου", 1416, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 4, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 147.

και άλλη οικονομική απασχόληση, όχι μόνο γιατί θα απαξιώνονται οι γνώσεις τους και θα μειωνόταν η παραγωγικότητά τους[11], αλλά επιπλέον και κυρίως επειδή θα είχαν την ισχύ να εκμεταλλευτούν οικονομικά τις άλλες τάξεις[12]. Γι' αυτό και επισημαίνει ότι "οι άρχοντες να μην ασχολούνται με το επάγγελμα" των εμπόρων[13].

Ο Πλήθων, θαυμαστής της αρχαίας Ελληνικής πόλης της "χρυσής εποχής" και του συνεπαγόμενου αιτήματος της ελευθερίας[14], δεν φαίνεται να υπερτονίζει την προέλευση και ρόλο της βασιλείας ως "ελέω θεού", αν και αναγνωρίζει την κληρονομική υφή αυτού του πολιτεύματος. Σημειώνει σχετικά:

"Τώρα βλέπουμε στην παρούσα κατάσταση, στην οποία μας πιέζουν οι μέγιστοι και οι χειρότεροι κίνδυνοι, ότι η μοναρχία είναι το πλέον σίγουρο και ωφέλιμο πολίτευμα......... Τώρα όμως σε σένα (δηλ. τον Δεσπότη Θεόδωρον), θειότατη κεφαλή, έχει αναγνωρισθεί η φροντίδα για το κράτος και τον λαό μας. Από πολλούς βασιλικούς προγόνους, τελευταία από τον πατέρα σου, επαυξάνεται ο ηγετικός σου ρόλος ως κληρονομιά"[15]. Και "σεις οι βασιλείς στους οποίους σας έχουμε εμπιστευθεί την φροντίδα όλων"[16].

Τονίζοντας, όπως θα δούμε παρακάτω, ότι η συμβολή του κράτους κυρίως προσανατολίζεται στην προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και της ελευθερίας των πολιτών, ο Πλήθων, φαίνεται να θεωρεί την κυριαρχία του μονάρχη ως είδος "κοινωνικού συμβολαίου" όπως αυτό αναπτύχθηκε τον 17ο αιώνα από τον T. Hobbes, και τον John Locke[17]. Μέσα στο πλαίσιο αυτό ο Πλήθων αποδίδει

11. *Ibidem*, σ. 155.
12. *Ibidem*, σ. 177.
13. *Ibidem*, σ. 155.
14. Για μια λεπτομερή ανάλυση της έννοιας και των διαστάσεων της ελευθερίας κατά την Ελληνική αρχαιότητα βλ. Β. Κωστάρας, *Δοκίμιο Ελευθερίας: Το ανυποχώρητο αίτημα του αρχαίου Ελληνικού κόσμου*, Αθήνα: χωρίς εκδ. οίκο, 1994.
15. Πλήθωνος, *Ibidem*, σ. 143.
16. "Γεωργίου Γεμιστού εις Μανουήλ Παλαιολόγον επί των εν Πελοποννήσω Πραγμάτων", 1418, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 5, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 217.
17. Βλ. Α. Δ. Καραγιάννης, Ιστορία Οικονομικής Σκέψης: *Προ-κλασική περίοδος–Μελέτες*, Αθήνα: Interbooks, 1998, σ. 304. Για τις απόψεις των πρωτεργατών αυτών του φιλελευθερισμού στην σύγχρονη Ευρώπη βλ. S. Berstein, *Democraties, regimes autoritaires et totalitarismes au XXe siècle*, 1999, Ελλην. μετφ. Η. Στροίκου, Σ. Βόικου, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ό αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2001, σ. 24-5.

ένα πατερναλιστικό ρόλο οικονομικής πολιτικής στον μονάρχη που συναντάμε στην ίδια ένταση και παρόμοια μορφή το 1767 με το έργο του Sir James Steuart[18]. Όπως συνιστά ο Γεμιστός στον Δεσπότη Θεόδωρο, "αν επιζητούσες να πράξεις ότι μεγάλο και ωραίο υπάρχει στην ζωή, δεν θα εύρισκες μεγαλύτερο και ωραιότερο πράγμα από το να σώσεις το γένος"[19].

Είναι όμως αρκετά ενημερωμένος για τις ανθρώπινες ατέλειες και αδυναμίες του μονάρχη όπως επίσης και για την εγωιστική και ατομιστική συμπεριφορά των διαφόρων συμβούλων του. Γι' αυτό και με τρόπο που μας φέρνει στο μυαλό τις σχετικές προτάσεις του πατέρα της σύγχρονης μεικτής οικονομίας τον John Maynard Keynes[20], ο Πλήθων προτείνει να επιλέγονται ως σύμβουλοι κυρίως οικονομικής πολιτικής άτομα με ειδικές γνώσεις και ικανότητες που να μην ρέπουν στην συσσώρευση πλούτου και στην ικανοποίηση του υλιστικού προσωπικού τους συμφέροντος[21]. Μάλιστα, τονίζει, ότι τέτοια άτομα κυρίως προέρχονται από τα στρώματα της μεσαίας οικονομικά τάξης – άλλο ένα στοιχείο που φανερώνει την αντίθεσή του στην πολιτική κυριαρχία των αρχόντων και της αριστοκρατίας. Επίσης, επισημαίνει με έμφαση ότι οι κρατικοί λειτουργοί θα πρέπει να επιλέγονται με αξιοκρατικά κριτήρια και να τιμωρούνται αυστηρά αυτοί που συμπεριφέρονται και ενεργούν ενάντια στο νόμο, αφού "η αρχή με την επιλογή των πλέον ικανών συμβούλων είναι σωστή και κρίνεται από τους πολλούς ως πολυσήμαντη"[22].

II. *Προτάσεις οικονομικής πολιτικής*

Η έντονη κρατική οικονομική παρέμβαση που υποστήριξε ο Πλήθων, παρά τις σχετικές αρνητικές επιπτώσεις λειτουργίας του κρατικού τομέα που διέγνωσε, είχε κυρίως στόχο την εντονότερη κοινωνική συνοχή για την διατήρηση

18. A. D. Karayiannis, "Sir James Steuart on the Managed Market", στο D. Reisman (επιμ.) *Economic Thought and Political Theory*, Boston: Kluwer Academic Publishers, 1994, σ. 37-61.
19. Πλήθωνος "Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου", 1416, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 4, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 173.
20. Βλ. A. D. Karayiannis, R. Petridis "Keynes and constraints on Policy", *History of Economic Ideas*, Τομ. IX, No 1, 2001.
21. Πλήθωνος, *Ibidem*, σ. 153.
22. *Ibidem*, σ. 175.

της ελευθερίας του ελληνισμού και της αναδιάρθρωσης θεσμών που θα εκπορεύονταν από την κεντρική αρχή. Ο Πλήθων ανάθεσε, όπως αναφέραμε, ένα πατερναλιστικό ρόλο στους κυβερνώντες και έτσι διάρθρωσε μια οικονομική πολιτική αρκετά παρεμβατική έτσι ώστε να θεωρείται και πρόδρομος πολλών εμποροκρατικών αρχών[23]. Πριν προχωρήσουμε στις προτάσεις του οικονομικής πολιτικής είναι απαραίτητο να σταθούμε σε μερικές οικονομικές του θέσεις που σε σημαντικό βαθμό τις δικαιολογούν.

Ο Γεμιστός, θεώρησε ότι θα πρέπει να διακρίνονται τρία οικονομικά "γένη" (τάξεις): των εργαζομένων στη γη ("αυτουργικό γένος"), των βιοτεχνών και εμπόρων ("διακονικό γένος") και των κυβερνώντων και κρατικών υπαλλήλων[24].

Η πρώτη τάξη συμβάλλει με την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Η δεύτερη και το τμήμα της που αποτελείται από την τάξη των βιοτεχνών, διαμέσου της παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας[25] και επίσης αυξάνει την παραγωγή απαραίτητων καταναλωτικών αγαθών. Με το άλλο τμήμα της που ασχολείται με το εμπόριο συμβάλλει με δύο τρόπους στην οικονομία: (α) με το μεγαλεμπόριο εξισώνονται τα πλεονάσματα και ελλείμματα αγαθών των διαφόρων ατόμων και στους διάφορους τόπους και έτσι επιτυγχάνεται οικονομική ισορροπία[26] – μια συμβολή που είχε αναγνωρίσει ο Αριστοτέλης[27], και (β) με το μικρεμπόριο εξοικονομείται χρόνος στις διάφορες συνδιαλλαγές και έτσι αυξάνεται η παραγωγική δυνατότητα της οικονομίας[28] – μια θετική λειτουργία του μικρεμπορίου που είχε αναγνωρίσει ο Πλάτων στην *Πολιτεία*[29] και είχε εκθειάσει ο Ισοκράτης στον *Πανηγυρικό* του[30]. Η τρίτη τάξη αυτή των κυβερνώντων, δημοσίων υπαλλήλων και στρα-

23. Για παράδειγμα, βλ. Σ. Σπέντζας, *Ibidem*, σ. 135-7.

24. Πλήθωνος, *Ibidem*, σ. 153, βλ. και Σπέντζας, *Ibidem*, σ. 57-8, 89.

25. Ο Πλήθων (Νόμων Συγγραφή: *Γενναδίου Πατριάρχου για το βιβλίο του Γεμιστού και εναντίον της Ελληνικής πολυθεΐας*, 1438-40, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 1997, σ. 91) αναγνώρισε ότι η χρήση της τεχνολογίας αυξάνει την παραγωγή.

26. Πλήθωνος "Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου", 1416, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 4, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 153.

27. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, νεοελ. μετφ. Ν. Παρίτση, Αθήνα: Πάπυρος, 1975, Α 1257a, 15-30.

28. Πλήθωνος, *Ibidem*, σ. 155.

29. Πλάτων, *Πολιτεία*, νεοελ. μετφ. Ι. Γρυπάρης, Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος, 1957, 371 C-D.

30. Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, νεοελ. μετφ. Ε. Φραγκίσκου, Αθήνα: Πάπυρος, 1939, στ. 42.

τιωτών, έχει ως πρωταρχικό ρόλο την προάσπιση της ελευθερίας των ατόμων, την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και την εφαρμογή και απόδοση της δικαιοσύνης[31]. Από τα γραπτά του Πλήθωνος δεν συνάγεται με πληρότητα ότι το κράτος έχει κάποια παραγωγική συμβολή εκτός της εν λόγω λειτουργίας, αφού όπως επισημαίνει "επειδή δεν είναι δυνατό όλοι οι άνθρωποι να πεισθούν ότι πρέπει να έχουν τα ίσα και να μην πλεονεκτούν ούτε να επιβουλεύονται τα ξένα, εναντίον αυτών ετάχθησαν οι δικαστές και οι άλλοι άρχοντες, για τους εχθρούς δε οι στρατιώτες και οι αξιωματικοί τους"[32].

Η αμοιβή των ατόμων που ανήκουν στις δύο πρώτες τάξεις φαίνεται να επαφίεται από τον εξεταζόμενο συγγραφέα στην λειτουργία της αγοράς, ενώ η αμοιβή της τρίτης που προέρχεται από τους φόρους καθορίζεται από την κεντρική διοίκηση βάσει κάποιων αρχών που θα δούμε παρακάτω και της ανάγκης εκπλήρωσης του σκοπού της διαμέσου της δημιουργίας ισχυρού γηγενούς στρατού[33].

Οι βασικές συνιστώσες της οικονομικής πολιτικής που πρότεινε ο Γεμιστός είναι οι εξής:

(1) Θα πρέπει να εισαχθεί και να λειτουργήσει ένα φορολογικό σύστημα που θα στηρίζεται στις εξής τέσσερις αρχές φορολογίας: της ισότητας, της βεβαιότητας, της δυνατότητας πληρωμής και του μικρού κόστους συλλογής τους[34]. Ο

31. Πλήθωνος, *Ibidem*, σ. 161 και Πλήθωνος, "Γεωργίου Γεμιστού εις Μανουήλ Παλαιολόγον επί των εν Πελοποννήσω Πραγμάτων", 1418, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 5, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 223, 225. Βλ. επίσης Σπέντζας, *Ibidem*, σ. 79-81.

32. Πλήθωνος "Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου", 1416, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 4, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 155.

33. Πλήθωνος, *Ibidem*, σ. 155 και Πλήθωνος, "Γεωργίου Γεμιστού εις Μανουήλ Παλαιολόγον επί των εν Πελοποννήσω Πραγμάτων", 1418, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 5, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 219, 221. Ο Πλήθων (*Ibidem*, σ. 225) δικαιολογώντας μια λειτουργική διανομή των αγαθών βάσει της παραγωγικής συμβολής της εργασίας, του κεφαλαίου και του δημόσιου τομέα θεώρησε ότι δεν πρέπει να υπάρχει ειδική αμοιβή του εδάφους λόγω ιδιοκτησίας ή συνεπεία διαφορικής γονιμότητας, όπως έκαναν οι Φυσιοκράτες και οι Κλασσικοί τον 18ο αιώνα (βλ. Λ. Χουμανίδης, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Αθήνα: Σύγχρονη Εκδοτική, 1999, κεφ. Δ, Ε, Σ. Δρακόπουλος, Α. Δ. Καραγιάννης, *Συνοπτική Ιστορία Οικονομικής Σκέψης*, Αθήνα: Interbooks, 1999, κεφ. 2, 3). Γι' αυτό και πρότεινε (*Ibidem*, σ. 233) την κοινή χρήση του εδάφους βάσει της συνέχειας της καλλιέργειας.

34. Πλήθωνος, *Ibidem*, σ. 159-161, 179.

Πλήθων ήταν πολύ πρωτοποριακός με τις αρχές του αυτές για το αρτιότερο φορολογικό σύστημα, οι οποίες εισήχθηκαν στο corpus της οικονομικής επιστήμης τον 18ο αιώνα από τον Adam Smith[35] μολονότι και άλλοι στοχαστές πριν από αυτόν είχαν αναπτύξει επαρκώς όπως οι καμεραλιστές Justi, Sonnenfels, ο Hutcheson, ο Steuart, κ.ά.[36]. Επίσης, πρότεινε να απλοποιηθεί το φορολογικό σύστημα με την εξάλειψη φόρων που δεν εκπληρώνουν τις παραπάνω αρχές[37], και να υιοθετηθεί ένας μοναδικός αναλογικός φόρος εισοδημάτων που να προέρχονται από τον πρωτογενή τομέα – γινόμενος με αυτό τον τρόπο (αλλά και για άλλους λόγους)[38], πρόδρομος των Φυσιοκρατών[39].

(2) Οι στρατιώτες θα πρέπει να μην φορολογούνται[40]. Η πρότασή του για απαλλαγή των στρατιωτών από την φορολογία δεν σχετίζεται μόνο με την θέση του για απόλυτο καταμερισμό της εργασίας και μη μετατόπισή της σε άλλους παραγωγικούς τομείς, αλλά και γιατί φαίνεται να αναγνώρισε ότι λόγω της στρατιωτικής ισχύος τους θα είχαν την δυνατότητα να μετακυλίσουν τα φορολογικά τους βάρη σε ασθενέστερες ομάδες ατόμων.

(3) Ρύθμιση των εισαγωγών και εξαγωγών με την θεσμοθέτηση διαφορετικού ύψους δασμών με σκοπό την ενίσχυση της παραγωγικής και καταναλωτικής δυνατότητας της οικονομίας. Προτείνει[41] – όπως και ο Πλάτων[42] – να αποθαρρύ-

35. Βλ. Σπέντζας, *Ibidem*, σ. 122-3, 141, Χ. Μπαλόγλου, *Πληθώνεια Οικονομικά Μελετήματα*, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2001, 3.

36. Α. Δ. Καραγιάννης, *Ιστορία Οικονομικής Σκέψης: Προ-κλασική περίοδος–Μελέτες*, Αθήνα: Interbooks, 1998, σ. 305.

37. Για τα διάφορα είδη φόρων που επιβάλλονταν την εποχή του Γεμιστού στο Βυζάντιο βλ. Μπαλόγλου, *Ibidem*, σ. 53-55.

38. Βλ. Μπαλόγλου, *Ibidem*, κεφ. 2.

39. Σπέντζας, *Ibidem*, σ. 114-5, 135, 139.

40. Πλήθωνος "Του Γεμιστού προς τον Βασιλέα [Ιωάννην Η΄ Παλαιολόγο]", 1414, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 3, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 133, Πλήθωνος "Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου", 1416, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 4, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 155, 177, "Γεωργίου Γεμιστού εις Μανουήλ Παλαιολόγον επί των εν Πελοποννήσω Πραγμάτων", 1418, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 5, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 223.

41. Πλήθωνος "Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου", 1416, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 4, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 163, βλ. και Σπέντζας, *Ibidem*, σ. 118, 120, 129.

42. Πλάτων, *Νόμοι*, νεοελ. μετφ. Γ. Κουτσουνέλος, Αθήνα: Κάκτος, 1992, 847 B-C.

νονται οι εξαγωγές αναγκαίων καταναλωτικών αγαθών και κεφαλαιουχικών αγαθών όπως επίσης και η εισαγωγή αγαθών πολυτελείας.

Σε γενικές γραμμές, το σχέδιο του Πλήθωνος σε σχέση με το διεθνές εμπόριο προσανατολίζονταν στην σταδιακή αυτάρκεια του κράτους με υποκατάσταση των εισαγομένων αγαθών με εγχώρια ανταγωνιστικά αγαθά (δασμολόγηση εισαγωγών) και την συνεπαγόμενη κατάκτηση και προάσπιση της ελευθερίας- μια παρόμοια θέση που συναντάμε στα Αριστοτελικά κείμενα[44]. Επίσης, προς τον σκοπό αυτό συνιστούσε την υποκατάσταση των ξένων νομισμάτων με εγχώρια ή ακόμη και με αντιπραγματισμό.

(4) Αποθάρρυνση της κατανάλωσης πολυτελών αγαθών με την μείωση παραγωγής και εισαγωγής τους καθώς και με την μεταβολή του προτύπου ζωής. Την εποχή που έγραφε ο Πλήθων με κανονιστικό πνεύμα τα έργα του, υπήρχε μια εμπειρική αντίφαση: τα δημόσια έσοδα συρρικνώνονταν ενώ η πολυτελής διαβίωση των αρχόντων αυξανόταν ή τουλάχιστον δεν μειώνονταν[45]. Γι' αυτό και τάχθηκε υπέρ του ουσιαστικού ελέγχου των δαπανών των κρατικών λειτουργών και υπέρ της αποθάρρυνσης επιδεικτικής και πολυτελούς κατανάλωσης[46], αφού διαμέσου μιας τέτοιας πολιτικής θα ελάμβαναν χώρα τα εξής δύο θετικά αποτελέσματα: (α) θα εξοικονομούνται παραγωγικές δυνάμεις για την παραγωγή αναγκαίων αγαθών εφόσον οι εξαγωγές δεν θα χρησιμοποιούνται για την εισαγωγή αγαθών πολυτελείας[47], και (β) θα αποδυναμωθεί μέχρι εξαφάνισης η προτίμηση των κυβερνώντων και δημοσίων υπαλλήλων για πολυτε-

43. Πλήθωνος "Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου", 1416, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 4, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 163, "Γεωργίου Γεμιστού εις Μανουήλ Παλαιολόγον επί των εν Πελοποννήσω Πραγμάτων", 1418, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 5, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 237, 239, και Γ. Σταυρόπουλος, *Ο Πλήθων στο έργο του και στην ποίησή μας*, Αθήνα: χωρίς εκδ. οίκο, 1963, σ. 26, Σπέντζας, *Ibidem*, σ. 99-106.

44. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, νεοελ. μετφ. Α. Δαλέζιος, Αθήνα: Πάπυρος, 1949, 1097b 10.

45. Βλ. Σπέντζας, *Ibidem*, σ. 26-7, 40,43.

46. Πλήθωνος Νόμων Συγγραφή: *Γενναδίου Πατριάρχου για το βιβλίο του Γεμιστού και εναντίον της Ελληνικής πολυθεΐας*, 1438-40, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 1997, σ. 43, 70.

47. Πλήθωνος "Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου", 1416, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 4, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ.161, 179 βλ. και Χ. Μπαλόγλου, *Πληθώνεια Οικονομικά Μελετήματα*, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2001, σ. 32.

λή διαβίωση που αλλιώς θα τους ωθούσε κάτω από το ατομικό τους συμφέρον να δραστηριοποιούνται με τρόπο που θα αντιστρατεύεται το "γενικό καλό". Επειδή μια σχετική εγωιστική συμπεριφορά κρατικών λειτουργών παρατηρείται έντονα στην χώρα μας και στις ημέρες μας θεωρούμε σκόπιμο – προς διδαχή – να παραθέσουμε το σχετικό εδάφιο του Γεωργίου Γεμιστού:

"Μεταξύ των κυβερνώντων, των δημοσίων υπαλλήλων και των ισχυρών πολιτών, "πρέπει να υπολογίσουμε και εκείνους, οι οποίοι το δίκαιο, την αλήθεια και το κοινό αγαθό τα θεωρούν σκαιά και κούφια λόγια, ενώ εμπρός στον χρυσό και στα παρόμοια μένουν με ανοιχτό στόμα, μετρώντας την ευδαιμονία με τα φορέματα, το ασήμι, το χρυσάφι, με την καθημερινή τρυφή και πολυτέλεια και μη λογαριάζοντας καθόλου ακόμη και την δική τους ασφάλεια, των παιδιών τους και όλης της πατρίδος και γενικά την ελευθερία. Είναι ακόμη μερικοί που είναι τρομεροί ρήτορες για το δίκαιο και την αλήθεια, όταν τα εξεταζόμενα ζητήματα δεν έχουν καμμιά σχέση με το χρυσό και τα παρόμοια, όταν όμως φανεί από κάτω χρυσός ή κάτι άλλο άξιο χρυσού αμέσως τότε δένεται η γλώσσα τους, σφραγίζεται το στόμα τους, και εμπρός στα δίκαια σιωπούν, και όλη εκείνη η δεινότητα μετατίθεται στα αντίθετα. Όταν από αυτούς και τους παρομοίους διοικούνται οι πόλεις, πάντα καταρρέουν, ούτε και αν ακόμα έχουν νομοθετηθεί και ισχύουν οι πλέον εξαίρετοι νόμοι"[48].

(5) Ενίσχυση της οικονομικής δικαιοσύνης που προέρχεται από την λειτουργία της αγοράς με την κατάργηση διαφόρων προνομίων και φοροαπαλλαγών (π.χ. των μοναχών), ώστε να κυριαρχεί στην αγορά η αρχή: "ο καθένας σύμφωνα με τις δυνάμεις του και την εργασία του θα αποκτούσε τα προς το ζην"[49].

48. Πλήθωνος, *Ibidem*, σ. 171.

49. "Γεωργίου Γεμιστού εις Μανουήλ Παλαιολόγον επί των εν Πελοποννήσω Πραγμάτων", 1418, νεοελ. μετφ. στο Χ. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των Πελοποννησιακών Πραγμάτων*, κεφ. 5, Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 2002, σ. 229.

Συμπεράσματα

Από την προηγούμενη ανάλυση εύκολα διαπιστώνεται ότι ο Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός υποστήριξε τις εξής ενδιαφέρουσες και πρωτοποριακές θέσεις και καταστάσεις μερικές από τις οποίες δυστυχώς και στις μέρες μας ταλανίζουν τις οικονομικές και κοινωνικές δομές και δυνατότητες.

(α) Ο ουσιαστικός ρόλος της κεντρικής αρχής είναι η προάσπιση της ατομικής ελευθερίας και ιδιοκτησίας των πολιτών.

(β) Οι κυβερνώντες και οι δημόσιοι λειτουργοί κυρίως συμπεριφέρονται και δραστηριοποιούνται κάτω από το υλιστικό ατομικό τους συμφέρον.

(γ) Η δημόσια διοίκηση χαρακτηρίζεται από διαφθορά και σπατάλη πόρων.

(δ) Η επιδεικτική πολυτελή κατανάλωση οδηγεί σε μεταβίβαση εισοδημάτων που δεν δικαιολογείται βάσει κάποιας παραγωγικής συμβολής (διαφθορά).

(ε) Η φορολογία δεν αποτελεί μέσο τροφοδότησης μιας άρχουσας τάξης αλλά έχει ως απώτερο σκοπό την παροχή υπηρεσιών (προάσπιση ατομικής ελευθερίας και ιδιοκτησίας) στους φορολογούμενους.

(στ) Το απλούστερο και δικαιότερο σύστημα σε όρους παραγωγικών δυνατοτήτων και κινήτρων είναι αποδοτικότερο (σε όρους συνολικής παραγωγής και φόρων) από ένα πολύπλοκο και αυθαίρετο.

Όπως διαπιστώνεται συνεπώς, ο Πλήθων ασχολήθηκε με προτάσεις οικονομικής λειτουργίας του κρατικού τομέα "προς όφελος του εθνικού και κοινωνικού συμφέροντος"[50], και όχι αποσκοπώντας στην ιδιοτελή ενίσχυση της κρατικής εξουσίας ή των συμφερόντων ειδικών ομάδων ατόμων (π.χ. αρχόντων, στρατιωτών, του κλήρου, κ.λπ). Αυτό κυρίως γιατί αντιλήφθηκε με σαφήνεια ότι εάν συγκεντρωθεί μεγάλη εξουσία στα χέρια λίγων ατόμων, μέσω της ανυπαρξίας κατάλληλων θεσμών και ελέγχων, θα οδηγηθεί το κράτος αργά ή γρήγορα- όπως έχει δείξει και η σχετική εμπειρία- σε αύξηση της διαφθοράς των στελεχών που απαρτίζουν τον μηχανισμό της εξουσίας και σε επικείμενη συρρίκνωση της ελευθερίας και της ατομικής ιδιοκτησίας.

50. Σπέντζας, *Ibidem*, σ. 100.

Νίκος Παπαδημητρίου-Δούκας, Δ. Ν.

Οἱ ὁριακές διαφορές μέσα στό Ἅγιο Ὄρος κατά τήν πρώϊμη μεταβυζαντινή ἐποχή

*(Μέσα 15ου–16ου αἰ.)**

Πίνακας βραχυγραφιῶν:

ΑΕΚΔ: Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καί Κανονικοῦ Δικαίου, Ἀθήνα 1946 ἐπ.

Βαμβακᾶς, *Σίμωνος Πέτρας:* Δ. Βαμβακᾶς, *Κατάλογοι Ἀρχείων. Β΄ Ἱερά Μονή Σίμωνος Πέτρας,* Ἀθωνικά Σύμμεικτα 1, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1985, σσ. 107–153.

ΒΧ: Βυζαντινά Χρονικά = VV: Vizantijskij Vremennik.

Γεδεών, *Πατρ. Πίνακες:* Μανουήλ Ἰω. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαί βιογραφικαί περί τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπό Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ΄ τοῦ ἀπό Θεσσαλονίκης. (36–1884),* Ἀθῆναι [2]1996.

Γεδεών, *Πατρ. Ἐφημερίδες:* Μανουήλ Ἰω. Γεδεών, *Πατριαρχικαί Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500–1912,* ἐν Ἀθήναις 1936.

Γουναρίδης, *Ξηροποτάμου:* Π. Γουναρίδης, *Ἀρχεῖο τῆς Ι. Μ. Ξηροποτάμου. Ἐπιτομές μεταβυζαντινῶν ἐγγράφων,* Ἀθωνικά Σύμμεικτα 3, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1993.

ΓΠ: Γρηγόριος Παλαμᾶς, Θεσ/νίκη 1917 ἐπ.

Dionysiou: N. Oikonomidès, *Actes de Dionysiou* (Archives de l' Athos, IV), Παρίσι 1968.

Docheiariou: N. Oikonomidès, *Actes de Docheiariou* (Archives de l' Athos, XIII), Παρίσι 1984.

Θ.Η.Ε.: Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. 1–12, Ἀθῆναι 1962–1968.

Ἱερόθεος, *Καλλιγράφου:* Γέρων Ἱερόθεος Δοχειαρίτης, *Τό μονύδριον τοῦ Καλλιγράφου.* Ἐκδίδοται δαπάνῃ τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Σεβασμίας καί Ἱερᾶς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, Ἀθῆναι 1929.

Iviron I – IV: J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, μέ τή συνεργασία τῆς H. Métrévéli, *Actes d' Iviron* (Archives de l' Athos), Παρίσι 1985–1995.

Kastamonitou: N. Oikonomidès, *Actes de Kastamonitou* (Archives de l' Athos, IX), Παρίσι 1978.

Κτενᾶς, *Πατρ. ἔγγραφα:* Ἀρχιμ. Χριστοφόρος Κτενᾶς "Σιγιλλιώδη καί ἄλλα πατριαρχικά ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ Ἱερᾶς, Βασιλικῆς, Πατριαρχικῆς

καί Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου ", *ΕΕΒΣ* 5 (1928) 100–129.

Κτενᾶς, *Πρῶτος:* 'Αρχιμ. Χριστοφόρος Κτενᾶς "'Ο Πρῶτος τοῦ 'Αγ. Ὄρους Ἄθω καί ἡ "Μεγάλη Μέση" ἤ " Σύναξις"", *ΕΕΒΣ* 6 (1929) 233–281.

Κτενᾶς, *Κειμηλιαρχεῖα:* 'Αρχιμ. Χριστοφόρος Κτενᾶς "Τά κειμηλιαρχεῖα τῆς ἐν 'Αγίῳ Ὄρει Ἄθῳ 'Ιερᾶς, Βασιλικῆς, Πατριαρχικῆς καί Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου", *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 104–132.

Kutlumus: P. Lemerle, *Actes de Kutlumus* (Archives de l' Athos, II²), Παρίσι 1988.

Meyer, *Haupturkunden:* Philipp Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Λειψία 1894, φωτ. ἀνατ. Ἄμστερνταμ 1965.

Mošin–Sovre, *Supplementa:* V. Mošin in A. Sovre, Dodatki h Grškim listinam Hilandarja. *Supplementa ad Acta graeca Chilandarii.* Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Ljubljana 1948.

Νικολόπουλος – Οἰκονομίδης, *Διονυσίου:* Π. Νικολόπουλος – Ν. Οἰκονομίδης, "'Ιερά Μονή Διονυσίου. Κατάλογος τοῦ 'Αρχείου ", *Σύμμεικτα* 1, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., ἐν 'Αθήναις 1966, σσ. 257–327.

Οἰκονομίδης, *Κωνσταμονίτου:* Ν. Οἰκονομίδης, "'Ιερά Μονή Κωνσταμονίτου. Κατάλογος τοῦ 'Αρχείου", *Σύμμεικτα* 2, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., ἐν 'Αθήναις 1970, σσ. 416–436.

Οἰκονομίδης, *Σταυρονικήτα:* Ν. Οἰκονομίδης, "'Ιερά Μονή Σταυρονικήτα. Κατάλογος τοῦ 'Αρχείου", *Σύμμεικτα* 2, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., ἐν 'Αθήναις 1970, σσ. 437–458.

Οἰκονομίδης, *Δοχειαρίου:* Ν. Οἰκονομίδης, "'Ιερά Μονή Δοχειαρίου. Κατάλογος τοῦ 'Αρχείου", *Σύμμεικτα* 3, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., 'Αθήνα 1979, σσ. 197–263.

Pantocrator: Vassiliki Kravari, *Actes du Pantocrator* (Archives de l' Athos, XVII), Παρίσι 1991.

Παπαγιάννη, *Νομολογία:* 'Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *'Η νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, Ι. 'Ενοχικό δίκαιο – 'Εμπράγματο δίκαιο, 'Αθήνα 1992.

Παπαδημητρίου–Δούκας, *Νέες πηγές:* Νικ. Δ. Παπαδημητρίου – Δούκας, "Νέες πηγές τῆς ἱστορίας τοῦ 'Αγίου Ὄρους (μέσα 15ου–τέλη 16ου αἰ.). 'Από τό ἀρχεῖο τῆς Ι. Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου", *ΓΠ* 84 (2001) 509–580.

Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός:* Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *'Ο 'Αθωνικός Μοναχισμός. 'Αρχές καί 'Οργάνωση.* 'Ελληνική ἔκδοση βελτιωμένη καί ἐπαυξημένη, Μ.Ι.Ε.Τ., 'Αθήνα 1992.

Πάρδος, *Παντοκράτορος:* Α. Πάρδος, *'Αρχεῖο τῆς Ι. Μ. Παντοκράτορος. 'Επιτομές ἐγγράφων, 1039–1801*, Μέρος Α´, 'Αθωνικά Σύμμεικτα 5, Ι.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., 'Αθήνα 1998.

Petit, *Chilandar* A.: L. Petit καί B. Korablev, *Actes de Chilandar* (Actes de l' Athos, V, A.: L. Petit, Actes Grecs, BX, Παρ/μα ΙΖ´ τόμ. (1911)), Ἄμστερνταμ ²1975.

Petit – Regel, *Esphigménou:* L. Petit καί W. Regel, *Actes d' Esphigménou* (Actes de l' Athos, III, BX, Παρ/μα ΙΒ´ τόμ. (1906)), Ἄμστερνταμ ²1967.

Regel – Kurtz – Korablev, *Zographou:* W. Regel, E. Kurtz καί B. Korablev, *Actes de Zographou* (Actes de l' Athos, IV, BX, Παρ/μα ΙΓ´ τόμ. 1907)), Ἄμστερνταμ ²1964.

Regel – Kurtz – Korablev, *Philothée:* W. Regel, E. Kurtz καί B. Korablev, *Actes de Philothée* (Actes de l' Athos, VI, BX, Παρ/μα Κ´ τόμ. (1913)), Ἄμστερνταμ ²1975.

Συμεών, *'Ιστορική ἀλήθεια:* 'Αρχιμ. Συμεών, Καθηγουμένου τῆς ἐν 'Αγίῳ Ὄρει 'Ιερᾶς Κοινοβιακῆς Μονῆς Κωνσταμονίτου, *'Ιστορική ἀλήθεια ἤτοι ἔλεγχος τῶν ὑπό τοῦ Γέροντος 'Ιεροθέου Δοχειαρίτου δημοσιευθέντων ἐν βιβλιαρίῳ ὑπό τόν τίτλον Μονύδριον τοῦ Καλλιγράφου πραγματευομένῳ περί τῆς ὑφισταμένης ὁριακῆς διαφορᾶς μεταξύ τῶν 'Ιερῶν Μονῶν Κωνσταμονίτου καί Δοχειαρίου*, ἐν 'Αθήναις 1932.

Σωφρόνιος, *Μνημεῖα:* Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, πρ. Λεοντοπόλεως, "'Ιστορικά μνημεῖα τοῦ Ἄθω", *'Ελλ* 2 (1929) 333–384 (= Α´. 'Εκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν 'Αγίῳ Ὄρει Μεγίστης Λαύρας), 3 (1930) 45–68 (= Β´. 'Εκ τοῦ ἀρχείου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου).

Χρυσοχοΐδης, *'Αγίου Παύλου:* Κρ. Χρυσοχοΐδης, "'Ιερά Μονή 'Αγίου Παύλου. Κατάλογος τοῦ 'Αρχείου", *Σύμμεικτα* 4, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., 'Αθήνα 1981, σσ. 251–300.

Χρυσοχοΐδης, *Πρῶτοι:* Κρίτων Χρυσοχοΐδης, "Συμπληρώσεις στόν κατάλογο τῶν πρώτων τοῦ 'Αγίου Ὄρους", *Σύμμεικτα* 8, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., 'Αθήνα 1989, σσ. 435–471.

Χρυσοχοΐδης–Γουναρίδης, *Καρακάλλου:* Κρ. Χρυσοχοΐδης–Π. Γουναρίδης, *Κατάλογοι 'Αρχείων. Α´ 'Ιερά Μονή Καρακάλλου,* 'Αθωνικά Σύμμεικτα 1, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., 'Αθήνα 1985, σσ. 9–104.

Ἐκδοτικά σύμβολα:

{ } : γράμμα ἤ λέξη ὀβελιστέα κατά τόν ἐκδότη
< > : προσθήκη γραμμάτων ἤ λέξεων κατά τόν ἐκδότη
[ ] : ἀμφισβητούμενα σημεῖα κατά τόν ἐκδότη
( ) : ἀνάπτυξη συντομογραφιῶν
\/ : γράμματα ἤ λέξεις πάνω ἀπό τή σειρά
/\ : –"– –"– –"– κάτω –"– –"– –"–

Σημείωση:

Τά ἀναφερόμενα στίς σημειώσεις ἀποσπάσματα ἐγγράφων ἀποδόθηκαν μέ ἐλάχιστες (ἀπόλυτα ἀναγκαῖες) ἐπεμβάσεις στήν ὀρθογραφία τους.

Στά ἔγγραφα, πού ἐκδίδονται στό τέλος τοῦ παρόντος, διατηρήθηκε ἡ ὀρθογραφία τους, ἀποκαταστάθηκαν ὅμως τά κεφαλαῖα γράμματα καί διορθώθηκε ἡ στίξη σ' αὐτά, γιά διευκόλυνση στήν ἀνάγνωση.

* Ἀνακοίνωση στο ΚΓ΄ Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 24-26 Μαΐου 2002.

Εἰσαγωγικά

Οἱ κοσμοϊστορικές ἀλλαγές ἀμέσως μετά τήν Ἅλωση δημιούργησαν πολλά προβλήματα προσαρμογῆς στό νέο σύστημα. Εἰδικότερα, τό Ἅγιο Ὄρος, ἕνας χῶρος ἱερός, θεμελιωμένος στήν ὀρθόδοξη πίστη, ἐντάσσεται σ' ἕνα νέο κρατικό μόρφωμα, ὅπου κυριαρχεῖ ἄλλη θρησκεία.

Σημαντικό ἐπίσης γιά τό Ὄρος γεγονός, πού κάνει τήν περίοδο αὐτή νά ξεχωρίζει ἀπό τίς ἑπόμενες, εἶναι ἡ προϊοῦσα ἐξαφάνιση τοῦ ἀξιώματος τοῦ Πρώτου. Τό 1593 μαρτυρεῖται ὁ τελευταῖος Πρῶτος πού γνωρίζουμε. Στή συνέχεια ὁ θεσμός αὐτός ἔσβησε, παραχωρώντας ἀργότερα τή θέση του σέ ἕνα νέο σύστημα διακυβέρνησης τοῦ Ἱεροῦ Τόπου[1].

Ἡ παροῦσα ἀνακοίνωση ἀναφέρεται στό θέμα τῶν συνοριακῶν διαφορῶν μέσα στή χερσόνησο τοῦ Ἄθω κατά τούς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς μακρᾶς ὀθωμανικῆς περιόδου[2].

Ἡ ἐπιβολή στούς χριστιανούς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ ἰσλαμικοῦ δικαίου μέ ταυτόχρονη τήρηση τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ ἀποτελεῖ σημαντικό ἱστορικό γεγονός γιά διερεύνηση.

Τή λιγοστή ἀλληλογραφία Ἁγίου Ὄρους καί Μητρός Ἐκκλησίας τῆς περιόδου αὐτῆς συμπληρώνουμε μέ παραπομπή σέ ἀρκετά ἀνέκδοτα ὡς σήμερα ἔγγραφα, ἐνῶ στό τέλος τῆς παρούσας ἐκδίδουμε καί ἕξι ἀπό τό ἀρχεῖο τῆς Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας.

1. Βλ. Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 330.
2. Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ πρώτη ὀθωμανική κατάληψη τῆς χερσονήσου ἔγινε τό 1383/4, ἀλλά ἡ διάρκειά της ἦταν πολύ σύντομη.

1. Δικαιοδοσία, διαδικασία, σύνθεση δικαστηρίου.

Ἡ προσφυγή τῶν ἁγιορειτῶν στήν Ἱερά Σύναξη γιά διαιτησία τῶν συνοριακῶν διαφορῶν – συνέχεια μιᾶς μακροχρόνιας παράδοσης – ἐπιβεβαιώνει τή δικαστική ἁρμοδιότητά της στόν Ἄθω.

Οἱ ἀντίδικοι προσέρχονταν στήν Ι. Σύναξη τῶν Καρυῶν, συνήθως κατά τίς τακτικές της συνεδριάσεις, καί ὑπέβαλλαν προφορικά τό αἴτημά τους. Τοῦτο προκύπτει ἀπό διάφορα κείμενα ἀποφάσεων ἀλλά καί ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν σώθηκε κάποιο δικόγραφο. Εἰδικότερα οἱ διάδικοι ἀνέπτυσσαν προφορικά τήν ὑπόθεσή τους, ζητοῦσαν τή διενέργεια αὐτοψίας καί φυσικά τήν παροχή ἔννομης προστασίας. Ἐπίσης, πολλές φορές, μέ τήν ὑποβολή τῆς αἴτησής τους προσκόμιζαν καί παρουσίαζαν τά σχετικά ἀποδεικτικά ἔγγραφα, δηλώνοντας ὅτι θά ἐξετάσουν κατά τή διαδικασία καί μάρτυρες[3].

Τό δικαστήριο συνεδρίαζε στό Πρωτάτο ἤ, στίς περισσότερες περιπτώ-

3. Βλ. *Kutlumus*, ἀριθ. 50, σ. 165, στίχ. 3 "... ἔγινε καί μεγάλη σύναξις τοῦ ὄρους...", στίχ. 4 "... ἀνέφερον...", στίχ. 6 "... ἀκούσαντες..."· ὅπ.π., ἀριθ. 52, σ. 170, στίχ. 2–3· ὅπ.π., ἀριθ. 59, σ. 180, στίχ. 2 "Καί ἡ ὑπόθεσις τίς; τά ὅρια.", στίχ. 5, στίχ. 6, στίχ. 9 (βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία*, σσ. 173–175, πρβλ. Οἰκονομίδης, Σταυρονικήτα, ἀριθ. 13, σσ. 447–448)· *Kutlumus*, ἀριθ. 60, σ. 182, στίχ. 1–2 (βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία*, σ. 185)· *Dionysiou*, ἀριθ. 31, σ. 163, στίχ. 9–10· ὅπ.π., ἀριθ. 37, σ. 181, στίχ. 1–2 (βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία*, σσ. 184–185)· *Dionysiou*, ἀριθ. 39, σ. 185, στίχ. 3 "... ἐδεήθησαν...", στίχ. 6 (βλ. Παπαγιάννη, Νομολογία, σσ. 173–175)· Dionysiou, ἀριθ. 42, σ. 194, στίχ. 1–2 "† Συνάξεως οὖν γενομένης... ἀνέφερον..."· *Kastamonitou*, Appendice III, σ. 103, στίχ. 3· *Docheiariou*, ἀριθ. 62, σ. 315, στίχ. 4 "... ἀνήγγειλον..."· Mošin – Sovre, *Supplementa*, ἀριθ. XII, σ. 42, στίχ. 3–4 (πρβλ. & *Ἱερά Μονή Ξενοφῶντος. Εἰκόνες*, Ἅγιον Ὄρος 1998, σ. 30, σημ. 52)· *Pantocrator*, ἀριθ. 29, σ. 186, στίχ. 1, στίχ. 10–11· Κτενᾶς, *Πρῶτος*, ἀριθ. 28, σ. 277, στίχ. 9–10 (γιά τή χρονολόγηση πρβλ. Οἰκονομίδης, *Δοχειαρίου*, ἀριθ. 72, σ. 225)· Γαβριήλ Σταυρονικητιανός, "Γράμμα Κηρόβουλλον...", *ΓΠ* 7 (1923) 272–273 "... προκαθεζομένου τοῦ... Πρώτου... καί τῆς... Συνάξεως τοῦ ἁγίου ὄρους, ἦλθον... καί ἐζήτησαν δικαίαν κρίσιν..." (γιά τό ἔγγραφο πρβλ. Οἰκονομίδης, *Σταυρονικήτα*, ἀριθ. 14, σ. 448)· Petit–Regel, *Esphigménou*, ἀριθ. XXVII, σ. 51, στίχ. 63· Petit, *Chilandar* A., ἀριθ. 162, σ. 346, στίχ. 3–5 "... ἠτήσαντο ἡμᾶς ἀμφότερα τά δύο μέρη τοῦ ἀνελθεῖν καί διαχωρίσαι τά τούτων ὅρια. Τῇ οὖν παρακλήσει αὐτῶν εἴξαντες..." (γιά τή χρονολόγηση πρβλ. Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 396, ἀριθ. 129, σημ. 255, ἐπίσης βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία*, σ. 185)· Petit, *Chilandar* A, ἀριθ. 164, σσ. 349–350, στίχ. 3–4 (βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία*, σσ. 173–175)· Ἱερόθεος, *Καλλιγράφου*, ἀριθ. Γ΄, σ. 53, στίχ. 13–16 "... ἠτήσαντο τήν ἅπασαν Σύναξιν... ὅπως ἀπέλθωσι... καί... θεάσωνται τά... σύνορα·..."· *ὅπ.π.*, ἀριθ. Δ΄, σ. 55, στίχ. 9–11· *ὅπ.π.*, ἀριθ. ΣΤ΄, σ. 63, στίχ. 6–7 "... κατέμπροσθεν τῆς Συνάξεως... ἐβόων φωνῇ..." (γιά τή χρονολόγηση

σεις, στόν τόπο τῆς διαφορᾶς.

Ὡστόσο, πολλές φορές οἱ ἁγιορεῖτες ἔφερναν τίς διαφορές τους ἐνώπιον τῶν κρατικῶν ἀρχῶν ἀλλά καί δικαστηρίων, παραβλέποντας τό προνόμιο πού τούς εἶχαν χορηγήσει οἱ βυζαντινοί αὐτοκράτορες καί ἀναγνωρίσει οἱ σουλτᾶνοι, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ ἐκδίκαση τῶν κτηματοοικονομικῶν τους ὑποθέσεων ἀνῆκε πρωτοβάθμια στήν ἁρμοδιότητα τῶν ἀθωνικῶν ἀρχῶν καί δευτεροβάθμια τῆς Ἐκκλησίας. Μιά πρακτική ἀντικανονική, ἀλλά καί ἐπικίνδυνη, κυρίως μετά τήν ὑποταγή, γιατί ἔδινε τήν εὐκαιρία στούς κατακτητές νά ἐπεμβαίνουν στά ἐσωτερικά τοῦ Ἄθω. Αὐτή ἡ τακτική, παρά τίς κατά καιρούς παρεμβάσεις τῆς Ι. Συνάξεως καί τῆς Ἐκκλησίας, θά διατηρηθεῖ, δυστυχῶς, σ' ὅλη τήν ὀθωμανική περίοδο[4].

Ἡ σύνθεση τῆς Ι. Συνάξεως ὡς πολυμελοῦς δικαστηρίου ἦταν ἡ συνήθης: Ὁ Πρῶτος καί οἱ γέροντες (ἡγούμενοι, προηγούμενοι, ἀντιπρόσωποι) τῶν μοναστηριῶν[5].

τῶν τριῶν προηγουμένων ἐγγράφων πρβλ. Οἰκονομίδης, *Δοχειαρίου*, ἀριθ. 80, 82 & 85 ἀντί-
στοιχα, σσ. 227–229). Ἐπίσης, πρβλ. Οἰκονομίδης, *Δοχειαρίου*, ἀριθ. 73, σ. 225, ἀριθ. 75, σ.
226· Νικολόπουλος–Οἰκονομίδης, *Διονυσίου*, ἀριθ. 75, σ. 284 καθώς καί ἄρθρ. 7, 9, 10 ΝΔ
10/16.9.1926 (ΦΕΚ Α΄ 309). Τέλος, βλ. Παπαδημητρίου–Δούκας, *Νέες πηγές*, ἀριθ. 12, σσ.
551–553, ὅπου ὁ Πατριάρχης παραπέμπει τήν ὑπόθεση στόν Πρῶτο καί τή Σύναξη.
4. Βλ. Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ἡ διοίκηση τοῦ Ἁγίου Ὄρους (1600–1927)*, Ἀθωνικά
Σύμμεικτα 6, Ι.Β.Ε. / Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1999, σ. 20 & σημ. 22· Κρίτων Χρυσοχοΐδης, *"Παραδό-*
σεις καί πραγματικότητες στό Ἅγιον Ὄρος στά τέλη τοῦ ΙΕ΄ καί στίς ἀρχές τοῦ ΙΣΤ΄ αἰώνα",
Ἀθωνικά Σύμμεικτα 4, Ι.Β.Ε. / Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1997, σσ. 106–107· Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπου-
λος, *"Τό Ἅγιον Ὄρος στά σωζόμενα πατριαρχικά ἔγγραφα τῆς πρώτης μετά τήν Ἅλωση πε-*
ριόδου (1454–1500)", ὅπ.π., σσ. 94–95. Βλ. ἐπίσης Ἀναφορά τοῦ Πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους
ἱερομ. Διονυσίου καί τῆς Σύναξης πρός τόν Πατριάρχη Μητροφάνη Γ΄ (1580, παρ/μα ἀριθ.
3), στίχ. 24· Παπαδημητρίου–Δούκας, *Νέες πηγές*, ἀριθ. 5, σσ. 528–531, στίχ. 14–15· ὅπ.π, ἀριθ.
9, σσ. 542–543, στίχ. 3–4· Γράμμα Πατριάρχη Ἱερεμία Β΄ (ἀχρονολόγητο, περ. 1579, παρ/μα
ἀριθ. 2), στίχ. 3 "... ἀναξίως τῆς ἐπαγγελίας αὐτῶν καί τῆς μοναχικῆς πολιτείας, ἠνάγκασαν καί
εἰσῆλθε ναΐπης...", στίχ. 11 "Ἀλλά καί ὡς τό χοντζέτιον τοῦ ναΐπη, ὅν αὐτοί ἤνεγκαν λέγει..."·
"πατριαρχικόν γράμμα" Μητροφάνη Γ΄ (ἀχρονολόγητο, περ. 1580, παρ/μα ἀριθ. 5), στίχ. 15·
Κτενᾶς, *Πρῶτος*, ἀριθ. 28, σ. 278, στίχ. 10–19 "... ἐπήγασιν εἰς τήν ἐξωτερικήν κρίσιν..."· τοῦ
ἴδιου, *Πατρ. ἔγγραφα*, ἀριθ. 14, σ. 108, στίχ. 11· τοῦ ἴδιου, *Κειμηλιαρχεῖα*, ἀριθ. ΝΖ΄, σ. 117·
Petit–Regel, *Esphigménou*, ἀριθ. XXVII, σσ. 50–51, στίχ. 58–62· Συμεών, *Ἱστορική ἀλήθεια*, σσ.
14–24. Σχετικά μέ τήν ἀπαγόρευση προσφυγῆς τῶν μοναχῶν καί κληρικῶν στά κοσμικά δικα-
στήρια βλ. ἐνδεικτικά στ΄ καν. Β΄ Οἰκ. Συνόδου, θ΄ & ιζ΄ καν. Δ΄ Οἰκ. Συνόδου, ιε΄ & ιθ΄
καν. τῆς ἐν Καρθαγένη.
5. Βλ. ἐνδεικτικά: *Dionysiou*, ἀριθ. 37, 38, 39· *Kastamonitou*, Appendice III, ἀριθ. 8 (γιά τό
τελευταῖο βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία*, σσ. 173–175)· *Docheiariou*, ἀριθ. 62· *Kutlumus*, ἀριθ. 50,

2. 'Αποδεικτικά μέσα, διεξαγωγή ἀποδείξεων, ἀσφαλιστικά μέτρα.

'Αποδεικτικά μέσα ἦταν: τά ἔγγραφα, οἱ μάρτυρες, ὁ ὅρκος, ἡ ὁμολογία, ἡ αὐτοψία.

'Η 'Ιερά Σύναξη μετέβαινε, συνήθως ἐν σώματι, ἐπιτόπου γιά αὐτοψία (σέ ὁρισμένες περιπτώσεις δύο καί τρεῖς φορές, πού πολλές φορές ἀπεῖχαν μεταξύ τους μεγάλο χρονικό διάστημα), ὅπου ἤλεγχε τά ἀναφερόμενα στά ἔγγραφα στοιχεῖα, τά ὁποῖα προσάγονταν ἀπό τούς διαδίκους στίς περισσότερες περιπτώσεις κατά τήν ἡμέρα τῆς δίκης. 'Εξέταζε, ἐπίσης, τή γνησιότητα τῶν ἐγγράφων καί ἔδινε, μετά ἀπό αἴτηση τῶν διαδίκων, προθεσμίες γιά τήν προσκόμιση τῶν σχετικῶν ἀποδείξεων, πού καμιά φορά ἔφθαναν καί τά ἑκατό χρόνια! "Οταν ἔκρινε ἀπαραίτητο, καλοῦσε γιά ἐξέταση μάρτυρες αὐτεπάγγελτα ἤ μετά ἀπό αἴτηση τῶν διαδίκων. Αὐτοί ἦταν κατά κανόνα μεγάλης ἡλικίας, ὀγδόντα, ἀκόμη καί ἐνενήντα χρονῶν, ἔτσι ὥστε νά γνωρίζουν τό ἀπώτερο παρελθόν ἀλλά καί νά ἐμπνέουν σεβασμό καί ἐμπιστοσύνη. Μαρτυροῦσαν (ὅρκος) "πάνω στήν ψυχή τους", μπροστά στό Σταυρό, τό 'Ιερό Εὐαγγέλιο καί τήν Εἰκόνα τῆς Παναγίας, μέ ἀπειλούμενη ποινή ἀφορισμοῦ[6].

51, 52, 53, 56, 59 ("Δικαῖος"), 60 ("Δικαῖος")· *Pantocrator*, ἀριθ. 29· Petit, *Chilandar* A., ἀριθ. 162· Petit–Regel, *Esphigménou*, ἀριθ. XXVII· Regel–Kurtz–Korablev, *Zographou*, ἀριθ. LVI (γιά τή χρονολόγηση πρβλ. Οἰκονομίδης, *Κωνσταμονίτου*, ἀριθ. 14, σσ. 428–429, ἐπίσης βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία*, σσ. 173–175)· Mošin–Sovre, *Supplementa*, ἀριθ. XII· 'Ιερόθεος, *Καλλιγράφου*, ἀριθ. Γ΄, Δ΄· Γαβριήλ Σταυρονικητιανός, "Γράμμα Κηρόβουλλον...", ΓΠ 7 (1923) 272–273· Σωφρόνιος, *Μνημεῖα* Α΄, ἀριθ. ζ΄, σ. 340 (γιά τό Βησσαρίωνα πρβλ. καί Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 400, ἀριθ. 141), ἀριθ. ιζ΄, σ. 344 (γιά τό Γαβριήλ πρβλ. καί Παπαχρυσάνθου, *ὅπ.π.*, σ. 389, ἀριθ. 109β), ἀριθ. κ΄, σ. 345 (γιά τό ἔγγραφο πρβλ. καί Παπαχρυσάνθου, *ὅπ.π.*, σσ. 397–398, ἀριθ. 135, σημ. 266), ἀριθ. κη΄, σ. 346 ("Δικαῖος", γιά τόν Παχώμιο πρβλ. καί Παπαχρυσάνθου, *ὅπ.π.*, σ. 399, ἀριθ. 138, σημ. 273), ἀριθ. λστ΄ & λζ΄, σ. 348 (γιά τά ἔγγραφα πρβλ. καί Παπαχρυσάνθου, *ὅπ.π.*, σσ. 394–395, ἀριθ. 122, σημ. 247), ἀριθ. μα΄, σ. 350 (γιά τό Γαβριήλ καί τό ἔγγραφο πρβλ. καί Παπαχρυσάνθου, *ὅπ.π.*, σσ. 388–389, ἀριθ. 109 & 109β), ἀριθ. μβ΄, σ. 350 (γιά τό Γαβριήλ πρβλ. καί Παπαχρυσάνθου, *ὅπ.π.*, σ. 396, ἀριθ. 130), ἀριθ. β΄, σσ. 371–372 (πρβλ. καί Παπαχρυσάνθου, "Νίφων", *ὅπ.π.*, σ. 404)· Χρυσοχοΐδης, *Πρῶτοι*, 444–449 κ.ἄ.

6. Βλ. *Kutlumus*, ἀριθ. 50, σσ. 165–166, στίχ. 6–7 "... ἡ θεία καί ἱερά σύναξις τοῦ ὄρους... ἅπαντες ἀπῆλθον... εἰς τόν φιλονικούμενον τόπον, καί ἰδόντες ἀμφοτέρων τά γράμματα..."· ὅπ.π., ἀριθ. 51, σ. 168, στίχ. 10–11· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 52, σ. 170, στίχ. 4–5· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 53, σ. 172, στίχ. 8–13 "... ἔκριναν τό δίκαιον κατά τάς γραφάς...· ἐπρόβαλον καί ἀνθρώπους πιστούς μάρτυρας καί παλαιούς ὑπέρ τά ὀγδοήκοντα ἔτη ἔχοντας, ὧν καί τά ὀνόματα 'Ιωσήφ ἱερομόναχος... καί ἄλλοι πολλοί οἱ καλῶς ἐπιστάντες τόν τόπον καί τό σύνορον καί τήν περιοχήν."· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 56, σ. 176, στίχ. 14–29· ὅπ.π., ἀριθ. 59, σ. 180, στίχ. 11· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 60, σ. 182, στίχ. 3–4· *Kastamonitou*, Appendice III, σ. 103, στίχ. 4–6· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 8, σ. 67, στίχ. 2–6· *Dionysiou*, ἀριθ. 37, σ. 181, στίχ. 3–4· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 38, σσ. 182–183, στίχ. 3–5 "...· καί κατά τήν τάξιν καί συνήθειαν ὅπου ἔχομεν, ἐσυνάχθημεν καί εἶπασιν ὅτι ἐπήγαμεν καί δύο καί τρεῖς φοραῖς καί εἴδαμεν τόν τόπον ἀκριβῶς καί καθώς γράφουν τά χαρτία..."· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 39, σ. 185, στίχ. 6–7 "... καί κοπιάσαντες ἅπαντες ἐν τῇ ἱερᾷ συνάξει, εὗρον ὅτι..."· *Pantocrator*, ἀριθ. 29, σσ. 186–187, στίχ. 16–19 "... τόν γέροντα τόν Νεκτάριον... καί ὡς παλαιόν ἄνθρωπον ἔβαλεν αὐτόν ἡ σύναξις εἰς ἐντολήν καί ἐμαρτύρησεν ἀπάνου εἰς τήν ψυχήν του ὅτι..."· Κτενᾶς, *Πρῶτος*, ἀριθ. 28, σ. 278, στίχ. 4–7 "... ἡμεῖς ἡ σύναξις καί ἀναγνώσαντες τό χαρτίον... καί ἠφέραμεν γέροντας παλαιούς ἀπό τά μοναστήρια καί ἐκ τά κελλία ἀπό Π΄ καί ϟ΄ χρονῶν... καί μετά ἐντολῆς ἐμαρτύρησαν..."· Petit, *Chilandar* A., ἀριθ. 162, σσ. 346–347, στίχ. 5–8· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 164, σ. 350, στίχ. 9· Petit–Regel, *Esphigménou*, ἀριθ. XXVII, σ. 50, στίχ. 40–42, σ. 51, στίχ. 63–68, στίχ. 71–73· Regel–Kurtz–Korablev, *Zographou* A., ἀριθ. LVI, σσ. 127–128, στίχ. 1–7· 'Ιερόθεος, *Καλλιγράφου*, ἀριθ. Γ΄, σ. 53, στίχ. 16–19· *ὅπ.π.*, ἀριθ. Δ΄, σ. 55, στίχ. 31–34 ""Οθεν καί τριετιαῖον καιρόν ἀναμείναντες ἐπί τούτου καί γενομένης αὖθις Συνάξεως ἕνεκα τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως, φέροντες ὑπέδειξαν ἡμῖν γράμμα ψευστόν ἤτοι πλαστόν...", σ. 56, στίχ. 1–3· *ὅπ.π*, ἀριθ. ΣΤ΄, σ. 64, στίχ. 2–3, στίχ. 6–7. Πρβλ. Βαμβακᾶς, *Σίμωνος Πέτρας*, ἀριθ. 22, σ. 126· Χρυσοχοΐδης–Γουναρίδης, *Καρακάλλου*, ἀριθ. 18, σ. 28· Γουναρίδης, *Ξηροποτάμου*, ἀριθ. 1, σ. 15, ἀριθ. 6, σσ. 21–22, ἀριθ. 11, σ. 26· Οἰκονομίδης, *Δοχειαρίου*, ἀριθ. 76, σ. 226· *Θησαυροί τοῦ 'Αγίου "Ορους*, Θεσ/νίκη 1997, ἀριθ. 13.34, σσ. 454–455· Πάρδος, *Παντοκράτορος*, ἀριθ. 36, σσ. 101–102 (ἡ Σύναξη δίνει στούς Παντοκρατορινούς προθεσμία ἑκατό ἐτῶν γιά τήν ἀνεύρεση ἐγγράφου!), ἀριθ. 37, σσ. 103–104 (στήν ὑπόθεση ἀναμιγνύεται καί ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας), ἀριθ. 42, σσ. 113–114.

'Εάν ὑπῆρχε λόγος καθυστέρησης τῆς διαδικασίας ἀλλά καί κίνδυνος ἐντονότερων διενέξεων, λαμβάνονταν ἀσφαλιστικά μέτρα, πού ἦταν συνήθως ἡ ἀποχή τῶν ἀντιδίκων ἀπό κάθε ἐνέργεια στό ἐπίδικο[7].

3. 'Η ἀπόφαση

("Εκδοση, δημοσίευση, ἐκτέλεση, καθαρογραφή, θεώρηση, ἐπίδοση, περιεχόμενο).

Μετά τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀκροαματικῆς διαδικασίας ἡ Σύναξη ἐξέδιδε ἐπιτόπου ἐνώπιον τῶν παρισταμένων τήν ἀπόφασή της καί προέβαινε ἀμέσως στήν ἐκτέλεσή της, δηλαδή στό διαχωρισμό τῶν ὁρίων μέ βοῦλλες καί

7. Βλ. π.χ. 'Ιερόθεος, *Καλλιγράφου*, ἀριθ. Γ΄, σ. 53, στίχ. 29–31· *Dionysiou*, ἀριθ. 37, σ. 181, στίχ. 5–6.

ἄλλα σημάδια. Ὁ καθορισμός τῶν συνόρων ἦταν ἀκριβής, ὅπως προκύπτει ἀπό ὅλα τά σωζόμενα ἔγγραφα, ἔτσι ὥστε νά μήν ἀφήνει περιθώρια γιά ἀμφισβητήσεις. Στή συνέχεια, μετά τήν ἐπιστροφή της στήν ἕδρα της στίς Καρυές, ἡ Σύναξη μεριμνοῦσε γιά τήν καθαρογραφή καί θεώρηση τῆς ἀπόφασης, τήν ὁποία ἐπέδιδε συνήθως στό νικητή διάδικο ἤ, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, καί στούς δύο ἀντιδίκους, ἐνῶ ἀκριβές ἀντίγραφο φαίνεται ὅτι καταχωριζόταν στόν κώδικα τοῦ Πρωτάτου ὡς δημοσίευση. Ὅταν ἡ ἀπόφαση ἐπιδιδόταν καί στά δύο μέρη, τό καθένα λάμβανε τό ἀντίγραφο πού ἔφερε τή σφραγῖδα τοῦ ἄλλου[8].

Τά λιγοστά κείμενα τῶν ἀποφάσεων τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχουν περίπου τήν ἴδια δομή. Στήν ἀρχή γίνεται σύντομη ἀναφορά στήν αἰτία τῆς διένεξης καί στήν προσφυγή τῶν ἀντιδίκων γιά τήν ἐπίλυσή της στήν Ι. Σύναξη. Ἀκολουθεῖ ἡ αὐτοψία, ἡ ἀξιολόγηση τῶν σχετικῶν ἐγγράφων καί τῶν μαρτυρικῶν καταθέσεων καί ἡ κρίση τῆς Ι. Σύναξης μέ λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν συνόρων πού ἔκανε αὐτή. Ἐπίσης ἀναφορά γίνεται στήν καθαρογραφή καί ἐπίδοση τῆς ἀπόφασης, στίς ἀρές κ.λπ. καί στή χρονολογία σύνταξής της. Στό τέλος παρατίθενται οἱ ὑπογραφές τῶν μελῶν τῆς Σύναξης μέ ἐπικεφαλῆς τόν Πρῶτο τοῦ Ἁγίου Ὄρους[9].

8. Βλ. *Kutlumus*, ἀριθ. 62, σ. 185, στίχ. 24–25 "... διεχωρίσαμεν τά ὅρια μετά διακρίσεως καί φόβου Θεοῦ ἄνευ τινός δόσεως καί προσωποληψίας..." (βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία*, σσ. 173–175 & 185)· *Kutlumus*, ἀριθ. 51, σ. 168, στίχ. 15 "... ἔδειξαν αὐτοῖς τήν ἀπόφασιν.", στίχ. 17, σ. 169, στίχ. 37· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 52, σ. 170, στίχ. 8, στίχ. 11· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 53, σ. 172, στίχ. 34· ἀριθ. 56, σ. 177, στίχ. 38–39· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 59, σ. 181, στίχ. 26–30 "Διά πίστωσιν δέ καί εἰς ἔνδειξιν τῶν μεταγενεστέρων ἐποίησαν γραφάς δύο, καί ἐδόθη ἡ μία μέν τῇ μονῇ τοῦ Κουτλουμουσίου, ἡ δέ ἑτέρα τῇ μονῇ τοῦ Σταυρονικήτα, ἔχουσα ἡ τοῦ Κουτλουμουσίου τήν συνήθη σφραγῖδα τοῦ Σταυρονικήτα, ἡ δέ τοῦ Σταυρονικήτα τήν συνήθη σφραγῖδα τοῦ Κουτλουμουσίου.... Ἔστι δέ καί εἰς τόν κόνδικα τοῦ πρωτάτου ἕτερον γράμμα ὅμοιο τούτων." (τό ἄλλο πρωτότυπο σώζεται στό ἀρχεῖο τῆς Σταυρονικήτα, βλ. Οἰκονομίδης, *Σταυρονικήτα*, ἀριθ. 13, σσ. 447–448)· *Kutlumus*, ἀριθ. 60, σ. 182, στίχ. 10· *Docheiariou*, ἀριθ. 62, σ. 316, στίχ. 20–21· *Dionysiou*, ἀριθ. 31, σ. 164, στίχ. 17–18· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 39, σ. 185, στίχ. 23, στίχ. 25· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 42, σ. 194, στίχ. 7–8· *Kastamonitou*, Appendice III, σ. 104, στίχ. 12· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 8, σ. 67, στίχ. 22, στίχ. 26· Κτενᾶς, *Πρῶτος*, ἀριθ. 28, σ. 278, στίχ. 20, στίχ. 27–28· Regel–Kurtz–Korablev, *Zographou* A., ἀριθ. LVI, σ. 128, στίχ. 21–22"· διό καί ταύτην τῆς συνάξεως γραφήν δεδώκαμεν τῶν δύο μοναστηρίων ὁμοιοτρόπως..." (τό ἄλλο πρωτότυπο σώζεται στό ἀρχεῖο τῆς Κωνσταμονίτου, βλ. Οἰκονομίδης, *Κωνσταμονίτου*, ἀριθ. 14, σσ. 428–429)· Petit, *Chilandar* A., ἀριθ. 162, σ. 347, στίχ. 34–38· *ὅπ.π.*, ἀριθ. 164, σ. 350, στίχ. 10–14· Petit–Regel, *Esphigménou*, ἀριθ. XXVII, σ. 51, στίχ. 89· Ἱερόθεος, *Καλλιγράφου*, ἀριθ. Γ΄, σ. 54, στίχ. 11–12· *ὅπ.π.*, ἀριθ. Δ΄, σ. 57, στίχ. 46–47· *ὅπ.π.*, ἀριθ. ΣΤ΄, σ. 64, στίχ. 21–22· Κτενᾶς, *Κειμηλιαρχεῖα*, ἀριθ. 'ΞΑ΄, ²ΞΑ΄ & ΞΓ΄, σ. 118. Σχετικά μέ τόν καθορισμό τῶν ὁρίων βλ. *Kutlumus*, ἀριθ. 50, σ. 166, στίχ. 9–17, ἀριθ. 51, σσ. 168–169, στίχ. 18–36, ἀριθ. 53, σ. 172, στίχ. 13–34, ἀριθ. 56, σ. 176, στίχ. 19–20"· χωρίζει γάρ ἡ αὐτή διαθήκη τά σύνορα τῆς Ἀναπαυσίας λεπτομερῶς... ", στίχ. 25 "...· οἴδασι γάρ τά σύνορα λεπτομερῶς... ", *ὅπ.π.*, ἀριθ. 59, σσ. 180–181, στίχ. 12–22· *Dionysiou*, ἀριθ. 39, σ. 185, στίχ. 8–16· *Kastamonitou*, ἀριθ. 8, σ. 67 στίχ. 12–20· Regel–Kurtz–Korablev, *Zographou* A., ἀριθ. LVI, σ. 128, στίχ. 12–20· Petit–Regel, *Esphigménou*, ἀριθ. XXVII, σσ. 51–52, στίχ. 91–103· Ἱερόθεος, *Καλλιγράφου*, ἀριθ. Δ΄, σ. 56, στίχ. 7–30.

Οἱ ἐκδιδόμενες ἀποφάσεις ἦταν πάντοτε προσωρινά ἐκτελεστές. Ἀκόμη, ἦταν ὁριστικές καί ὑπόκειντο μόνο στό ἔνδικο μέσο τῆς ἔφεσης. Ἔτσι, στό τέλος τῶν ἀποφάσεων διαβάζουμε τίς διάφορες ἀρές, σέ περίπτωση πού δέν γίνουν σεβαστές[10], ἀλλά καί διατάξεις, πού ἀπαγορεύουν τήν ἐκ νέου προσφυγή γιά τήν ἴδια ὑπόθεση ἐνώπιον τῆς δικαιοσύνης[11].

4. Δεδικασμένο.

Ἡ ἀρχή τοῦ δεδικασμένου φαίνεται πώς ἦταν ἀνύπαρκτη. Ἔτσι, παρά τίς ἀρές καί τίς ἀπαγορεύσεις νέας προσφυγῆς γιά τήν αὐτή ὑπόθεση, οἱ ἀθωνῖτες μέ τήν κατάλληλη εὐκαιρία πού ἦταν συνήθως ἡ ἀλλαγή τοῦ Πρώτου, καί μέ διάφορες προφάσεις, ἔφερναν καί πάλι τίς διαφορές τους γιά ἐπανεξέταση ἐνώπιον τῆς Ι. Σύναξης. Ἀναφέρουμε γιά παράδειγμα τήν ὑπόθεση τοῦ Ἀναπαυσᾶ, διαφορές μεταξύ τῶν μονῶν Χιλιανδαρίου καί Ἐσφιγ-

9. Βλ. ἐνδεικτικά: *Kutlumus*, ἀριθ. 59, σσ. 180–181· *Kastamonitou*, Appendice III, σσ. 101–104· Κτενᾶς, *Πρῶτος*, ἀριθ. 28, σσ. 277–279· Regel–Kurtz–Korablev, *Zographou* A., ἀριθ. LVI, σσ. 127–129· Petit, *Chilandar* A., ἀριθ. 162, σσ. 346–348· Ἱερόθεος, *Καλλιγράφου*, ἀριθ. Γ΄, σσ. 53–54, ἀριθ. Δ΄, σσ. 54–57.

10. Βλ. *Kutlumus*, ἀριθ. 50, σ. 166, στίχ. 18· ἀριθ. 51, σ. 169, στίχ. 38· ἀριθ. 59, σ. 181, στίχ. 24–26· *Dionysiou*, ἀριθ. 39, σ. 185, στίχ. 21–22· *Kastamonitou*, ἀριθ. 8, σ. 67, στίχ. 23–26· Κτενᾶς, *Πρῶτος*, ἀριθ. 28, σ. 278, στίχ. 24–27· Regel–Kurtz–Korablev, *Zographou* A., ἀριθ. LVI, σ. 128, στίχ. 23 ἑπ.· Petit–Regel, *Esphigménou*, ἀριθ. XXVII, σ. 51, στίχ. 82–88· Γαβριήλ Σταυρονικητιανός, "Γράμμα Κηρόβουλλον...", *ΓΠ* 7 (1923) 272–273, στίχ. 12–13· Ἱερόθεος, *Καλλιγράφου*, ἀριθ. Δ΄, σσ. 56–57, στίχ. 30–44.

11. Βλ. π.χ. Κτενᾶς, *Πρῶτος*, ἀριθ. 28, σ. 278, στίχ. 22–24 "... οὕτως διαμένει εἰς τόν αἰῶνα, καί μήτε Χιλανταρινοί νά ἔχουν ἐξουσίαν νά ἐξετάζουν πλέον, μήτε τις ἄλλος, οὔτε ἄλλη σύναξις ἐχέτω ἐξουσίαν νά ἀνατρέψη τούς ἡμετέρους λόγους καί τήν κρίσιν."· τοῦ ἴδιου, *Κειμηλιαρχεῖα*, ἀριθ. 'Ξ΄, σ. 117 "... ἀλλ' ἔστωσαν ἀρραγῆ καί ἄθραυστα ὡς ἐθεσπίσαμεν συνοδικῶς."· *Dionysiou*, ἀριθ. 39, σ. 185, στίχ. 19–21 "Ὁ δέ ἐναντιούμενος πρός ταῦτα... ἵνα ἐν πρώτοις μέν μή εἰσακούεται παρά παντός κριτηρίου, μήτε μήν παρά τῶν καθ' ἡμᾶς ἁγίων πατέρων...".

μένου κ.ἄ., πού συζητήθηκαν ἐπανειλημμένα στήν Ι. Σύναξη. 'Αποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πρακτικῆς ἦταν ἡ διαιώνιση τῶν διαφορῶν[12]. Συνήθως, στίς πιό ἁπλές περιπτώσεις, ἡ Ι. Σύναξη περιοριζόταν στήν ἐπιβεβαίωση τῶν προγενέστερων ἀποφάσεων[13].

'Ακόμη, ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ διάδικος πού θεωροῦσε ὅτι ἔχει ἀδικηθεῖ ἀπό τήν Ι. Σύναξη, μποροῦσε νά καταφύγει στόν καδή, πού ἔκρινε ἐπίσης σέ πρῶτο βαθμό τήν ἴδια ὑπόθεση.

Τέλος, πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ, ὅτι πολλές ἀπό τίς ἀντιδικίες συμβιβάζονταν καί κατέληγαν στήν ὑπογραφή συμφωνητικοῦ[14].

5. 'Εκκλησιαστική ἐπικύρωση τῆς πρωτόδικης ἀπόφασης. Αἱρετοκριτές.

Δέν ἦταν λίγες οἱ περιπτώσεις πού ἡ ἀπόφαση τῆς 'Ιερᾶς Σύναξης δέν γινόταν σεβαστή ἀπό τόν ἡττημένο διάδικο, ὁ ὁποῖος ἐξακολουθοῦσε νά ἐγείρει ἀξιώσεις στό ἐπίδικο. Τότε, ὁ νικητής προσέφευγε στό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ζητώντας ἐπικύρωση τῆς πρωτόδικης ἀπόφασης. 'Ο Πατριάρχης, ἀφοῦ ἤλεγχε τή γνησιότητα τῆς πράξης, προέβαινε στήν ἐπικύρωσή της, πού σήμαινε ἔμμεση ἀποδοχή. 'Η πράξη ἐπικύρωσης, πού περιελάμβανε τά σημαντικά στοιχεῖα τῆς πρωτόδικης δίκης, ὅπως π.χ. τό διαχωρισμό τῶν ορίων, εἶχε αὐξημένο πλέον κῦρος καί ἡ ἐφαρμογή της γινόταν εὐκολότερη[15]. Σπανιότατα, ἡ αἴτηση γιά ἐπικύρωση ἀφοροῦσε σέ ἀντι-

12. Βλ. ἐνδεικτικά *Kutlumus*, σσ. 252–254 & 438· Petit–Regel, *Esphigménou*, ἀριθ. XXVII, σσ. 49–52· Petit, *Chilandar* A., ἀριθ. 162, σσ. 346–348· πρβλ. Πάρδος, *Παντοκράτορος*, ἀριθ. 35, σ. 101. Τέλος, ἀναφέρουμε τή διαφορά μεταξύ τῶν μονῶν Βατοπαιδίου καί 'Ιβήρων, σχετικά μέ τό στασίδιο ἁλιείας "ρωσωμήτης", βλ. Παπαδημητρίου–Δούκας, *Νέες πηγές*, ἀριθ. 8, σσ. 539–541, ἀριθ. 10, σσ. 544–547.

13. Βλ. π.χ. Νικολόπουλος–Οἰκονομίδης, *Διονυσίου*, ἀριθ. 71α, σ. 283.

14. Βλ. Γαβριήλ Σταυρονικητιανός, ΓΠ 4 (1920) 171–173 = Γεράσιμος Σμυρνάκης, *Τό Ἅγιον Ὄρος*, Ἅγιον Ὄρος [2]1988, σσ. 118–120, πρβλ. Οἰκονομίδης, *Σταυρονικήτα*, ἀριθ. 9α, σ. 445 & Πάρδος, *Παντοκράτορος*, ἀριθ. 40, σσ. 108–110· Χρυσοχοΐδης, *'Αγίου Παύλου*, ἀριθ. 13 σσ. 264–266· Οἰκονομίδης, *Δοχειαρίου*, ἀριθ. 115, σσ. 240–241· Γουναρίδης, *Ξηροποτάμου*, ἀριθ. 11, σ. 26· Βαμβακᾶς, *Σίμωνος Πέτρας*, ἀριθ. 22, σ. 126· Πάρδος, *Παντοκράτορος*, ἀριθ. 41, σσ. 110–111, ἀριθ. 45, σσ. 117–118, ἀριθ. 48, σσ. 123–124 (σέ μερικές περιπτώσεις ἡ δίκη εἶχε ἀρχίσει, ἀλλά κατέληξε σέ συμφωνία).

15. Βλ. ἐνδεικτικά Κτενᾶς, *Πατρ. ἔγγραφα*, ἀριθ. 14, σσ. 106–108, πρβλ. Οἰκονομίδης, *Δοχειαρίου*, ἀριθ. 45, σ. 216· Petit, *Chilandar* A., ἀριθ. 163, σσ. 348–349· ὅπ.π., ἀριθ. 165, σσ. 350–351· Regel–Kurtz–Korablev, *Zographou* A., ἀριθ. LXI, σσ. 139–140 (ἐδῶ τήν ἐπικύρωση ζη-

κατάσταση τίτλων πού χάθηκαν λόγω ἔκτακτων γεγονότων, ὅπως πυρκαγιά, ἐρήμωση κ.ἄ.[16].

Μερικές φορές οἱ ἀντίδικοι παρέκαμπταν τήν Ι. Σύναξη καί προσέφευγαν ἀπευθείας στό Πατριαρχεῖο γιά διαιτησία τῆς ὑπόθεσής τους, προτείνοντας μάλιστα καί αἱρετούς κριτές, δηλαδή πρόσωπα πού ἐπέλεγαν οἱ ἴδιες οἱ μονές. 'Η σύνθεση τοῦ δικαστηρίου, πού ὁριζόταν κατά κανόνα μέ πατριαρχικό γράμμα, περιελάμβανε πάντοτε τόν Πρῶτο τοῦ 'Αγίου Ὄρους καί κάποιον ἐπίσκοπο, συνήθως τόν 'Ιερισσοῦ. 'Η ἀπόφαση – εἰσήγηση ὑπογραφόταν ἀπό τά μέλη πού μετεῖχαν στή σύνθεση καί ἐνημερωνόταν ἀμέσως ὁ Πατριάρχης, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ τήν ἐξέταζε μαζί μέ τήν Ι. Σύνοδο, τήν ἐπικύρωνε. Συνεπῶς, ὁ διαιτητικός χαρακτήρας τῆς αἱρετοκρισίας προσλάμβανε τελικά τή μορφή δικαστικῆς ἀπόφασης[17].

6. 'Η ἔφεση στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο.

'Ο ἡττημένος διάδικος, ἐφόσον δέν ἔμενε ἱκανοποιημένος ἀπό τήν πρωτόδικη ἀπόφαση, προσέφευγε ἐνώπιον τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπό-

τεῖ ὁ Πρῶτος καί ἡ Σύναξη)· *ὅπ.π.*, ἀριθ. LXII, σσ. 140–142 (βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία*, σσ. 173–175)· Γεδεών, *Πατρ. 'Εφημερίδες*, σσ. 24–26 (ἐπικύρωση ἐφετειακῆς ἀπόφασης).

16. Βλ. Βαμβακᾶς, *Σίμωνος Πέτρας*, ἀριθ. 1, σ. 111 (ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἐκδοθεῖ σχετική βεβαίωση ἀπό τήν Ι. Σύναξη), *ὅπ.π.*, ἀριθ. 21, σσ. 124–126· Γουναρίδης, *Ξηροποτάμου*, ἀριθ. 12, σσ. 26–27. Στήν περίπτωση αὐτή δέν ἀναφέρομαι στίς ἁπλές ἐπικυρώσεις τίτλων, γεγονός ἰδιαίτερα συνηθισμένο: π.χ. Συμεών, *'Ιστορική ἀλήθεια*, σσ. 24–28, πρβλ. Οἰκονομίδης, *Κωνσταμονίτου*, ἀριθ. 5, σ. 423· Γαβριήλ Σταυρονικητιανός, *ΓΠ* 4 (1920) 169–170, πρβλ. Οἰκονομίδης, *Σταυρονικήτα*, ἀριθ. 1, σ. 440· Γαβριήλ, *ὅπ.π.*, σσ. 596–598, πρβλ. Οἰκονομίδης, *ὅπ.π.*, ἀριθ. 4, σ. 442· "σιγιλλιώδης γραφή" Μητροφάνη Γ΄ ('Απριλίου 1565, ἀνέκδοτο, ἀρχεῖο Ι.Μ.Μ. Λαύρας, συρτάρι Δ΄/4, μέ ἀριθ. κατ. 173/141, πρβλ. Σωφρόνιος, *Μνημεῖα* Α΄, ἀριθ. α΄, σ. 369 = μδ΄, σ. 384), σχετικά μέ τά μετόχια τῆς μονῆς αὐτῆς στή Λῆμνο.

17. 'Ο θεσμός τῆς *αἱρετοκρισίας* ἔρχεται ἀπό τή βυζαντινή ἐποχή: βλ. ἐνδεικτικά *Kutlumus*, ἀριθ. 32 & 33. Σχετικά μέ τήν ἐξεταζόμενη περίοδο βλ. ἐνδεικτικά τήν ὑπόθεση τοῦ Μαγουλᾶ, ἡ συζήτηση τῆς ὁποίας συνεχίστηκε γιά πολλά χρόνια, στά: Χρυσοχοΐδης, *Πρῶτοι*, ἀριθ. 1, σσ. 444–449, ἀριθ. 2, σσ. 450–456, ἀριθ. 3, σσ. 456–458 & ἀριθ. 4, σσ. 459–462 καί Γεδεών, *Πατρ. 'Εφημερίδες*, σσ. 24–26. 'Επίσης, βλ. Παπαδημητρίου–Δούκας, *Νέες πηγές*, ἀριθ. 5, σσ. 528–531, στίχ. 8–9, στίχ. 11 "... οἱ αἱρετοῖς κριταῖς δικασθέντες μή ἐκκαλείσθωσαν. Καί πάλιν, ἐάν πλανηθῇ ὁ αἱρετός ἐν τῷ ψηφίζεσθαι, οὐ διορθοῦται.", ἀριθ. 20, σσ. 575–579, στίχ. 11, στίχ. 16–17, στίχ. 24 "... οἱ αἱρετοί ὑμεῖς ἐκυρώσατε, ἃ καί ἡμεῖς κυροῦμεν συνοδικῶς...". Τέλος, πρβλ. Δημ. Θ. Σιάτρας, *'Ελληνικά κοινοτικά δικαστήρια κατά τήν Τουρκοκρατία*, ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος 1997, σσ. 48–49.

λεως, ζητώντας προφορικά δευτεροβάθμια κρίση τῆς ὑπόθεσής του. Ὁ Πατριάρχης μέ τήν Ι. Σύνοδο (ἤ καί μέ αἱρετούς κριτές) ἤλεγχαν ἀντιμωλία τῶν διαδίκων τό ἔγγραφο ὑλικό, πού προσκόμιζαν αὐτοί, τίς (προφορικές) προτάσεις τους καί ἐξέδιδαν τήν ἀπόφασή τους[18]. Στίς περισσότερες, ὅμως, περιπτώσεις ἐπανεξέταζαν ἀπό τήν ἀρχή τήν ὑπόθεση. Συνήθως, ὅριζαν ἐξαρχία, κατά προτίμηση ἀπό πλησιόχωρους ἐπισκόπους, ἡ ὁποία μαζί μέ τήν Ι. Σύναξη τῶν Καρυῶν ἐπανεξέταζε τήν ὑπόθεση· μετέβαιναν ἐπανειλημμένα ἐπιτόπου – μέ ἐξαίρεση τούς χειμερινούς μῆνες – γιά νέα αὐτοψία, ἤλεγχαν τά σχετικά ἔγγραφα, ἐξέταζαν μάρτυρες καί ἔστελναν γραπτή εἰσήγηση (ἀναφορά) στό Πατριαρχεῖο, τό ὁποῖο ἔπρεπε, ὡς ἁρμόδιο, νά ἐκδώσει τήν ἀπόφαση[19]. Ὅπως πρωτόδικα, ἔτσι καί στό στάδιο τῆς ἔφεσης οἱ Ἀθωνῖτες προσέφευγαν γιά τήν ἴδια ὑπόθεση κάποτε δυό καί τρεῖς φορές, ἀγνοώντας τίς σχετικές ἀρές, γεγονός πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μιά παρατεταμένη ἐκκρεμοδικία[20]. Ὅταν τά πράγματα ἔφθαναν στό ἀπροχώρητο, τό Πατριαρχεῖο ἔθετε ὁριστικά τέρμα στήν κατάσταση αὐτή, ὅπως χαρακτηριστικά προκύπτει

18. Βλ. Γράμμα Πατριάρχη Μητροφάνη Γ´ (Ἀπριλίου 1580, παρ/μα ἀριθ. 4), στίχ. 14–15, στίχ. 18–19, στίχ. 21–22, στίχ. 23· "πατριαρχικόν γράμμα" Μητροφάνη Γ´ (ἀχρονολόγητο, περ. 1580, παρ/μα ἀριθ. 5), στίχ. 7, στίχ. 9· ἐπίσης, *Iviron* IV, ἀριθ.. 100, σσ. 169–173, ἰδιαίτ. σ. 172, στίχ. 11–12, ὅπου ἐπιβεβαιώνεται ἡ δικαιοδοσία τοῦ Πατριαρχείου ὡς ἐφετείου· πρβλ. ὅπ.π., ἀριθ. 101, σ. 176, στίχ. 8 "... ἐκρίθησαν πολλάκις εἰς τήν σύναξιν τοῦ Ἁγίου Ὄρους...". Ἡ *Κομίτισσα*, ἄν καί λίγο ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ Ἄθω, ἀνῆκε στό Πρωτάτο, ὅπως καί ὅλη ἡ περιοχή μέχρι τή διώρυγα τοῦ Ξέρξη ἀνῆκε στά Ἀθωνικά μοναστήρια (βλ. γιά τό θέμα αὐτό Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σσ. 162–172)· Iviron I, σ. 76 ἑπ., ὅπ.π., II, σ. 43 ἑπ., ὅπ.π., III, σ. 33 ἑπ., *ὅπ.π.*, IV, σ. 9 ἑπ. καθώς καί τόν ὑπό ἔκδοση πρῶτο τόμο τῆς Βατοπεδίου τῆς αὐτῆς σειρᾶς.

19. Ἀναφορά τῆς Κοινῆς Σύναξης τοῦ Ἁγίου Ὄρους (ἀχρονολόγητο, περ. 1578/1579, παρ/μα ἀριθ. 1)· Ἀναφορά τοῦ Πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἱερομ. Διονυσίου καί τῆς Σύναξης πρός τόν Πατριάρχη Μητροφάνη Γ´ (1550, παρ/μα ἀριθ. 3)· Παπαδημητρίου–Δούκας, *Νέες πηγές*, ἀριθ. 10, σσ. 544–547, στίχ. 11–15 "Ἐπεί δέ καί αὖθις οἱ ἰβηρῖται ἀντέλεγον καί πολλά κατεβόων, ἡ μετριότης ἡμῶν καί ἔτι τοῦτο προσέταξε γενέσθαι τό πάλαι παραγενέσθαι εἰς τόν τόπον καί ἐξετάσαι καθαρῶς τήν ὑπόθεσιν. Παραγενόμενοι τοίνυν οἱ ἱερώτατοι ἀρχιερεῖς καί ὑπέρτιμοι... ἐποίησαν ἐξέτασιν τοπικήν μετά ἐπιτραχηλίων καί ὠμοφορίων, παρόντος καί τοῦ ὁσιωτάτου πρώτου τοῦ ἁγίου ὄρους..."· ἐπίσης, Regel–Kurtz–Korablev, *Philothée* A., ἀριθ. XII, σσ. 34–36 & XIII, σ. 37. Ὁ Σωφρόνιος, *Μνημεῖα* Α´, ἀριθ. κα´, κβ´, κδ´, κε´, κστ´ καί κζ´, σσ. 345–346, ἀναφέρει μερικά πατριαρχικά ἔγγραφα, τῶν ὁποίων ὅμως τό περιεχόμενο δέν μπόρεσα νά ἐξακριβώσω.

20. Βλ. ἔγγραφο παρ/τος μέ ἀριθ. 3· ἐπίσης, ἔγγραφο παρ/τος μέ ἀριθ. 4, στίχ. 2–3, στίχ. 7, στίχ. 13.

ἀπό τό Πατριαρχικό Γράμμα τοῦ Μητροφάνη Γ´ (περ. 1580)[21].

7. Ἡ δευτεροβάθμια ἀπόφαση.

Ὕστερα ἀπό τήν ὁλοκλήρωση τῆς διαδικασίας, ὁ Πατριάρχης μέ τή Σύνοδο ἐξέδιδαν μετά ἀπό σχετική διάσκεψη τήν ἀπόφαση, ἡ ὁποία ὑπογραφόταν ἀπό ὅλα τά μέλη τοῦ Συνοδικοῦ δικαστηρίου καί ἀποστελλόταν συνήθως στό νικητή διάδικο ἀλλά καί στό Πρωτάτο. Ἐπίσης, καταχωριζόταν στούς πατριαρχικούς κώδικες. Τό κείμενο ἔχει στερεότυπη μορφή. Συνήθως ἀρχίζει: "Τῆς ἡμῶν μετριότητος συνοδικῶς προκαθημένης...". Στή συνέχεια, ἀναφέρεται στούς διαδίκους καί στή διένεξη γενικά. Ἀκολουθεῖ τό σκεπτικό, ἡ ἀπόφαση, οἱ γνωστές ἀρές καί οἱ ὑπογραφές τοῦ Πατριάρχη καί τῆς Συνόδου[22].

8. Ἡ ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων.

Ἡ Ἐκκλησία, προκειμένου νά καταστήσει σεβαστές τίς ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων της, εἶχε ὡς μέσο τήν ἀπειλή τοῦ ἀφορισμοῦ ἤ ἐξωεκκλησιασμοῦ. Τά μέσα αὐτά ἦταν περισσότερο ἰσχυρά στό Ἅγιο Ὄρος, σ' ἕνα χῶρο κατεξοχήν ἐκκλησιαστικό, σέ μιά μοναχική πολιτεία[23].

9. Ἐφαρμοζόμενο δίκαιο.

Ἐφαρμοζόμενο δίκαιο ἀπό τήν Ι. Σύναξη καί τό Πατριαρχεῖο ἦταν τό ἐπίσημο ἐθνικό δίκαιο τῶν Ἑλλήνων (βυζαντινορωμαϊκό)[24].

21. Βλ. ἔγγραφο παρ/τος μέ ἀριθ. 5· ἐδῶ διαφαίνεται ἡ πρόθεση νά συνεχισθεῖ ἡ ὑπόθεση καί ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν.

22. Βλ. *Iviron* IV, ἀριθ. 100, σσ. 169–173· ἔγγραφο παρ/τος μέ ἀριθ. 4· ἐπίσης, "συνοδικήν διάκρισιν καί ἀπόφασιν" Ἱερεμία Β´ (Μαΐου 1581, παρ/μα ἀριθ. 6).

23. Βλ. παραπάνω σημ. 10· Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Ἀπό τῆς "λογίας" παραδόσεως εἰς τόν Ἀστικόν Κώδικα. Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῶν πηγῶν τοῦ νεοελληνικοῦ Δικαίου*, Θεσ/νίκη ²1965, ἀνατ. Ἀθήνα–Κομοτηνή 1995, 93.

24. Βλ. ἔγγραφο παρ/τος μέ ἀριθ. 2, στίχ. 21 "... ὡς τά βασιλικά παλαιά καί νέα διδάσκουσι..."· ἔγγραφο παρ/τος μέ ἀριθ. 4, στίχ. 20 "... ὡς νόμος ἔχειν ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς..."· ἔγγραφο παρ/τος μέ ἀριθ. 5, στίχ. 10–11 "... ἐν ᾧ πᾶσα ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἀγωγή παύεταί τε...".

᾿Ενδεικτική βιβλιογραφία:

᾿Αντωνόπουλος, Νικόλαος ᾿Αθ., *'Η συνταγματική προστασία τοῦ ἁγιορειτικοῦ καθεστῶτος* (διδ. διατρ.), ᾿Αθήνα ²1997.

Antonopoulos, Nicolas, "La juridiction civile des autorités athonites", *Revue Hellénique de Droit International* 16 (1963) 236–245.

Γιούπης, ᾿Ιωάννης, "Δικαστική δικαιοδοσία μοναστηριακῶν ἀρχῶν 'Αγίου Ὄρους. 'Οριακαί διαφοραί", *Τιμητικός τόμος ὑπέρ τοῦ ᾿Αντωνίου Ζηλήμονος,* ᾿Αθῆναι 1939, 33–48.

Γιούπης, ᾿Ιωάννης, "'Η ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης ἐν 'Αγίῳ Ὄρει", *ΑΕΚΔ* 4 (1949) 3–27.

᾿Ηλιάκης, Ι. Γ., *Ποῖα δικαστήρια δικάζουν τάς ἁγιορειτικάς ὑποθέσεις,* ᾿Αθῆναι 1930, 16 σ.

᾿Ηλιάκης, Ι.Γ., *'Η ἁρμοδιότης τῶν ἁγιορειτικῶν δικαστηρίων,* ᾿Αθῆναι 1938, 20 σ.

Κότσιανος, Στέφανος ᾿Αθ., *'Η ἀπονομή τῆς Δικαιοσύνης ἐν Χαλκιδικῇ ἐπί Τουρκοκρατίας,* Θεσ/νίκη 1964, 31 σ.

Κουρίλας, Εὐλόγιος Λαυριώτης, "Τά ὁριακά ζητήματα ἐν Ἄθῳ καί τό κῦρος τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων", *ΓΠ* 15 (1931) 19–23, 65–73, 120–130· "Προσθήκη εἰς τό περί ὁριακῶν ζητημάτων ἐν Ἄθῳ", *ὅπ.π.*, 236–238.

'Ο Ἄθως στούς 14ο-16ο αἰῶνες, ᾿Αθωνικά Σύμμεικτα 4, Ι.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., ᾿Αθήνα 1997. Πρόκειται γιά ἀνακοινώσεις σέ μιά ἡμερίδα, οἱ ὁποῖες θίγουν ποικίλα θέματα τοῦ ἁγιορείτικου κόσμου αὐτή τήν περίοδο. Βασικό ἀνάγνωσμα.

Οἱ ἐπιτομές μεταβυζαντινῶν ἐγγράφων ἀπό τή συλλογή ᾿Αθωνικά Σύμμεικτα καί τό περιοδικό Σύμμεικτα τοῦ Ι.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., οἱ κριτικές ἐκδόσεις βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν ἐγγράφων ἀπό τή σειρά Archives de l' Athos καί οἱ ἐκδόσεις ἀπό τό περιοδικό ΒΧ.

Παναγιωτάκος, Παν. Ι., "Ἄθως. ᾿Οργάνωσις τῆς μοναχικῆς πολιτείας", *ΘΗΕ* 1 (1962) 889–920.

Παπαχρυσάνθου, Δ., *'Η διοίκηση τοῦ 'Αγίου Ὄρους (1600-1927),* ᾿Αθωνικά Σύμμεικτα 6, Ι.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., ᾿Αθήνα 1999.

Τσάτσος, Θεμ. καί Βολονάκης, Μιλτ., "'Η ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης ἐν 'Αγίῳ Ὄρει", *ΑΕΚΔ* 4 (1949) 210–221.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1. 'Αρχεῖο Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας: συρτάρι ΙΓ´ / 13, μέ ἀριθ. κατάταξης 238/75 καταλόγου Παντελεήμονα. 'Αντίγραφο, ἔγγραφο ἀχρονολόγητο, περ. 1578/1579 (βλ. Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σσ. 397-398, ἀριθ. 135, σημ. 266, Σωφρόνιος, *Μνημεῖα* Α., ἀριθ. ιθ´, σ. 345).

'Αντίγραφον ἀναφορᾶς τῆς ἐν 'Αγίῳ "Ορει Κοινῆς Συνάξεως πρὸς τὸν |2 Πατριάρχην 'Ιερεμίαν τόν Β´ ἔκ τινος Κωδικέλλου ἀντιγραφεῖσα.

1r

Παναγιώτατε, θεοπρόβλητε, θεοχαρίτωτε Οἰκουμενικὲ Πατριάρχα, ὀρφανῶν καὶ χηρῶν |2 ὑπερασπιστὰ, καὶ τῶν ἀδικουμένων κριτὰ δικαιότατε, ἡμῶν δὲ κατὰ πάντα θεοδόξαστε |3 Πάτερ καὶ ἐράσμιε Δέσποτα, τὴν σὴν Παναγιότητα δουλικῶς προσκυνοῦμεν καὶ τὰς ἁγίας |4 σου χεῖρας ἡδέως ἀσπαζόμεθα σὺν τοῖς τιμίοις καὶ ἁγίοις σου γόνασι· δεόμενοι ἅμα καὶ τοῦ με– |5 γαλοδώρου καὶ παναγάθου Θεοῦ, εἰ καὶ ἁμαρτωλοὶ ἐσμὲν, ὅπως ὑγιαίνη σου τὸ πανάγιον καὶ θεο –|6 κόσμητον σκῆνος, εἰς καταρτισμὸν καὶ ὠφέλειαν πάντων τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν καὶ εἰς ἡμετέραν |7 εὐφροσύνην καὶ πνευματικήν ἀγαλλίασιν τῶν ἐκ μέσης ψυχῆς καὶ αὐτῆς τῆς καρδίας ἀγαπώντων |8 σε, ὡς ἡμέτερον μετὰ Θεὸν ἀντιλήπτορα καὶ εὐεργέτην καὶ βοηθὸν κατὰ τοὺς παρόντας καιρούς |9 διὰ δὲ τῶν ἁγίων καὶ καθαρῶν σου πρὸς Θεὸν εὐχῶν καὶ ἡμεῖς οἱ εὐτελεῖς ὑγιαίνομεν τῷ σώματι, |10 ἀλλ' οὖν ἐν πειρασμοῖς οὐκ ὀλίγοις, ὡς καὶ αὐτὸς ἀκριβῶς ἐπίστασαι· εἶεν. Περὶ δὲ τῆς ἀναμεταξὺ τῶν |11 Λαυριωτῶν καὶ Φιλοθεϊτῶν ὑποθέσεως τοῦ Μυλοποτάμου ἕνεκα, ἔστω σοι γνωστὸν θειότατε καὶ Πανά–|12 γιε Δέσποτα, ὅτι προστάξει τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ἀφίκετο ὁ κατὰ τόπον ἐπί–|13 σκοπος, εἰς ὅντινα τόπον τὴν διαφορὰν ἔχουσιν, ἅμα καὶ σὺν ἐμοὶ τῷ ἐλαχίστῳ σῷ δούλῳ καὶ πρώτῳ τοῦ |14 ἁγίου ὄρους καὶ σὺν ἄλλοις πλείστοις ἀπό τε Μοναστηρίων καὶ κελλίων, οὐχ ἁπλῶς δὲ μόνον μοναχοὶ, ἀλλ' |15 ἱερομόναχοι καὶ Προηγούμενοι, καὶ τὰς γραφὰς ἐκ μέρους ἐπιστάμενοι καὶ αὐτὸς ὁ πρῴην 'Ιερισσοῦ |16 Κύριος 'Ιγνάτιος. Παραγενόμενοι οὖν ἐκεῖσε καὶ τὸν τόπον καλῶς θεασάμενοι, ἠτήσαμεν γράμματα |17 ἐξ ἀμφοτέρων, ὅπως τὴν ἀλήθειαν σαφέστερον εὕρωμεν· καὶ οἱ μὲν Λαυριῶται ἤνεγκαν ἡμῖν γράμματα |18 παλαιὰ καὶ μεμβράϊνα ὁροκύκλια ὑπ' αὐτῶν καλούμενα· ἔπειτα καὶ βιβλίον καὶ αὐτὸ μεμβράϊνον |19 θαυμαστὸν μὲν τῇ καλλιγραφίᾳ καὶ ὀρθότητι ὑπὲρ τῶν ἑξακοσίων ἐτῶν, περιέχον τοῦ ὁσίου Πατρὸς |20 ἡμῶν 'Αθανασίου τοῦ ἐν τῷ "Αθῳ, τὸ ἐαθὲν πρὸς τοὺς αὐτοῦ φοιτητάς τυπικὸν καὶ ἅπαντα τά αὐτοῦ |21 πρακτικὰ καὶ γνωμικά· καὶ πῶς δεῖ τὸν αὐτοῦ ἐπίτροπον μετὰ τὴν αὐτοῦ ἀποβίωσιν ἐπιτηρεῖν |22 καὶ ἐπιμελεῖσθαι τοὺς ἀδελφοὺς· οὐ μὴν δέ ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ καταληφθέντα ἔξω καθίσματα διαλαμ–|23 βάνον καὶ περὶ τοῦ Μυλοποτάμου τὸν τόπον καὶ τὴν περιοχὴν καὶ πῶς ἐν ἄλλῳ τόπῳ οὐκ εἶχον ἀμ–|24 πελῶνα, εἰ μὴ ἐν αὐτῷ μόνον, λόγῳ νάματος καὶ οἴνου μεταλήψεως, πρὸς τῶν προσκαρτερούντων |25 ἀδελφῶν ἐν τῷ Μοναστηρίῳ, καὶ διὰ τοὺς ἐρχομένους καὶ ἐξερχομένους ξένους χάριν προσκυνήσεως |26 καὶ ἄλλα ὅτι πλεῖστα καὶ τὸ ἐκτυπωθὲν παρ' αὐτοῦ τοῦ βιβλίου σχέδιον θεάσαι ἔχεις· ὅθεν καί |27 ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἡμεῖς αὐτὰ θεασάμενοι, οὐ μόνον ἐβεβαιώθημεν, ἀλλά καί ἐμεμψάμεθα αὐτῶν, |28 τὴν ἄδικον καί παράλογον γνώμην τῶν Φιλοθεϊτῶν λέγω· καὶ πῶς Πανάγιε Δέσποτα |29 οὐκ ἐμεμψάμεθα αὐτοὺς, τοιούτων γραμμάτων θεαταὶ γενόμενοι; μὴ ἐχόντων ὅλως δίκαιον, ὢ |30 τοῦ θαύματος ! δίκαιον αἰτοῦσι λαβεῖν; καὶ οὐ ἔλαβον, οὐ δικαίως, ὅπερ οὐ δεῖ. Παρ' αὐτῶν δέ γράμ–|31 μα αἰτήσαντες μικρόν ἢ μέγα, οὐδόλως ἀντιφθέγξασθαι ἡμῖν εἶχον, ἀλλὰ τοῦτο μόνον φάσκοντες |32 φάσκουσιν, ὅτι ἡμέτερος ἐστίν ὁ τόπος, ὡς καί τινες ἐξ' ἀκοῆς, τά δέ τῆς ἀκοῆς ἐπίσφαλτα, καθώς παρ–|33 ελάβομεν. Τούτου ἕνεκεν, Πανάγιε Δέσποτα, δουλικῶς ἀναφέροντες δηλοποιοῦμεν τῇ σῇ Πανα–|34 γιότητι, ὅτι τὰ δίκαια τῶν Λαυριωτῶν ὑπάρχουσι, κατὰ τὴν τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου ἀναφοράν, ὡς

2r

θεάση· αὐτὸς δὲ οἷα κριτὴς τῆς 'Εκκλησίας δικαιότατος καὶ πατὴρ ἡμῶν καὶ δεσπότης Σεβασμιώτατος ποίη–|2 σον ὡς κελεύεις. καὶ ταῦτα μέν· αἱ δέ πανάγιαί σου καὶ θεοπειθεῖς εὐχαί εἴησαν μεθ' ἡμῶν πάντων φυλακτή–|3 ριον ἐν βίῳ παντί, ἀμήν.

|4 † 'Ο πρώην 'Ιερισσοῦ καὶ ἁγίου ὄρους 'Ιγνάτιος καὶ δοῦλος τῆς σῆς Παναγιότητος.

|5 † 'Ο πρῶτος τοῦ ἁγίου ὄρους Παΐσιος ἱερομόναχος (Σλαβωνιστί).

|6 † 'Ο Καθηγούμενος τῆς Σεβασμίας καὶ Βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου 'Εφραὶμ ἱερομόναχος ὁμολογῶ |7 τὰ ἄνωθεν.

|8 † Καλλίνικος μοναχὸς καὶ Δικαῖος τοῦ Ξηροποτάμου.

|9 † Ὁ ἡγούμενος τοῦ Χιλιανδαρίου διά Σλαβωνικῶν γραμμάτων.
|10 † Ὁ Δικαῖος τῆς Σεβασμίας καί Βασιλικῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων Θεοφύλακτος ἱερομόναχος.
|11 † Ὁ τοῦ Ζωγράφου καί Ξενοφῶντος Σλαβωνιστί.
|12 † Ὁ Δικαῖος τῆς θείας καί Ἱερᾶς Πατριαρχικῆς Μονῆς τοῦ Σταυρονικήτα Δανιήλ μοναχός.
|13 † Ὁ Δικαῖος τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ Μαρκιανὸς τὰ ἄνωθεν μαρτυρῶ.
|14 † Ὁ Δικαῖος τῆς Σεβάσμιας Μονῆς τοῦ Κουτλουμούση Ἰωνᾶς ἱερομόναχος.
|15 † Ὁ Καθηγούμενος τῆς Σεβασμίας Μονῆς τοῦ Ἐσφιγμένου Ματθαῖος ἱερομόναχος.
|16 † Ὁ Καθηγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Κώνσταντος Ἀντώνιος ἱερομόναχος.
|17 † Διονύσιος ἱερομόναχος καί Δικαῖος τῆς Σεβασμίας Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου.
|18 † Ὁ Προηγούμενος τῆς Σεβασμίας Μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου τό ἐπίκλην Κυροῦ |19 Διονυσίου Κλήμης ἱερομόναχος.
|20 † Ὁ Δικαῖος τῆς Σεβασμίας καί Δεσποτικῆς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας Διονύσιος |21 ἱερομόναχος.

Σημειώσεις:

1r Στίχ. 5: ἐσμεν. / Στίχ. 22–25: Meyer, *Haupturkunden*, ἀριθ. I, σ. 105, στίχ. 18–26. / Στίχ. 26: θεάσασθαι. / Στίχ. 27: αὐτούς. / Στίχ. 32: ἡμέτερός ἐστιν… ἐξ ἀκοῆς. **2r** Στίχ. 4: πρώην.

Γιά τόν Ἱερεμία Β´ βλ. Γεδεών, *Πατρ. Πίνακες*, σσ. 396-401, 402-404 καί 407-413.

2. Ἀρχεῖο Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας: συρτάρι ΙΓ´ / 13, μέ ἀριθ. κατάταξης 235/72 καταλόγου Παντελεήμονα. Πρωτότυπο, ἀχρονολόγητο, περ. 1579, ἰνδ. ζ´ (βλ. Γεδεών, *Πατρ. Πίνακες*, σ. 400· Victor Langlois, *Le Mont Athos et ses Monastères*, Paris 1867, σ. 44· πρβλ. Σωφρόνιος, *Μνημεῖα* Α., ἀριθ. κα´, κβ´, σ. 345, κστ´, κζ´, σ. 346 & Σπυρίδων Λαυριώτης, ἰατρός, "Ἀναγραφαί ἐγγράφων τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἐν Ἄθῳ", BNJ 7 (1930) 406).

† Ἱερεμίας ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης

† Ὁσιώτ(ατε) πρῶτε τ\οῦ/ ἁγίου ὄρους, κ(αὶ) οἱ λοιποὶ αὐτόθι ὁσί(ως) ἐνασκούμεν\οι/, ἡγούμεν\οι/, προηγούμεν\οι/, κ(αὶ) γέροντ(ες) χάρις εἴη ὑμῖν ἀπὸ Θ(ε)οῦ |2 οἱ ἀπὸ τῆς σεβασμί(ας) κ(αὶ) βασιλικ(ῆς) μον(ῆς) τῆς ἁγί(ας) Λάβρας, ἀνέφερον ὅπως οἱ Φιλοθεῖται κακῶς κ(αὶ) παραλόγ(ως) ποιήσαντ(ες), |3 κ(αὶ) ἀναξίως τῆς ἐπαγγελί(ας) αὐτῶν, κ(αὶ) τῆς μοναχικῆς πολιτεί(ας), ἠνάγκασ\αν/ κ(αὶ) εἰσῆλθε ναΐπης, ἐπὶ ζημία κ(αὶ) ὀδῶ οὐ καλῆ, ἀλλὰ |4 μισαδέλφω κ(αὶ) πονηρᾶ ὡς γάρ τὰ χρυσόβουλλα λέγουσι, κ(αὶ) τὰ ἄλλα δικαιωτήρια γράμματα, ἃ ἔχουσιν οἱ Λαβριῶτ\αι/, τὸ |5 ἀμπέλιον ὅπερ ἐφύτευσαν, ἤδη δεκαοκτὼ χρόνους, ἐν τῆ τοποθεσία τοῦ Μυλοποτάμου, τοῦ μετοχίου αὐτῶν, ἀντίπεραν |6 τοῦ ποταμ\οῦ/, ἐν τόπῳ ἰδίῳ ὅπου ὁρίζουσιν, ὑποκάτω τοῦ ἁγίου Ἠλία, εἰς τό σύνορον αὐτῶν, ἕως τῆς ῥάχ\ης/, κ(αὶ) τοῦ στ(αυ)ροδρομί\ου/, |7 κ(αὶ) τῶν λοιπῶν συνόρ(ων) ἀμεταθέτων, κ(αὶ) ἐμφανεστάτων, αὐτῶν. καὶ τὸ δὲ πλέον ὅτι ἤδη τόσα ἔτη ἐν ἑνὶ καὶ τῷ αὐτῷ |8 τόπῳ ὄντ(ες), κ(αὶ) ὁρῶντ(ες) οἱ Φιλοθεῖται, τοὺς Λαβριώτ\ας/, τὸν χερσαῖον τόπον, ἢ ἔρημον εἰπεῖν, ἡμεροκοτ(ες), καὶ τὴν |9 ἄμπελον φυτεύσαντες, κ(αὶ) ἐκ πολλοῦ νεμόμενοι, καὶ μὴ ἐκ πρώτης ἀρχῆς ἀντιλογήσαντες ὅπου ὁ νόμος ἀποκλείει, |10 καὶ ἐνάγειν κωλύει, τοὺς δέκα καὶ μόνον ἔτη ἐπὶ παρόντων μὴ ζητήσαντας, ἀλλ' ὡς ἡσυχάσαντας, εἴ γε τι εἴπωσιν, |11 τοὺς κακῶς λέγοντας οὐκ ἀκούει. ἀλλὰ κ(αὶ) ὡς τὸ χοντζέτιον τοῦ ναΐπη, ὅν αὐτοὶ ἤνεγκαν λέγει, ὅπου ἀναγνω-|12 σθῆναι ἐποιήσαμ(εν), τὸ ἀμπέλιον αὐτῶν, ἐν ἰδίῳ τόπῳ κεῖτ\αι/, καὶ συνόροις αὐτῶν. ὅθεν τυχεῖν ἐδεήθησ\αν/ γράμμα\τα/ |13 καὶ γράφοντ(ες) ἀποφαινόμεθα ἵνα πᾶσαν φιλονικίαν ἀφέμενοι, κ(αὶ)

ἀμφότερα τὰ μέλη, κ(αὶ) μᾶλλον οἱ ἀδικοῦντ(ες) |14 Φιλοθεῖται, εἰρηνεύσητε αὐτούς, συνέλευσιν κ(α)τ(ὰ) Θ(εὸ)ν φιλανθρωποτάτην ποιοῦντ(ες) ὡς δεῖ. Εἰ γάρ κόσμον καὶ |15 τὰ τοῦ κόσμου ἀφῆκαν, διὰ τὴν σωτηρίαν αὐτῶν, πολλῷ μᾶλλον ὑπὲρ μέρους γῆς, καὶ ἀμπελῶνον, κ(αὶ) ἄλλων |16 οὐτιδανῶν καὶ ἀνωφελῶν. γινώσκετε γὰρ πάντες ὑμεῖς, ὅτι μεγάλως βλάπτουσι, καὶ κυρίως βλάψει σύμπ\αν/ |17 τὸ ἅγιον ὄρος, τὸ ἕκαστον τῶν μοναστηρί(ων), ζητεῖν ἁρπάζειν, κ(αὶ) συνιστᾶν ἕκαστον τὸ ἑαυτοῦ θέλημα. ἔδει γὰρ φιλα–|18 δελφίαν εἶναι, καὶ κοινὸν τοῖς πᾶσιν εἰπεῖν κοινόβιον, καὶ μὴ τοιαῦτα ὅσα ἀκούεται σκάνδαλ\α/ κατ'ἀλλήλ(ων) |19 λέγει γὰρ ὁ Χ(ριστὸ)ς, πᾶσα βασιλεία ἀφ' ἑαυτῆς μεριζομένη, οὐ σταθήσεται. προσέχετε οὖν καὶ ἐν τούτω τὰ τῆς εἰρήνης, |20 καὶ ἐν πᾶσιν ἄλλοις. καὶ ὁ ἀμπελὼν ἔστω τῶν Λαβριωτῶν, ἐὰν ἤδη δεκαοκτὼ ἔτη τούτου κυριεύουσιν, ὅ μέγα ἐστὶ |21 δικαίωμα κ(αὶ) μάλιστα ὅτι καὶ ἐν τόποις αὐτῶν ὡς τὰ βασιλικὰ παλαιὰ κ(αὶ) νέα διδάσκουσι κ(αὶ) πιστοῦντ\αι/ γράμματα |22 ἂν δὲ οἱ Φιλοθεῖται ἐναντιωθῶσιν, ἀργοὶ μενέτωσ\αν/ κ(αὶ) ἀφωρισμένοι ἀπὸ Θ(ε)οῦ κ(αὶ) πέμψομ\εν/, εἰ ἀπειθεῖς ἔτι μείνωσι |23 κ(αὶ) ἁπανταχοῦ γράμματα, κ(αὶ) οὐδεμίαν εὕρωσιν οἱ Φιλοθεῖται ἀποδοχὴν ἢ ἐλεημοσύνην [ἕως]...... [τῆς εἰρήνης] |24......... ὡς παρανόμους. ἡ τοῦ Θ(ε)οῦ χάρις εἴη πᾶσιν ὑμῖν.
<Ἕπονται ὑπογραφές>

Σημειώσεις:

Στίχ. 3: ναΐπης < τ. na' ib: ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ καδῆ σέ διάφορες ὑποθέσεις ὅταν ὁ δεύτερος δέν μπορεῖ νά παραβρεθεῖ.

Στίχ. 11: χοντζέτιον < τ. hüccet: ἱεροδικαστικό ἔγγραφο· τό ἔγγραφο πού ἐκδίδει τό ἱεροδικεῖο γιά ὁποιαδήποτε ὑπόθεση (νομικό ἔγγραφο).

3. Ἀρχεῖο Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας: συρτάρι ΙΓ´ / 13, μέ ἀριθ. κατάταξης 241/78 καταλόγου Παντελεήμονα. Πρωτότυπο, ἡ χρονολογία φθαρμένη (βλ. Σωφρόνιος, *Μνημεῖα* Α., ἀριθ. ιη´, σσ. 344–345 & Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 398, ἀριθ. 137, σημ. 270, πού τό χρονολογοῦν 1580).

† Παναγιώτατε, ἡμῶν αὐθέντ(α) κ(αί) δέσποτα, οἰκουμενικέ π(ατ)ριάρχα, θεοπρόβλητε, θεοχαρίτωτε κ(αί) παρά Θ(ε)οῦ δεδοξασμένε |2 τήν ἐπ' ἐδάφους γῆς ὀφειλομένην μετάνοιαν γονυκλιτῶς ἅπαντες οἱ ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τοῦ Ἄθω εὑρισκόμε(νοι) ἐν τοῖς μοναστηρίοις δου–|3 λικῶς ἀπονέμωμεν κ(αί) τάς ἁγί(ας) σου χεῖρας ἡδέως κ(αί) παθητικῶς οἷα σά τέκνα ἀσπαζόμεθα κ(αί) δεόμεθα τοῦ παντεπόπτου κ(αί) μεγαλο–|4 δώρου Θ(ε)οῦ εἰ κ(αί) ἀνάξιοι κ(αί) ἁμαρτωλοί ἐσμέν, ὅπως ὑγιαίνη σοῦ τό πανάγιον κ(αί) θεοκόσμητον σκῆνος εἰς καταρτισμόν κ(αί) ὠφέλει(αν) |5 πάντ(ων) τῶν θεί(ων) ἐκκλησιῶν κ(αί) ὅλων τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν κ(αί) εἰς ἡμετέραν εὐφροσύνην κ(αί) τέρψιν παντοί(αν) τῶν ἐξ ὅλης ἡμετέρ(ας) |6 ψυχῆς κ(αί) αὐτῆς τῆς καρδί(ας) ἀγαποιτ(ῶν) σε ὡς ἡμέτερον πρός Θ(ε)όν μεσίτην κ(αί) ἐπί γῆς εὐεργέτιν κ(αί) βοηθόν εὐχαριστοῦμεν γοῦν τόν Θ(εό)ν |7 κ(αί) εὐχαριστεῖν οὐ παυσόμεθα, τῷ ἀναβιβάσαντί σε πάλιν εἰς τόν ὑψηλότατον θρόνον τόν πατριαρχικ(όν) οὐ γάρ ἔφερε ὡς μακροχρο–|8 νῆσαι εἰς τοῦτο ἀλλά πάλιν τούς οἴακας τῆς ἐκκλησί(ας) ἐν σοί ἐναπέθετο κ(αί) αὖθις εὐχαριστοῦμεν τῷ σέ οὕτω πηδαλιουχήσαντι |9 δεόμεθα (οὖν) κ(αί) ἡμ(ῶν), πανάγιε δέσποτα, μή ἐπιλήσμων πόποτε γένοις τῶν εὐτελῶν οὐκ ἔχωμεν γάρ ἐπί γῆς ἕτερον ἀντιβοηθοῦντα |10 ἡμᾶς, εἰ μή Θ(ε)όν τόν ἀληθινόν κ(αί) σέ τόν δεσπότην κ(αί) αὐθέντην ἡμῶν, οἶδας καλῶς, πανάγιε δέσποτα, τά συμβαινόμενα ἡμῖν |11 καθ' ἑκάστῳ ἀλγεινά παρά τῶν ἔξω. Διά τοῦτο κ(αί) ἡ τοῦ χαρατζίου βραδύτης ἐγένετο. περί (δέ) τῶν Λαυριωτῶν κ(αί) τῶν |12 Φιλοθεΐτων τήν διαφοράν, εἰ βούλη μαθεῖν, θεοφρούρητε δέσποτα, οὕτως ἔχει. Ἀφιξάμεθα ἡμεῖς κατά τόπον, τρεῖς |13 κ(αί) τετράκις κ(α)τ(ά) τά ρήμματα τοῦ πρώην π(ατ)ριάρχου κυρ(οῦ) Ἱερεμίου κ(αί) ἀκριβῶς ἐξετάσαντες οὐχ εὑρέθησαν γράματ(α) |14 ὅλος εἰς τούς Φιλοθεΐτας, ἵνα ἴδομέν τι περί τοῦ τόπου <φθαρμένο>–θησαν πλεῖστα κ(αί) πάνυ καλά |15 κ(αί) ἐπεί οὕτως ἴδομεν ἐγράψαμεν μία κ(αί) δευτέρα ἀναφοράν εἰς τόν πρώην π(ατ)ριάρχην ὡς κ(αί) θεάσαι ἔχης ἐν αὐταῖς κ(αί) ἅπαντες |16 ὑπογεγραμμένοι νῦν (δέ) πάλιν κ(α)τ(ά) τό σόν τίμιον κ(αί) ἅγιον γράμμα ἐλθόντες οἱ θεοφιλέστατοι

ἐπίσκοποι ἀφίκοντο κ(α)τ(ά) τόπον |17 καί τινές ἐν αὐτοῖς κ(αί) οὐδέν ἐδυνήθησαν ποιῆσαι μή θέλοντες προσμεῖναι, ἵνα καλῶς κ(αί) θεοφιλῶς τήν ἔρευναν |18 ποιήσωσιν μετά μαρτύρ(ων), χειμερινοῦ κ(α)τ(ά) πολλά τοῦ καιροῦ ὄντος κ(αί) μήτε τῶν Λαυριοτῶν ἐκεῖσε δυνηθέντ(ων) ἐλθῆναι, |19 μήτε ἄλλων τινῶν μαρτύρων γηραιῶν ὑπαρχόντ(ων) κ(αί) τοῦ καιροῦ, ὡς ἔφημεν, ἐναντιουμένου. Διό κ(αί) εἰ καί τινα ἀναφοράν |20 ἐποιήσαντο, εἰ κ(αί) ὀνόματα τινά ὑπεγράψαντο ἐξ ἡμῶν, οὐ θεληματικῶς ἡμῶν ἐποιήσαντο ἀλλ' ἄνευ τῶν ἡμετέρων |21 θεληματ(ων), αὐτῶν μόνον βουληθέντ(ων) κ(αί) θελησάντ(ων), ἅτινα κ(αί) οὐ βέβαια παρ' ἡμ(ῖν). 'Αφοῦ (δέ) ἀπῆλθον, συναθροισθέντων |22 πάντων ἡμῶν διά τήν του χαρατζίου ἀνάγκην κ(αί) μηδενός λίποντος, ἐρευνήσαμε(ν) τήν ζημί(αν), ἥν ἔγινε περί τῆς ὑποθέσεως |23 αὔτης, οὐ τήν μεταξύ ζημί(αν) τήν εἰς αὐτούς λέγομεν, ἀλλά τήν ἐν ἄλλοις μοναστηρίοις, ἕνεκεν τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως κ(αί) ἐγένετο |24 πλείστη εἰσερχομέν(ων) κ(αί) ἐξερχομέν(ων) τῶν κατίδων ὁμοῦ κ(αί) τῶν ἐπισκόπ(ων) κ(αί) ἅπαντες βαρυνθέντες ἐρευνήσαμεν ὅπως εὕρομ(εν) |25 τινάς κ(αί) μαρτυρήσωσιν τήν ἀλήθιαν κ(αί) παύσωσι τῶν σκανδάλ(ων). Ὅθεν κ(αί) εὕρομεν Διονύσιον ἀπό τόν Ἅγιον Παῦλον, Μακάριον |26 ἀπό ταῖς Καραῖς, 'Αθανάσιον ἀπό τόν Παντοκράτορα κ(αί) Νικόδημον τόν ἀπό Καστορίας προλαβῶν ἔνπροσθε τῶν ἐπι–|27 σκόπ(ων) μαρτυρήσαντ(ες) κ(αί) ἐμαρτύρησαν ὑπέρ τῶν τεσσαράκοντα χρόνων γινώσκοντες ἐκεῖσαι ἐν τῷ τόπῳ κήπους κ(αί) χορτοκο |28 πία Λαυριότικα γινόμενα κ(αί) νῦν ἡμεῖς πάντες γινώσκομε ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ χρόνους ιη΄ ἀμπέλιον φυτευμένον. |29 Τούτου ἕνεκεν δηλοποιοῦμεν τήν σήν παναγιότητα δουλικῶς κ(αί) γράφομεν κ(αί) ἐπεί κ(αί) αὐτοί ἀμφότεροι ἔρχονται εἰς |30 τήν σήν παναγιότητα φέροντες κ(αί) τά παλαιγενή γράμματα ἅπερ ἔχουν φέροντες ἐν αὐτοῖς κ(αί) τάς προλαβῶν γενο–|31 μένας ἀναφοράς κ(αί) τήν νῦν γεγονύια ποίησον ὡς θέλης ἡμεῖς... οἴδαμεν ἐγγράφως <δυσανάγνωστα> |32 μαρτύρων οὕτω λαβόντες γράφομ(εν) εἶεν. <δυσανάγνωστα> |33 βίω παντί φυλα.. κ(αί) τήν σήν παναγιότητα κ(αί) διατηρῆσαι <δυσανάγνωστα>

|34 † 'Ο πρῶτος τοῦ ἁγίου ὄρους Διονύσιος ἱερομόναχος.

|35 † ἀπό τό Βατοπαίδι Δανιήλ ἱερομόναχος.

|36 † ἀπό τό 'Ιβήρον Γεράσιμος ἱερομόναχος.

|37 † ὁ Κουτλουμουσίου Σαμουήλ. † ὁ Διονυσίου Κύριλλος.

|38 † ἀπό τόν Παντοκράτορα [ξενόφος].

|39 † ὁ Δοχειαρίτης Χαρ<ίτ>ος.

<Τά ὑπόλοιπα ὀνόματα δυσανάγνωστα >

Σημειώσεις:

Τό ἔγγραφο ἀπευθύνεται πρός τόν Πατριάρχη Μητροφάνη Γ΄ (δεύτερη πατριαρχία: 29 Νοεμ. 1579–9 Αὐγ. 1580), βλ. Γεδεών, *Πατρ. Πίνακες*, σσ. 393-396 καί 401-402. Πρβλ. Regel–Kurtz–Korablev, *Philothée* A., ἀριθ. XII, σσ. 34–36.

Στίχ. 3: οἷα. / Στίχ. 4: ἐσμεν. / Στίχ. 6: εὐεργέτην. / Στίχ. 8: σοί οὕτω. / Στίχ. 9: πώποτε γένη... ἔχομεν. / Στίχ. 11, 22: χαράτζιον < τ. haraz: ἀπό τή διπλή σημασία τοῦ φόρου ἐπί τῆς γῆς καί τοῦ φόρου ἐπί τῆς παραγωγῆς ἔφτασε νά σημαίνει τόν κεφαλικό φόρο τῶν Χριστιανῶν. Σέ ἁγιορείτικα ἔγγραφα ἔχει εἰδική σημασία: ἀφορᾶ στόν ἐτήσιο φόρο τῶν 'Αγιορειτῶν στήν Πύλη. / Στίχ. 13: ῥήματα... πρώην... γράμματα. / Στίχ. 14: ὅλως... ἴδωμέν τι. / Στίχ. 15: εἴδομεν... μίαν... δευτέραν... πρώην... ὡς... θεάσασθαι μέν τι. / Στίχ. 17: καί τινες. / Στίχ. 18: Λαυριωτῶν... ἐλθεῖν. / Στίχ. 20: ὀνόματά τινα. / Στίχ. 22–23: ἥτις ἐγένετο εἰς τήν ὑπόθεσιν ταύτην. / Στίχ. 24–25: κατήδων < ὁ κατής < τ. kadi: ἱεροδικαστής, ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἱεροδικείου–τοῦ καζᾶ.... εὕρωμέν τινας... ἀλήθειαν. / Στίχ. 26: προλαβών ἔμπροσθεν. Στίχ. 27: ἐκεῖσε. / Στίχ. 28: Λαυριώτικα... γινώσκομεν. / Στίχ. 29: τῇ σῇ παναγιότητι. / Στίχ. 30: παλαιγενῆ... προλαβών. / Στίχ. 31: γεγονυῖαν <ἀναφοράν>. / Στίχ. 33: βίῳ.

4. Ἀρχεῖο Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας: συρτάρι ΙΓ´ / 13, μέ ἀριθ. κατάταξης 244/81 καταλόγου Παντελεήμονα. Πρωτότυπο, Ἀπρίλιος 1580, ἰνδ. η´.

† Μητροφάνης ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης

† Τῆς ἡμῶν μετριότη(τος) συνοδικῶς προκαθημένης, συνεδριαζόντων αὐτῇ καὶ τῶν καθευρεθέντ(ων) ἱερωτάτων ἀρχιερέ(ων) |[2] κ(αὶ) ὑπερτίμων, τῶν ἐν ἁγίῳ πν(εύματ)ι ἀγαπητῶν αὐτῆς ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, μετὰ τὰς πολλὰς κ(αὶ) ἀπείρους |[3] εἰπεῖν διενέξεις τῶν Φιλοθεϊτῶν, ἃς ἐποιήσαντο ἐνοχλοῦντ(ες) τοῦς Λαυριώτ\ας/ ἵνα ἀμετόχως κ(αὶ) παραπαντός |[4] δικαίου ἰδιοποιήσωνται τὸν ἀντίπερα τοῦ ποταμ\οῦ/ Μυλοποτάμου τόπον, ὅνπη ἐμαρτυρήθη παρὰ ἀξιοπίστ(ων), |[5] πρὸ πεντήκοντα χρόνων ἐκυρίευον οἱ Λαυριῶται, πλὴν ἀπεριόριστ\ον/, κ(αὶ) φιλαδέλφως κ(αὶ) ἄλλοι ἔνεμον ἐκεῖ ζῶα, |[6] πρὸ δὲ δεκαοκτὼ χρόνων ἐφύτευσαν ἀμπελῶνα οἱ Λαυριῶτ\αι/, κ(αὶ) κόπῳ καθῆραν τὸν τόπον, κ(αὶ) ὁρίσαντο κ(αὶ) |[7] φραγμὸν περιέθεντο, ἀντιλέγοντος οὐδενός, κ(αὶ) πάλιν ἀναφορᾶς προσεκόμισ\αν/, ἀναγκαζόμενοι δὲ |[8] καὶ οἱ Λαυριῶται, ἔδειξαν συνοδικῶς πᾶν ἔγγραφον παλαιόν τε κ(αὶ) νέον ἐξ ἀρχῶν γράμματα, κ(αὶ) |[9] ἀναφορὰς τῶν ὁσιωτά(των) καθηγουμέν(ων) τοῦ ἁγίου ὄρους, κ(αὶ) τῶν λοιπ(ῶν), μαρτυρούσ(ας) ταληθ(ὲς) ὅτι ὁ τόπ(ος) ὁ τοιοῦτος |[10] ὁ ἀντίπερα τοῦ Μυλοποτάμου τῆς Λαύρ(ας) ἐστί, κ(αὶ) πρὸ τῶν ἄλλων συνοδικῶς ἀνεγνώσθη κ(αὶ) τὸ παλαιγενὲς ἐν μεμ–|[11] βράναις βιβλίον τὸ ὁροκύκλιον εἴτε ἡ διαθήκη τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, κ(αὶ) ἐφάνη ὡς μαρτύρεται κ(αὶ) ἀναφέρει πῶς ὁ τόπ(ος) |[12] οὗτ(ος) τῆς Λαύρ(ας) ἐστίν, ἥτις κ(αὶ) κυρίως κυρία οὐ μόνον τοῦ μέρ\ους/ τοῦ τόπου τοῦ διαφερομένου ἦν τε κ(αὶ) ἔστι, ἀλλὰ κ(αὶ) τοῦ παντ(ὸς) |[13] τοῦ ἐκεῖ, κ(αὶ) πολλῶν λαληθέντ(ων), ἐπεὶ ἡ λογομαχία εἰς ἀπέραντον διέβαινε, κ(αὶ) εἰς τὸ τοῦ ἀναξαγόρου χά(ος) ἔπιπτεν |[14] οἱ ἀπειρολογία, ἐκρίθησαν συνοδικῶς, ἵνα δι' αἱρετῶν κριτῶν ἀποκοπείη ἡ διαφορά, κ(αὶ) δὴ ἐξελέγησ\αν/ αἱρετοὶ |[15] κριταί, ἀξιώσει τῶν μερῶν κ(αὶ) γνώμῃ τῆς συνόδου ὡς εἴρηται, ἑπτὰ τῶν ἱερωτ(ά)τ(ων) ἀρχιερέ(ων), ὁ Φιλιππουπό\λ/(εω)\ς/, |[16] ὁ παλαι(ῶν) Πατρ(ῶν), ὁ Σόφι(ας), ὁ Ναυπάκτου κ(αὶ) Ἄρτης, ὁ Μιτυλήνης, ὁ Ναυπλίου κ(αὶ) Ἄργους, κ(αὶ) ὁ Ἴμβρου. ἀπελθόντ(ες) |[17] τοίνυν ἐν ἰδίῳ τόπῳ κ(αὶ) συνεδριάσαντ(ες), ἐφάνη κ(αὶ) ἀνεγνώσθη πᾶν ἔγγραφ\ον/ ἀμφοτέρ(ων) τῶν

μερ(ῶν), κ(αὶ) ἐγένετο |[18] πᾶσα δικαιολογία ὡς ἔδει. ἐπεὶ δὲ μετὰ τὴν ἀκρόασιν κ(αὶ) γνῶσιν τοῦ δικαίου ἐγένετο ἀπόφασις τῶν τοιούτ(ων) αἱρετ(ῶν) |[19] κριτ(ῶν), κ(αὶ) ἐδικαιώθη ἡ ἱερὰ Λαύρα ἔχειν τὰ δίκαι\α/ αὐτῆς, τὸν ἀντίπερα δηλαδὴ τοῦ Μυλοποτάμ\ου/ τόπ\ον/ ὅπου ὁ ἀμπελών, |[20] ὃν οὐ μόνον ἡ ν´ ετία ἐκύρωσ\εν/ ὡς νόμ(ος) ἔχειν ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς μ´ κ(αὶ) μόνον, ἀλλὰ κ(αὶ) ἡ ἐπὶ παρόντ(ων) ι´ ετία, ὅπ\ου/ |[21] οὐχὶ ι´ ετία, ἀλλὰ ἤδη ιη´ ετία εἰσὶν ὡς εἴρητ\αι/, κ(αὶ) τόσα ἔγγραφα ἀσφαλῆ ἀποφαινόμεθα ἵνα ὅσον ἐκύρωσ\αν/ αἱρετοὶ κρι\ταί/ |[22] ἔχ\η/ τὸ κῦρ(ος) κ(αὶ) βέβαιον, κ(αὶ) ὁ τόπ(ος) αὐτὸς ὁ ἀντίπεραν τοῦ Μυλοποτάμου ὡσὰν εἴη διαπαντὸς ὑπὸ τὴν ἐξουσί\αν/ τῆς Λαύρ(ας) |[23] ἂν δὲ οἱ Φιλοθεῖται ἔτι κ(αὶ) τὴν... αὐτὴν τῶν αἱρετῶν κρίσιν τολμήσω\σι/ παρενσαλεῦσαι, ἥτις εἴη δὲ ἀπὸ θεί(ας) ἀντιγραφ(ῆς) ἀναιρεῖται ἀργοὶ |[24] ἔστωσ\αν/ οἱ ἱερομένοι αὐτῶν κ(αὶ) ἀφωρισμένοι ἀπὸ Θ(ε)οῦ ὡς φιλοτάραχοι, ὁμοί(ως) κ(αὶ) οἱ μονάζοντ(ες) κ(αὶ) συναινοῦντ(ες) τοῖς σκανδάλοις ὀφείλουσι |[25] κ(αὶ) οἱ μαρτυρήσαντες ἐγγράφ(ως), ἐξωτερικ\ῶς/ εἰ δεήσει μαρτυρῆσ\αι/ οὐ τῶν Φιλοθεΐτ(ῶν), ἵνα σωθῶσι τῶν τοιούτ(ων). διὸ κ(αὶ) τὸ παρὸν ἐγένετο εἰς ἀσφάλειαν κ(α)τ(ὰ) τὸ ‚ζπη´ ἔτος.

ἐν μηνὶ Ἀπριλλίῳ ἰνδ. η´

† ὁ Φιλιππουπόλεως Θεόληπτος † ὁ Σόφιας Γρηγόριος

† ὁ Μιτυλήνης Γρηγόριος

<Οἱ λοιπές ὑπογραφές εἶναι δυσανάγνωστες>

5. Ἀρχεῖο Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας: συρτάρι ΙΓ´ / 13, μέ ἀριθ. κατάταξης 242/79 καταλόγου Παντελεήμονα. Ἀντίγραφο, ἀχρονολόγητο, Μάιος, περ. 1580, ἰνδ. η´ (βλ. Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σσ. 398–399, πρβλ. Σωφρόνιος, *Μνημεῖα* Α., ἀριθ. κγ´, σ. 345).

† Μητροφάνης ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης

† Θεοφιλέστ(ατε) ἐπίσκοπ\ε/ Ἱερισσοῦ κ(αὶ) ἁγί\ου/ ὄρ(ους), χάρις εἴη τῇ θεοφιλί\α/ κ(αὶ) εἰρή(νη) κ(αὶ) ἔλεος παρὰ Θ(ε)οῦ. κ(αὶ) ὁσιώτ(ατε) ἐν ἱ–|[2] ερομονάχ\οις/ κ(αὶ) πν(ευματ)ικοῖς πρῶτε τ\οῦ/ ἁγί\ου/ ὄρ(ους) μ(ε)τ(ὰ) πάσ(ης) τῆς συνάξεως κ(αὶ) γερουσί(ας) τῆς ἐν αὐτῷ χάριν εἰρήν(ην), ἔλεος καὶ ἀρετὴν |[3] ἀτάραχον κ(αὶ) ἀκύμαντον [πειρασμῶ εἶναι]... ἡμῶν. διὰ τοῦ παρόν(τος) ἡμ(ῶν) πατριαρχικοῦ γράμ–|[4] ματ\ος/ γνωρίζομ\εν/ ὑμῖν ὅτι διαφερομένων ἐνταῦθα τῶν Λαυριωτῶν μ(ε)τ(ὰ) τῶν Φιλοθεϊτῶν περὶ τ\οῦ/ κ(α)τ(ὰ) τ(ὸν) Μυλοπόταμ\ον/ |[5] χῶρ\ου/ ἐν ᾧ οἱ Λαυριῶτ(αι) ἀμπελῶν\α/ ἐφύτευσ(αν) τῶν μὲν Φιλοθεϊτῶν ἀντιποιουμένων τὸν ἀμπελότοπ\ον/ δικαίῳ...... τῷ ὅτι |[6] ἐντὸς ἐστιν ἀναφανδὸν τῶν ὁρίων αὐτῶν, τῶν (δὲ) Λαυριωτῶν τῇ. πολυχρονίῳ χρήσ\ει/ τ\οῦ/ τόπου κ(αὶ) διανομῇ κ(αὶ) ἄλλαις ἀποδεί–|[7] ξεσιν ἡ μετριότ(ης) ἡμῶν δὲ ἔκρινε τὸ περὶ τ\ού/τ\ου/ δι' ἀρχιερέων περατωθῆναι ὅπερ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ἡρετισάμεν(οι), τ(οὺς) ἀρχι–|[8] ερεῖς τ(οὺς) παρατυχόντας ἐπιρίψασ(ιν) ἐν φόβῳ Θ(ε)οῦ κ(αὶ) γνώμῃ θεοφιλεῖ ταύτ\ην/ τ(ὴν) διένεξιν ἀναθεωρῆσαι κ(αὶ) ἐξετάσαι κ(αὶ) εἰς |[9] τό τ\οῦ/ δικαί\ου/ τόπον ἀποκαταστῆσαι, ἅπαντες οἱ αἱρετοί ἀρχιερεῖς ψῆφον κ(αὶ) ἀπόφασ(ιν) ἐξήνεγκον πολλ(ῶν) ἄλλων ἕνεκ\α/ ἀπο–|[10] δείξεων κ(αὶ) γραμμάτ(ων) ὧν οἱ Λαυριῶτ(αι) ἐδείκνυον, κ(αὶ) τῷ ὑπέρ τὴν τεσσαρακονταετί(αν) μάλιστ\α/ χρόνῳ, ἐν ᾧ πᾶσ\α/ ἐκκλησιαστικ\οῦ/ |[11] δικαί\ου/ ἀγωγή παύεται τ\ε/ κ(αὶ) περικλείεται, ὅτι ὁ κ(α)τ(ὰ) τὸν Μυλοπόταμ\ον/ ἀπεναντί(ας) τόπος ἐν ᾧ ἤδη εἰκοσαετί(ας) ἐγγὺς π\ου/ τρεχούσ\ης/ |[12] ἄμπελος παρὰ τῶν Λαυριωτῶν πεφύτευετ(αι), τούτις κ(αὶ) ἀνήκει ἔχειν κ(α)τ(ὰ) χρῆσιν κ(αὶ) δεσποτείαν. τ(οὺς) (δὲ) Φιλοθεΐτας ἀποδιο–|[13] πομπεῦσαι τοὐντεῦθ(εν) μηδὲν δίκαιον ἐξελεγχθέντ\ας/ ἔχειν. ἀλλ' εἴ τι τοῦτο οὕτως ἐκρίθ(η) κ(αὶ) ἐκυρώθ(η) δι' ἀρχιερέ(ων) γράμματα αὐτῶν συνοδι(κῶς), |[14] ὅπερ ἔχουσ(ιν) ἀνά χεῖρ(ας) οἱ τ(ῆς) Λαύρας, οἱ (δὲ) Φιλοθεῖται οὐδ' οὕτως ἀντιποιεῖσθαι κ(αὶ)

ἀντέχεσθαι τ(ῆς) ἀδίκ\ου/ ταύ\της/ διενέξε(ως) παῦσαι κεκλί–|[15] κασιν, ἀλλ' αὖθις φετφάσι κ(αὶ) ὁρισμοῖς βασιλικοῖς ἀνατρέψαι τ(ὴν) καλ(ῶς) ἐκδοθεῖσ(αν) τῶν ἀρχιερέων ἀπόφα(σιν) πειρῶν(ται) κ(αὶ) ἀπεράντ(ως) ἔχειν |[16] (...) |[17] δικαστικῇ ἀποφάσει διακειμένων, εἶναι ὑπ' ἀφορισμὸν τ(οὺς) ἐξ αὐτῶν τ(ῆς) μερίδ\ος/ ὄντας τ(ῶν) μοναχ(ῶν) ἄλυτον κ(αὶ) αἰώνιον ἀπὸ Θ(ε)οῦ παντο\κράτορ(ος)/ |[18] τ(οὺς) (δὲ) τ(ῶν) ἱερέων, ἀργοὺς κ(αὶ) ἀφωρισμέν(ους) εἴ γε τ(ῆς) ἀργί(ας) καταφρονήσειαν ἐν τῷ αὐτῷ βάρει τ\οῦ/ ἀλύτου ἀφορισμοῦ ἔστωσ(αν) κ(αὶ) οἱ μαρτυρή–|[19] σαν(τες) οὐκ ἀλη(θῶς) ὑπὲρ τῶν Λαυριωτῶν, ἐὰν μὴ αὖθις ταυτά ὅτι δεήσειεν εἴπωσι χάριν τοῦ ἐκριζωθῆ(ναι) τ(ὴν) ἀδικί(αν) κ(αὶ) (τὰ) σκάνδ(α)λ(α) παῦ\σαι/ |[20] ἀναγκάσαντ(ες) οὖν ἅπαντ(ας) νουθετικ(ῶς) τ(οὺς) Φιλοθεΐτ(ας) παῦσαι μέχρι τ(ού)τ(ου). εἰ δ' οὐ πεισθεῖεν, δηλώσαντ(ες) ἡμῖν ἵνα τ(ὴν) ἀτίθασον |[21] αὐτῶν κ(αὶ) ἄδικον τρανώσωμ(εν) ἁπανταχοῦ γράμμασι π(α)τριαρχικοῖς τ\οῦ/ εἶναι κ(αὶ) ἔσεσθαι μισητούς κ(αὶ) ἀπροσδέκτ(ους) παρ' ὧν |[22] ἐλπίζουσ(ιν) ἔχειν βοηθεί(αν) κ(αὶ) ἀπόλαυσιν. οὕτω γενηθήτω, ἵνα κ(αὶ) ἡ τοῦ Θ(ε)οῦ χάρις κ(αὶ) τὸ αὐτ\οῦ/ ἄπειρ(ον) ἔλεος εἴη ὑμῖν. εἰρήν(ην) διώκετε. ἐν μηνὶ Μαΐῳ ἰνδ. η´

Σημειώσεις:

Στίχ. 15: φετβάσι <ὁ φετβάς < τ. fetva: ἱερή γνωμοδότηση πού ἐξέδιδε ἐπί ἑνός ἐρωτήματος ὁ μουφτής ἤ ὁ σεϊχουλισλάμης.

– ὁρισμοῖς βασιλικοῖς <τ. ferman: σουλτανικά διατάγματα (χρησιμοποιεῖται ὁ "βυζαντινός" ὅρος γιά τό ἔγγραφο).

6. Ἀρχεῖο Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας: συρτάρι ΙΓ΄ / 13, μέ ἀριθ. κατάταξης 232/67 καταλόγου Παντελεήμονα. Πρωτότυπο, Μάιος 1581, ἰνδ. θ΄ (πρβλ. Σπυρίδων Λαυριώτης, ἰατρός, "Ἀναγραφαί ἐγγράφων τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἐν Ἄθῳ", *BNJ* 7 (1930) 406).

† Ἱερεμίας ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης

† Ἡ μετριότ(ης) ἡμῶν Θ(ε)οῦ χάριτι κ(αὶ) φιλανθρωπί\α/ ἀφάτῳ περιελεῖν ἐθέλουσα ἐκ μέσου τὰ συμβάντα ἀναμεταξὺ τῶν τε |2 Λαυριωτῶν κ(αὶ) τῶν Φιλοθεϊτῶν σκάνδαλ\α/ κ(αὶ) τὰς ἀν\α/φυείσας στάσεις τ\ε/ κ(αὶ) διχονοί(ας) μαχίμ\ους/ καὶ αὐτοὺς πρ\ὸς/ |3 εἰρήν\ην/ μεταβαλεῖν ὡς οἷον τε καὶ καταπαῦσαι μαχομέν\ους/ περὶ τοῦ ἐκεῖσ\ε/ Μυλοποτάμ\ου/ ὅπερ ὡς οἱ πάντες |4 ἴσασιν, αἴτιον ἐγένετο φθόν\ου/ κ(αὶ) κακί(ας) κ(αὶ) ζημί(ας) ὅτι πλείστ\ης/ αὐτοῖς, τὴν παροῦσ\αν/ συνοδικ\ὴν/ διάκρισ\ιν/ κ(αὶ) ἀπό–|5 φασ\ιν/ ποιεῖτ\αι/· ἵνα μετὰ τὴν γενησομέν\ην/ διαίρεσ\ιν/ τῶν ἀρχαίων ὁρίων τ\ε/ κ(αὶ) συνόρων τῶν δύο τούτων |6 μοναστηρίων παρὰ τοῦ κατὰ τόπ\ον/ μέλλοντος ἀποδημῆσ\αι/ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Κασσανδρεί(ας) κυρ(οῦ) Κοσμ\ᾶ/, ὅντιν\α/ |7 κ(αὶ) ἀμφότερ\α/ τὰ διαφερόμεν\α/ μέρη ἔστερξαν ὡς κριτὴν δίκαι\ον/ κ(αὶ) ἀνεπίληπτον, οἱ μ(ὲν) Λαυριῶτ\αι/ ἡσυ–|8 χί(αν) ἄγωσι καὶ μηκέτι περὶ τούτου εἰς τὸ ἑξῆς ἔχωσιν ἐγκαλεῖν· οἱ δὲ Φιλοθεῖτ\αι/ νέμωντ(αι) τὸν τόπ\ον/, ὅν λήψοντ(αι) |9 τῇ ἀποφάσει κ(αὶ) κρίσει τοῦ αὐτοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπ\ου/ κ(αὶ) τ(ὴν) χρῆσιν αὐτοῦ διηνεκ(ῶς) ἔχωσι, μὴ τολ–|10 μῶντ\ες/ ὅλως ἐν αὐτῷ τῷ ὁροθετηθησαμέν\ῳ/ τόπ\ῳ/, πῦργον ἀνεγεῖραι καὶ ἀνοικοδομῆσ\αι/ μήτ\ε/ ὀσπήτιον |11 εἰς κατοίκησ\ιν/ μήτ\ε/ μὴν καλύβην τινὰ ἀλλ' οὐδὲ κατέρχεσθ\αι/ εἰς τὸν περικείμεν\ον/ ἐκεῖσε αἰγιαλὸν χάριν |12 τ\οῦ/ ἁλιεύειν ἰχθύας τὸ γὰρ ἐθέλειν αὐτοὺς ταῦτα ποιεῖν, αἴτιον ὡς ἔγνωμ(εν) ἀσφαλῶς ἐγένετο αὐτοῖς, |13 τοῦ κατ' ἀλλήλων καθοπλίζεσθαί \τε/ καὶ διαφέρεσθ\αι/· ἂν δὴ γε ὀψέποτε μετὰ χρόν(ων) παραδρομ\ὴν/ |14 οἱ εἰρημέν\οι/ Φιλοθεῖται τὴν παροῦσ\αν/ τῆς ἡμῶν μετριότ(η)τ\ος/ γραφ\ὴν/ ἀθετήσωσι καὶ τὰ ἐν αὐτῇ διορισθέν\τα/ παρα–|15 θεωρήσωσι, ἀν\α/τρέποντ(ες) ὑπόσχεσ\ιν/ ἥν συνοδικ(ῶς) ἐποίησαν, ἀφωρισμέν\οι/ ἔστωσ\αν/ κ(αὶ) ἀσυγχώρητοι |16 κ(αὶ) ἄλυτοι μετὰ θάνατον ἐχόντων ἄδει\αν/ παντελῆ τῶν Λαυριωτῶν διακατέχειν τὸ Μυλοπόταμ\ον/ αὐτὸ κατὰ |17 δεσποτεί(αν) ὡς πρότερ\ον/ ὑπ' οὐδεν\ὸς/ ἐναντιουμέν(ων). ὅθ(εν) εἰς δήλωσ\ιν/ κ(αὶ) διηνεκ(ῆ) ἀσφάλει\αν/, ἐξεδόθη |18 αὐτοῖς κ(αὶ) τὸ παρὸν συμφωνητικ\ὸν/ γράμμ\α/, ἐν ἔτει ͵ζπθ΄
ἐν μηνὶ Μαΐῳ ἰνδ(ικτιῶνος) θ΄
<Ἀκολουθοῦν ὑπογραφές ἀρχιερέων>

BORDER DISPUTES ON THE HOLY MOUNTAIN IN THE EARLY POST-BYZANTINE PERIOD (mid 15th-16th c.)

Summary

Disputes among the Athonite monasteries were normally concerned with boundaries. Litigants resorted to an arbitrational solution to their cases before the Holy Assembly at Karyes, which comprised the Protos and the abbots of the monasteries. Suits were presented orally and it was generally requested that the matter be conducted after personal inspection. This inspection was undertaken by the Holy Assembly as a body and in the presence of both litigants who, in the course of the procedure, produced documents and witnesses. Once a verdict had been reached, boundaries were drawn up by means of key sites and other notifications. Moreover, if the matter were pressing, immediate measures were ratified. Finally, a clean copy was produced which was signed by the entire Assembly. The decisions were made public and served either to the beneficiaries or to all of the parties. Here we may note that the Athonites frequently brought their disputes also before the civil (= Turkish) courts, an action which at the very least was uncanonical.

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Martin Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, [Wiener Byzantinische Studien - Band XXII], Wien 1999, 415p.

Although autobiography was not established as a literary genre in Byzantium - the term is relatively new and was coined by an anonymous Englishman in 1797- biographies of rulers and of public figures from the world of Greek antiquity were part of a long literary tradition. Certainly, educated readers were familiar to an extent with the Parallel Lives of Plutarch, the Lives of Sophists and certainly those versed in the classics may have read the autobiography of Libanios and Synesios of Cyrene's Dion, not to mention the autobiographical verses of Gregory Nazianzus εἰς ἑαυτόν. K. Krumbacher, it is true, did not devote in his handbook a special section to autobiography. The autobiographical trends seen in various works did not justify the need for a special treatment. Matters began to change two or three decades ago when various texts were subjected to stylistic analysis, particularly those transmitting first person narratives (cf. J. Irmscher, *Studia Byzantina* 2 (1973) 3-11). M. Hinterberger deals not with "autobiography", but with the Byzantine autobiographical tradition as it is reflected in a variety of literary texts (history, poetry, hagiography) including personal accounts in the form of a διήγησις, in testaments and in monastic typica. Following this approach, one accepts Psellos' Encomium to his mother as an autobiographical work, and can also treat the two *Reiseberichte* of Mesarites and Magistros respectively as a sort of travel memoir, and by the same token can bring into discussion several poems by Metochites and Pachymeres, to give only a few examples. There were antecedents, of course, for the autobiographical tradition we discuss here: in historiography, τὰ κατ' Ἀττίλαν of Priscus of Panium would be a good example, although, for all we know, his account did not inspire a worthy imitator. It has been argued that the Lives of Sophists were replaced by hagiography and hagiography in turn was replaced by personal accounts, i.e. autobiographical works - in verse and mostly in prose.

Be that as it may, the autobiographical impulse that had characterized earlier periods began to disappear with the breakdown of secular learning and the loss of the great cultural centers in the course of the seventh century. Was it because Christian intellectuals did not wish to follow closely pagan prototypes or was it out of a sense of Christian humility that they did not project themselves in their

writings - attributing anything they accomplished to the Almighty? Certainly, beginning with the eleventh century and practically with Michael Psellos the autobiographical element figures again in a variety of works - in history (Psellos, Attaleiates), in memoirs (Kekameunos) and in monastic typica (Attaleiates, Pakourianos). The connecting link might have been hagiography, yet the breakthrough should be sought in the socio-economic changes of the period; changes that brought about new insights in the arts and in literature along with a renewed interest in man and most important - a new self- consciousness on the part of the authors.

The book of M. Hinterberger discusses in great detail matters of terminology, the hitherto bibliography on the subject and, most important of all, the autobiographical tendencies as they are seen in religious texts, in historiography, in autobiographical sketches and in *apologias.* But what can one expect to gain from these texts? Do they shed any insight in the author's psyche or they merely offer a stereotype account of a life in retrospect? It seems that they do not keep in store a clue that would be revealed at the end. Everything is more or less known from the beginning so there are no surprises for the reader. Moral considerations tip the scale and they are the ones that determine the value of the text as a whole. As such, the "autobiographies" we examine here convey a moral lesson. The authors follow ancient precepts, which in their turn seem to have suppressed individuality and any wish for experimentation. The hero does not undergo any significant changes in the course of his life, as if time and circumstances had left him untouched. In most cases, then, we do not have a reconstruction of a life, based upon concrete events, but only a series of experiences recounted without a historical perspective. There are exceptions, of course, as in the case of Michael Psellos, who exaggerated his role in the political developments of the eleventh century.

It is not an easy task to treat the autobiographical tendencies in a variety of texts and bring their details into a coherent story. The danger is to limit the discussion into the essentials or what one considers to be essential and miss the whole point of the work under consideration. A point at issue is Psellos' Encomium to his mother, which M. Hinterberger discusses in several parts of his book and each time under a different perspective. But what was the aim of the Encomium, at what time and under what circumstances was it written and which purpose it served it is not discussed - and probably it could not be discussed, since the emphasis is laid on common traits and characteristics that permeate the

"autobiographies". Notwithstanding the inherent difficulties of the subject, I believe that M. Hinterberger has written a good book, rich in information and with valuable insights.

Apostolos Karpozilos
University of Ioannina

Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts, 4. Faszikel (ζωοσταγής-κώφευσις), erstellt von Erich Trapp unter Mitarbeit von Wolfram Hörandner, Johannes Diethart, Maria Cassiotou-Panayotopoulos, Sonja Schönauer, Elisabeth Schiffer, sowie von Manfred Hammer, José Declerck, Martin Hinterberger, Robert Volk, Georgios Fatouros, Astrid Steiner-Weber, Andreas Rhoby. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, Band VI/4, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 2001.

Με το τέταρτο τομίδιο (**ζωοσταγής-κώφευσις**, σελ. 649-905) συμπληρώνεται ο πρώτος τόμος (Α-Κ) του λεξικού. Ο κατάλογος βιβλιογραφικών και λοιπών συντομεύσεων προβλέπεται να πάρει οριστική μορφή μετά την αποπεράτωση του δεύτερου τόμου (Λ-Ω).

Το νέο τομίδιο πλουτίζει τις γνώσεις μας, όπως είναι φυσικό, ως προς το μεσαιωνικό ελληνικό λεξιλόγιο και εγείρει συγχρόνως σωρεία προβλημάτων που αφορούν τόσο τη μορφή όσο και τη σημασία λέξεων και τύπων που εμφανίζονται τώρα συγκεντρωτικά στις στήλες του νέου λεξικού. Μια σημαντική ιδιαιτερότητα που εμφανίζουν τα λήμματα ενός μεσαιωνικού λεξικού έγκειται στο ότι κοντά σε λόγιους αρχαΐζοντες τύπους παρουσιάζονται παράλληλα και οι λαϊκοί ή δημοτικίζοντες, γεγονός που προκαλεί το ενδιαφέρον του φιλολόγου που θα ξεφυλλίσει για λόγους απλής επαγγελματικής περιέργειας τα τομίδια που κάθε τόσο καταθέτει ύστερα από πολύ κόπο ο καθηγητής Trapp και η επιστημονική του ομάδα. Ένα τέτοιο παράδειγμα της παράλληλης εμφάνισης αρχαΐκών και δημοτικών τύπων είναι λ.χ. το α΄ συνθετικό **καλλι-/καλο-: καλλίβουλος-καλόβουλος, καλλίβλαστος-καλοβλαστέω, καλλιγραμμέω (καλλιγραμμία)-καλόγραμμος, καλλιεργέω-καλοεργέω (καλοέργημα, καλοεργία, καλοεργός), καλλίπους-καλόπους, καλλίτριχος-καλότριχος** κλπ. κλπ.

Τα λήμματα που δημιουργούν προβλήματα ως προς τον τύπο ή τη σημασία δεν είναι λίγα και θα χρειαστεί αρκετή φιλολογική δουλειά για την ορθή τους αποκατάσταση. Το πρόβλημα επιτείνεται από το γνωστό γεγονός ότι δεν υπάρ-

χουν για πολλά έργα της μεσαιωνικής γραμματείας δόκιμες κριτικές εκδόσεις με αποτέλεσμα τα λήμματα που αντλούνται από τα έργα αυτά να είναι ήδη προβληματικά στην πηγή τους. Το κρινόμενο λεξικό δεν έχει τον χαρακτήρα ενός πλήρους ετυμολογικού και ερμηνευτικού λεξικού. Στην περίπτωση που επιδιώκεται η θεμελίωση της ορθογραφίας ή της σημασίας ενός ετυμολογικά ή σημασιολογικά αδιαφανούς λήμματος, ο χρήστης παραπέμπεται σε συγκεκριμένα λεξικά και άλλα έργα προκειμένου να κατανοήσει την ορθογραφία ή τη σημασία του συγκεκριμένου λήμματος. Στο λήμμα λ.χ. *καλογήρυος* mit schöner Stimme (σελ. 749) ο αναγνώστης παραπέμπεται στο *καλόγηρυς* του LS για να συγκρίνει τη δομή των δύο λέξεων αλλά και να πληροφορηθεί ότι το β΄ συνθετικό είναι η το αρχ. *γῆρυς, -υος, ἡ* 'φωνή', ενώ θα ήταν απλούστερο και πρακτικότερο να σημειωθεί ότι το β΄ συνθετικό είναι το *γῆρυς* (ανεξάρτητα από την παράθεση του επιθέτου *καλόγηρυς*). Στο λήμμα καινίς, ἡ Schwert – για να αναφέρουμε ακόμη ένα παράδειγμα – παραπέμπεται ο αναγνώστης στο LS για να αντλήσει την πληροφορία ότι το *καινίς, ἡ* αποτελεί v.l. για το *κοπίς, ἡ* στον Λουκιανό και όμως θα είχε αμεσότερη πληροφόρηση ο αναγνώστης για τη σημασία του *καινίς, ἡ* αν σημειωνόταν *καινίς, ἡ* Schwert (< *καίνω*), όπως γίνεται λ.χ. με το *καΐα* (< *καίω*) Brennen, Verbrennen, κ.ο.κ. Με άλλα λόγια με την υπάρχουσα δομή του λεξικού οφείλει ο χρήστης του να κάνει μόνος του φιλολογική δουλειά, που θα μπορούσε και έπρεπε να του την προσφέρει έτοιμη το λεξικό.

Σε πολλά λήμματα του κρινόμενου λεξικού μπορούν να γίνουν βελτιώσεις, εποικοδομητικές παρατηρήσεις κλπ., πράγμα που θα κάνει στο μέλλον ασφαλώς η λεξικογραφική και γενικά η φιλολογική έρευνα. Περιοριζόμαστε να δώσουμε εδώ ενδεικτικά ορισμένα δείγματα βελτιώσεων σε κάποια λήμματα του λεξικού χωρίς να έχουμε την πρόθεση να εξαντλήσουμε τις παρατηρήσεις που σημειώσαμε στα περιθώρια του τέταρτου τομιδίου.

Σελ. 652: **ἠεράνεος** (< *ἀέρινος* + *οὐράνιος* ?) blau. – Πρόκειται για το βαθύ γαλάζιο χρώμα, το κυανοῦν, του ουρανού, που οδηγεί και στην ερμηνεία της λ. ως σύνθετης από α΄ συνθετ. το ομηρικό *ἠήρ*, * *ἤερος*, ο + -άνεος, που αντλείται από τη λόγια ανάλυση *κυ-άνεος* = *κυανοῦς*.

Σελ. 652: **ἡλιακός** (sc. οἶνος) Rosinenwein. – Πβ. λιαστό (κρασί) στη Βόρεια Ελλάδα και αλλού.

Σελ. 653: **ἡλιοδός** ? eine Farbbezeichnung: *χλωρός*. – Μήπως *ὑλώδης* < *ὕλη* 'χλωρό δάσος, πρασινάδα';

Σελ. 655: **ἡμερόφυτος** am Tag gewachsen: *ἄνθος*. – Ίσως πρόκειται για ήμερο (ενδεχομένως καλλιεργούμενο) άνθος σε αντίθεση με το αγριολούλουδο.

Σελ. 691: **θρησκός** gläubig (v.l. *θρῆσκος*). – Ο τύπος *θρησκός* είναι επίθ. σε -ός (πβ. νεοελλ. επίθ. *χρυσός* < αρχ. ουσ. *χρυσός*) με μεγάλη διάδοση στις νεοελλ. διαλέκτους και τα ιδιώματα. Για το *θρῆσκος* ο Ησύχ. παραδίδει *θρεσκός*.

Σελ. 696: **ἴαλλος, ὁ** Spott. – Προφανώς λόγια δημιουργία αντί του *γέλως, ὁ* με παρετυμολογία προς το ρ. *ἰάλλω*, πβ. *ἱανίτζαρος* < *γιανίτζαρος* και άλλα κατά το *ἱέραξ-γεράκι* κλπ.

Σελ. 716: **ἴσκιος, ὁ** Schatten, (adj.) schattig: *τόπος*. – Η εμφάνιση εδώ του *ἴσκιος* ως επιθέτου δείχνει ότι το ουσ. *ἴσκιος* ήταν αρχικά επίθετο, πιθανότατα αρχ. *ἔνσκιος*, ίσως **ἐνίσκιος* (πβ. επικό *ἐνί-πλειος* για το *ἔμπλεος* κλπ.).

Σελ. 721: **ἱστορύνω** mit Malereien ausstatten, ausmalen: *εἱστορίνθει* (sic) *ὁ... ναός*. S. *ἀνιστορίζω* (*ἀνιστορύνω* ?). – Το ρ. *ἱστορῶ* και *ἀνιστορῶ* δεν αναφέρεται μόνον στις τοιχογραφίες του ναού αλλά και στη γενική κτηριακή κατασκευή. Το ρ. χρησιμοποιείται αποκλειστικά στον αόρ. *ἱστορήθη* και *ἀνιστορήθη*, που αποτελεί παρετυμολογική εξέλιξη προς το *ἱστορία, ἱστορῶ* του παθ. αορ. *ἐστορέσθην* (του ρ. *στορέννυμι* < *στόρνυμι*), στον Ησύχιο *ἐστορήθην*. Η σημασία είναι "συμπληρώθηκε η κατασκευή, ανοικοδομήθηκε εκ νέου κλπ." (γι' αυτό χρησιμοποιείται η *ἀνὰ* και είναι συχνότερο το *ἀν-ιστορήθη* από το *ἱστορήθη*). Έτσι ειδικά για την ανανέωση των τοιχογραφιών προέκυψαν τα σύνθετα *ἱστορογραφέω, ἱστοριογράφος* κλπ. Πβ. *ἀναστρώννυμι* LS.

Σελ. 729: **καθίστορος** (< *ἱστός*) mit bildlichen Darstellungen ? *πέπλοις βυσσίνοις - τόροις*. – Στη σημασία αυτή τη βάση δεν αποτελεί το *ἱστός* (> *ἱστάριον*) αλλά το *ἱστορέω*, **καθιστορέω*.

Σελ. 730: **καθρύπτιον, τό** Spiegel. – Η λόγια ορθογράφηση με *ύ* < *έ* (*καθρέπτιον) δικαιολογείται από την ιστορική εξέλιξη του αρχ. *υ* ως [e] λ.χ. στο γεναίκα < *γυναῖκα*.

Σελ. 733: **καΐα, ἡ** (< *καίω*) Brennen, Verbrennen. – Το *καΐα* οδήγησε στο νεοελλ. *καΐλα*, η 'η οσμή της καύσης' και αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα και ασφαλέστερα παραδείγματα για την εξέλιξη *-ία* > *-ίλα* (βλ. Χ. Π. Συμεωνίδη, Το επίθημα *-ίλα*, στο Αφιέρωμα στην Αντωνία Κατσαντώνη-Πίστα, υπό δημοσίευση).

Σελ. 735: **κάκαρον, τό** Schädel. – Ο Ανδρ. (AndrArch) χαρακτηρίζει το κάκαρον (=Schädel) ως μεσν. και καταθέτει ότι στη Χίο ο τύπος *κάκιαρο* δηλώνει πετρώδη άγονη περιοχή. Πβ. και Ησύχ. «*κάρκαροι· τραχεῖς*». Ο αρχαιότερος τύπος είναι ασφαλώς το *κάκαρον* (απ' όπου με ανάπτυξη λ το *κάρκαρος*).

Σελ. 737: **κακόδορος** (= άδορος) schlecht gehäutet. – Συνεπέστερη είναι η

ανάλυση από *κακός* + *δέρας*.

Σελ. 747: **καλλινός, ὁ** Bezeichnung für ein unregelmäßiges Feld: *χωράφιον ο κ.* – Πρόκειται για το αρχ. επίθ. *σκαληνός, -ή, -όν* 'ακανόνιστος (για σχήματα), ασύμμετρος κλπ.' LS, τρίγωνον σκαληνόν 'με ασύμμετρες πλευρές' LS.

Σελ. 748: **καλλιτόρευτος** fein gemeißelt. – Το β´ συνθετ. βασίζεται στο ρ. τορεύω LS (που είναι λιγότερο γνωστό), πβ. και ρ. *τορνεύω*.

Σελ. 750: **καλοϊππαράτος** gut beritten: *ἄρχοντες*. – Το β´ συνθετικό είναι το διαλ. **ίππαρος, ο* που στη σύγχρονη Κυπριακή απαντά ως *άππαρος, ο*.

Σελ. 758: **κανίζω** (< *ὀγκάομαι*) schreien. – Το *κανίζω* ακριβέστερα συνδέεται με το *ογκανίζω* που στον Δημητράκο 5026 χαρακτηρίζεται ως νεώτερο και αποτελεί τον πρόγονο του σημερινού *γκαρίζω*. Ο συνδετικός κρίκος μπορεί να είναι ένα *ογκάνησα/ογκάνισα* < *ογκάησα* (αντί αρχ. **ὠγκασάμην*) με ανάπτυξη ν για αποφυγή της χασμωδίας.

Σελ. 761: **καπάσιον, τό** Kopfbedeckung: *βουλγαρώδη* καππάσια. Deckel, Stöpsel: μετα *-ίων ὑελίνων*. *καππάσι* AndrArch s.v. *καππάτιον*. – Η σημασία του *βουλγαρώδη* στη σημασία 'κάλυμμα της κεφαλής' είναι 'δερμάτινα', βλ. Ch. Symeonidis, Zum Namen der Bulgaren, Linguistique Balkanique 34,3 (Σόφια 1993), 255-261.

Σελ. 763: **καππάκιν, τό** (lat. cappa ?) Deckel. Stam. LKN (< türk. kapak). – Το *καππάκιν* πρέπει να συνδεθεί με το *καππάτιον* του Ησυχίου = Frauengewand στο AndrArch, το οποίο ως *καππάσιον ὑέλινον* (βλ. το προηγούμενο λ.) δηλώνει το γυάλινο καπάκι. Η εναλλαγή ανάμεσα στα k, p, t της Ελληνικής είναι πολύ γνωστή: k-p-t > k-p-k. Συνεπώς το τουρκ. kapak είναι δάνειο από την Ελληνική.

Σελ. 828: **κηπαρούνα, ἡ ?** Gartenmohn ? *μίκον ἢ κηπαρούνα* (sic). – Τη βάση μπορεί να αποτελεί πράγματι ένα **κηποπαπαρούνα, η* > **κηποπαρούνα* > *κηπαρούνα* με δύο αλλεπάλληλες απλολογικές εκπτώσεις συλλαβής.

Σελ. 834: **κισσίον, τό ?** Lesezeichen ? *κίσσος κισσίον τά ἐν ταῖς βίβλοις τιθέμενα σημεῖα*. – Υποκορ. του *κισσός, ό* του οποίου τη σημασία ως σημαδιού μέσα στο βιβλίο την κατανοούμε αν αναλογιστούμε το πρασόφυλλο που χρησιμοποιούσε μέχρι πριν από λίγα χρόνια ο παπάς.

Σελ. 840: **κλιέριον, τό ?** Löffel. – Ασφαλώς συνδέεται με το *κοχλιάριον* και ίσως αποτελεί λόγια μορφή του σύγχρονου *χλιάρι*, **χλιέρι* με απλή λόγια υποκατάσταση του *χλ-* με *κλ-*.

Σελ. 844: **κοβόριν, τό** Dunghaufen. Vgl. *κουβάριον/κωβάριον* ?. – Πρόκειται για το ποντιακό *κοβόριν, το* 'κόπρος ανθρώπου μεγάλη και συμπαγής' που το

ΙΛΠ 1, 451 χαρακτηρίζει ως ξένη λέξη. Τη λ. συνέδεσε ο Δ. Τομπαΐδης (Μελετήματα ποντιακής διαλέκτου, Θεσ/νίκη 1996, 41) με το μεταγενέστερο *κόβαρος, ο* 'το έντομο ίουλος που μαζεύεται και παίρνει σχήμα σφαίρας όταν το πλησιάσεις'. Αλλά το ποντ. *κοβόριν* μορφολογικά είναι πιο κοντά στο *κωβάριον* (= *κουβάρι*), που είναι υποκορ. του μεταγεν. *κόβαρος, ο* 'το έντομο ίουλος', πβ. Ανδρ. ΕΛ 169. Ο Κ. Καραποτόσογλου (Δυσετυμολόγητες ποντιακές λέξεις, Αρχείον Πόντου 37, 1982, 210-211) ερμηνεύει από το αρμενικό kagor 'κοπριά', του οποίου όμως το έτυμο παραμένει άγνωστο.

Σελ. 847: **κοιτάζω** liegen, schlafen. beobachten. – Στη σημασία 'παρατηρώ, βλέπω' το ρ. πρέπει να ορθογραφηθεί *κιτάζω* < **τιτάζω* < αρχ. *τιταίνω* (*ὄμμα*) 'ανοίγω τα μάτια, κατευθύνω το βλέμμα', βλ. Χ. Π. Συμεωνίδη, Κυπριακά γλωσσικά. Πρώτη συμβολή, Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, τόμ. 28, Λευκωσία 2002, 309-321.

Σελ. 865: **κόρτζα, ἡ** Ecke. – Πρόκειται για ποντιακή λέξη, την οποία το ΙΛΠ 1, 469 ερμηνεύει ως 'γωνία εσωτερική' και χαρακτηρίζει ως ξένη. Τη λ. ερμήνευσε ο Χρ. Τζιτζιλής (Δεύτερη συμβολή στον ποντιακή ετυμολογία, Ελληνική Διαλεκτολογία 4, 1995, 80) από το αρχ. *κόρση*, ἡ (αττ. *κόρρη, ἡ*) 'κεφαλή, έπαλξη, κρόταφος'. Το ποντ. *κόρτζα* πέρασε στην Τουρκική ως korza 'γωνία σπιτιού'.

Σελ. 875: **κουρίον, τό** *νὰ ἦναι τὸ δένδρον ἐκεῖνο κ.* – Πρόκειται για το ποντιακό *κουρίν, το* που το ΙΛΠ 1, 484 ερμηνεύει ως 'χοντρόν απόκομμα δένδρου, συνήθως το περί την ρίζαν μέρος, κούτσουρο' και θεωρεί ως ξένη λέξη < τουρκ. koru , διαλ. kuri.

Σελ. 875: **κουρκούτη, ἡ** Grütze και **κουρκούτιν, τό** Grütze. – Τον προγενέστερο τύπο διατηρεί η Ποντιακή: *κορκώτον, το* < επίθ. *κροκωτός* 'χονδροαλεσμένος' < αρχ. *κρόκη, ἡ* = *κροκάλη, ἡ* 'πετραδάκι της παραλίας'. Στον Du Cange: *χόνδρος τὸ ἰδιωτικῶς λεγόμενον κουρκούτιν τὸ ἐκ τῆς ζείας*.

Σελ. 874: **κουρεύγω** (= *-ρεύω*) scheren. – Για τη φωνητική εξέλιξη *-εύω* > *-εύγω* (= *-έβγω*) βλ. Χ. Π. Συμεωνίδη, Η εξέλιξη του αρχαίου ***υ*** σε ***βγ*** στη σύγχρονη κρητική διάλεκτο και τα λοιπά νεοελληνικά νησιωτικά ιδιώματα, Πεπραγμένα του Δ´ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1976, 265-272.

Σελ. 877: **κούτρα, ἡ** (< lat. scutra ?) Anhöhe, Gipfel: *ἀνέρχεται εἰς τὴν – αν.* – Πρόκειται για το αλβαν. kodër, έναρθρα kodra 'λόφος, ύψωμα' (συχνότατο ως τοπων.) < λατιν. quadrum, Vl. Orel (Albanian Etymolog. Diction., 188).

Σελ. 885: **κριμίζιν** (türk. kırmızı) karmesinrot, scharlachrot. – Η τουρκ. λ. είναι kirmizi. Πρόκειται για τυπογραφ. σφάλμα.

Σελ. 889: **κρύσις, ἡ** ? Frost, Kälte. - Πρόκειται ασφαλώς για ένα *κρύωσις, ἡ* που μπορεί να εξελιχθεί σε ένα *κρύσις* στον προφορικό λόγο.

Καθώς ο γράφων δεν έχει στη διάθεσή του όλα τα έργα που κατατίθενται στα λήμματα του παρουσιαζόμενου λεξικού, δεν αποκλείεται κάποιες από τις σκέψεις που εκτέθηκαν παραπάνω να είναι αυτονόητες για τους συντάκτες του λεξικού. Αλλά και αν ακόμη συμβαίνει κάτι τέτοιο, θα αφορά ελάχιστα, ένα ή δύο λήμματα, έτσι που το ούτως ή άλλως σύντομο αυτό κείμενό μας ελπίζουμε να είναι χρήσιμο.

Χαράλαμπος Π. Συμεωνίδης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης

Lynda Garland, *Βυζαντινές αυτοκράτειρες. Γυναίκες και εξουσία στο Βυζάντιο, 527-1204 μ.Χ.*, μετάφρ. Νάνσυ Κουβαράκου-επιμ. Ι. Αντωνόπουλος, Αθήνα, εκδ. Έλλην, 2000, σσ. 355, 9 γενεαλογικοί πίνακες, 28 εικόνες.

Τα 13 προσωπογραφικά δοκίμια (σε 3 κύρια μέρη) της νέας αυτής μονογραφίας (α΄ αγγλική έκδ. Λονδίνο-Νέα Υόρκη, Routledge, 1999, πρβλ. βιβλιοκρισία της Christine Senecal, *Speculum* 76.1, 2001, σσ. 161-163), είναι γραμμένα ως εγκυκλοπαιδικά λήμματα και καλύπτουν, εμπνεόμενα σε σημαντικό βαθμό από την απαράμιλλη γραφίδα του Καρόλου Ντηλ, την περίοδο από τις πρώτες δεκαετίες του 6ου ως τις αρχές του 13ου αι., με καλή σε γενικές γραμμές γνώση της σχετικής βιβλιογραφίας, συμπληρώνοντας το αντίστοιχο έργο του Donald Nicol για τις *Βυζαντινές δεσποσύνες* της παλαιολόγειας περιόδου (ελλην. μετάφρ., Αθήνα, Παπαδήμας, 1996 και πρωτότυπη αγγλ. έκδ., Cambridge U.P. 1994, βλ. για σχετικές βιβλιοκρισίες στο *Βυζαντινό Δόμο* 12, 2001, σ. 234). Το Α΄ μέρος τιτλοφορείται «*Από τη σκηνή στην πολιτική*» και περιλαμβάνει τα κεφάλαια «Θεοδώρα, σύζυγος του Ιουστινιανού, 527-548» (σσ. 11-41) και «Σοφία, 565-601» (σσ. 43-61). Το Β΄ μέρος («*Αντιβασίλισσες και βασιλοκτόνοι*») περιλαμβάνει τα κεφάλαια «Μαρτίνα, ;615/16-641» (σσ. 65-76), «Ειρήνη, 769-802» (σσ. 77-99), «Θεοδώρα, η υποστηρίκτρια της Ορθοδοξίας, 830-867» (σσ. 101-115), «Οι σύζυγοι του Λέοντος ΣΤ΄, 886-919» (σσ. 117-134), «Θεοφανώ, 955-περ.976» (σσ. 135-145) και «Ζωή Πορφυρογέννητη, 1028-1050» (σσ. 147-169). Τέλος, το Γ΄ μέρος («*Αυτοκράτειρες ως μονάρχες*») διακλαδώνεται στα 5 τελευταία κεφάλαια του έργου: «Θεοδώρα, η τελευταία των Μακεδόνων, 1042-1056» (σσ. 173-180), «Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, 1059-1978» (σσ. 181-193), «Οι αυτοκράτειρες του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού, 1081-1118» (σσ. 195-214), «Μαρία της Αντιοχείας, 1161-1182/83» (σσ. 215-226) και «Ευφροσύνη Δούκαινα, 1195-1203» (σσ. 227-242).

Το έργο κλείνει με επίλογο, χρήσιμο συγχρονιστικό πίνακα Βυζαντινών αυτοκρατόρων και αυτοκρατορισσών της περιόδου 324-1453 (σσ. 247-250), 9 γενεαλογικούς πίνακες (οίκος Ιουστινιανού Α΄, οίκος Θεοδώρας, οίκος Ηράκλειου, δυναστεία Ισαύρων, Αμοριανή δυναστεία, Μακεδονική δυναστεία, οίκος Δουκών, δυναστεία Κομνηνών, δυναστεία Αγγέλων, σσ. 251-259), γλωσσάριο όρων και εννοιών (σσ. 261-266), τις αναλυτικές σημειώσεις όλων των κεφαλαίων (σσ. 267-318), επαρκή βιβλιογραφία πηγών-βοηθημάτων (σσ. 319-344, που όμως έχει απλά φωτοανατυπωθεί από την αγγλική έκδοση, κατά πάγια τακτική που έχει ατυχώς υιοθετηθεί από αρκετούς ελληνικούς εκδοτικούς οίκους...), καθώς και με ευρετήριο ονομάτων, όρων και αξιωμάτων. Στην εν γένει καλοτυπωμένη ελληνική μετάφραση υπάρχουν ορισμένα σφάλματα (π.χ. «Ο Herrin» αντί του ορθού «Η Herrin» στη σημ.23 της σ. 279).

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

Maria Dzielska, *Υπατία η Αλεξανδρινή*, μετάφρ. Γιώργος Κουσουνέλος, Αθήνα, εκδ. Ενάλιος, 1997, σσ. 210.

Η κορυφαία Αλεξανδρινή φιλόσοφος της ύστερης αρχαιότητας Υπατία (366/370-415 μ.Χ.) έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές από το χώρο της επιστημονικής έρευνας, αλλά και εμπνεύσει αρκετούς δημιουργούς της λογοτεχνίας και του θεάτρου (το 1982/83 πρωτοπαρουσιάστηκε η «*Υπατία*» του αείμνηστου Θεόφιλου Φραγκόπουλου, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα παρουσιάστηκε στο Παρίσι η «*Υπατία*» του Γάλλου δραματουργού Γκαμπριέλ Τραριέ, που μάλιστα πρόσφατα μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Ι. Καρβέλα, Θεσσαλονίκη, εκδ. ISBN, 2000, περιλαμβάνοντας και την εισαγωγή της αρχικής γαλλικής έκδοσης που είχε γράψει ο Ζωρζ Κλεμανσώ). Ο άγριος θάνατός της από τον φανατισμένο χριστιανικό όχλο της Αλεξάνδρειας το 415 χαρακτηρίστηκε από τον Βολταίρο ως «κτηνώδης δολοφονία που διαπράχτηκε από τα κουρεμένα σκυλιά του Κύριλλου [= πατριάρχη Αλεξάνδρειας Κύριλλου Α΄], με μια φανατισμένη συμμορία να τρέχει ξωπίσω τους». Από την άλλη πλευρά, σημαντι-

κές ειδικές συμβολές για την Υπατία και το έργο της έχουν δει το φως της δημοσιότητας από νεότερους ερευνητές (βλ. σχετική βιβλιογραφία στο εδώ παρουσιαζόμενο βιβλίο, σσ. 197-210 και στον Α. Σαββίδη, «Υπατία, η φιλόσοφος της Αλεξάνδρειας», παράρτημα Β΄, σσ. 289-299 στου ιδ. [συνεργ.Λάζ. Δεριζιώτης], *Ιστορία του Βυζαντίου με αποσπάσματα από τις πηγές*, 3η έκδ., τόμ. Α΄284-717 μ.Χ., Αθήνα, εκδ. Πατάκης, 2001).

Συγγραφέας του εδώ παρουσιαζόμενου βιβλίου είναι η πολωνικής καταγωγής πανεπιστημιακός Α. Τζιέλσκα (του Πανεπιστημίου Jagiellonian της Κρακοβίας), με έρευνες και μελέτες στο Βυζαντινολογικό Κέντρο του Dumbarton Oaks της Ουάσιγκτον (η α΄αγγλική έκδοση του έργου το 1995: *Hypatia of Alexandria*, Harvard U.P.). Η μονογραφία, σε τρία κύρια μέρη-κεφάλαια (Ο θρύλος της Υπατίας μέσα από τη λογοτεχνία/ Η Υπατία και ο κύκλος της/ Η ζωή και ο θάνατος της Υπατίας), αναδεικνύει, μετά από συστηματική έρευνα στις κύριες πηγές και αρκετά από τα βοηθήματα της διεθνούς βιβλιογραφίας (βλ. σχετικά το δοκίμιο για τις «Πηγές», στις σσ. 197-210), την προσωπικότητα και το έργο της σημαντικής αυτής γυναίκας (πρβλ. την πρόσφατη εγκωμιαστική βιβλιοκρισία του Σαράντου Καργάκου, *ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ* 28-1-2001, σ. 19, όπου το βιβλίο αποκαλείται «σπουδαίο»), προβάλλοντάς την ως σύμβολο της κλασικής παιδείας καθώς και της ελευθερίας της έκφρασης και της σκέψης, σε μια εποχή μάλιστα που ο θρησκευτικός φανατισμός στο πρώιμο Βυζάντιο είχε φτάσει στο κατακόρυφό του, σε σημείο, όπως παρατηρήθηκε πρόσφατα, ο Χριστιανισμός να στραφεί «εναντίον των αξιών του αρχαίου Ελληνισμού» (βλ. Τζίνα Καλυβιώτη, «Υπατία η Αλεξανδρινή», *Ιστορία Εικονογραφημένη* [Παπύρου], τχ. 396, Οκτ. 1999, σσ. 110-113).

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

Βασιλική Ν. Βλυσίδου, *Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.). Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και της καππαδοκικής αριστοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας, 2001, σσ. 224.

Η συγγραφέας, διδάκτορας βυζαντινής ιστορίας του Παν/μίου Ιωαννίνων και ερευνήτρια στο ΚΒΕ/ΕΙΕ μέλος του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» και υπεύθυνη για το προσωπογραφικό του αρχείο

για την περίοδο των αιώνων 9ου και 10ου, είναι η πλέον έγκυρη ειδική μελετήτρια στην Ελλάδα για την ιστορία της πρώτης περιόδου της Μακεδονικής δυναστείας (βασιλείες Βασιλείου Α΄ Μακεδόνος, Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού, Αλεξάνδρου και Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού), με ειδική μονογραφία-διατριβή για τον Βασίλειο Α΄ και με σειρά ειδικών συμβολών για τις πρώτες δεκαετίες της Μακεδονικής δυναστείας, ειδικά στο περιοδικό *Σύμμεικτα* του ΚΒΕ/ΕΙΕ. Ειδικότερα στη διατριβή της έχει μελετήσει συστηματικά σημαντικές πτυχές της βασιλείας του ιδρυτή και αρχηγέτη της Μακεδονικής δυναστείας (*Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασιλείου Α΄. Έρευνες για τον εντοπισμό των αντιπολιτευτικών τάσεων στα χρόνια 867-886*, Αθήνα, σειρά «Ιστορικές Μονογραφίες αρ. 8», εκδ. Βασιλόπουλος, 1991, πρβλ. βιβλιοκρ. του Norman Tobias, *Speculum* 69.2, 1994, σσ. 577-579 και παρουσίαση του Α. Σαββίδη, *Βυζαντινός Δόμος* 5-6, 1991-92, σ. 260), ενώ έχει επίσης συμβάλει με σημαντικά κεφάλαια στα πλαίσια του συλλογικού έργου του προαναφερθέντος προγράμματος του ΚΒΕ/ΕΙΕ, με τίτλο *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, Αθήνα 1998 (έκδ. 1999).

Το νέο αυτό βιβλίο αποτελεί προϊόν εξειδικευμένης και συνεπούς έρευνας πάνω σε σειρά σημαντικών μεσοβυζαντινών ιστορικών πηγών και μπορεί να μελετηθεί άνετα μόνο από το σοβαρό γνώστη της εν γένει ιστορικής περιόδου την οποία πραγματεύεται – αναγνώστες χωρίς ικανοποιητική γνώση αποκομισμένη από άλλα γενικότερα έργα και εγχειρίδια γενικής βυζαντινής ιστορίας θα δυσκολευτούν να το παρακολουθήσουν. Πυρήνας θεματικός εδώ είναι η προσπάθεια των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων να καταπνίξουν την κοινωνικο-στρατιωτική άνοδο της βορειοανατολικής μικρασιατικής αριστοκρατίας (αρμενικής και παφλαγονικής προέλευσης), με τη βοήθεια της αντίπαλης, επίσης μικρασιατικής, καππαδοκικής αριστοκρατίας, που είχε ως αποτέλεσμα μια σφοδρή αντιπαράθεση μεταξύ των δυο αυτών αρτιστοκρατικών παρατάξεων. Στα πλαίσια της έρευνας αυτής φωτίζονται επίσης σημαντικές πτυχές της προσωπογραφίας της εποχής, με επιλεκτική – και επιδέξια συνάμα – χρήση των νεοτέρων πορισμάτων της διεθνούς βιβλιογραφίας.

Τα 5 μέρη της μονογραφίας (Μια παραδοσιακή κεντρική εξουσία και μια κοινωνική κορυφή/ Η συγκεντρωτική Μακεδονική δυναστεία και οι επιλογές της/ Η διάσπαση Μαλεΐνών και Φωκάδων ως παρενέργεια μιας δυναστικής επιλογής/ Δυο αριστοκρατικές ιδεολογίες: νομιμοφροσύνη και ρήξη με την κεντρική εξουσία/ Οι εναπομένουσες επιλογές της κεντρικής εξουσίας) χωρίζονται σε 14 συνολικά κεφάλαια. Το έργο κλείνει με συμπεράσματα (σσ. 209-213) και γε-

νικό ευρετήριο και θα αποτελέσει αναμφίβολα βασικό έργο παραπομπής και εργαλείο έρευνας για πολλά χρόνια ως προς το δύσκολο θέμα που πραγματεύεται.

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

Πάνος Λ. Φραγκέλης, *Λήμνος η φιλτάτη*. Τόμος Γ΄: *Μεσαιωνική περίοδος*. Βυζάντιο-*Φραγκοκρατία*, Αθήνα, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, 2000, σσ. 300, χάρτες, σχεδιαγράμματα, εικόνες.

Γνωστή στα μεσαιωνικά χρόνια για το σημαντικό ρόλο της ως σημείο ελέγχου της θαλάσσιας οδού μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης, αλλά και ως πατρίδας της θρυλικής ηρωίδας Μαρούλας την εποχή των αγώνων κατά των Οθωμανών (1477-1479), η Λήμνος (για την ετυμολογία του ονόματός της βλ. B. Gerola, "Le etimologie dei nami di luogo in Cristoforo Buondelmonti", *Atti del R. Intituto Veneto* 92.2, 1932/33, σ. 1144) έχει να επιδείξει αξιόλογη ιστορία κατά τα μεσαιωνικά χρόνια έως την εποχη της τουρκικής της κατάκτησης, το 1479 μ.Χ. (αναλυτική βιβλιογραφία τώρα στον J. Koder, *Aigaion Pelagos/ Die Nördliche Ägäis*, σειρά "Tabula Imperii Byzantini, αρ. 10", Βιέννη 1998, λήμμα "Lemnos", σσ. 205-209, πρβλ. και T. Gregory, "Lemnos", *Oxford dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 1205). Την ενδιαφέρουσα αυτή περίοδο επιχειρεί να ανασυνθέσει εδώ σε 41 κεφάλαια άνισης έκτασης και ποιότητας ο συγγραφέας της πρόσφατης αυτής μονογραφίας – πρόκειται για τον Γ΄ από 4 συνολικά τόμους που πραγματεύονται τη λημνιακή ιστορία από τους μυθικούς προϊστορικούς χρόνους ως την εποχή του Όθωνα.

Όπως όμως διαφαίνεται αφενός από το ισχνό τμήμα των σημειώσεων (σσ. 283-292) καθώς και από την παρατιθέμενη βιβλιογραφία πηγών και βοηθημάτων (σσ. 292-296), εδώ αγνοείται σημαντικό μέρος της σχετικής με τη μεσαιωνική Λήμνο βιβλιογραφίας, όπως λ.χ. η παλαιά, αλλά ακόμα βασική, συμβολή του C. Friedrich, "Lemnos", *Mitteilungen d. Deutsches Archäologisches Institut* Αθηνών 31 (1906), μέρος I, σσ. 60-86 και ιδίως μέρις II, σσ. 241-256, η μελέτη του R.-J. Loenertz, "L' exile de Manuel II Paléologue à Lemnos, 1387-1389", *Orientalia Christiana Periodica* 38 (1972), σσ. 116-140, η ενδελεχής συμβολή του J. Haldon, "Lemnos, monastic buildings and the Byzantine state, c. 1261-1453", στους A. Bryer – H. Lowry, *Continuity and change in late Byzantine society*, Birmingham-Washington 1986, σσ. 161-215, κ.ά. (προσθετέο, βέβαια, και το ενημερωτικό λήμμα στο προαναφερόμενο ιστορικογεωγραφικό εγχειρίδιο του Koder). Έτσι, παρά τα διάφορα παρατιθέμενα αποσπάσματα από πρωτογενείς-δευτερογενείς πηγές (χωρίς όμως παράθεση σχετικών παραπομπών) και παρά τη χρήσιμη αφήγηση για τον φιλίστορα αναγνώστη, το βιβλίο του πρώην Λυκειάρχη συγγραφέα με δυσκολία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για ερευνητικούς σκοπούς.

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

Ιωάννης Αναγνώστης, *Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης*, έκδοση-εισαγωγή-μεταγραφή στη νεοελληνική Μαρία Κεκροπούλου, Αθήνα, Ενάλιος, χ.χ.

Θεσσαλονικέας την καταγωγή, ο υστεροβυζαντινός λόγιος του α΄ μισού του 15ου αι. Ιωάννης Αναγνώστης, περιέγραψε ως αυτόπτης μάρτυρας, με προτροπή κάποιας υψηλά ιστάμενης προσωπικότητας του Βυζαντίου των Παλαιολόγων, που όμως δεν κατονομάζεται, την πολιορκία και κατάληψη της γενέτειράς του (ήδη υπό βενετική κατοχή από το έτος 1423) το 1430, στο έργο του «*Διήγησις...*», που θεωρείται πολύ αξιόπιστη ιστορική πηγή (βλ. γενικά γραμματολογικά στοιχεία και βιβλιογραφία στον H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμ.Β΄, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σσ. 337-339, πρβλ. Alice-Mary Talbot, "John Anagnostes", *Oxford dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη-Οξφόρση 1991, σ. 1156). Πιθανότατα, ο ίδιος ο Αναγνώστης συνέθεσε και τη «Μονωδία επί τη αλώσει της Θεσσαλονίκης», αναφερόμενη στο ίδιο γεγονός (έκδ. Βόννης, 1838, σσ. 529-534 και *Patrologia graeca* 156, στήλ. 629-632).

Η εδώ παρουσιαζόμενη νεοελληνική απόδοση της «Διήγησης» δεν είναι ασφαλώς η πρώτη. Το 1958 ο Γιάννης Τσάρας παρουσίασε στην Θεσσαλονίκη την πρώτη νεοελληνική μετάφραση (sic: απόδοση) του έργου στην κατά τα άλλα ατυχή του έκδοση, που ο ίδιος πραγματοποίησε βασισμένος και στις παλαιότερες εκδόσεις του Immanuel Bekker στη σειρά της Βόννης, το 1838 (στον ίδιο τόμο με το Μεγάλο Χρονικό του Σφραντζή και τον Ιωάννη Κανανό, σσ. 481-528) και της *Patrologia graeca* 156, στήλες 588-628), ενώ ο ίδιος ερευνητής στη συνέχεια παρουσίασε ειδικές συμβολές για τον Αναγνώστη και το έργο του, ξαναδημοσιεύοντας τη νεοελληνική του απόδοση το 1985 (με εισαγωγικό κείμενο για το συγγραφέα και χρήσιμα σχόλια-σημειώσεις στο κείμενο), στα πλαίσια ειδι-

κού τόμου με όλες τις γνωστές πηγές για την τουρκική κατάληψη της βυζαντινής συμπρωτεύουσας (*Η τελευταία άλωση της Θεσσαλονίκης*, 1430, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1985, σσ. 35-84).

Ατυχώς, όμως, στην εδώ παρουσιαζόμενη απόδοση, η επιμελήτρια δεν παρέχει κανένα απολύτως βιβλιογραφικό στοιχείο ως προς τις εκδόσεις που χρησιμοποίησε ως βάση της για την παράθεση του πρωτοτύπου κειμένου στις αριστερές σελίδες, ενώ στο συνοπτικό εισαγωγικό της κείμενο επιμένει περισσότερο σε κοινότυπες διαπιστώσεις για τη μοίρα του Βυζαντίου κατά τους τελευταίους αιώνες καθώς και σε «ηθικοδιδακτικού» τύπου συμπεράσματα, χωρίς παράθεση έστω και ενός γραμματολογικού βοηθήματος. Τουλάχιστον η νεοελληνική της απόδοση «ρέει» και διαβάζεται ευχάριστα από τον μη ειδικό αναγνώστη, το ερώτημα όμως που γεννάται είναι κατά πόσον τέτοιου είδους εκδόσεις είναι χρήσιμες έστω και για το λεγόμενο ευρύτερο κοινό, χωρίς να παραθέτουν, σε μια εποχή πραγματικής πολυενημέρωσης, την απαραίτητη πλέον για κάθε βιβλίο και έκδοση βιβλιογραφική υποδομή.

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

David Ewing Duncan, Καλαντάρι. *Η ιστορία του ημερολογίου δια μέσου των αιώνων*, μετάφρ. Γιώργος Κουσουνέλος, Αθήνα, εκδ. Ενάλιος, 1998, σσ. 438, σχέδια, εικόνες.

Το γλαφυρό και καλογραμμένο αυτό βιβλίο, γραμμένο για το ευρύ αναγνωστικό κοινό αλλά και περιέχοντας πολλά στοιχεία χρήσιμα για τον μεθοδικό ερευνητή, πρωτοκυκλοφόρησε στα αγγλικά, επίσης το 1998 (Avon Books), με τον πρωτότυπο τίτλο "*Calendar-Humanity's eric struggle to determine a true and accurate year*". Από τα ενδιαφέροντα περιεχόμενά του, ιδιαίτερη σημασία για το μελετητή της ύστερης αρχαιότητας και το μεσαιωνολόγο έχουν τα κεφάλαια 4 («Ένας πύρινος σταυρός από χρυσάφι», σσ. 89-113/ περί Μεγάλου Κωνσταντίνου και της ουράνιας επιγραφής «Εν τούτω νίκα»), 5 («Ο χρόνος μένει ακίνητος», σσ. 114-150/ αναφορά στους Ιερό Αυγουστίνο, Κασσιόδωρο, Βοήθιο και Βενέδικτο της Νουρσίας), 6 («Οι μοναχοί ονειρεύονται καθώς μετρούν τα δάχτυλά τους», σσ. 151-178/ αναφορά στον πατέρα της βρεταννικής εκκλησιαστικής ιστορίας, Βέδα τον Αιδέσιμο), 7 («Το αμμόμετρο του Καρλομάγνου», σσ. 179-206), 8 («Το παράξενο ταξίδι του αριθμού 365, 242199», σσ. 207-234/ αναφορά, μεταξύ άλλων, στον σπουδαίο Ινδό μαθηματικό του 7ου αι. Βραχμαγκούπτα: 598-665 μ.Χ. – περίπου συγχρόνου του επίσης σημαντικού Τραπεζούντιου μαθηματικού και αστρονόμου, Τυχικού), 9 («Από τον οίκο της σοφίας στη θεοσκότεινη Ευρώπη», σσ. 235-254/ αναφορά σε διάφορους σοφούς του μεσαιωνικού Ισλάμ), κ.ά.

Προτάσσονται ένα «ημερολογιακό ευρετήριο» στις σσ. 9-11 και ενδιαφέρων πίνακας αντιστοιχιών του έτους 2000 μ.Χ. με διάφορα χρονολογικά συστήματα του κόσμου από την εποχή της αρχαιότητας και εξής (σ. 12). Στο τέλος του έργου παρατίθενται χρηστικό συνοπτικό ημερολόγιο («χρονολογικά γεγονότα») από την προϊστορία (28-25000 π.Χ.) ως το έτος 2000 (σσ. 422-427), καθώς και το τμήμα των «βιβλιογραφικών σημειώσεων» (σσ. 431-436), που στην ουσία αποτελεί την αποτίμηση της ως τώρα σχετικής μετο θέμα (αποκλειστικά αγγλόφωνης όμως) βιβλιογραφίας.

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

Αναστασία Δ. Βακαλούδη, *Μυστικισμός, θαυματοποιία και ιατρική της θεουργίας. Οι συνεχιστές του Πυθαγόρα και του Πλάτωνα στη χριστιανική εποχή: Θαυματουργοί ιερείς ή μάγοι;* Αθήνα, εκδ. Ινστιτούτου του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, 2000, σσ. 332. – *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο, 4ος-7ος αι. Ιστορικό δοκίμιο*, Αθήνα, εκδ. Ενάλιος, 2001, σσ. 541, εικονογράφηση (διδακτορική διατριβή Παν/μίου Θεσσαλονίκης).

Έχοντας πραγματοποιήσει τα τελευταία χρόνια μεταπτυχιακές σπουδές βυζαντινής ιστορίας στο Παν/μιο Θεσσαλονίκης (Μ.Α. και διδακτορικό), με παράλληλη παρακολούθηση μεταπτυχιακών μαθημάτων στον ίδιο τομέα στο Μόναχο (Παν/μιο Ludwin-Maximilians), η συγγραφέας παρουσίασε πριν από μια τετραετία το πρώτο της βιβλίο (*Καλλιστεία και γάμος στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1998). Έκτοτε έχει επιδείξει μια αξιοπρόσεχτη εκδοτική δραστηριότητα αφενός με μελετήματα και άρθρα σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά (*Βυζαντιακά, Byzantinoslavica, Byzantion, Byzantinische Forschungen, Βυζαντινός Δόμος*) και αφετέρου, με την έκδοση μέσα στη διετία 2000-2001 τριών μονογραφιών –των εδώ δύο παρουσιαζομένων καθώς και του βιβλίου *Η εξέλιξη της μαγείας από την αρχαιότητα έως τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, Αθήνα, Κέδρος, 2001).

Όπως καταδεικνύεται από το περιεχόμενο των τίτλων των συνθέσεών της, βασικοί τομείς ενδιαφερόντων της Α. Βακαλούδη είναι η μαγεία και οι ποικίλες μορφές δεισιδαιμονίας στην ύστερη αρχαιότητα και στον πρώιμο βυζαντινό κόσμο –τομείς στους οποίους η συγγρ. προβάλλει πλέον ως η μεθοδικότερη και σοβαρότερη ερευνήτρια στην Ελλάδα. Στο πρώτο από τα εδώ παρουσιαζόμενα βιβλία, το θέμα παρουσιάζεται σε τρία κύρια κεφάλαια μετά από την εισαγωγή που τιτλοφορείται «Το γενικό κλίμα της δεισιδαιμονίας και οι πρώτοι χριστιανικοί αιώνες» (σσ. 11-13). Οι 5 ενότητες του Α΄ κεφαλαίου είναι: «Η εξέλιξη του αποκρυφισμού και η θεουργία» (σσ. 15-24), «Τα μαγικο-θρησκευτικά πρότυπα» (σσ. 24-31), «Οι απαρχές της εξομοίωσης της ειδωλολατρικής θρησκείας με τη μαγεία» (σσ. 31-34), «Το μυθιστόρημα ως εργαλείο προβολής των θαυματουργών ανδρών. Αρεταλογίες» (σσ. 35-36) και «Το πρότυπο του θαυματουργού ειδωλολάτρη-θρησκευτικού ηγέτη των πρώτων χριστιανικών χρόνων» (σσ. 36-48). Επιπλέον, οι 3 ενότητες του Β΄ κεφαλαίου: «Η συνέχεια στο πρώιμο Βυζάντιο: ο Νεοπλατωνισμός» (σσ. 49-50), «Οι ιεροί άνδρες-θαυματοποιοί της ειδωλολατρείας (Νεοπλατωνικοί θεουργοί φιλόσοφοι) και η επίδραση από τα ορφικά, χαλδαϊκά και αιγυπτιακά μαγικά τελετουργικά» (σσ. 50-120) και «Η 'ομοιότητα' των Νεοπλατωνικών φιλοσόφων με τους αρχαίους σαμάνες και τους μάγους» (σσ. 120-212). Τέλος, το Γ΄ κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Η θαυματουργική ιατρική των θεουργών στο πρώιμο Βυζάντιο (σσ. 213-249). Επιτάσσονται οι υποσημειώσεις του όλου έργου και ξενόγλωσση-ελληνόγλωσση βιβλιογραφία πηγών και βοηθημάτων (σσ. 303-332).

Το δεύτερο από τα εδώ παρουσιαζόμενα βιβλία της Α. Βακαλούδη βασίζεται στη διδακτορική της διατριβή και αποτελεί ενδελεχή πραγμάτευση του θέματος με βάση ευρεία επιλογή βυζαντινών, αιγυπτιακών, ιουδαϊκών κ.ά. πρωτογενών πηγών (βλ. σσ. 469-501 στη βιβλιογραφία), καθώς και βοηθημάτων, που κατά πάγια τακτική της συγγρ. παρατίθενται ξεχωριστά κατά το λατινικό και κατά το ελληνικό αλφάβητο (ομοίως, σσ. 501-516/ οι χρησιμοποιούμενες βραχυγραφίες παρατίθενται στην αρχή, στις σσ. 7-11). Τα δύο εισαγωγικού τύπου αρχικά κεφάλαια («Η καταγωγή της μαγείας», σσ. 29-34 και «Στόχοι και είδη της μαγείας», σσ. 34-44) ακολουθούνται από τα 4 εκτενέστατα κεφάλαια του έργου («Η συνέχεια της μαγείας από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο», σσ. 45-82/ «Η δαιμονολογία και η δεισιδαιμονία στο Βυζάντιο. Η προσωπικότητα και το έργο των μάγων», σσ. 83-158/ «Φαινόμενα γοητείας στο Βυζάντιο και οι πολιτικές, θρησκευτικές και κοινωνικές προεκτάσεις τους», σσ. 159-303/ «Η σχέση της ειδωλολατρείας με τις αιρέσεις και ο ρόλος της μαγείας – Η εμπλοκή της χριστιανικής εκκλησίας στη μαγεία», σσ. 305-343), που χωρίζονται σε πολλά υπο-

κεφάλαια, ενότητες και υποενότητες. Έπονται τα γενικά συμπεράσματα (σσ. 345-356), τις σημειώσεις όλου του έργου, το βιβλιογραφικό τμήμα, ένα χρησιμότατο ερμηνευτικό γλωσσάριο (σσ. 519-528), αναλυτικό ευρετήριο ονομάτων, τόπων και όρων, καθώς και αγγλική περίληψη του έργου (σσ. 535-537). Ελπίζεται ότι η συγγρ. θα επεκτείνει την εξέταση του τόσο ενδιαφέροντος αυτού θέματος και στις επόμενες περιόδους της βυζαντινής ιστορίας.

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176). Τουρκική μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια-βιβλιογραφία Işin Demirkent, Ankara, εκδ. Türk Tarih Kurumu (Yayinlari XIX-Sayi 18), 2001, σσ. 261, χάρτες, εικονογράφηση.

Ο Ιωάννης Κίνναμος (περ. 1143-περ. 1203) υπήρξε σημαντικός Βυζαντινός ιστοριογράφος και αξιωματούχος («βασιλικός γραμματικός») του 12ου αιώνα, γόνος αριστοκρατικού οίκου της Κωνσταντινούπολης. Η ιστορική επιτομή την οποία συνέθεσε, συνεχίζει σε 7 βιβλία την αφήγηση της «*Αλεξιάδος*» της Άννας Κομνηνής και περιγράφει την περίοδο από την άνοδο στο θρόνο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118) ως την παραμονή της μάχης του Μυριοκεφάλου (Σεπτ. 1176), οπότε το έργο διακόπτεται απότομα –προφανώς ολοκληρωνόταν με το θάνατο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, το 1180. Μαζί με τη «*Χρονική διήγηση*» του περίπου συγχρόνου του Νικήτα Χωνιάτη (περ. 1155-1216/17), η «*Επιτομή ιστοριών*» του Κίνναμου αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή για τη βυζαντινή ιστορία του 12ου αιώνα, παρέχοντας πολύτιμα στοιχεία για ποικίλα πολιτικά ή εκκλησιαστικά ζητήματα, καθώς και χρήσιμες πληροφορίες για τους γειτονικούς λαούς του Βυζαντίου στη Δύση, στα Βαλκάνια και στην Ανατολή (Σταυροφόρους, Ούγγρους, Σέρβους, Τούρκους κ.ά.), ενώ επίσης λεπτομερή και αξιόλογα είναι τα τοπογραφικά στοιχεία που παρουσιάζονται στο έργο (γενικά για τον Κίνναμο και το έργο του βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία πρόσφατα στον Α. Σαββίδη, *Βυζαντινό ιστοριογραφικό πεντάπτυχο. Προκόπιος – Μιχαήλ Ψελλός – Άννα Κομνηνή - Ιωάννης Κίνναμος - Γεώργιος Σφραντζής*, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, 2001, σσ. 65-94).

Η τουρκική μετάφραση της Τουρκάλας μεσαιωνολόγου-καθηγήτριας στο Παν/μιο της Κωνσταντινούπολης και ειδικής ερευνήτριας της ιστορίας των Σταυροφοριών, Ισίν Ντεμιρκέντ, βασίζεται (όπως και οι δύο γνωστότερες παλαιότερες μεταφράσεις από την Jacqueline Rosenblum στα γαλλικά, το 1972, και

από τον Charles Brand στα αγγλικά, το 1976) στην έκδοση του A. Meineke στη σειρά της Βόννης, το 1836. Όπως και η παλαιότερη μετάφραση της Ι. Ντεμιρκέντ της «*Χρονογραφίας*» του Μιχαήλ Ψελλού, το 1992 (βλ. σχετικά παρουσίαση του Α. Σαββίδη, Βυζαντιακά 17, 1997, σσ. 561-562), έτσι και η νέα του Κίνναμου έχει εκδοθεί στα πλαίσια της Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας, στην Άγκυρα. Της μετάφρασης της «*Επιτομής*» προτάσσονται πρόλογος, εκτενές εισαγωγικό σημείωμα για τον Κίνναμο και το έργο του (σσ. XIX-XXXIII), με καλή γνώση και χρήση της διεθνούς βιβλιογραφίας, η οποία παρατίθεται συνολικά στο τέλος του τόμου (σσ. 227-242). Η μετάφραση, με υποσελίδιες τις σημειώσεις, ερμηνευτικές και παραπεμπτικές, καλύπτει τις σσ. 3-215, ενώ επιτάσσονται 2 γενεαλογικοί πίνακες της δυναστείας των Κομνηνών (σσ. 217-219), χρήσιμο γλωσσάριο με έμφαση στους τίτλους αξιωμάτων (σσ. 221-225), το βιβλιογραφικό μέρος, το γενικό ευρετήριο, 3 καλοσχεδιασμένοι έγχρωμοι χάρτες (για το βυζαντινό κόσμο την εποχή των Κομνηνών αυτοκρατόρων Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ Α΄, για τις επιχειρήσεις του Μανουήλ Α΄ στη Μικρά Ασία κατά των Σελτζούκων και για τη Β΄ Σταυροφορία) και 21 έγχρωμες-μαυρόασπρες εικόνες. Προβληματική κατά τη γνώμη μας η ταύτιση με τον ιστοριογράφο του ρωμαϊκού (κατά πάσα πιθανότητα) αδριάντος ενός "Cinamon" (στο Εθνικό Βαυαρικό Μουσείο του Μονάχου).

Α. Σαββίδης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

Ἄννας Κόλτσιου-Νικήτα, *Τὸ κῦρος τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Μία ἀνέκδοτη ἐπιστολικὴ πραγματεία* (Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη - 42), Ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 267.

Τὸ ἔργο τοῦ Δημητρίου Κυδώνη σχετικὰ μὲ τὸ κῦρος τῶν πατέρων τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ ἕναν μόνο κώδικα, τὸν Vaticanus gr. 1879, γραμμένο ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Καλέκα, ἐκδίδεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν Ἀ. Κόλτσιου-Νικήτα σὲ μία ἐπιμελημένη ἔκδοση, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ μετάφραση καὶ ἐκτενῆ εἰσαγωγή.

Στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Κυδώνης ἐξετάζει ἕνα προσφιλές στὸν ἴδιο θέμα, τὸ ὁποῖο ἔχει θίξει διὰ μακρῶν καὶ σὲ ἄλλα πονήματά του, τὸ ζήτημα τῆς ἰσχύος τῶν δογματικῶν ἀποφάνσεων τῶν Λατίνων πατέρων. Γιὰ ἕναν λόγιο ποὺ προσχώρησε στὸν καθολικισμὸ τὸ θέμα ἦταν κεφαλαιώδους σημασίας, ἐφόσον τὰ χωρία γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἀφθονοῦσαν σὲ κείμενα τῶν Δυτικῶν, ἰδιαίτερα τοῦ Αὐγουστίνου, ὁπότε ἡ ἀποδοχὴ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ κύρους τῶν Δυτικῶν θεολόγων ἐκ μέρους τῶν Βυζαντινῶν θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀποδοχὴ τοῦ Filioque. Ὁ Κυδώνης, ἐπικαλούμενος τὶς ἀποφάσεις ὁρισμένων οἰκουμενικῶν συνόδων, στὶς ὁποῖες διακηρυσσόταν πανηγυρικὰ ἡ αὐθεντία τῶν Δυτικῶν πατέρων, ψέγει τοὺς ὁμοεθνεῖς του γιὰ τὸν δισταγμό τους νὰ δεχθοῦν τὴν ὀρθοδοξία καὶ τὴν ἁγιότητα τῶν Λατίνων πατέρων, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὴν ἐκτίμησή του, συμφωνοῦν ἀπόλυτα μὲ τοὺς μεγάλους διδασκάλους τῆς ἀνατολῆς, τόσο στὰ ἄλλα θέματα, ὅσο καὶ στὸ ζήτημα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ πνεύματος, διατυπώνοντας ἔτσι μία θέση, ποὺ θὰ γίνει κοινὸς τόπος στὴν σκέψη καὶ στὰ συγγράμματα τῶν Ἑλλήνων οὐνιτῶν, ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα μέχρι τὸν Λέοντα Ἀλλάτιο, ὁ ὁποῖος ἐκπόνησε μάλιστα ἐκτενῆ μελέτη, γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν perpetua consensio ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας. Παράλληλα, ὁ συγγραφέας ἀφιερώνει ἕνα μεγάλο μέρος τῆς πραγματείας του στὴν κατάρριψη τοῦ ἰσχυρισμοῦ πολλῶν Βυζαντινῶν, ὅτι τὰ κείμενα τῶν πατέρων τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας εἶχαν νοθευθεῖ ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς αἵρεσης τοῦ Filioque.

Στὴν ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγὴ ἡ ἐκδότρια ἐξετάζει τὸ ζήτημα τοῦ κύρους τῶν Δυτικῶν πατέρων διαχρονικά, ἀπὸ τὸ σχίσμα τοῦ 1054 μέχρι τὸν Ἰωσὴφ Μεθώνης, προκειμένου νὰ τοποθετηθεῖ τὸ κείμενο ποὺ ἐκδίδει στὰ ἱστορικά του συμφραζόμενα. Εὔστοχα ἐπισημαίνονται οἱ ἀντιστοιχίες τῆς

πραγματείας τοῦ Κυδώνη μὲ τὰ θεολογικὰ ἔργα τοῦ Φωτίου, πρὸς τὰ ὁποῖα ὁ καθολικὸς θεολόγος ἀσκεῖ κριτικὴ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα. Παράλληλα, ἀναλύεται μὲ τρόπο εὐσύνοπτο καὶ συστηματικὸ ἡ δομὴ τοῦ κειμένου, καὶ παρατίθενται παράλληλα χωρία ἀπὸ ἄλλα κείμενα τοῦ ἴδιου συγγραφέα, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν, κατὰ τὴν ἐκδότρια, ὅτι τὸ ἔργο προέρχεται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Κυδώνη καὶ ὄχι τοῦ μαθητῆ καὶ ὁμοϊδεάτη του Μανουὴλ Καλέκα, ὁ ὁποῖος ἁπλῶς τὸ ἀντέγραψε.

Ἡ ἔκδοση ἔχει γίνει μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια, ἐνῶ ἀπαλλαγμένη σφαλμάτων εἶναι καὶ ἡ μετάφραση, ἡ ὁποία βοηθᾶ πραγματικὰ τὸν ἀναγνώστη νὰ προσεγγίσει αὐτὸ τὸ μᾶλλον δυσνόητο ἔργο. Καλὸ θὰ ἦταν τὸ κείμενο νὰ εἶχε ἀριθμηθεῖ κατὰ στίχους· ἔτσι θὰ εἶχαν ἀποφευχθεῖ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα οἱ παραπομπὲς σὲ παραγράφους, ποὺ ἐνίοτε δημιουργοῦν σύγχυση. Ἴσως δὲν θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ εἶχαν ἐπιταχθεῖ τοῦ κειμένου σύντομες ἑρμηνευτικὲς σημειώσεις, προκειμένου νὰ διασαφηθοῦν ὁρισμένα, ἐλάχιστα βέβαια, σκοτεινὰ ἐδάφια τῆς πραγματείας. Γιὰ παράδειγμα, στὴν σ. 190, παρ. 14 διαβάζουμε *ἕτερος Εἰς τὸ φῶς ὕμνους, ἄλλος Ἀποδείξεις ὑπὲρ τῶν πολλῶν θεοτήτων*. Ἐδῶ θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη μία ὑποσημείωση, στὴν ὁποία θὰ ἐπεξηγοῦνταν ὅτι πρόκειται γιὰ παραδείγματα πραγματειῶν παλαμικῶν θεολόγων. Οἱ πολλὲς θεότητες εἶναι φυσικὰ οἱ ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, ποὺ διακρίνονται ἀπὸ τὴν ὑπερκειμένη θεία οὐσία. Γιὰ νὰ δώσουμε ἕνα πολὺ πρόχειρο παράδειγμα, ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος κατηγορεῖ τὸν Παλαμᾶ ὅτι ἡ διδασκαλία του ἔχει ὡς συνέπεια τὴ διάσπαση *τῆς μιᾶς καὶ μόνης ἐν Τριάδι θεότητος, εἰς πλῆθος θεοτήτων* (Refutatio II, 21, 73-74, Nadal 116). Τὰ τυπογραφικὰ σφάλματα εἶναι ἐλάχιστα π.χ. σ. 200, παρ. 33 *ἠττᾶτο*, σ. 204, παρ. 41 *τετηρεῖσθαι* (μήπως πρόκειται γιὰ σφάλματα τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα;).

Πρόκειται γιὰ μία πολὺ ἀξιόλογη καὶ ὑπεύθυνη ἐργασία, ἡ ὁποία καθιστᾶ προσιτὸ στὴν ἔρευνα ἕνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον κείμενο τοῦ ΙΔ´ αἰώνα. Θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργο ἡ ἐκδότρια, μὲ τὸν φιλολογικὸ ὁπλισμὸ ποὺ διαθέτει, νὰ συνεχίσει τὴν ἐργασία της στὸν χῶρο τῶν ἀνεκδότων κειμένων τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, μιᾶς τόσο γοητευτικῆς προσωπικότητας τοῦ ὕστερου Βυζαντίου.

Ἰωάννης Δ. Πολέμης
Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Αἰμίλιος Δημ. Μαυρουδῆς, *Ἀρχιγένης Φιλίππου Ἀπαμεύς. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα ἑνὸς Ἕλληνα γιατροῦ στὴν αὐτοκρατορικὴ Ρώμη* [Πονήματα. Συμβολὲς στὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας, 3], Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, 2000, 8ο, LXI + 469 σελίδες – ISBN960-7099-83-4.

Ὁ ἐρευνητὴς ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἰατροφιλολογικὰ θέματα αἰσθάνεται ἰδιαίτερη χαρὰ ἔχοντας ἐμπρός του τὸ πλούσιο καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ὑλικό, ποὺ προσκομίζει στὴν ἐπιστήμη ὁ κ. Αἰ. Δ. Μαυρουδῆς, ἐπ. καθηγητὴς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης. Γνωστὸς γιὰ τὶς τεκμηριωμένες μελέτες του ὁ πανεπιστημιακὸς αὐτὸς δάσκαλος δείχνει πάντοτε ἕνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων γιατρῶν, ποὺ παραμένουν ἄγνωστα μέχρι σήμερα ἢ παραμελημένα, τόσο ἀπὸ τοὺς φιλολόγους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἰατρικῆς.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτούς, ποὺ ἔδρασαν στὴ Ρώμη κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, τότε ποὺ οἱ περισσότεροι γιατροὶ προέρχονταν ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴ Μικρὰ Ἀσία ἢ τὴν Ἀλεξάνδρεια, εἶναι καὶ ὁ γιατρὸς Ἀρχιγένης ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια τῆς Συρίας. Ἀνήκει στὴ χορεία τῶν διαπρεπῶν γιατρῶν τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητας, γιὰ τοὺς ὁποίους διασώζονται ἐξαιρετικὰ περιορισμένες μαρτυρίες, καὶ ποὺ οἱ ἀποσπασματικὲς καὶ ἀτελεῖς γνώσεις μας γι' αὐτοὺς δὲν παρέχουν τὴ δυνατότητα στοὺς συγγραφεῖς τῶν κλασικῶν συγγραμμάτων Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς νὰ κάνουν λεπτομερῆ λόγο γι' αὐτούς· ἔτσι ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναγκάζονται νὰ ἀφιερώσουν ἐλάχιστες μόνον τυπογραφικὲς ἀράδες στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τους, ὅταν δὲν συμβαίνει νὰ τοὺς ἀγνοοῦν τελείως. Ὅσον τώρα ἀφορᾶ τὸν Ἀρχιγένη, παρ' ὅλο ποὺ πρόκειται γιὰ σπουδαῖο γιατρὸ καὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς πλέον παραγωγικοὺς συγγραφεῖς ἰατρικῶν πραγματειῶν, ἐπισημαίνεται ὅτι τὰ ἔργα του μᾶς παραδίδονται μόνον ἀποσπασματικὰ καὶ ἔμμεσα, ἐνῶ οἱ ὀλιγάριθμοι μελετητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μ' αὐτόν, εἴτε ἀγνοώντας στὴν ἐποχή τους διάφορα στοιχεῖα ποὺ εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μεταγενέστερα εἴτε παρανοώντας τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχουν οἱ πηγές, ὁδηγήθηκαν στὶς μελέτες τους σὲ ἐσφαλμένες ἐκτιμήσεις καὶ ἀνακριβεῖς ἢ αὐθαίρετες ἀπόψεις.

Μὲ σκοπὸ νὰ ἀνασυντεθεῖ ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερα ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση τοῦ Ἀρχιγένη, ὁ σ., ὀξυδερκὴς καὶ διεισδυτικὸς μελετητής, ποὺ ἔχει τὸ

χάρισμα νὰ χρησιμοποιεῖ πρὸς ὄφελος τῆς ἔρευνας καὶ τὸ παραμικρὸ στοιχεῖο ποὺ συνάδει μὲ τὸν σκοπὸ τοῦ ἐγχειρήματός του, καταγράφει λεπτομερειακά, μὲ περισσὴ ὑπομονὴ καὶ ἐναργὴ μελέτη, ὅλες τὶς ἐκδεδομένες πηγὲς ἀλλὰ καὶ ὅσες ἀνέκδοτες κατόρθωσε νὰ ἐντοπίσει, καὶ καταβάλλει κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴ συστηματικὴ καὶ πλήρη ἀξιοποίησή τους. Κινούμενος μὲ θαυμαστὴ ἐρευνητικὴ διάθεση ἀνάμεσα σὲ ἀρχαῖες πληροφορίες καὶ σύγχρονες ἑρμηνεῖες, εὐρύτατα ἐνημερωμένος στὴ βιβλιογραφία τοῦ θέματός του, μὲ πλούσιο ὑπομνηματισμὸ τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ παράθεση παράλληλων χωρίων, διαβαθμίζει τὶς πηγές του καὶ καθορίζει μὲ ἀντικειμενικότητα τὶς δυσχέρειες τῆς ἔρευνας, κυρίως σχετικὰ μὲ τὴ συλλογή, τὴν πατρότητα, τὴ χρονολόγηση καὶ τὴν παράδοση τῶν κειμένων. Ὁ σ. γνωρίζοντας πολὺ καλὰ τὰ ὅρια, ὅπου ἡ ὑπέρβαση μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει τὴν ἔρευνα ἀπὸ τὴ βεβαιότητα στὴν αὐθαιρεσία, ἐπιτυγχάνει νὰ κρατᾶ τὴ γραφίδα του μακριὰ ἀπὸ εὔκολες κρίσεις καὶ ἐπικίνδυνα συμπεράσματα, ἐνῶ τὸ κριτικὸ πνεῦμα του ἐπιτρέπει νὰ μὴν ἀποδέχεται a priori στοιχεῖα ποὺ θεωροῦνται δεδομένα ἢ ἐπικρατοῦσες ἀπόψεις διαφόρων εἰδικῶν, ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ νὰ τὰ περνᾶ ἀπὸ τὴ βάσανο τῆς δοκιμασίας, παίρνοντας θέση καὶ ἐκθέτοντας ὁ ἴδιος ἐνδιαφέρουσες δικές του προτάσεις. Ὅταν ἀνακύπτει κάποιο πρόβλημα, καὶ τὰ στοιχεῖα εἶναι ἀνεπαρκῆ νὰ δώσουν λύση, περιορίζεται στὴν ἐπισήμανση καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ περιγραφή του, ἤ, ὅταν τὸ πρόβλημα ὑπάρχει πρὸ πολλοῦ, φροντίζει νὰ τὸ θέσει σὲ νέες βάσεις, προσφέροντας νέες ἀφετηρίες ἔρευνας γιὰ τοὺς μελετητὲς ποὺ θὰ ἀσχοληθοῦν μ' αὐτό.

Ἡ διάρθρωση τοῦ ἔργου γίνεται μὲ μεθοδικότητα, προσοχὴ καὶ μεγάλη ἐπιμέλεια, καὶ ἡ λεπτομερὴς ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενό του παρέχει μιὰ εἰκόνα τῆς σπουδαιότητάς του. Στὸ κυρίως ἔργο προτάσσεται Πρόλογος (σσ. XIII-XVII), ὅπου ὁ συγγραφέας ἐκθέτει τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὤθησαν στὴ συγγραφὴ τοῦ βιβλίου, καθορίζει τὸν σκοπὸ τῆς μελέτης καὶ εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη στὸ ἱστορικό, τὰ προβλήματα τῆς ἐργασίας του, τὴ βοήθεια ποὺ δέχτηκε κατὰ τὴν ἐκπόνησή της κτλ. Ὁ Πρόλογος συμπληρώνεται μὲ Ἐπισημείωμα (σ. XIX) σχετικὰ μὲ τὴν ἔγκριση καὶ τὴν ἐκτύπωση τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Μετὰ τὶς βραχυγραφίες περιοδικῶν, σειρῶν κτλ. ποὺ ἀκολουθοῦν (σσ. XXI-XXV), ὁ σ. παραθέτει πλούσια βιβλιογραφία (σσ. XXVII-LXI), τὴν ὁποία χωρίζει σὲ δύο μέρη: τὶς πηγές (Ἕλληνες, Λατίνοι, Ἄραβες καὶ Ἀρμένιοι συγγραφεῖς) καὶ τὶς μελέτες. Στὶς πηγὲς περιλαμβάνονται καὶ οἱ γιατροὶ ἐκεῖνοι, ἔργα τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν παραδοθεῖ ἄμεσα, ἔχουν γίνει ὅμως ἐκδόσεις ἢ συλλογὲς τῶν ἀποσπασμάτων τους.

Τὴν κυρίως μελέτη διαιρεῖ σὲ τέσσερα μεγάλα κεφάλαια –χωρισμένα σὲ μικρότερα ὑποκεφάλαια–, τὰ ὁποία φέρουν ἀντίστοιχα τοὺς τίτλους: «Βιογραφικά» (σσ. 1-44), «Συγγράμματα» (σσ. 45-141), «Ἡ τύχη τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀρχιγένη καὶ ἡ παράδοσή τους» (σσ. 143-227) καὶ «Ὁ Ἀρχιγένης καὶ ἡ προγενέστερη ἰατρικὴ γραμματεία» (σσ. 229-368). Στὴ συνέχεια, τὸ κυρίως βιβλίο συμπληρώνουν τρία Παραρτήματα μὲ ἀντίστοιχα θέματα: «Συγγράμματα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἀρχιγένη ἀπὸ Ἄραβες γιατρούς» (σσ. 371-380), «Συγγράμματα ποὺ ἔχουν ἀποδοθεῖ ἐσφαλμένως στὸν Ἀρχιγένη ἀπὸ νεότερους μελετητές» (σσ. 381-386), καὶ «Ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ποὺ θεωροῦνται ἐσφαλμένως πηγὲς τοῦ Ἀρχιγένη» (σσ. 391-395). Ἀκολουθεῖ Περίληψη τῆς μελέτης στὴ γερμανικὴ γλῶσσα (σσ. 391-395) καὶ πέντε Πίνακες (σσ. 399-463), οἱ ὁποῖοι ἀφοροῦν τὰ χειρόγραφα, τὰ ἀρχαῖα χωρία, τοὺς ὅρους ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀρχαία ἰατρική, τὰ ὀνόματα ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τὰ ὀνόματα νεότερων ἐρευνητῶν ποὺ μνημονεύονται στὴν ἐργασία. Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ τὸν Πίνακα τῶν περιεχομένων (σσ. 465-469).

Ἐπιβάλλεται ὅμως νὰ γίνει λεπτομερέστερη ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου, ὅπως ἐπίσης καὶ κάποιες πιὸ εἰδικὲς ἐπισημάνσεις τῶν θιγόμενων ζητημάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ σ.. Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν βίο τοῦ Ἀρχιγένη, μὲ βάση τὶς ἐλάχιστες μαρτυρίες ποὺ ἔχουν διασωθεῖ καὶ μὲ κύριες πηγὲς τὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ καθὼς καὶ τὸ σχετικὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας*, ὁ σ., προσκομίζοντας καὶ νέες μαρτυρίες ποὺ ἐντοπίζει καὶ ἀξιοποιεῖ γιὰ πρώτη φορά, προσπαθεῖ μὲ ὑπομονὴ καὶ γνώση νὰ ἀνασυνθέσει, ὅσο αὐτὸ εἶναι δυνατό, τὸ βιογραφικὸ πορτραῖτο τοῦ ἀρχαίου Ἕλληνα γιατροῦ, τὸ ὁποῖο ὅμως, ὅπως ἐπισημαίνει, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἐλλιπὲς καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα του ὑποθετικό.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ σ., ἀπὸ τοὺς μαρτυρημένους τίτλους καὶ ἀπὸ τὴν ἔμμεσα διαπιστωμένη ἔκταση τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀρχιγένη, προκύπτει ὅτι αὐτὸς ὑπῆρξε πολυγραφότατος καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ παραγωγικοὺς συγγραφεῖς ἰατρικῶν πραγματειῶν. Ποιά ὅμως εἶναι τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀρχιγένη; ποιά ἡ τύχη καὶ ἡ παράδοσή τους; ποιές οἱ πηγὲς ποὺ χρησιμοποίησε ὁ ἀρχαῖος γιατρὸς κατὰ τὴ συγγραφή τους; εἶναι τὰ κύρια ἐρωτήματα ποὺ ἀβίαστα ἀνακύπτουν, καὶ τὰ ὁποῖα ὁ σ. θεματοποιεῖ σὲ τρία κεφάλαια, μελετᾶ ἐξαντλητικὰ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα μὲ περισσὴ ὑπομονὴ καὶ μεθοδικότητα καὶ ἐξάγει πολύτιμα συμπεράσματα.

1. Ἀπὸ τὰ ἀρχιγένεια συγγράμματα, *ἀξιόλογα* καὶ *πάμπολλα* κατὰ τὸν Γαληνό, κανένα δὲν ἔχει παραδοθεῖ ἀκέραιο παρὰ μόνον ἀποσπάσματά τους

ὡς παραθέματα σὲ ἔργα ἄλλων γιατρῶν ἢ σὲ ἀνώνυμες καὶ ἀνέκδοτες συλλογὲς συνταγῶν (ἰατροσόφια), ἐνῶ γιὰ ὁρισμένα γνωρίζουμε μόνο τοὺς τίτλους τους. Ἡ πιθανότητα νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἔργα του πολυγραφότατου αὐτοῦ γιατροῦ, γιὰ τὰ ὁποία δὲν διασώθηκε καμιὰ μαρτυρία ἢ διασώθηκαν ὡς ἐρανίσματα χωρὶς καμιὰ δήλωση γιὰ τὴν προέλευσή τους δὲν ἀποκλείεται, ἐνῶ συμβαίνει νὰ τοῦ ἀποδίδουν καὶ ἔργα, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἔρευνα, ὁ Ἀρχιγένης δὲν ἔγραψε ποτέ. Ὁ σ., ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ χρονολογικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ σειρὰ συγγραφῆς τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀρχιγένη, ἐπιχειρεῖ καὶ προσφέρει μὲ ἐπιτυχία τὴν εἰδολογικὴ κατάταξή τους, καταβάλλοντας προσπάθεια νὰ ἀκολουθηθεῖ ἡ διαίρεση τῆς ἰατρικῆς στὰ *μέρη* ποὺ ἦταν ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὴν Πνευματικὴ ἰατρικὴ σχολὴ (*Παθογνωμονικόν*, Ὑλικὸν καὶ *Θεραπευτικὸν μέρος*). Μαρτυροῦνται μὲ βεβαιότητα δεκαεπτὰ τίτλοι. Σ' αὐτοὺς ἀνήκουν καὶ πέντε μαρτυρημένες ἐπιστολές, ποὺ ὑπολογίζονται ὡς αὐτοτελῆ ἔργα, ἐνῶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ἔξι, ἀπὸ τὶς συνολικὰ ἕντεκα ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ ἐπιστολικὸ corpus τοῦ Ἀρχιγένη, δὲν διασώζονται συγκεκριμένες μαρτυρίες. Γιὰ τὸ κάθε σύγγραμμα ἐξετάζονται οἱ σχετικὲς μ' αὐτὸ ἀρχαῖες μαρτυρίες καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν σχετικὰ μὲ τὸν τίτλο ἢ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν, καθὼς καὶ μὲ τὸ περιεχόμενο μερικῶν συγγραμμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται προσπάθεια ἀνασύνθεσης τῆς δομῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τους. Ἐξετάζονται ἀκόμη ἀπόψεις διαφόρων ἐρευνητῶν σχετικὲς μὲ τὴν ἀπόδοση στὸν Ἀρχιγένη ἔργων, γιὰ τοὺς τίτλους ἢ τὶς ὑποδιαιρέσεις τῶν ὁποίων δὲν εἶναι γνωστὴ καμιὰ μαρτυρία. Μὲ ἐπίγνωση τῆς δυσκολίας ποὺ ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σχετικῆς προεργασίας ὅσον ἀφορᾶ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἀρχιγένειων ἀποσπασμάτων, τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων τους, τὶς ἐπεμβάσεις στὸ κείμενό τους ἀπὸ μεταγενέστερους συγγραφεῖς κτλ., ὁ συγγραφέας κάνει λόγο, πολὺ συνοπτικὰ ἀλλὰ μὲ τὴ δέουσα προσοχὴ καὶ ὑπευθυνότητα, γιὰ μερικὰ σχετικὰ ζητήματα καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸ θέμα τῆς εἰσαγωγῆς καὶ χρήσης ἀπὸ τὸν Ἀρχιγένη νέων ἰατρικῶν ὅρων, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι θέματα ὅπως αὐτὸ ἢ ὅπως π.χ. τῆς σχέσης τοῦ Ἀπαμέα γιατροῦ μὲ τὶς ἄλλες ἰατρικὲς σχολὲς τῆς ἀρχαιότητας, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης καὶ ἀφετηρία χρήσιμη γιὰ σχετικὲς μονογραφίες.

2. Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν τύχη τῶν ἀρχιγένειων ἔργων καὶ τὴν παράδοσή τους, ἐξετάζονται ἀπὸ τὸν σ. γιὰ πρώτη φορὰ οἱ πληροφορίες ποὺ διασώζονται στὶς ἀρχαῖες καὶ τὶς μεταγενέστερες πηγὲς γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ καθενὸς ἔργου ξεχωριστά. Λόγῳ ἀνεπάρκειας τῶν πηγῶν οἱ δυσχέρειες ποὺ ἀνακύπτουν γιὰ τὴν ἔρευνα εἶναι πολλὲς καὶ σχετίζονται κατ' ἀρχὴν μὲ τὴν ἀδυναμία προσδιορισμοῦ τῆς ἐποχῆς ὡς τὴν ὁποία σώζονταν τὸ σύνολο τῶν ἔργων τοῦ Ἀρχιγένη ἢ τῆς ἐποχῆς ὡς τὴν ὁποία σώζονταν κάποια μόνον ἀπὸ αὐτά. Ἐπισημαίνονται οἱ ποικίλες αἰτίες ποὺ ἐνδέχεται νὰ συνετέλεσαν στὴν ἀπώλεια τῶν συγγραμμάτων καὶ καταγράφονται οἱ μαρτυρίες γιὰ τὰ ἀντίγραφα τῶν ἔργων (ἐφ' ὅσον φυσικὰ γιὰ κάποιο ἔργο μαρτυρεῖται ἡ χρήση ἀπὸ μεταγενεστέρους ἀντιγράφων περισσότερων ἀπὸ ἕνα). Γιὰ νὰ συμπληρώσει λοιπὸν τὴν εἰκόνα σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἔμμεση παράδοση τοῦ Ἀρχιγένη ὁ σ. στρέφει τὴν ἐρευνητικὴ προσπάθειά του στὸν ἐντοπισμὸ χειρογράφων, τὰ ὁποῖα διασώζουν ἀρχιγένεια ἀποσπάσματα, ποὺ παραδίδονται σὲ ἀρκετὰ ἀνώνυμα καὶ ἀνέκδοτα ἰατροσόφια. Ἡ προσπάθεια γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν χειρογράφων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἐγχείρημα ἐξαιρετικὰ πολύμοχθο καὶ μὲ ἀβέβαια ἀποτελέσματα, γιὰ πολλοὺς λόγους, ὅπως εἶναι ἡ μὴ καταγραφὴ ὅλων τῶν ἰατρικῶν (ὅπως καὶ ἄλλων) χειρογράφων ἢ ἡ ἐλλιπὴς ἢ ἐσφαλμένη περιγραφή τους σὲ καταλόγους, καὶ ἡ πιθανὴ ὕπαρξη ἀποσπασμάτων σὲ διάφορα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν ἐκδεδομένα ἰατρικὰ ἔργα ἢ σὲ σχόλια τῶν περιθωρίων σὲ κώδικες ποὺ παραδίδουν ἔργα ἄλλων γιατρῶν καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουμε κανέναν ἐμφανῆ λόγο ὥστε νὰ τὰ ἀναζητήσουμε. Τέλος ὁ σ. συγκεντρώνει καὶ καταγράφει σὲ ἰδιαίτερες ἑνότητες τὶς ἑξῆς ὁμάδες ἀρχιγένειων κειμένων: ἀποσπάσματα ποὺ παραδίδονται εἴτε ἐνσωματωμένα σὲ ἀνώνυμα ἐκδεδομένα ἰατρικὰ ἔργα, διάφορα κείμενα ἐμβόλιμα στὸ ἰατρικὸ σύγγραμμα του Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ, κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ Ἀετίου ποὺ ἀπὸ τμῆμα τῆς χειρόγραφης παράδοσης ἀποδίδονται στὸν Ἀρχιγένη καὶ κεφάλαια τοῦ Παύλου Αἰγινήτη ποὺ ἐπίσης ἀπὸ κάποιον κώδικα σχετίζονται μὲ τὸν Ἀπαμέα γιατρό.

3. Ἡ ἐξέταση τῶν πηγῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρχιγένη καὶ γενικότερα τῆς σχέσης του μὲ τὴν προγενέστερή του ἰατρικὴ γραμματεία εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἔχουν ἀπασχολήσει ἐλάχιστα καὶ μόνο περιστασιακὰ τὴν ἔρευνα. Ὁ σ. ἔχοντας ὑπ' ὄψη του ἕνα πλῆθος ἀπὸ δυσκολίες (π.χ. τὴ μὴ δυνατότητα πάντοτε ἐλέγχου τῆς πιστότητας τῶν παραθεμάτων ἢ ἐξακρίβωσης κατὰ πόσο τὰ ὀνόματα ἄλλων γιατρῶν ποὺ μνημονεύονται στὸ παρατιθέμενο κεφάλαιο ὑπῆρχαν ἐξ ἀρχῆς στὸ ἀρχιγένειο κείμενο ἢ ἀποτελοῦν μεταγενέστερες προσθῆκες κ.ἄ.), οἱ ὁποῖες καθιστοῦν τὴν ἔρευνα αὐτὴ ἐξαιρετικὰ δύσκολη καὶ προβληματική, καὶ μὲ ἐπίγνωση πάντοτε ὅτι ἡ ὕπαρξη ἀκόμα ἀνέκδοτων ἰατρικῶν κειμένων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὁλοκλήρωσή της, ἐπιχείρησε, προσκομίζοντας καὶ νέα χωρία, νὰ προσδιορίσει μὲ κάθε ἐπι-

φύλαξη ἀλλὰ καὶ δυνατὴ πληρότητα καὶ λεπτομερῆ σύγκριση τῶν ἀποσπασμάτων τὶς σχέσεις τοῦ 'Αρχιγένη μὲ τὴν προγενέστερη καὶ σύγχρονή του ἰατρικὴ γραμματεία. Τὶς πηγὲς ποὺ ἐντοπίζει ὁ σ. τὶς διακρίνει: α) καθ' αὐτὸ πηγὲς τοῦ 'Αρχιγένη, ἐπώνυμες (στὶς ὁποῖες περιλαμβάνει 51 ἰατρικοὺς συγγραφεῖς) καὶ ἀνώνυμες, β) ἁπλὲς μνεῖες ὀνομάτων γιατρῶν ἢ φαρμάκων καὶ γ) γιατροὺς ποὺ τὸ ὄνομά τους συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ 'Αρχιγένη ἀπὸ μεταγενέστερους συγγραφεῖς (Γαληνός, 'Αέτιος).

Στὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας συντελοῦν τὰ τρία Παραρτήματα ποὺ ἐπισυνάπτονται. Σ' αὐτὰ ὁ σ. διερευνᾶ:

I. Τὰ παραθέματα ποὺ ἐντοπίζονται σὲ Ἄραβες γιατροὺς καὶ ἀποδίδονται στὸν 'Αρχιγένη, καθὼς καὶ οἱ μνεῖες τίτλων ἔργων του γιατροῦ αὐτοῦ. Οἱ ἐλλιπεῖς πληροφορίες ποὺ συναντοῦμε στὶς ἀραβικὲς πηγὲς γιὰ τοὺς μεταφραστές, τὸν ἀκριβῆ χρόνο μετάφρασης ἔργων καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀδυναμία νὰ ἐντοπιστεῖ ὁ αἰώνας, μέχρι τὸν ὁποῖο σωζόταν τὸ ἑλληνικὸ κείμενο κάποιου ἔργου, ἡ σύγχυση ὅσον ἀφορᾶ τὸ ὄνομα τοῦ 'Αρχιγένη, τὸ ἐνδεχόμενο παρανοήσεων, ἡ ἀοριστία ὁρισμένων πληροφοριῶν κτλ., δὲν ἐπιτρέπουν νὰ καθοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρχιγένειων συγγραμμάτων ποὺ μεταφράστηκαν ἀκέραια στὰ 'Αραβικὰ καὶ δημιουργοῦν πρὸς τὸ παρὸν κάποιες ἐπιφυλάξεις σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν πλήρη ἀποδοχὴ τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν.

II. Τὰ ἔργα ποὺ κατὰ καιροὺς ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸν 'Αρχιγένη ἀπὸ νεότερους μελετητὲς καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα στὶς ἀρχαῖες πηγὲς δὲν ἐντοπίζονται οὔτε μαρτυρίες οὔτε κἂν ἐνδείξεις. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ σ. ἡ ἐσφαλμένη αὐτὴ ἀπόδοση ὀφείλεται σὲ παρανόηση ἀρχαίων μαρτυριῶν ἢ στὴ διατύπωση ὑποθέσεων, τὶς ὁποῖες ὅμως ἀντιμάχονται τὰ στοιχεῖα ποὺ γνωρίζουμε.

III. Τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται ἐσφαλμένα ἀπὸ ἀρκετοὺς μελετητὲς πηγὲς τοῦ 'Αρχιγένη. Πρόκειται γιὰ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ μνημονεύονται στὴν ἀνώνυμη (Αἴλιος Προμῶτος;) πραγματεία *Περὶ (τῶν) ἰοβόλων θηρίων καὶ δηλητηρίων φαρμάκων*, ἡ ὁποία ἐντελῶς ἀβάσιμα ἔχει συνδεθεῖ ἀπὸ τὸν E. Rohde μὲ τὸ ὄνομα τοῦ 'Αρχιγένη. Στὴν ἄποψη τοῦ E. Rohde ὁ σ. ἀντιτάσσει σειρὰ ἐπιχειρημάτων καὶ καταδεικνύει ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἔργο δὲν ἀποτελεῖ σύνοψη ἀρχιγένειου συγγράμματος, ἀλλὰ σ' αὐτὸ γίνεται ἁπλῶς ἄμεση ἢ ἔμμεση χρήση κειμένου αὐτοῦ τοῦ ἀρχαίου γιατροῦ, καὶ συνεπῶς τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων ποὺ μνημονεύονται στὸ ἔργο δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποτελοῦν πηγὲς τοῦ 'Αρχιγένη.

'Η ἐπίπονη αὐτὴ ἔρευνα τοῦ κ. Μαυρουδῆ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθαρὰ φιλολογικὴ ἀξία της, ἡ ὁποία ἄμεσα καὶ κύρια ἐνδιαφέρει ἕνα συγκεκριμένο κύκλο εἰδικῶν, προσκομίζει ἐνδιαφέρουσες καὶ χρήσιμες ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν παρουσία καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ 'Αρχιγένη στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας ἰατρικῆς σκέψης τῶν 'Ελλήνων καὶ στὴν οἰκοδόμηση τῆς ἑνότητάς της μέσα στὸν χρόνο. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ἐξάλλου ὅτι ἡ ἐρευνητικὴ προσπάθεια τοῦ σ. ἀφορᾶ μιὰ περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης τοῦ 'Ασκληπιοῦ (τὸν 1ο καὶ 2ο αἰῶνα μ.Χ.), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς συνδετικοὺς κρίκους τῆς ὕστερης ἰατρικῆς μὲ τὴν κλασικὴ καὶ ταυτόχρονα τὴν τελευταία ἔκλαμψή της μὲ σειρὰ διαπρεπῶν ἐκπροσώπων, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους κυριαρχεῖ ἡ μορφὴ τοῦ Γαληνοῦ. Παρὰ τὴ μεγάλη καὶ καθοριστικὴ σημασία της ἡ ἰατρικὴ τῶν χρόνων αὐτῶν δὲν προσελκύει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο λείπουν οἱ μελέτες ὑποδομῆς, ποὺ θὰ ἔδιναν ὤθηση στὴν ἐνασχόληση μὲ εἰδικότερα ζητήματα τῆς συζητούμενης χρονικῆς περιόδου.

Συμπληρώνοντας λοιπὸν ὁ σ. τὶς ἱστορικὲς γνώσεις μας σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ βιογραφία τοῦ 'Αρχιγένη, ὕστερα ἀπὸ πλήρη ἔρευνα τῶν πηγῶν καὶ ἐκτενῆ ἐπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας, σημειώνει ὅτι ὁ σημαντικὸς αὐτὸς γιατρὸς καταγόταν ἀπὸ τὴν 'Απάμεια τῆς Συρίας καὶ μᾶλλον ἦταν γιὸς γιατροῦ, τοῦ Φιλίππου. 'Ελληνικῆς, καὶ εἰδικότερα μακεδονικῆς ἐθνικότητας, ἔζησε κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ. μέχρι περίπου καὶ τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 2ου αἰῶνα, ἄσκησε τὴν ἰατρικὴ στὴ Ρώμη μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία, ἀπέκτησε μεγάλη φήμη καὶ διακρίθηκε κυρίως ὡς φαρμακολόγος καὶ χειρουργός. Ἂν καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν διετέλεσε προσωπικὸς γιατρὸς τοῦ αὐτοκράτορα, εἶχε προσβάσεις στὸ παλάτι καί, ὅπως προκύπτει ἀπὸ μαρτυρίες, παρασκεύαζε «κοσμητικὰ φάρμακα» γιὰ τὶς γυναῖκες τῆς βασιλικῆς αὐλῆς. Κατὰ τὴ νεότητά του ὁ 'Αρχιγένης ἀκολούθησε ἐνδεχομένως τὸν ρωμαϊκὸ στρατὸ στὶς ἐκστρατεῖες του, ἀργότερα ὅμως φαίνεται ὅτι περιορίστηκε στὴν ὑγειονομικὴ μέριμνα τῶν στρατευμάτων τῆς περιοχῆς τῆς πρωτεύουσας, καὶ μᾶλλον ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ ἀρχιάτρου. 'Επειδὴ πολὺ συχνὰ ἀντιμετώπιζε προβλήματα ὑγείας ἐξ αἰτίας κάποιας λιθίασης (στὰ νεφρὰ ἢ τὴν κύστη), πιθανὸν ὁ θάνατός του, σὲ ἡλικία 63 ἐτῶν, νὰ προῆλθε ἀπὸ κάποια ἐπιπλοκὴ τῆς πάθησής του.

Ἂν καὶ ἡ γνώση μας γιὰ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ 'Αρχιγένη, ὅπως προείπαμε, δὲν εἶναι πλήρης, ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα συμπεραίνουμε ὅτι ὁ κατάλογος τῶν ἔργων του, τὸν ὁποῖο μποροῦμε νὰ καταρτίσουμε, εἶναι ἐκτενέστερος ἀπὸ ὁποιουδήποτε ἄλλου πνευματικοῦ γιατροῦ, καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντά του κάλυπταν ὅλους τοὺς κύριους τομεῖς τῆς ἰατρικῆς

ἐπιστήμης καὶ τὶς ἐπὶ μέρους εἰδικότητες: Παθολογία, Φαρμακολογία, Χειρουργική, Γυναικολογία, Δερματολογία κτλ. Ἔχουν διασωθεῖ μαρτυρίες γιὰ δεκαεπτὰ ἔργα τοῦ Ἀρχιγένη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τρία μόνο τοῦ ἀποδίδονται ὑποθετικά. Πρέπει πάντως νὰ θεωρήσουμε μᾶλλον βέβαιο ὅτι τὰ μαρτυρημένα ἔργα ἀντιπροσωπεύουν μέρος μόνο τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς του.

Ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἔρευνα, γιὰ τὴ «βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσή» του ὁ Ἀρχιγένης ἀντλεῖ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὴν προγενέστερη καὶ σύγχρονή του ἰατρικὴ γραμματεία, καὶ ἀπὸ ἰατρικοὺς συγγραφεῖς ὅλων τῶν σχολῶν (*αἱρέσεων*), ἄλλοτε συμφωνώντας ἀπόλυτα ἢ ἐν μέρει μαζί τους καὶ ἄλλοτε ἀσκώντας πολεμικὴ κατὰ ἀπόψεών τους. Γιὰ πα-ράδειγμα, ἀκόλουθεῖ τὴν ἱπποκρατικὴ διάκριση τῶν ἑπτὰ ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἰσάριθμη καὶ ἀντίστοιχη διαίρεση τῶν σφυγμῶν, καὶ φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν ἴδια ἄποψη μὲ τὸν Ἱπποκράτη ὅσον ἀφορᾶ τὰ τέσσερα στοιχεῖα (*πῦρ, γῆ, ὕδωρ, ἀήρ*)· παραθέτει ἀποσπάσματα ἢ μνημονεύει ἀπόψεις ἀπὸ τὸ *Περὶ σφυγμῶν* βιβλίο τοῦ Ἡροφίλου, φαίνεται ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὸν Ἡρακλείδη τὸν Ταραντῖνο ἢ ἐμπειρικὸ ὡς πρὸς τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς θεωρίας τῶν *κρισίμων ἡμερῶν*, ἀποδέχεται καὶ ἐφαρμόζει τὴ θεραπευτικὴ μέθοδο τοῦ ἀνὰ *σάρκα ὑδέρου* (*κρούσεις τῶν ἐξοιδησάντων τόπων* μὲ καλὰ φουσκωμένες βόειες κύστεις) τοῦ Εὐρυφῶντα, σημαντικότερου ἐκπροσώπου τῆς Κνιδιακῆς σχολῆς, γνωρίζει ὅτι τὴ μέθοδο αὐτὴ τὴν εἶχε υἱοθετήσει ὁ ἐπίσης Κνίδιος γιατρὸς Ἡρόδικος (ἡ παραπάνω μέθοδος κατέληξε νὰ εἶναι γνωστὴ ὄχι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ εὑρετῆ της ἀλλὰ ὡς *Ἡροδίκου βοήθημα*), πραγματεύεται τὸ θέμα τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ, ἀντλώντας πιθανὸν ἀπὸ τὸν διαπρεπῆ χειροῦργο τῆς πνευματικῆς σχολῆς (*ἐπισυνθετικόν*) Λεωνίδη τὸν Ἀλεξανδρέα, καὶ γνωρίζει τὴ μέθοδο τοῦ Ἀντύλλου, διάσημου ἐπίσης χειρούργου τῆς ἴδιας σχολῆς, γιὰ τὸν καυτηριασμὸ τῶν ἰσχιαδικῶν μὲ *σπυράθους αἰγείας*. Ἀλλὰ στὰ συγγράμματά του ὁ Ἀρχιγένης ἀσκεῖ καὶ κριτικὴ στὴν περὶ πυρετοῦ θεωρία τοῦ Ἐρασιστράτου, καὶ ἐκφράζει διαφορετικὲς ἀπόψεις ἀπὸ ἄλλους ὅσον ἀφορᾶ τὴ *δυσεντερία*, τὴ *λειεντερία* καὶ τὸν *τεινεσμόν*, διαφωνεῖ μὲ τὸν Ἀσκληπιάδη τὸν Βιθυνὸ γιὰ τὸ θέμα τοῦ πόνου κατὰ τὴν ἀρθρίτιδα, διαφωνεῖ ἐπίσης μὲ ἀπόψεις τοῦ Μάγνου τοῦ Ἐφέσιου γιὰ τὴ σφοδρότητα καὶ τὸ τάχος τοῦ σφυγμοῦ, καὶ διατυπώνει διαφορετικὲς ἀπόψεις ἀπὸ τὸν δάσκαλό του Ἀγαθῖνο τὸν Λακεδαιμόνιο σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν *σφοδρὸν* καὶ τὸν *ἀμυδρὸν* σφυγμό. Ἀκόμη στὰ συγγράμματά του ὁ Ἀρχιγένης προτείνει τὴ χρήση ἑνὸς πλήθους ἀπὸ συνθέσεις φαρμάκων (*τροχίσκους, ἐμπλάστρους, μαλάγματα*) προγενέστερων ἢ συγχρόνων γιατρῶν, τὶς ὁποῖες περιγράφει αὐτούσιες ἢ

τροποποιημένες.

Ἀκολούθως θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε μιὰ γενικὴ εἰκόνα γιὰ τὶς ἐπιστημονικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀρχιγένη (ποὺ ὑπῆρξε «διάσημος ἐκπρόσωπος τῶν πνευματικῶν-ἐκλεκτικῶν στὴ Ρώμη τοῦ Τραϊανοῦ» [Kudlien, «Pn. Ärzte», στ. 1099]), μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ κ. Μαυρουδῆ.

Ἀρχικὰ θὰ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι στὴ δημιουργία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ἡ συμβολὴ τῶν ἀρχαίων ἰατρικῶν σχολῶν εἶναι κυρίαρχη. Οἱ σχολὲς αὐτές, βαθιὰ ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς καὶ συνδυάζοντας ἀποδοτικὰ τὴν ἰατρικὴ ἔρευνα μὲ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμό, προσέδωσαν ἕναν εἰδικὸ χαρακτῆρα στὴν ἑλληνικὴ ἰατρικὴ καὶ προσδιόρισαν τὴν ἐξέλιξή της. Σ' αὐτὲς ἄρχισαν γιὰ πρώτη φορὰ οἱ κριτικὲς συζητήσεις καὶ γεννήθηκε ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη. Ἡ ἐπίδραση ὅμως ποὺ ἄσκησαν στὴν ἰατρικὴ καὶ τοὺς γιατροὺς οἱ φιλοσοφικὲς διδασκαλίες δὲν φαίνεται ἴσως πουθενὰ ἀλλοῦ τόσο καθαρὰ ὅσο στὴν περίπτωση τῆς πνευματικῆς σχολῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὴ διαμόρφωση τῶν θεμελιωδῶν δογμάτων της βασίστηκε σὲ διάφορες ἀπόψεις, ὅπως τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ κυρίως τῶν Στωικῶν. Τὴ σχολὴ αὐτὴ ἵδρυσε ὁ γιατρὸς Ἀθήναιος ἀπὸ τὴν Ἀττάλεια τῆς Παμφυλίας, ἄμεσος μαθητὴς τοῦ στωικοῦ φιλοσόφου Ποσειδωνίου τοῦ Ἀπαμέα, καὶ τὸ χαρακτηριστικό της ἔγκειται στὴν ἰδιάζουσα συναρμογὴ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας μὲ τὰ κύρια ἀξιώματα τῆς λεγόμενης δογματικῆς σχολῆς. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ ἱδρυτῆ της, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τέσσερις στοιχειώδεις ἰδιότητες (ἢ βασικὲς ποιότητες) (*θερμόν, ψυχρόν, ξηρόν, ὑγρόν*), εἰσάγεται καὶ πέμπτο στοιχεῖο, τὸ πνεῦμα, μὲ ἕδρα τὴν καρδιὰ καὶ διαχεόμενο μὲ τὶς ἀρτηρίες, ὑφ' οὗ τὰ πάντα συνέχεσθαι καὶ διοικεῖσθαι (Γαλην., 14, 698 Κ.). Τὸ πνεῦμα («μῖγμα πυρὸς καὶ ἀέρος») ὡς ἕνα δυναμικὸ συνεχές, μιὰ ἐνεργητικὴ ποιότητα, «ἡγεμονικὴ» ἀρχὴ ὅλων τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου εἶχαν ἀντιτάξει οἱ Στωικοὶ στὸ στατικὸ καὶ παθητικὸ ἀριστοτελικὸ συνεχές, ἐπισημαίνοντας τὴν ἐλαστικὴ φύση του ἐμπειρικά, ὅπως καὶ τὶς θερμοδυναμικὲς λειτουργίες στὴν ὀργανικὴ φύση. Μὲ τὴν καθιέρωση τοῦ *πνεύματος* ὡς ἑνοποιητικῆς ἀρχῆς, ποὺ δρᾶ ἀκόμη καὶ στὸν ἀνόργανο κόσμο, ἀτονεῖ καὶ ἡ διάκριση ὀργανικῆς καὶ ἀνόργανης φύσης, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὴ στωικὴ διδασκαλία ὅλα ρυθμίζονται ἀπὸ τὴν ποικιλία στὴ σύνθεση τοῦ πνεύματος, τὸν βαθμὸ (τόνον) τῆς συνεκτικῆς δυνάμης. Μὲ τὴν τονικὴ κίνηση τοῦ *πνεύματος* ἐξασφαλίζεται ἡ σταθερότητα στὸ σύμπαν. Μὲ στωικὴ προέλευση ἴσως, βασισμένη στὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίλη-

ψη, ποὺ μὲ τὴ σειρά της εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν 'Απολλωνιάτη, τὸ ἀνθρώπινο σπέρμα λ.χ. περιέχει *σύμφυτον πνεῦμα*, ποὺ περιγράφεται μάλιστα ὡς ζεστὸ καὶ αἰθέριο. 'Επίσης στὶς περιγραφὲς τῆς πρώιμης στωικῆς φυσιολογίας τὸ σπέρμα μνημονεύεται ὡς *πνεῦμα* μεθ' *ὑγροῦ* καὶ συνδέεται μὲ τὸ *ἔνθερμον* πνεῦμα.

Στὴν ἰατρικὴ θεωρία τὸ *πνεῦμα* εἶχε ἀρχίσει νὰ παίζει σημαντικὸ ρόλο ἀπὸ παλιά. Ἤδη οἱ γιατροὶ Φιλιστίων ὁ Λοκρὸς καὶ Διοκλῆς ὁ Καρύστιος πίστευαν ὅτι ἑστία τοῦ *πνεύματος* καὶ ἕδρα τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ καρδιὰ καὶ ὅτι ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τῆς ἀρρώστιας εἶναι ἡ μὴ σωστὴ κυκλοφορία τοῦ *πνεύματος* στὸ σῶμα. 'Ο 'Αθήναιος, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς στωικὲς διδασκαλίες, ὡς *πνεῦμα* θεωροῦσε τὴ «θερμὴ πνοὴ» πού, διαφορετικὴ ἀπὸ τὸν ἀέρα ποὺ ἀναπνέουμε, διακατέχει ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ ἔχει ἕδρα της τὴν καρδιά, ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι καὶ ἡ ἕδρα τῆς ζωῆς. Πάνω σ' αὐτὴ τὴ βασικὴ διδασκαλία, ὅτι τὸ *πνεῦμα* εἶναι ὁ πραγματικὸς φορέας τῆς ζωῆς, οἱ πνευματικοὶ γιατροὶ οἰκοδόμησαν τὶς θεωρίες τους γιὰ τὴ φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν παθολογία καὶ τὴ θεραπευτικὴ τῶν νοσημάτων. Στὴν ἀλλοίωση τοῦ πνεύματος, ποὺ κατὰ τὶς δοξασίες τῶν ὀπαδῶν τῆς πνευματικῆς σχολῆς εἶναι ἡ βάση τῆς ὑγείας, ὀφείλονταν ὅλα τὰ νοσήματα. Αἰτία τῆς δυσκρασίας αὐτῆς ἦταν ἡ διατάραξη τῆς σύμμετρης μίξης τῶν στοιχείων, ἀντίληψη δανεισμένη ἀπὸ τὸν 'Ιπποκράτη. 'Ο Γαληνός, γνώστης καὶ κριτικὸς τῶν ἀρχιγένειων συγγραμμάτων, θεωρεῖ τὸ *πνεῦμα* οὐσία τῆς ζωῆς καὶ τὸ διακρίνει σὲ *πνεῦμα ψυχικόν* (τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν ἕδρα του στὸν ἐγκέφαλο, τὸ κέντρο τῆς αἴσθησης καὶ τῆς κίνησης), *πνεῦμα ζωτικόν* (ποὺ ἀναμιγνύεται μὲ τὸ αἷμα στὴν καρδιά, τὸ κέντρο τῆς κυκλοφορίας καὶ τῆς ρύθμισης τῆς θερμοκρασίας τοῦ σώματος) καὶ πνεῦμα φυσικόν (ποὺ ἔρχεται στὴν καρδιὰ ἀπὸ τὸ ἧπαρ, τὸ κέντρο τῆς θρέψης καὶ τοῦ μεταβολισμοῦ).

'Απὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διασώθηκαν προκύπτει ὅτι ἄμεσος δάσκαλος τοῦ 'Αρχιγένη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πατέρα του, ὑπῆρξε ὁ γιατρὸς 'Αγαθῖνος ἀπὸ τὴ Σπάρτη, ὀπαδὸς τῆς πνευματικῆς ἰατρικῆς σχολῆς καὶ φίλος τοῦ στωικοῦ Κορνούτου. 'Ο 'Αγαθῖνος, μέσα στὰ πλαίσια τῆς σχολῆς αὐτῆς, ἔγινε ἀρχηγὸς μιᾶς ἰδιαίτερης κίνησης καὶ ἵδρυσε τὴν *ἐκλεκτικὴν* ἢ *ἐπισυνθετικὴν αἵρεσιν*. 'Ο 'Αρχιγένης, ἔχοντας φυσικὰ ὑπόψη τὸ ἔργο τοῦ δασκάλου του καὶ χωρὶς νὰ συμφωνεῖ πάντοτε μαζί του, τὸ χρησιμοποίησε ὡς βάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν δικῶν του θεωριῶν, τηρώντας ὅμως μὲ συνέπεια τὰ βασικὰ δόγματα τῆς σχολῆς, ὅπως αὐτὰ διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὸν ἱδρυτὴ τῆς σχολῆς 'Αθήναιο. Εἰδικότερα συμφωνεῖ μαζί του ὅτι τὸ *πνεῦμα* ὡς ζωτικὸ στοιχεῖο κυριαρχεῖ σ' ὁλόκληρο τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἡ διατήρηση τῆς ὑγείας ἢ ἡ πρόκληση τῶν νοσημάτων. 'Επίσης ὅτι ἡ καρδιὰ ἀποτελεῖ κεντρικὸ ὄργανο καὶ ἕδρα τοῦ *ἡγεμονικοῦ*. 'Αποδέχεται τὴ διδασκαλία τῶν παθολογικῶν αἰτίων (*προκαταρκτικῶν, συνεκτικῶν, αὐτοτελῶν, συναιτίων* κ.ἄ.), καθὼς καὶ τῶν δυσκρασιῶν τῶν τεσσάρων ποιοτήτων (*ξηρότητος, ὑγρότητος, ψυχρότητος* καὶ *θερμότητος*), ἡ ὁποία συγγενεύει στενὰ μὲ τὴ σχετικὴ ἱπποκρατικὴ διδασκαλία, καί, ὅπως ὁ 'Αθήναιος, βασίζει τὴ θεραπευτική του στὴν καταπολέμηση τῶν δυσκρασιῶν τῶν παραπάνω ποιοτήτων. 'Η θεωρία του γιὰ τοὺς σφυγμούς, ὅπως καὶ ἐκείνη γιὰ τοὺς πυρετούς, εἶναι οἰκοδομημένη πάνω στὶς βασικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἱδρυτῆ τῆς σχολῆς. 'Ακόμη ὁ 'Αρχιγένης, ἀκολουθώντας τὴν τάση, ποὺ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Στωικῶν εἰσήγαγε στὴν πνευματικὴ σχολὴ ὁ 'Αθήναιος, δὲν χρησιμοποιεῖ πάντοτε τὴν καθιερωμένη ἰατρικὴ ὁρολογία, ἀλλὰ προβαίνει στὴ θέσπιση καὶ χρήση νέων ἰατρικῶν ὅρων, γεγονὸς ποὺ ἐπισύρει πολλὲς φορὲς τόσο τὰ ἐπικριτικὰ ὅσο καὶ τὰ εἰρωνικὰ σχόλια τοῦ Γαληνοῦ.

'Η σπουδὴ τοῦ σφυγμοῦ, ἄμεσα συνδεδεμένη μὲ τὴν κατάσταση τοῦ *πνεύματος*, εἶχε μεγάλη σημασία γιὰ τοὺς πνευματικοὺς γιατρούς, καὶ ἡ θεωρία τῶν σφυγμῶν, ἀπόρροια τῆς ἱπποκρατικῆς χυμοπαθολογίας, πρέπει νὰ βρισκόταν στὸ κέντρο τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ 'Αρχιγένη, ὅπως καὶ τοῦ δασκάλου του. Στὴ θεωρία αὐτὴ οἱ πνευματικοὶ γιατροὶ ἀπέδιδαν μεγάλη σπουδαιότητα, γιατὶ στὴ διαγνωστικὴ καὶ τὴ θεραπευτικὴ τῆς σχολῆς τους κυριαρχοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ τέλεια ὑγεία εἶχε ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ σύμμετρη κατάσταση τοῦ *πνεύματος*, τὴν ὁποία μποροῦσε νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς ἀπὸ τὸν ἐνοικοῦντα σ' αὐτὸ *τόνον* μέσῳ τοῦ σφυγμοῦ. 'Η νόσος συνίστατο ἀπὸ μιὰ ἀνώμαλη κατάσταση τοῦ *πνεύματος*, καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της διατηροῦνταν ἀπὸ μιὰ δυσκρασία τῶν στοιχείων. Διεξοδικὴ ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας γιὰ τοὺς σφυγμοὺς περιεχόταν στὸ ἐκτενὲς σύγγραμμα τοῦ 'Αρχιγένη *Περὶ σφυγμῶν*, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Γαληνὸς ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα. Στὰ σφυγμολογικὰ συγγράμματά του ὁ Περγαμηνὸς γιατρὸς ἐπαινεῖ τὸν 'Αρχιγένη γιὰ τὶς ἀπόψεις του, ἀλλὰ καὶ τὸν κρίνει αὐστηρὰ γιὰ τοὺς λεκτικοὺς νεοτερισμοὺς καὶ τὴν ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖ. Κατὰ τὸν 'Αρχιγένη, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Γαληνό, *σφυγμός ἐστι καρδίας καὶ ἀρτηριῶν διαστολὴ φυσική τε καὶ συστολὴ φυσική*, καὶ διακρίνονται ὀκτὼ ποιότητες τῶν σφυγμῶν: *μέγεθος, σφοδρότης, τάχος, πυκνότης, πληρότης, τάξις* ἢ *ἀταξία, ὁμαλότης* ἢ *ἀνωμαλία, ῥυθμός*. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ σ., «ἡ πραγμάτευση τῆς

ἀνωμαλίας τῶν σφυγμῶν ἀποτελεῖ προφανῶς μιὰ ἀκόμη συμβολὴ τοῦ 'Αρχιγένη στὴ θεωρία τῶν σφυγμῶν, ἀφοῦ κατὰ τὸν Γαληνὸ τὸ θέμα αὐτὸ τὸ παρέλειψαν ὅλοι οἱ προηγούμενοι».

'Ο 'Αρχιγένης διαφοροποιεῖται καὶ ὡς πρὸς τὰ στάδια ἐξέλιξης τῆς νόσου. Ἤδη στὴ σχολὴ τῆς Κῶ, μελετώντας κυρίως τὰ ὀξέα νοσήματα ποὺ ἡ ρυθμικότητα καὶ μονιμότητα τῶν συμπτωμάτων τους μαρτυροῦσαν κάποια σχέση μὲ ἄλλα φυσικὰ φαινόμενα, διαμορφώθηκε τὸ δόγμα τῶν *κρίσεων* καὶ τῶν *κριτικῶν* ἢ *κρισίμων ἡμερῶν*, ποὺ εἶναι χρήσιμο στὸ πεδίο τῆς πρόγνωσης. 'Απὸ τὴ θεωρία αὐτὴ τῶν *κρισίμων ἡμερῶν*, ποὺ ὅσον ἀφορᾶ τὶς βασικὲς ἀρχές της ὁ 'Αρχιγένης φαίνεται ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὸν 'Ηρακλείδη τὸν Ταραντῖνο ἢ ἐμπειρικό, προέκυψε ἡ ἀρχὴ τῶν σταδίων ἐξέλιξης τῆς νόσου, τὰ ὁποῖα γιὰ τὸν 'Ιπποκράτη ἦταν τρία: τῆς ἀπεψίας, τῆς πέψης καὶ τῆς κρίσης. 'Ο 'Αρχιγένης στὸ *Περὶ τῶν ἐν ταῖς νόσοις καιρῶν σύγγραμμά του* καθόριζε καὶ περιέγραφε τὰ διάφορα στάδια (*καιρούς*) τῆς ἐξέλιξης τῆς νόσου, ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἐμφάνισης ἕως καὶ τὴν πλήρη ὑποχώρησή της. Τὰ στάδια αὐτὰ κατὰ τὸν 'Αρχιγένη εἶναι: ἡ *ἀρχή* (δηλ. ἡ ἐμφάνιση τῶν πρώτων συμπτωμάτων), ἡ *ἀκμή* (δηλ. τὸ ἀποκορύφωμα, ἡ ἔξαρση τῆς νόσου), ἡ *παρακμή* (δηλ. ἡ ὑποχώρηση τῆς νόσου) καὶ ἡ *ἄνεσις* (δηλ. τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς παρακμῆς). Στὴν ἀπορριπτική του γιὰ τὸ ἔργο ἀξιολόγηση ὁ Γαληνὸς σημειώνει ὅτι ὁ 'Αρχιγένης ἀνάμεσα στὸ στάδιο τῆς *ἀρχῆς* καὶ τῆς *ἀκμῆς* παραλείπει αὐτὸ τῆς *ἀναβάσεως*, ἐνῶ ἡ *παρακμὴ* καὶ ἡ *ἄνεσις* ἀποτελοῦν γιὰ τὸν Γαληνὸ *ἐνιαῖον καιρόν*.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς δικές του ἰατρικὲς ἀρχὲς ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διερεύνηση τῆς σχέσης τοῦ 'Αρχιγένη μὲ τὶς ἄλλες ἰατρικὲς σχολές (*δογματική, ἐμπειρική, μεθοδική*). Στὸ θέμα αὐτὸ ὁ σ. ἐπιχειρεῖ, ἔστω καὶ ἀκροθιγῶς ἀλλὰ μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ ὑπευθυνότητα, μιὰ πρώτη προσέγγιση. 'Η δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος ἔγκειται στὸ ὅτι μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν συλλεγεῖ τὰ ἀποσπάσματα τῶν γιατρῶν, ὀπαδῶν τῶν παραπάνω σχολῶν (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *ἐμπειρική*). Ἂς μὴ μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἀναφερόμαστε ἀφορᾶ τὴν ὕστερη φάση τῆς ἀρχαίας ἰατρικῆς, ὅταν ἡ τάση γιὰ ἕναν ἐκλεκτικὸ συμβιβασμὸ εἶχε ἤδη ἀρχίσει. 'Ο 'Αρχιγένης, οἱ ἀπόψεις τοῦ ὁποίου ἐναρμονίζονται, τουλάχιστον στὶς γενικὲς γραμμές τους, μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς σχολῆς, ἀκολουθώντας τὸν ἄμεσο δάσκαλό του 'Αγαθῖνο, «ὑπῆρξε στὴν πράξη τόσο δεδηλωμένος ἐκλεκτικός, ὥστε δανείστηκε ἀπὸ παντοῦ». Ὅπως παρατηρεῖ ὁ σ., «ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν δάσκαλό του, κυμάνθηκε ἀνάμεσα στὰ δόγματα τῶν πνευματικῶν καὶ στὴν προσπάθεια γιὰ ἕναν ἐκλεκτικὸ συμβιβασμό. Ἔτσι ἐνῶ βασικὰ παρέμεινε πιστὸς στὴν πνευματικὴ σχολή, τῆς ὁποίας ἐξ ἄλλου θεωρεῖται ὁ ἐπιφανέστερος ἐκπρόσωπος, υἱοθέτησε ἀπὸ τὶς μεθόδους τῶν ἄλλων ἰατρικῶν σχολῶν (*ἐμπειρική, μεθοδική, λογική*) ὅσες θεωροῦσε ὀρθές. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ στὸ Corpus Galenicum ὁ 'Αρχιγένης χαρακτηρίζεται ἄλλες φορὲς *ἐκλεκτικός*, καὶ ἐπὶ πλέον ἄλλοτε τὸ ὄνομά του συνδέεται μὲ τοὺς *ἐμπειρικοὺς* καὶ ἄλλοτε μὲ τοὺς *μεθοδικοὺς* γιατρούς, ἐνῶ σὲ μεταγενέστερα κείμενα συγκαταριθμεῖται μεταξὺ τῶν *λογικῶν* (-δογματικῶν)». 'Η προσήλωση ὅμως στὶς βασικὲς πνευματικὲς–ἐκλεκτικὲς ἀρχὲς δὲν ἐμπόδισε τὸν 'Αρχιγένη νὰ καινοτομήσει σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, νὰ ἀναδειχθεῖ «ἀνεξάρτητος ἐρευνητής», διαφωνώντας ἀκόμη καὶ μὲ τὸν δάσκαλό του καὶ μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὰ συγγράμματά του νὰ ἱδρύσει, κατὰ κάποιο τρόπο, μιὰ δική του «σχολή».

Συμπερασματικά, ἡ ἀξιόλογη συγγραφὴ τοῦ κ. Μαυρουδῆ ἀποτελεῖ ὁμολογουμένως μιὰ ἰδιαίτερα σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἐπιστήμη καὶ ἐμπλουτίζει τὶς ἱστορικὲς-ἰατρικὲς γνώσεις μας μὲ νέα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Μὲ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία, ἀκριβολόγο σκέψη, κριτικὴ καὶ μεθοδικὴ ἱκανότητα ὁ σ. κάνει ἄριστη χρήση καὶ ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν, ἐνῶ κινεῖται ἄνετα στὴν ἀξιολόγηση καὶ ἀξιοποίηση τῆς πλούσιας βιβλιογραφίας, τῆς σχετικῆς μὲ τὸ θέμα του, καὶ εἶναι γνώστης τῶν διαφόρων προβλημάτων τὰ ὁποῖα κατὰ καιροὺς ἀπασχόλησαν τοὺς ἐρευνητές. Τὸ ἔργο, συνταγμένο μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια καὶ κόπο, ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τὴν πληρέστερη καὶ πλέον ὁλοκληρωμένη μελέτη γιὰ τὸν 'Αρχιγένη, ἀπ' ὅσες ἔχουν γραφτεῖ μέχρι σήμερα, ἀλλὰ καὶ πρότυπο γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἐξετάζονται καὶ ἄλλοι γιατροί, ποὺ κείμενά τους παραδίδονται μόνον ἔμμεσα. Ὅλα τὰ παραπάνω προτερήματα τοῦ βιβλίου ὀφείλονται στὸ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον τοῦ σ. γιὰ τέτοιου εἴδους θέματα, καὶ δίχως τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ δὲν θὰ εἴχαμε στὰ χέρια μας τὸ κρινόμενο πολύτιμο βιβλίο του, τὸ ὁποῖο συμπληρώνει ἕνα μεγάλο βιβλιογραφικὸ κενὸ στοὺς τομεῖς τῆς μελέτης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἰατρικῆς γραμματείας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς. Ἔτσι λίαν ὀρθῶς τὸ Κέντρον 'Εκδόσεως 'Ελλήνων Συγγραφέων τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν περιέλαβε αὐτὴ τὴν ἐξαίρετη καὶ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία στὴν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητὴ κ. 'Α. Καμπύλη νεοϊδρυμένη σειρὰ *ΠΟΝΗΜΑΤΑ. Συμβολὲς στὴν ἔρευνα τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας.*

Άναστάσιος Τσακνάκης
Θεσσαλονίκη

Β. Εγγλεζάκης (αρχιμανδρίτης Παύλος), *Είκοσι μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου (4ος έως 20ος αιών)*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη - Μορφωτικόν Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήναι 1996, 745 σ. + 23 εικ.

Η παρούσα έκδοση αποτελεί μια συναγωγή μελετών του πατρός Παύλου (κατά κόσμον Βενεδίκτου) Εγγλεζάκη, αρχιμανδρίτη του Οικουμενικού Θρόνου και διακεκριμένου επιστήμονα, που απεβίωσε πρόωρα το 1992. Ο σ. υπήρξε κατά γενική ομολογία ένας από τους σημαντικότερους επιστήμονες που ανέδειξε η σύγχρονη Κύπρος αλλά και ο Ελληνισμός γενικότερα. Η ενασχόλησή του με την ιστορία της μεγαλονήσου και ειδικότερα με την ιστορία της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμη και παραγωγική. Ο παρών τόμος αποτελεί ένα πλούσιο δείγμα του έργου και της προσωπικότητάς του.

Στον τόμο εκδίδονται συνολικά είκοσι μελέτες, τις περισσότερες από τις οποίες ο σ. είχε δημοσιεύσει παλαιότερα σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους. Μόνο δύο από αυτές εκδίδονται εδώ για πρώτη φορά· η μια ανήκει σε μαθητές του. Εκτός από τις είκοσι μελέτες, τις οποίες είχε επιλέξει ο ίδιος ο σ., στον τόμο περιλαμβάνονται τα εξής: Πρόλογος (σ. 9-11) από τον Κωνσταντίνο Λεβέντη, Βιογραφικόν Σημείωμα (σ. 13-17), Εισαγωγή (σ. 19-56), Βραχυγραφίαι / Σημειώσεις (σ. 621-685), Πηγαί / Βιβλιογραφία (σ. 687-703), Γενικόν Ευρετήριον (σ. 705-737), Πίναξ περιεχομένων (σ. 739-740) και Κατάλογος εικόνων (σ. 741-742).

Στο Βιογραφικόν Σημείωμα μπορεί κανείς να βρει χρήσιμα στοιχεία για την προσωπικότητα και την πλούσια δραστηριότητα του πατρός Παύλου. Αναφέρουμε ανάμεσα σε άλλα την υπηρεσία του σε σημαντικές θέσεις της Αρχιεπισκοπής Κύπρου και του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών και τη θητεία του στο Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών στη Λευκωσία. Υπήρξε επίσης ενεργό μέλος της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας με διαρκή συμμετοχή σε συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις, ενώ ως επισκέπτης επιστήμονας εργάστηκε σε διάφορα πανεπιστήμια και επιστημονικά κέντρα (Dumbarton Oaks Center, Μπελεμέντιο Πανεπιστήμιο Λιβάνου, Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ). Την πολυσχιδή αυτή δραστηριότητα συμπληρώνει το πλούσιο επιστημονικό του έργο. Μια καταγραφή των δημοσιευμάτων του στον παρόντα τόμο θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη.

Ο όγκος του δημοσιευμένου υλικού και η επιστημονική του αρτιότητα καθιστούν τον τόμο απαραίτητο εργαλείο για κάθε ερευνητή της μεσαιωνικής μας ιστορίας και της Κύπρου ειδικότερα, αφού ο σ. καλύπτει αρκετά ζητήματα της πολιτικής και εκκλησιαστικής ιστορίας της μεγαλονήσου από τις απαρχές του Χριστιανισμού έως τα μέσα του Κ΄ αιώνα. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η εισαγωγή του ίδιου του σ., όπου εκθέτει νέες σκέψεις και απόψεις, προσθέτει βιβλιογραφία και κατευθύνει τον αναγνώστη σε νέα πεδία έρευνας. Όπως σημειώνεται στον πρόλογο του έργου, με την εισαγωγή του ο σ. «... προσφέρει στοὺς διαδόχους του τὸ τελευταῖο μεγάλο δῶρο, προτείνοντας ἕνα ὁλόκληρο πρόγραμμα ἔρευνας καὶ ὑποδεικνύοντας κατευθύνσεις στοὺς μελλοντικοὺς ἱστορικοὺς τῆς 'Εκκλησίας Κύπρου». Στην εισαγωγή επίσης ο σ. αναλύει τη μεθοδολογία του και δίνει τις εσωτερικές γραμμές, που καθιστούν τις μελέτες του τόμου ένα ενιαίο έργο.

Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι η έκδοση, προϊόν συνεργασίας του Ιδρύματος Αναστασίου Γ. Λεβέντη και του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, είναι από κάθε άποψη άρτια. Μοναδική έλλειψη η μη αναφορά της πρώτης έκδοσης των περισσοτέρων μελετών του τόμου, πράγμα που κάνουμε στην παρούσα βιβλιοκρισία.

Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι ο τόμος κυκλοφόρησε και σε αγγλική μετάφραση, που τον καθιστά προσιτό και σε ένα ευρύτερο επιστημονικό κοινό, καθώς η ελληνομάθεια στον χώρο των ελληνικών σπουδών τα τελευταία χρόνια δυστυχώς έχει συρρικνωθεί αισθητά[1].

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε συνοπτικά τις μελέτες του τόμου.

1. «Επιφάνιος Σαλαμίνος, πατήρ του κυπριακού αυτοκεφάλου» (σ. 57-69)[2]. Ο σ. διερευνά τη σχέση και τη συμβολή του αγίου Επιφανίου, επισκόπου Κωνσταντίας (366-402), στην εξασφάλιση του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Κύπρου. Σύμφωνα με τον σ. η εξασφάλιση του κυπριακού αυτοκεφάλου, που επικυρώθηκε στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου (431), τριάντα περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του αγίου Επιφανίου, οφείλεται στο πολύπλευρο έργο και το μεγάλο κύρος του αγίου σε όλο τον χριστιανικό κόσμο.

1. B. Englezakis, *Studies on the History of the Church of Cyprus, 4th-20th Centuries*, μετάφρ. N. Russel, Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1995.

2. Πρώτη δημοσίευση: *Απόστολος Βαρνάβας* 44 (1983) 12-18, 42-45. Η μελέτη δημοσιεύτηκε και εν Θ. Παπαδόπουλλος - Β. Εγγλεζάκης (έκδ.), *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, τόμ. Β΄: *Μεσαιωνικόν τμήμα*, Λευκωσία 1986, σ. 303-312.

2. «Η Εκκλησία της Κύπρου μέσα στην ορθόδοξη Αυτοκρατορία (330-1191 μ.Χ.)» (σ. 71-104)[3]. Αποτελεί μια σύντομη και αρκετά χρήσιμη αναδρομή στην ιστορία της Εκκλησίας της Κύπρου από τις απαρχές του βυζαντινού κράτους έως τη βίαιη απόσπαση της μεγαλονήσου από την Αυτοκρατορία και την εγκαθίδρυση του φραγκικού βασιλείου των Λουζινιάν.

3. «Κύπρος, Νέα Ιουστινιανούπολις» (σ. 105-134)[4]. Μια από τις σημαντικότερες συμβολές του σ. στην ιστορία της Κύπρου, με την οποία προσφέρει μια νέα και αρκετά πειστική θεώρηση για το σημαντικό ζήτημα της μετοικεσίας των Κυπρίων στον Ελλήσποντο το 691 από τον Ιουστινιανό Β΄ (685-695, 705-711). Ο σ., βασισμένος σε μια πληροφορία ενός περγαμηνού χειρογράφου του πρώτου μισού του Ι΄ αιώνα, που απόκειται στη Βαλλικελλανή Βιβλιοθήκη της Ρώμης, ορίζει ως χώρο μετοικεσίας των Κυπρίων την Αρτάκη στην Προποντίδα. Οι λόγοι της μεταφοράς εκεί του αρχιεπισκόπου και μέρους του πληθυσμού – όχι του συνόλου, όπως ορθά πιστεύει ο σ. – ήταν η πρόθεση του Ιουστινιανού Β΄ να δημιουργήσει νότια της Κωνσταντινούπολης ένα είδος παραλίου οχυρού, ναυστάθμου και ναυπηγείου. Η ναυτική τέχνη των Κυπρίων και το αυτοκέφαλο της κυπριακής Εκκλησίας προσέφεραν στη νέα πόλη, που μετονομάστηκε σε Νέα Ιουστινιανούπολη, από τη μια έμπειρους ναυτικούς και ναυπηγούς και από την άλλη το δικαίωμα να είναι έδρα πλέον αυτοκέφαλης Εκκλησίας.

4. «Η θέση της Κύπρου στους επισκοπικούς καταλόγους της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου» (σ. 135-147)[5]. Η εργασία αυτή αποτελεί κεφάλαιο φροντιστηριακής άσκησης των μαθητών του σ. Σ. και Μ. Ιωάννου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εδώ μελετάται η θέση της Κύπρου στα πρακτικά της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Κωνσταντινούπολης (787) και απορρίπτεται η θέση, που είχαν εκφράσει παλαιότεροι ερευνητές και ιδιαίτερα ο Γ. Ι. Κονιδάρης, ότι κατά την περίοδο των αραβικών επιδρομών καταργήθηκε το αυτοκεφάλο και η Κύπρος μειώθηκε σε μητρόπολη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

3. Η μελέτη δημοσιεύτηκε χωρίς την πληρότητα της παρούσας έκδοσης και εν *Το Βυζάντιο. Το Βυζάντιο και η Κύπρος* [Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 6], Λευκωσία 1998, σ. 129-149, με τον τίτλο «Η Εκκλησία της Κύπρου».

4. Πρώτη δημοσίευση: Β. Εγγλεζάκης, *Κύπρος Νέα Ιουστινιανούπολις* [Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Έκτη Ετήσια Διάλεξη Ιστορίας - Αρχαιολογίας], Λευκωσία 1990. Ανατύπωση εν *Κύπρος. Από την προϊστορία στους νεότερους χρόνους*, Λευκωσία 1995, σ. 163-188.

5. Δημοσιεύεται για πρώτη φορά.

5. «Ιωάννης ο Χρυσοστομίτης, πατριάρχης Ιεροσολύμων κατά τον ΙΒ΄ αιώνα» (σ. 149-152)[6]. Πρόκειται για μια σύντομη μελέτη για τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Ιωάννη Θ΄ (μεταξύ 1156/1157-1166), ο οποίος παρακάθησε στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης της 12ης και 13ης Μαΐου 1157. Ο σ. τον ταυτίζει με τον Ιωάννη Χρυσοστομίτη, αδελφό της μονής του Κουτσοβέντη στο όρος Πενταδάκτυλος της Κύπρου. Στην εισαγωγή του ο σ. θεωρεί τον Ιωάννη Κύπριο στην καταγωγή (σ. 27) και κάνει μια αναφορά στη μονή του Κουτσοβέντη, την οποία ο C. Mango θεωρεί μαρωνιτικό ίδρυμα (sic) (σ. 28-30)[7].

6. «Η εις τους κανόνας των δεσποτικών εορτών ερμηνεία του οσίου Νεοφύτου του Εγκλείστου» (σ. 153-163)[8]. Η μελέτη αυτή είναι η πρώτη από τις πέντε μελέτες για τον άγιο Νεόφυτο, που περιλαμβάνει ο τόμος. Ο σ. εξετάζει φιλολογικά προβλήματα των αποκειμένων στον Λεσβιακό κώδικα 2 της μονής Λειμώνος εννέα ομιλιών του αγίου Νεοφύτου και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ετερογενείς λόγους και όχι περί αποσπασμάτων ενός εκ των γνωστών έργων του αγίου. Οι λόγοι αυτοί δεν ανήκουν ούτε στην *'Ερμηνείαν κανόνων τῶν δώδεκα δεσποτικῶν ἑορτῶν* ούτε στους δύο απωλεσθέντες τόμους της *Πανηγυρικῆς*. Οι οκτώ λόγοι χρονολογούνται από το 1176 περίπου και ο ένας, ο λόγος στα Εισόδια της Θεοτόκου, μετά το 1209 ή ίσως και μετά το 1214.

7. «Ανέκδοτον υπόμνημα του οσίου Νεοφύτου του Εγκλείστου εις την Αποκάλυψιν» (σ. 165-222)[9]. Έκδοση με ενδιαφέρουσα εισαγωγή του ανέκδοτου συγγράμματος του αγίου Νεοφύτου *Περὶ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ ἁγίου 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου σαφήνεια διὰ βραχέων*.

8. «Ανέκδοτος κατήχησις του οσίου Νεοφύτου του Εγκλείστου εις την Αγίαν

6. Πρώτη δημοσίευση: B. Englezakis, «Jean le Chrysostomite, patriarche de Jérusalem au XIIe siècle», *Hommage à Marius Canard, Byzantion* 43 (1973) 506-508.

7. Βλ. C. Mango, «Chypre carrefour du monde byzantin», *XVe Congrès International d'Études Byzantines, Rapports et co-rapports*, τόμ. V/5, Athènes 1976, σ. 3-13 (= *Byzantium and its Image, History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage*, Var. Repr., London 1984, αρ. XVII), ειδικότερα σ. 6.

8. Πρώτη δημοσίευση: *Απόστολος Βαρνάβας* 39 (1978) 367-375. Η μελέτη αυτή αποτελεί μετάφραση της ανακοίνωσης του συγγραφέα στο ΙΕ΄ Διεθνές Συνέδριον Βυζαντινών Σπουδών της Αθήνας το 1976: «La question du *Commentaire sur les canons des douze fêtes du Seigneur* par Néophyte le Reclus».

9. Πρώτη δημοσίευση: *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 8 (1975-1977) 73-112.

Μεταμόρφωσιν» (σ. 223-228)[10]. Έκδοση της ανέκδοτης μέχρι τότε κατήχησης του αγίου Νεοφύτου *Περὶ τῆς ἁγίας καὶ φωτοειδοῦς Μεταμορφώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν*, η οποία αποτελεί τμήμα της *Βίβλου τῶν Κατηχήσεων* του αγίου. Προηγείται μικρή εισαγωγή[11].

9. «Ο όσιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος και αι αρχαί της εν Κύπρω Φραγκοκρατίας» (σ. 229-296)[12]. Πρόκειται για μια εξαίρετη εργασία, η καλύτερη ίσως του τόμου, που «… ἀποτελεῖ ἄσκησιν – όπως γράφει ο σ. στην εισαγωγή του τόμου (σ. 34) – εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν νοοτροπιῶν …». Εκτός από μια μικρή εισαγωγή η εργασία χωρίζεται σε πέντε μέρη: Α΄ Το κοινωνικόν και θρησκευτικόν προηγούμενον, Β΄ Αι πηγαί, Γ΄ Ο όσιος Νεόφυτος και η Λατινική Εκκλησία, Δ΄ Ο όσιος Νεόφυτος και το φραγκικόν καθεστώς, Ε΄ Επιλεγόμενα. Στην εισαγωγή παρουσιάζεται ο άγιος Νεόφυτος στο πλαίσιο της εποχής του ως «… ὁ μόνος μάρτυς τῆς συλλογικῆς φαντασίας τῆς Κύπρου …». «'Εκεῖνος ὁ ὁποῖος θέλει – γράφει ο σ. – ν' ἀναστήσῃ εἰς τὴν ψυχήν του ἐν δράσει τὸν κόσμον τῆς Κύπρου τοῦ ΙΒ΄ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος, ν' ἀναλύσῃ τὰς πράξεις του καὶ νὰ συλλάβῃ τὴν διαγωγήν του, ὀφείλει νὰ στραφῇ πρὸς τὴν 'Εγκλείστραν τῆς Πάφου, πρὸς τὰ σπήλαια καὶ τὴν εἰκονογράφησίν της, πρὸς τὰ ἐν αὐτῇ συντεθέντα ἔργα, ὅσα διασώζονται». Τούτο οφείλεται κατά τον σ. στο γεγονός ότι το θρησκευτικό, πολιτικό και παιδευτικό ιδεώδες του λαϊκού Κυπρίου μοναχού εκφράζεται στις εικονογραφίες της Εγκλείστρας, ενώ στα συγγράμματα του Νεοφύτου, στο «*λεκτικὸν πεδίον καὶ τοπίον*», υποκρύπτεται το ομαδικό υποσυνείδητο του σύγχρονού του λαού της Κύπρου. Στο πρώτο κεφάλαιο, που χρησιμεύει ως εισαγωγή για τα επόμενα, αναλύεται η κατάσταση της Κύπρου τον ΙΒ΄ αιώνα και η δράση του αγίου την

10. Πρώτη δημοσίευση: *Θεολογία* 44 (1973) 698-701.

11. Η *Βίβλος τῶν Κατηχήσεων* εκδόθηκε τελευταία από τον Β. Κ. Κατσαρό στον τόμ. Β΄ των απάντων του αγίου Νεοφύτου (*Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου Συγγράμματα*, τόμ. Β΄, Πάφος 1998, σ. 71-431), που εκδίδονται τώρα με τη φροντίδα της μονής του αγίου Νεοφύτου στην Πάφο. Έως τώρα έχουν εκδοθεί τέσσερις τόμοι (*Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου Συγγράμματα*, τόμ. Α΄-Δ΄, Πάφος 1996-2001), στους οποίους περιέχονται τα συγγράμματα: *Δέκα λόγοι περὶ τοῦ Χριστοῦ ἐντολῶν* (έκδ. Ι. Ε. Στεφανής), *Πεντηκοντακέφαλον* (έκδ. Π. Σωτηρούδης), *Τυπικὴ Διαθήκη* (έκδ. Ι. Ε. Στεφανής), *Βίβλος τῶν Κατηχήσεων* (έκδ. Β. Κ. Κατσαρός), *Πανηγυρικὴ Α΄* (έκδ. Ν. Παπατριανταφύλλου – Θεοδωρίδη – Θ. Ξ. Γιάγκου), *'Ερμηνεία τῆς 'Εξαημέρου* (έκδ. Θ. Ε. Δετοράκης), *'Ερμηνεία τοῦ Ψαλτῆρος καὶ τῶν 'Ωδῶν* (έκδ. Θ. Ε. Δετοράκης) και *Τὸ Ἆσμα 'Ασμάτων τοῦ σοφοῦ Σολομῶντος* (έκδ. Β. Στ. Ψευτογκάς).

12. Πρώτη δημοσίευση: *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 10 (1979-1980) 31-83.

εποχή εκείνη ως πνευματικού ανδρός, που αποτελεί κατά τον σ. «… ἓν τῶν σπανίων παραδειγμάτων ἑλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ ἤθους εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν 'Αγγέλων …». Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται τα κυριότερα συγγράμματα του αγίου (*Περὶ τῶν κατὰ χώραν Κύπρον σκαιῶν*, *Μειζότεραι πανηγυρικαί*, *Κατηχήσεις* και *Τυπικὴ Διαθήκη*), που χρησιμεύουν ως πηγές για τη ζωή, τη δράση και την εποχή του. Στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο, εξετάζεται η στάση του αγίου Νεοφύτου απέναντι της Λατινικής Εκκλησίας μετά την υποταγή του νησιού στους Φράγκους και τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο, η στάση του απέναντι στη φραγκική πολιτική εξουσία. Στα Επιλεγόμενα δίνονται συνοπτικά τα πορίσματα του σ. Εκεί που μπορεί κανείς να σταθεί στην τόσο ενδιαφέρουσα αυτή μελέτη είναι όσα γράφει ο σ. για τη στάση του αγίου Νεοφύτου έναντι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Είναι γνωστή η προσήλωση του αγίου Νεοφύτου στην Αυτοκρατορία και ο σεβασμός που επιδείκνυε στους αυτοκράτορες, ιδιαίτερα τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143-1180)[13]. Όπως γράφει ο πατὴρ Παῦλος, στο έργο του αγίου Νεοφύτου δεν βρίσκεται «… οὐδὲ ἴχνος σχισματικοῦ τοπικοῦ αὐτονομισμοῦ …». Αυτή η προσήλωση του αγίου δεν σταμάτησε ούτε επί Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1183-1185) ούτε επί του τυράννου της Κύπρου Ισαακίου Δούκα Κομνηνού (1184-

13. Βλ. για παράδειγμα την εκτενή αναφορά του αγίου Νεοφύτου στη μάχη του Μυριοκεφάλου (17 Σεπτεμβρίου 1176) στο *Πεντηκοντακέφαλον*, έκδ. Π. Σωτηρούδης, *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου Συγγράμματα*, τόμ. Α΄, Πάφος 1996, σ. 215-374, κεφ. λα΄ (*Περὶ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως ἡμῶν κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ*), σ. 321.15-323.24. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά, *αυτόθι*, σ. 322.15-17: … *εἰ κινδυνεύσει ὁ βασιλεὺς ἐν τῇ ἐνεστώσῃ μάχῃ, συγκινδυνεύει αὐτῷ ἅπασα ἡ 'Ρωμανία, καὶ πανταχοῦ τῶν Χριστιανῶν τὰ συστήματα*… Είναι επίσης πολύ σημαντικό το γεγονός ότι το 1214 στην *Τυπικὴν Διαθήκην*, έκδ. Ι. Ε. Στεφανής, *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου Συγγράμματα*, τόμ. Β΄, Πάφος 1998, σ. 1-69, κεφ. η΄ (*'Υπόμνησις πρὸς τὸν Βασιλέα*), σ. 35.9-21, ο άγιος Νεόφυτος υποβάλλει παράκληση στον αυτοκράτορα να εκπληρώσει οποιαδήποτε μελλοντική αίτηση των μοναχών της Εγκλείστρας και του εύχεται ο Χριστός να αμείψει το κράτος του και να ενισχύσει και να διαφυλάξει για πολλά χρόνια τη βασιλεία του: *'Ορῶμεν ὅτι καὶ λίθος πολλάκις θέει καταπρανὴς ἕως τόπου πεδινοῦ. Κἀγώ, δέσποτα αὐτοκράτορ, αὐτοβαδιούντων ποδῶν τὴν παροῦσαν χρησάμενος συλλαβὴν πρὸς τὴν σὴν ἔδραμον ἀριστοκρατίαν. Ἤκουσα γὰρ ὅτι «τιμὴ βασιλέως κρίσιν ἀγαπᾷ» καὶ πέποιθα ὅτι καὶ αὐτὸς θεοφρουρούμενος ἄνωθεν οὐ μή μου τὴν ὑπόμνησιν παραβλέψεις, ἀλλὰ ἐκπληρώσεις οἷα καὶ ἔστιν ἡ αἴτησις τῶν ἐμῶν φοιτητῶν καὶ δούλων καὶ εὐχετῶν σου τῶν ἐν τῇ ἁγίᾳ μου ταύτῃ 'Εγκλείστρα προσκαρτερούντων καὶ τῷ ἐν αὐτῇ τιμίῳ σταυρῷ λειτουργούντων. Χριστὸς δὲ ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης ἀμείψαι τὸν μισθὸν τῷ θείῳ κράτει σου καὶ σθενῶσαι καὶ φυλάξαι καὶ κραταιῶσαι πολυχρονίως τὴν βασιλείαν σου· ἀμήν.*

1191) αλλά ούτε και επί Φραγκοκρατίας, αφού σύμφωνα με τον σ. ο άγιος Νεόφυτος ουδέποτε διενοήθη πολιτειακή οργάνωση άλλη εκτός της αυτοκρατορικής. Θα τολμούσα στο σημείο τούτο να προσθέσω ότι ο άγιος Νεόφυτος υπήρξε βαθύς και συνειδητός εκφραστής του ελληνοβυζαντινού πατριωτισμού, για να δανειστώ έναν όρο της H. Ahrweiler[14].

10. «Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου, *Περὶ τῶν Χριστοῦ ἐντολῶν* (Coisl. gr. 287)» (σ. 297-303)[15]. Σύντομη αναφορά στο *Περὶ τῶν Χριστοῦ ἐντολῶν* σύγγραμμα του αγίου Νεοφύτου, του οποίου ο σ. κατέλιπε ανέκδοτη κριτική έκδοση στην Ακαδημία Αθηνών για να εκδοθεί μεταθανατίως[16]. Ο σ. αναφέρεται χωρίς διεξοδική αναζήτηση στις πηγές του συγγράμματος.

11. «Η Κύπρος ως γέφυρα μεταξύ Ρώμης και Ορθοδοξίας κατά την εποχήν των Σταυροφοριών» (σ. 305-314)[17]. Ο σ. εξετάζει τη θέση της Κύπρου και ειδικότερα της Εκκλησίας της Κύπρου στα δύσκολα χρόνια της Φραγκοκρατίας (1191-1489). Αναλύονται ειδικότερα οι προσπάθειες των Λατίνων για την άλωση της κυπριακής Εκκλησίας, η αντίσταση του ελληνικού πληθυσμού, η ανάμειξη των Κυπρίων επισκόπων στην ησυχαστική έριδα και άλλα. Καταλήγει στη διαπίστωση ότι το σταυροφορικό βασίλειο της Κύπρου απέτυχε να καταστεί γέφυρα μεταξύ ανατολικού και δυτικού Χριστιανισμού. Σε αυτό συνετέλεσαν πολλές αιτίες. «Ἡ μεγίστη ὅμως αἰτία τῆς ἀποτυχίας – συμπληρώνει ο σ. – ἔγκειται εἰς τὴν παπικὴν προτίμησιν πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας ἀντὶ τοὺς ἁπλοὺς πιστούς, τὴν πνευματικὴν πολιτικὴν ἀντὶ τὴν πνευματικὴν ἄθλησιν.

14. H. Ahrweiler, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*^{4}, μετάφρ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα 1992 (α΄ έκδ. 1977), σ. 70 κ.ε.

15. Πρώτη δημοσίευση: B. Englezakis, «St Neophytos the Recluse, Homilies on the Sermon on the Mount (Coisl. gr. 287)», εν E. A. Livingstone (έκδ.), *Papers presented to the Tenth International Conference on Patristic Studies Held in Oxford 1987* [Studia Patristica, XXIII], Lauven 1989, σ. 13-16.

16. Η κριτική έκδοση του συγγράμματος δημοσιεύτηκε το 1998 από την Ακαδημία Αθηνών: *Νεοφύτου του Εγκλείστου, Περὶ τῶν Χριστοῦ ἐντολῶν πρὸς τὸν ἴδιον ἀδελφὸν καὶ μοναχὸν Ἰωάννην*, έκδ. P. (B.) Englezakis, Editio princeps et critica, Typis et sumptibus Academiae Scientiarum et Litterarum Atheniensis, Athenis 1998. Κριτική έκδοση του ίδιου συγγράμματος δημοσιεύτηκε επίσης από τον Ι. Ε. Στεφανή στον τόμ. Α΄ των απάντων του αγίου Νεοφύτου (*Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου Συγγράμματα* Α΄, σ. 1-212).

17. Πρώτη δημοσίευση: *Απόστολος Βαρνάβας* 41 (1980) 438-445. Η μελέτη αυτή αποτελεί τη μετάφραση της ανακοίνωσης: B. Englezakis, «Cyprus as Stepping-Stone between West and East in the Age of the Crusades. The two churches», *XVe Congrès International des Sciences Historiques, Bucarest, 10-17 août 1980, Rapports, II, Section chronologique*, Bucarest 1980, σ. 216-221.

Τελικῶς ἡ φραγκικὴ περίοδος οὐδὲν ἄλλο ὑπῆρξεν, εἰμὴ ἡ λατινικὴ αἰχμαλωσία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου». Για τη στάση των Κυπρίων επισκόπων την κρίσιμη εκείνη περίοδο και την υποταγή της κυπριακής Εκκλησίας σημαντική είναι η θέση του σ., όπως την εκθέτει στην εισαγωγή του τόμου. Την παρουσιάζουμε συνοπτικά εξαιτίας της σημασίας της: α) «... ὁ ἱστορικὸς τὴν οὐνίαν ποὺ ἐξημβλώθη ἀπὸ τὴν Constitutio Cypria περιττὸν παντελῶς νὰ προσπαθῇ νὰ δικαιολογήσῃ»· β) «... ἡ Ὀρθοδοξία οὐδέποτε ἐξέλιπε, τὴν ἐκράτησεν, ὅμως, ὁ δουλοπάροικος λαὸς τῆς ἐκκλησίας, καὶ ὄχι ὁ κλῆρος ἢ ὁ μοναχισμός ...»· γ) «... ἡ ὀρθὴ ἱστορικῶς γραμμὴ ἦτο ἐκείνη τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ Β΄ καί, μετὰ ἀπὸ δύο αἰῶνας, τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου» (σ. 45-46).

12. «Ανέκδοτος σλαυονική επιστολή του αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου Α΄ προς τον τσάρον Μιχαήλ Φεοντώροβιτς Ρωμάνωφ» (σ. 315-333)[18]. Ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου Χριστόδουλος Α΄ (1606/1607-1639, 1640/1641;) είναι αναμφίβολα μια από τις σημαντικότερες αλλά και αμφισβητούμενες προσωπικότητες της Κύπρου στα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας (1571-1878)[19]. Ο σ. εκδίδει σε ελληνική μετάφραση μια ανέκδοτη επιστολή του Χριστοδούλου προς τον τσάρο της Ρωσίας Μιχαήλ (1613-1645), με ημερομηνία 28 Ιουλίου 1626. Η επιστολή γράφτηκε στα σλαυονικά από κάποιον που γνώριζε τη ρωσική γλώσσα και διέμενε τότε στη Λευκωσία, όπως γράφει ο σ., και υπογράφτηκε από τον αρχιεπίσκοπο ελληνιστί. Εκτός από την υπογραφή του αρχιεπισκόπου το έγγραφο φέρει και σφραγίδα, επίσης ελληνιστί. Με την επιστολή ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος συστήνει στον τσάρο δύο μοναχούς της μονής του Αρχαγγέλου – αυτού της Λακατάμιας σύμφωνα με τον σ. –, οι οποίοι θα μετέβαιναν στην Ρωσία, για να ζητήσουν βοήθεια για την εξόφληση των χρεών της μονής τους. Πάντως στην εισαγωγή του τόμου ο σ. διερωτάται αν η επιστολή είναι νόθος (σ. 49).

13. «Η Εκκλησία της Κύπρου τον 18ο και 19ο αιώνα» (σ. 335-363)[20]. Σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της Εκκλησίας της Κύπρου, του μεγαλύτερου και

18. Πρώτη δημοσίευση: *Κυπριακαί Σπουδαί* 41 (1977) 7-21.

19. Για τον αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο Α΄ βλ. και τη μελέτη του Ζ. Ν. Τσιρπανλή, «Χριστόδουλος και Παρθένιος, αρχιεπίσκοποι Κύπρου και οι σχέσεις τους με το Βατικανό (1639-1641)», *Πρακτικά Συμποσίου Κυπριακής Ιστορίας (Λευκωσία 2-3 Μαΐου 1983)*, Ιωάννινα 1984, σ. 85-111.

20. Πρώτη δημοσίευση: *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα* [Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 1], Λευκωσία 1984, σ. 309-326.

εκτενέστερου θεσμού συνεχείας στην ιστορία του τόπου σύμφωνα με τον σ., κατά την Τουρκοκρατία. Ο σ. διερευνά τη «θρησκεία τῶν μικρῶν ἀνθρώπων» ή «τῆς λαϊκῆς εὐσέβειας», τη «θρησκεία τῶν μοναστηριῶν» και τη «θρησκεία τῶν μεγάλων τοῦ κόσμου τούτου», όπως ο ίδιος γράφει.

14. «Το μελανοδοχείον του αρχιεπισκόπου Κυπριανού» (σ. 365-390)[21]. Ο σ. περιγράφει το αποκείμενο σήμερα στο σκευοφυλάκιον της Αρχιεπισκοπής Κύπρου χρυσάργυρο μελανοδοχείο του αρχιεπισκόπου Κύπρου εθνομάρτυρα Κυπριανού (1810-1821) και εξάγει χρήσιμα συμπεράσματα για την προσωπικότητα και τη δράση του. Εκτός από τις χρήσιμες παρατηρήσεις του για την απεικόνιση του εθνομάρτυρα, την ιστορική τοπογραφία της Λευκωσίας (σχηματικές εξεικονίσεις της αρχικής μορφής του μεγάρου του διερμηνέα και της παλαιάς Αρχιεπισκοπής) και την τεχνοτροπία του μελανοδοχείου, ο σ. πιστεύει ότι αυτό αποτελεί από τη μια εξέλιξη, όπως γράφει, του μύθου των αυτοκρατορικών προνομίων του αρχιεπισκόπου Κύπρου και από την άλλη μια απολογία του αρχιεπισκόπου Κυπριανού για τον τρόπο της ανάρρησής του στον θρόνο της Κύπρου. Όπως γνωρίζουμε, ο Κυπριανός διορίστηκε αρχιεπίσκοπος, ενώ ακόμη ζούσε στην εξορία ο προκάτοχος και ευεργέτης του Χρύσανθος (1767-1810), ο οποίος με μεθοδεύσεις των οπαδών του Κυπριανού είχε εξοριστεί στον Εύριπο της Εύβοιας. Το κείμενο συνοδεύεται από φωτογραφίες του μελανοδοχείου.

15. «Κανονική απόκρισις Σιναίου Κωνσταντίου περί εκλογής και καθαιρέσεως αρχιεπισκόπου Κύπρου» (σ. 391-394)[22]. Ο σ. εκδίδει από τον Κώδικα Α΄ της Αρχιεπισκοπής Κύπρου το ίσον του αποκριτικού γράμματος της 2ας Ιουλίου 1810 του αρχιεπισκόπου Σιναίου (1805-1830) και μετέπειτα οικουμενικού πατριάρχη Κωνσταντίου Α΄ του Βυζαντίου (1830-1834) σε επιστολή των αρχιερέων και κληρικών της κυπριακής Εκκλησίας για την εκλογή και χειροτονία του αρχιεπισκόπου Κυπριανού. Το γράμμα στάλθηκε στις 2 Ιουλίου 1810 από τη Λάρνακα, όπου παρεπιδημούσε ο Κωνστάντιος, και σχετίζεται με την κρίση που ξέσπασε τότε στην κυπριακή Εκκλησία με αφορμή την εκλογή του αρχιεπισκόπου Κυπριανού.

16. «Το τελευταίον γνωστόν έγγραφον του εθνομάρτυρος αρχιεπισκόπου Κυπριανού, 1821, Μαΐου 16» (σ. 395-414)[23]. Ο σ. εκδίδει και σχολιάζει το τελευταίο γνωστό έγγραφο του αρχιεπισκόπου Κυπριανού, το οποίον απόκειται στο θησαυροφυλάκιον της Αρχιεπισκοπής Κύπρου. Πρόκειται για μια εγκύκλιο του αρχιεπισκόπου προς τους κατοίκους της υποδιοίκησης Κυθραίας, με την οποία καθησυχάζει και συμβουλεύει το ποίμνιόν του, το οποίον είχε θορυβηθεί από τα γεγονότα που ακολούθησαν την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, τον απαγχονισμό του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ (1797-1798, 1806-1808, 1818-1821) στις 10 Απριλίου 1821 και τον εξοπλισμό και την ενίσχυση των Τούρκων του νησιού. Την έκδοση συνοδεύει φωτογραφία του εγγράφου.

17. «Περί των κατά το κυπριακόν 1821 Λεοντίων» (σ. 415-435)[24]. Η συμβολή της Κύπρου στην Επανάσταση του 1821 είναι γνωστή. Ο σ. στη μικρή αυτή εργασία ασχολείται με κάποια πρόσωπα της περιόδου εκείνης, που είτε συγχέονται, είτε αγνοούνται εντελώς από τους ερευνητές. Παρέχει έτσι χρήσιμα προσωπογραφικά στοιχεία για τον αρχιμανδρίτη Κιτίου Λεόντιο Μυριανθέα, τον εφημέριο της Φανερωμένης Λεόντιο, τον ηγούμενο του Αγίου Γεωργίου Μεζερέ Λεόντιο Χατζηγιάννη και τον ψευδο-Λεόντιο Θησέα. Οι τρεις πρώτοι υπήρξαν ιστορικά πρόσωπα με έντονη εθνική δράση, ενώ ο τελευταίος «... δημιούργημα φανταστικὸν τοῦ δαίμονος τοῦ τυπογραφείου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἁμαρτίας», όπως γράφει ο σ.

18. «Και πάλιν περί των κατά το κυπριακόν 1821 Λεοντίων» (σ. 437-440)[25]. Ο σ. δίδει κάποια επιπλέον στοιχεία για τον εφημέριο της Φανερωμένης Λεόντιο και τον ηγούμενο του Αγίου Γεωργίου Μεζερέ Λεόντιο Χατζηγιάννη και διορθώνει κάποια σφάλματα της προηγούμενης μελέτης του.

19. «Το Αντιοχικόν ζήτημα κατά τα έτη 1897-1899. Ανέκδοτον Ημερολόγιον Κ. Ι. Μυριανθόπουλου» (σ. 441-567)[26]. Ο σ. εκδίδει το ανέκδοτο ημερολόγιο του γνωστού Κυπρίου λογίου Κωνσταντίνου Ι. Μυριανθοπούλου (1874-1962), το οποίον αναφέρεται στο Αντιοχικό ζήτημα, στα γεγονότα δηλαδή που οδήγησαν στην παραίτηση του τελευταίου Έλληνα πατριάρχη Αντιοχείας Σπυρίδωνος Α΄ (1891-1898), Κυπρίου στην ιδιαίτερη καταγωγή, και την κατάληψη του πατριαρχείου από τους Άραβες. Του κειμένου ο σ. προτάσσει εκτενή εισαγωγή για το ζήτημα και βιογραφικά στοιχεία για τον συγγραφέα του ημερολογίου, ο οποίος υπήρξε προστατευόμενος του Σπυρίδωνος και έζησε από κοντά τα γε-

21. Πρώτη δημοσίευση: *Κυπριακαί Σπουδαί* 45 (1981) 143-160.
22. Δημοσιεύεται για πρώτη φορά.
23. Πρώτη δημοσίευση: *Κυπριακαί Σπουδαί* 46 (1982) 103-118.
24. Πρώτη δημοσίευση: *Κυπριακαί Σπουδαί* 42 (1978) 59-74.
25. Πρώτη δημοσίευση: *Κυπριακαί Σπουδαί* 44 (1980) 117-118.
26. Πρώτη δημοσίευση: *Κυπριακαί Σπουδαί* 47 (1983) 109-201.

γονότα. Σε παράρτημα εκδίδονται και άλλα συναφή κείμενα.

20. «Η Εκκλησία της Κύπρου από το 1878 μέχρι το 1955» (σ. 569-620)[27]. Ο σ. εξετάζει την πορεία της Εκκλησίας της Κύπρου από την καθεστωτική αλλαγή του 1878, με τη μεταβίβαση της νήσου στην κυριαρχία των Άγγλων, έως την έναρξη του ενωτικού αγώνος το 1955. Σύμφωνα με τον σ. μια πλήρης πραγμάτευση της ιστορίας της Εκκλησίας της Κύπρου εκείνης της περιόδου πρέπει να περιλάβει τη ζωή και τη δράση της Εκκλησίας και των μελών της σε τρία επίπεδα, σε όσα επίπεδα δηλαδή κατανέμονται κατά την άποψή του οι δραστηριότητες του χριστιανού: το πνευματικό, το εγκόσμιο και ένα ενδιάμεσο, που καλύπτει τη σύνδεση των δύο πρώτων. Στη διαπραγμάτευσή του ο σ. θίγει πολλά ζητήματα της κρίσιμης εκείνης περιόδου για την ιστορία της νήσου, στην οποία η Εκκλησία διεδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο. Αναφέρονται μεταξύ άλλων τα πολλαπλά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Εκκλησία με τις εσωτερικές διαμάχες και την έλλειψη επαρκούς ηγεσίας, το σημαντικό ζήτημα της διάσωσης με τη βοήθεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου της αυτονομίας της Εκκλησίας και η συμβολή της Εκκλησίας στο εθνικό ζήτημα, το παλλαϊκό δηλαδή αίτημα για την ένωση της Κύπρου με τη μητροπολιτική Ελλάδα. Εκτενής είναι η αναφορά του σ. στις προσπάθειες που έγιναν την περίοδο εκείνη για τη μόρφωση και την ανύψωση του πνευματικού επιπέδου του κλήρου[28].

Το έργο τούτο του πατρός Παύλου αναμφίβολα είναι μια σπουδαία έκδοση, η σημαντικότερη τα τελευταία χρόνια για την ιστορία της Κύπρου και της κυπριακής Εκκλησίας, ενώ δεν παύει να αποτελεί μια από τις σημαντικότερες εκδόσεις για την ιστορία του Μεσαιωνικού και Νεώτερου Ελληνισμού, στα αδιάσπαστα όρια του οποίου ο σ. με τρόπο μεθοδικό και επιστημονικό εντάσσει την Κύπρο και την Εκκλησία της.

Σταύρος Γ. Γεωργίου
Λευκωσία

27. Πρώτη δημοσίευση: *Κυπριακά 1878-1955* [Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 2], Λευκωσία 1986, σ. 31-62.

28. Όσον αφορά τη δράση της Εκκλησίας της Κύπρου κατά την Αγγλοκρατία (1878-1960), δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η συμβολή της στη διάσωση της εθνικής συνείδησης και τη διατήρηση του αγωνιστικού φρονήματος των Κυπρίων, ειδικότερα μέσα από την παιδεία. Για τις άκαρπες προσπάθειες των Άγγλων να αφελληνίσουν τον Κυπριακό Ελληνισμό με την αγγλοποίηση της παιδείας βλ. τις σχετικές εργασίες του Κ. Σπυριδάκι, του κύριου αποτροπέα των αγγλικών μεθοδεύσεων, συγκεντρωμένες τώρα εν Κ. Σπυριδάκις, *Μελέται, διαλέξεις, λόγοι, άρθρα*, τόμ. Β΄: *Εκπαιδευτικαί κατευθύνσεις και μακροί αγώνες προστασίας και διατηρήσεως της ελληνικής παιδείας εν Κύπρω*, μέρ. Α΄-Β΄, εν Λευκωσία 1974, κυρίως μέρ. Α΄, σ. 424-596, μέρ. Β΄, σ. 1-192.

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΕΙΣ

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2001)

Η επιλογή του υλικού και η παρουσίασή του γίνεται με βάση τις ίδιες αρχές που εφαρμόσθηκαν και στις επισκοπήσεις των προηγούμενων ετών. Επειδή ο χρόνος κυκλοφορίας του περιοδικού έχει μετακινηθεί κατά μερικούς μήνες, για λόγους πληρέστερης και πιο έγκαιρης ενημερώσεως έχουν ληφθεί υπόψη και τα δημοσιεύματα των δύο πρώτων μηνών του 2002.

Α΄. Τιμητικοί κ.λπ. τόμοι

«Τιμητικόν αφιέρωμα εις Αθανάσιον Π. Χαστούπην» είναι ο τίτλος του τόμου 34 (1999) της *Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* (556 σελ., χωρίς ISBN). Ενδιαφέρον για το κανονικό δίκαιο παρουσιάζει η συμβολή του ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΦΙΛΙΑ, «"Ευχή εις το αναδήσασθαι κεφαλήν γυναικός". (Κριτική έκδοση και ιστορικοθεολογική προσέγγιση.)» (σ. 305-325). Με επίκληση πατερικών κειμένων υποθέτει ο σ. ότι η ευχή, που κριτικώς εκδίδει, αποσκοπούσε στην πανηγυρική επιβεβαίωση της προθέσεως μίας γυναίκας, να αναλάβει κάποιο (άγνωστου ακριβώς περιεχομένου) έργο εκκλησιαστικής διακονίας. Επίσης του π. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Το "εξομολογητάριον" του αγίου Νικοδήμου» (σ. 191-208), επειδή ο άγιος ερμηνεύει και σχολιάζει στο εξομολογητάριό του τους ψευδεπιγράφως αποδιδόμενους στον Ιωάννη τον Νηστευτή κανόνες και τα αντίστοιχα επιτίμια. Στην πρώιμη περίοδο αναφέρεται η μελέτη της ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΣΤ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, «Οι "παραβαλανείς" ως φορείς κοινωνικής αντίληψης των πρώτων χριστιανικών χρόνων» (σ. 523-554). Η σ. παρουσιάζει αναλυτικά τα σχετικά νομοθετήματα του Θεοδοσίου Β΄ και του Ιουστινιανού, για τα οποία φρονεί ότι υπήρξαν είδος αστυνομικών διατάξεων με σκοπό να παρεμποδίσουν την πολιτική επιρροή των παραβαλανέων.

Με καθυστέρηση δέκα και πλέον ετών κυκλοφορήθηκε ο τόμος «*Δικαιοσύνη και Δίκαιο*». Πνευματικό αφιέρωμα στον Μιχαήλ Δ. Στασινόπουλο, Αθήνα-Κομοτηνή (Αντ. Ν. Σάκκουλας) 2001, 730 σελ. [ISBN 960-15-0470-2], στον οποίο περιέχεται μία μόνο μελέτη σχετική με το βυζαντινό δίκαιο: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Δίκαιο Πολιτείας και Εκκλησίας στο Βυζάντιο. Μία ανέκδοτη

μαρτυρία από το 12ο αιώνα για τη σχέση νόμων και κανόνων» (σ. 689-710). Η (το 1990) ανέκδοτη μαρτυρία προέρχεται από τον «Ανώνυμο» του σιναϊτικού κώδικα 1117 (482).

«*Αγάπη και Μαρτυρία. Αναζητήσεις Λόγου και Ήθους στο Έργο του Ηλία Βουλγαράκη*». Αφιέρωμα από τους Μαθητές του, Αθήνα (εκδόσεις Ακρίτας) 2001, 375 σελ. [ISBN 960-328-156-5]. Περιορίζομαι στη συμβολή του ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Ούτε Ξυλόθεοι, ούτε Ταυλόπιστοι. Ιεραποστολικές και Κανονικές Παράμετροι της Θεώρησης του Σταυρού ως Ιερού Αντικειμένου» (σ. 127-149), που ερευνά την αγιότητα του Σταυρού από υλικής απόψεως, στηριζόμενος τόσο σε κοσμικές όσο και σε κανονικές πηγές δικαίου.

«*ΜΟΣΧΟΒΙΑ. Προβλήματα βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας*» είναι ο (ελληνικός) τίτλος του αφιερώματος στα 60 χρόνια του Boris Fonkić από το Κρατικό Πανεπιστήμιο Λομονόσωφ της Μόσχας, Σχολή Φιλολογίας, Τμήμα βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας, Μόσχα 2001, 566 σελ. [ISBN 5-85759-149-X]. Από τις περιεχόμενες συμβολές ενδιαφέρουν την επισκόπηση οι εξής: ΔΗΜΗΤΡΗ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Νομικά βοηθήματα στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως τον πρώτο αιώνα μετά την Άλωση και η χειρόγραφη Νομική Συναγωγή του 1564» (σ. 73-84, με ρωσ. περίληψη). Διατυπώνεται η πολύ λογική άποψη, ότι οι πρώτες ανάγκες καλύφθηκαν από τις προσωπικές βιβλιοθήκες αρχιερέων και αξιωματούχων του πατριαρχείου. Για τα ευρήματα του σ. γύρω από τη Νομική Συναγωγή βλ. και την επισκόπηση του 1999 σ. 445. – ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «"Χρυσόβουλλον πατριαρχικόν". Τα παράδοξα της διπλωματικής και η ίδρυση του Πατριαρχείου Μόσχας» (σ. 335-345, με ρωσ. περίληψη). Η σ. επιχειρεί, καταφεύγοντας σε ιδεολογικοπολιτικά επιχειρήματα, να ερμηνεύσει την πραγματικά ανεξήγητη χρήση του παραπάνω όρου στον Τόμο του 1590. Φρονεί δηλαδή ότι το Φανάρι απέβλεπε να ανακόψει με τον τρόπο αυτό τις ρωσικές φιλοδοξίες, προβάλλοντας ως μόνο διάδοχο του βυζαντινού αυτοκράτορα τον πατριάρχη. – CONSTANTIN G. PITSAKIS, «Un cas de "trisépiscopat" lors de la proclamation du patriarcat russe (1589)» (σ. 365-376, με ρωσ. περίληψη). Συμπληρώνοντας παλαιότερες μελέτες του (βλ. τις επισκοπήσεις των ετών 1997 σ. 331 και 1998 σ. 429) αναλύει τις συνθήκες εκλογής του πρώτου πατριάρχη Ρωσίας Ιώβ, που ήταν όντως "τρισεπίσκοπος".

Τις πρώτες ημέρες του 2002 κυκλοφορήθηκε από τις εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα και τις εκδόσεις Eunomia Verlag το *Αφιέρωμα στον αρχιεπίσκοπο Δημήτριο* υπό τον τίτλο «Ζω δε ουκέτι εγώ ζη δε εν εμοί Χριστός», Αθήνα 2002, XL+1108 σελ. Την επιμέλεια της εκδόσεως είχαν οι Σ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Φ. ΔΩΡΗΣ, Β. ΚΥΡΚΟΣ, Η. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ, Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, Κ. ΜΠΕΗΣ, Θ. ΠΕΛΕΓΡΙΝΗΣ. [ISBN 960-15-0640-3]. Τις πηγές του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου ενδιαφέρουν οι παρακάτω συμβολές: ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, «Ο Απόστολος Παύλος και το Δίκαιο» (σ. 235-250), όπου κυρίως προβάλλεται η νομική σκέψη του «Αποστόλου των Εθνών». – ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Η θέση της πολιτειακής νομοθεσίας στο 'Πηδάλιον'» (σ. 433-445). Ο σ. εξαίρει τη μνεία των πηγών του «Πηδαλίου» στον πρόλογο της συλλογής, και μεταξύ αυτών τις νομικές πηγές, για να καταλήξει στην απολύτως απορριπτική θέση του αγίου Νικοδήμου απέναντι σε πολιτειακές διατάξεις αντίθετες προς τους ιερούς κανόνες. – ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Θεόφιλος Αλεξανδρείας (+412). Ο δραστήριος, ο παραδοσιακός και αυταρχικός Αρχιεπίσκοπος» (σ. 731-742). Ο Θεόφιλος αυτός είναι και συντάκτης κανόνων που επικυρώθηκαν με τον καν. 2 της Πενθέκτης συνόδου. – ΣΑΒΒΑ ΠΑΡ. ΣΠΕΝΤΖΑ, «Επηρεάσθηκε η κοινωνική διδασκαλία των Μεγάλων Ιεραρχών – Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Γρηγορίου Νύσσης και Ι. Χρυσοστόμου – από την αρχαιοελληνική φιλοσοφική σκέψη και πόσο;» (σ. 815-837). Η απάντηση είναι εκ των προτέρων δεδομένη, εφόσον είναι γνωστό, ότι οι Ιεράρχες αυτοί φοίτησαν σε ελληνικές σχολές ρητορικής, πράγμα που εκδηλώνεται και στις δικαϊκές τους θέσεις, όπως αφήνει ο σ. να εννοηθεί. – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Νόμοι και Κανόνες. Η αναζωπύρωση κατά τον 12ο αιώνα της συζητήσεως γύρω από τη σχέση τους» (σ. 891-903). Με αφορμή τις απόψεις του Βαλσαμώνος και την κριτική που άσκησε ο Ανώνυμος του Σιναϊτικού κώδικα 1117 επισημαίνει ο σ. την ελλιπή γνώση των νομικών πηγών της πρώιμης περιόδου κατά την ύστερη περίοδο επειδή – προφανώς – είχαν γίνει δυσπρόσιτες.

Τιμητικοί τόμοι υπό τον τύπο πρακτικών συμποσίου ή οι οποίοι καλύπτουν ολόκληρο τόμο περιοδικού αναφέρονται στον οικείο τόπο.

Β΄. Πρακτικά συνεδρίων, συμποσίων και κύκλων διαλέξεων

Από 10 έως 13 Δεκεμβρίου 1998 συνήλθε στη Θεσσαλονίκη Διεθνές Συνέδριο Νομικών με θέμα «Βυζαντινό Δίκαιο» που οργάνωσε ο Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης. Οι ανακοινώσεις των Ελλήνων συνέδρων σε ελληνική γλώσσα δημοσιεύθηκαν στην Επιστημονική επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης «Αρμενόπουλος» τ. 21 (2000) σ. 187-322. Ειδικότερα, κατά τη σειρά δημοσιεύσεως, περιέχονται οι εξής συμβολές: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ρωμαϊκό Δίκαιο και Βυζαντινό Δίκαιο. Νομικά απρόοπτα στο πλαίσιο των "εξελ-

ληνισμών"» (σ. 189-192). Εξετάζονται οι παραμορφώσεις λατινικών όρων κατά την απόδοσή τους στην ελληνική γλώσσα, που συχνά καθιστούν το όλο κείμενο ακατάληπτο.– ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΑΒΟΥΣΚΟΥ, «Η ουσία της ιστορικής εξελίξεως του Δικαίου εις Βυζαντινόν» (σ. 193-196). Εκφράζονται γενικές μόνον απόψεις (μερικές ήδη ξεπερασμένες από τη νεώτερη έρευνα) ως προς τη νομοθεσία του Ιουστινιανού και των διαδόχων του, μέχρι και των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων.– ΔΗΜΗΤΡΗ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Το Βυζαντινό Δίκαιο στο οθωμανικό κρατικό πλαίσιο: Προβλήματα και λύσεις από τον πρώτο μετά την Άλωση αιώνα» (σ. 197-200). Ο σ. εκθέτει τις λύσεις που έδωσε η νομολογία του πατριαρχικού δικαστηρίου, ερμηνεύοντας τις εκάστοτε εφαρμοστέες διατάξεις, για να εναρμονίσει το βυζαντινό δίκαιο προς την οθωμανική έννομη τάξη, μέσα στην οποία, όπως προκύπτει τόσο από ελληνικές όσο και από οθωμανικές πηγές, είχε αυτό μετά την ΄Αλωση ενταχθεί.– ΣΟΦΙΑΣ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Θεσμοί του Βυζαντινού Δικαίου στο οθωμανικό Δίκαιο» (σ. 201-205). Διαπιστώνεται επίδραση του βυζαντινού δικαίου στη διαμόρφωση των οθωμανικών γαιοκτητικών σχέσεων, ιδίως ως προς τον θεσμό των τιμαρίων που παρουσίαζε πολλά κοινά σημεία με τη βυζαντινή πρόνοια, και του φορολογικού συστήματος.– ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Το βυζαντινό δίκαιο και η επίδρασή του στο ποινικό δίκαιο των μετεπαναστατικών χρόνων» (σ. 207-210). Παρουσιάζεται η επίδραση του βυζαντινού δικαίου στους πρώτους ποινικούς νόμους μετά το 1821, ιδίως στο «Απάνθισμα των Εγκληματικών». – ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ε. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗ, «Το βυζαντινό δίκαιο στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων» (σ. 211-217). Ερευνάται η νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων από το 1963 μέχρι το 1997 και επισημαίνονται 139 αποφάσεις που στηρίζονται σε βυζαντινές διατάξεις εμπράγματου, οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου.– ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Μισός αιώνας αρμενοπουλικών σπουδών: Μία επισκόπηση» (σ. 219-234). Ο σ. προβαίνει σε εξαντλητική παράθεση των πορισμάτων της έρευνας στο β΄ μισό του 20ού αιώνα σχετικά με το πρόσωπο και το έργο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου. – ΝΙΚΟΛΑΟΥ Μ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, «Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος (1320-1385) "Νομοφύλαξ και Κριτής Θεσσαλονίκης". Η ανατομία της διαχρονικότητας του έργου του: 1340-2000» (σ. 235-240). Καταβάλλεται προσπάθεια παρουσιάσεως και αξιολογήσεως του έργου του Αρμενόπουλου.– ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Η διάχυση του δικαίου της Εκκλησίας στη βυζαντινή κοινωνία» (σ. 241-244). Δέχεται ο σ. καλή γνώση του δικαίου αυτού από μικρό μόνο αριθμό πιστών, ενώ ως προς τη μεγάλη μάζα των κληρικών, μοναχών και λαϊκών

καταλήγει σε περιορισμένη μεν προσέγγιση, προερχόμενη κυρίως από τη συμμετοχή στη μυστηριακή ζωή, που συμπληρώνεται όμως από την πίστη. – ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Η υπόθεση του Χιονίου. Μία δίωξη θρησκευτικών φρονημάτων στη Θεσσαλονίκη του 14ου αιώνα» (σ. 245-249). Με βάση μία δίκη ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου σε διάφορες φάσεις (1337/8) παρουσιάζει ο σ. τους μηχανισμούς καταπιέσεως σε βάρος αλλοθρήσκων με εφαρμογή των διατάξεων περί αποστασίας. – ΙΟΥΛΙΑΣ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, «"Χειρέμβολον". Στο περιθώριο του ναυτικού δικαίου των συμβάσεων» (σ. 251-255). Υπό τον όρο "χειρέμβολον", που μόνο μία φορά εμφανίζεται σε χωρίο του Ουλπιανού (Dig. 4.9.1.3) και επαναλαμβάνεται στα Βασιλικά (53.1.7), υποθέτει η σ. μία έγγραφη απόδειξη παραλαβής του εμπορεύματος, ένα είδος φορτωτικής, στη σύμβαση θαλάσσιας μεταφοράς. – ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Τα εγκλήματα κατά της πολιτείας στο βυζαντινό δίκαιο» (σ. 257-262). Αναπτύσσονται η αντικειμενική υπόσταση και οι ποινικές συνέπειες των εγκλημάτων εσχάτης προδοσίας – κατά τη νεώτερη ορολογία. – ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Πώληση οφφικίου. Παρατηρήσεις στην "Πείρα" Ευσταθίου του Ρωμαίου, 38.74» (σ. 263-266). Πίσω από μία τυπική σύμβαση πωλήσεως διαπιστώνει η σ. την πολιτική ιδιωτικοποιήσεως μικρομεσαίων δημόσιων επιχειρήσεων με επισφαλή απόδοση. – ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΓΕΡΟΥΚΗ, «Σταυροδιαβασία: Η μακραίωνη πορεία ενός βυζαντινού εθιμικού θεσμού» (σ. 267-270). Περιγράφεται (με αναφορά σε πηγές του 13ου αι.) μία διαδικασία επιλύσεως "οριακών διαφορών", κατά την οποία οι ορισμένοι από το δικαστήριο ή τους διαδίκους εμπειρογνώμονες-μάρτυρες ή, κατά περίπτωση, διαιτητές καθορίζουν τα αμφισβητούμενα ορία με συμβολική επίκληση του Θείου, που εκδηλώνεται με την ανύψωση σταυρού ή Ευαγγελίου, ενώ βαδίζουν επί των ορίων. – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Βυζαντινό δίκαιο κατά δικαστηριακής πρακτικής. Μία απόφαση διαζυγίου το 18ο αιώνα.» (σ. 271-279). Σχολιάζεται πατριαρχική απόφαση του έτους 1748, με την οποία ο Κύριλλος Ε΄ επικύρωσε μεν απόφαση του προκατόχου του Παϊσίου Β΄ ως προς τη λύση ενός γάμου λόγω ψυχικής νόσου της συζύγου, την ανέτρεψε όμως ως προς τα περιουσιακά αποτελέσματα του διαζυγίου, διατάσσοντας απόδοση της προίκας και της προγαμιαίας δωρεάς. Η καλή γνώση των διατάξεων του βυζαντινού δικαίου και ο κατάλληλος συνδυασμός τους στην απόφαση οδηγεί τη σ. στο συμπέρασμα, ότι αυτή είχε συνταχθεί από έμπειρο νομομαθή, διατυπώνει δε την υπόθεση, ότι πρόκειται για τον Μιχαήλ Φωτεινόπουλο. – ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Ο θεσμός της συνεισφοράς στο βυζαντινό κληρονομι-

κό δίκαιο» (σ. 281-294). Η σ. πραγματεύεται την collatio bonorum του ρωμαϊκού δικαίου που ως collatio descendentium απέβλεπε σε όλη τη βυζαντινή περίοδο στην ίση μεταχείριση όλων των κατιόντων του κληρονομουμένου. – ΜΑΡΙΑΣ Σ. ΓΙΟΥΝΗ, «Το αδίκημα της μοιχείας στο βυζαντινό δίκαιο: Εξέλιξη και επιβιώσεις» (σ. 295-310). Με βάση το ιουστινιάνειο δίκαιο και τη νομοθεσία των Ισαύρων και Μακεδόνων αυτοκρατόρων παρουσιάζει η σ. τα αντικειμενικά και υποκειμενικά στοιχεία του αδικήματος της μοιχείας στο Βυζάντιο (για την οριοθέτηση από άλλες συναφείς πράξεις), εκθέτοντας συνάμα και τις συνέπειες από πλευράς ποινικού δικαίου, καθώς και άλλα επακόλουθα στον χώρο του ιδιωτικού δικαίου (διαζύγιο). – ΔΑΦΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «"Παραδοσιακές" και "καινοτόμες" μορφές κυριότητας στο βυζαντινό αγροτικό δίκαιο» (σ. 311-315). Ερευνώντας το νομολογιακό έργο του Δημητρίου Χωματιανού, διαπιστώνει η σ. την παράλληλη εφαρμογή τόσο της παραδοσιακής έννοιας της κυριότητας του ρωμαϊκού δικαίου όσο και μορφών κυριότητας, όπως η αντιτοπία και η δενδροκτησία, που ανατρέπουν τον κανόνα superficies solo cedit, ανεξάρτητα από την προέλευσή τους (πρβλ. και Γεωργικό Νόμο κεφάλαια 21 και 35).– ΑΘΗΝΑΣ ΑΡ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΗΛΙΟΥΝΗ, «Οι συντεχνίες των δικηγόρων κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους» (σ. 317-322). Με αναφορά στη νομοθεσία του 4ου και του 5ου αιώνα καθώς και στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση παρουσιάζει η σ. την οργάνωση υπό διάφορες μορφές (collegia, corpora, ordines κ.λπ.) και τη λειτουργία των πρόδρομων των σημερινών δικηγορικών συλλόγων στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

Του ίδιου συμποσίου εκδόθηκαν και ξενόγλωσσα πρακτικά: Byzantine Law. Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki, 10-13 December 1998, edited by CHARALAMBOS PAPASTATHIS, Thessaloniki 2001, 316 σελ. Στη συνέχεια δεν επαναλαμβάνεται η περίληψη των ανακοινώσεων, αλλά καταχωρίζεται απλώς ο μεταφρασμένος τίτλος. SPYROS N. TROIANOS, «Römisches Recht und byzantinisches Recht. Juristische Kuriosa bei den "Exhellenismoi"» (σ. 15-20). – KONSTANTINOS VAVOUSKOS, «Das Wesen der geschichtlichen Entwicklung des Rechtes im Byzanz» (σ. 29-35). – DIMITRIS G. APOSTOLOPOULOS, «Le droit byzantin dans le cadre de l'empire Ottoman. Problèmes et solutions adoptées à partir du premier siècle après la prise de Constantinople» (σ. 71-78). – SOPHIA TZORTZAKAKI-TZARIDOU, «Traces of Byzantine Legal Institutions in Ottoman Law» (σ. 79-87). – MENELAOS TOURTOGLOU, «Le droit byzantin et son influence sur le droit pénal des années post-révolutionnaires en Grèce» (σ. 89-95). – NICOLAOS E. EMMANOUILIDIS, «Byzantine Law in the Jurisprudence of Hellenic Courts» (σ. 97-108). – CONSTANTIN G. PITSAKIS, «Un démi-siècle d'études sur Constantin Harménopoulos: Un bilan»(σ. 135-164). – NICOLAOS M. PASCHALIDIS, Konstantinos Armenopoulos (1320-1385). «"Nomophylax and Justice of Thessaloniki". Analysis of the Diachronicity of his Work, 1340-2000» (σ. 173-182). – IOANNIS M. KONIDARIS, «The Difussion of the Law of the Church in the Byzantine Society» (σ. 195-200). – CHARALAMBOS K. PAPASTATHIS, «The Chionios Affair. A Case of Religious Intolerance in 14th Century Thessaloniki» (σ. 201-208). – JULIE VELISSAROPOULOS-KARAKOSTAS, «Χειρέμβολον. En marge de l'histoire du droit maritime» (σ. 209-217). – CALLIOPE A. BOURDARA, «Les crimes contre l'état selon le droit byzantin» (σ. 219-227). – DESPINA TSOURKA-PAPASTATHI, «Vente d'office. Observations sur la *Πείρα Ευσταθίου του Ρωμαίου* 38,74» (σ. 229-234). – ARIADNI GEROUKI, «"Stavrodiavassia": Une institution coutumière byzantine de longue durée» (σ. 235-241). – ELEFTHERIA PAPAGIANNI, «Droit byzantin contre pratique judiciaire. Une affaire de divorce au XVIIIe siècle» (σ. 243-257). – KALLIOPI PAPAKONSTANTINOU, «Das Rechtsinstitut der Ausgleichungspflicht im byzantinischen Erbrecht» (σ. 259-278). – MARIA S. YOUNI, «Adultery in Byzantine Law: Development and Survivals» (σ. 279-298). – DAPHNE PAPADATOU, «"Traditional" and "innovative" Forms of Ownership in Byzantine Agrarian Law» (σ. 299-305). – ATHENA DIMOPOULOU-PILIOUNI, «Les corporations d'avocats au début de l'ère byzantine» (σ. 307-316). Η επόμενη ανακοίνωση δεν είχε περιληφθεί στα ελληνικά πρακτικά: ÉVANGELOS KARABELIAS, «Perception et influences du droit romain dans l' œuvre normative de Basile de Césarée» (σ. 37-69). Εξαίρεται η μορφή του Μεγάλου Βασιλείου, ως του κατ' εξοχήν νομοθέτη της Ανατολικής Εκκλησίας και επισημαίνονται τα ειδικότερα πεδία, στα οποία κυρίως εμφανίζεται η επίδραση των ρωμαϊκών θεσμών.

«*Η Ελληνική Γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες*» ήταν ο τίτλος συμποσίου που οργανώθηκε από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. Τα πρακτικά εκδόθηκαν στην Αθήνα το 2000 στη σειρά του Ιδρύματος «Διεθνή Συμπόσια» με αριθμό 7 (568 σελ. [ISBN 960-371-012-1]). Το δίκαιο αφορά μόνο η ανακοίνωση των ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΜΙΧΑΛΑΓΑ-ΜΑΡΙΟΥ ΜΠΛΕΤΑ-ΝΙΚΟΥ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Νοταριακή γλώσσα και γραφή τον 16ο αιώνα. Οι νοταριακοί κώδικες της Κεφαλονιάς» (σ. 31-51). Παρουσιάζονται τάσεις γραφής από το πλούσιο νοταριακό αρχείο της Κεφαλονιάς, όπου, παρά τη λόγω χώρου αναμενόμε-

νη εμφάνιση νεωτεριστικών στοιχείων, διαπιστώνεται έντονη η παρουσία της παραδόσεως.

«*Krieg im Mittelalter*» ήταν ο τίτλος κύκλου διαλέξεων στο Πανεπιστήμιο του Regensburg το 1999. Τα κείμενα εκδόθηκαν με επιμέλεια του HANS-HENNING KORTÜM από τον Akademie-Verlag, Berlin 2001 [ISBN 3-05-003496-3]. Ένα από τα κείμενα αφορά την επισκόπηση αυτή: EVANGELOS CHRYSOS, «Vernichtungskriege des 6. Jahrhunderts» (σ. 45-58, με αγγλ. και γαλλ. περίληψη). Αφού προσπαθήσει να οριοθετήσει την έννοια του «εξοντωτικού πολέμου», εξετάζει ο σ. επιλεκτικά τη δεύτερη φάση του πολέμου που διεξήγαγε ο Ιουστινιανός εναντίον των Γότθων, όπου κατ' ανάγκη θίγει και θέματα δημοσίου διεθνούς δικαίου.

«*Μακεδονία: Ιστορία και Πολιτισμός*» ήταν το θέμα διημερίδας στις 20-21 Οκτωβρίου 1995. Τα πρακτικά εκδόθηκαν στη Θεσσαλονίκη το 1999. Περιορίζομαι (επειδή δεν έχω στη διάθεσή μου τον τόμο αυτό) στη μνεία της ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, «Η Δυτική Μακεδονία τον 13ο αιώνα. Παρατηρήσεις από το έργο του Δημητρίου Χωματηνού» (σ. 31-43, ανάτυπο). Η σ. με βάση εκκλησιαστική νομολογιακή πηγή ασχολείται κυρίως με την εκκλησιαστική οργάνωση του «Δεσποτάτου» της Ηπείρου, στο οποίο υπαγόταν η Δυτική Μακεδονία.

Στις 30-31 Μαΐου 2000 συνήλθε το Γ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας με θέμα «*Αθήνα και Εσπέρια. Οι επιδράσεις της αρχαίας Αθήνας στη διαμόρφωση του σύγχρονου δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού*». Τα πρακτικά εκδόθηκαν το 2001 από την Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών. Σε ανάτυπο έχω στα χέρια μου τη μελέτη της ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, «Όψεις πλατωνισμού και αριστοτελισμού στη βυζαντινή πολιτική φιλοσοφία. Κάτοπτρα ηγεμόνων» (σ. 292-305).

Όπως και τα προηγούμενα χρόνια, συνήλθε και το 2000 το Ιερατικό Συνέδριο της Ι. Μητροπόλεως Δράμας με θέμα «*Το Ιερόν Μυστήριον του Ευχελαίου*». Οι εισηγήσεις και τα πορίσματα δημοσιεύθηκαν το ίδιο έτος σε έναν τόμο 283 σελίδων. Περιορίζομαι στη μνεία νέας έκδοσης κανονικού κειμένου (από τον κώδικα Ζαγοράς 23): «Αγίου Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Περί της Ιεράς τελετής του αγίου Ελαίου ήτοι του Ευχελαίου», με εισαγωγή-κείμενο-μετάφραση-σχόλια του ΙΩΑΝΝΟΥ Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ (σ. 217-261). Ακολουθεί (σ. 265-276) ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Βιβλιογραφία περί του ευχελαίου».

Γ΄. Περιοδικές εκδόσεις

Στην Επιστημονική Επετηρίδα «Αρμενόπουλος» (βλ. πιο πάνω) τ. 19 (1998) 15-22 δημοσιεύτηκε η μελέτη του ΔΗΜΗΤΡΗ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ, «Η τοπική αυτοδιοίκηση μέσα από το νομοθετικό έργο της Αντιβασιλείας». Ακόμη του ΙΔΙΟΥ, «Η δευτερογαμία του επιζώντος συζύγου μέχρι την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση», στον επόμενο τόμο της ίδιας Επετηρίδας 20 (1999) 29-36. Δυστυχώς οι δύο μελέτες διέφυγαν της προσοχής μου στις προηγούμενες επισκοπήσεις.

Ο τόμος 21 (2000, κυκλοφ. 2001) των «*Βυζαντινών*» είναι αφιερωμένος στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Καραγιαννόπουλου. Πολλές από τις 39 μελέτες που περιέχονται στις 669 σελίδες έχουν σχέση, άμεση ή έμμεση, με το δίκαιο. Ειδικότερα: ΜΑΡΙΑΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Σχετικά με το αξίωμα του ασηκρήτις τον 7ο αιώνα» (σ. 209-214). – ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ Κ. ΛΟΥΓΓΗ, «Sacrae largitiones και res privatae στην πολιτική του Ιουστινιανού» (σ. 215-226). Από πλευράς δημοσίου δικαίου στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους είναι και οι δύο μελέτες πολύ σημαντικές. – ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑΣ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Πρόνοια-Οικονομία και μοναχοί-λαϊκοί. Η διεκδίκηση των οικονομικών προνομίων στη Μακεδονία (12ος – 15ος αι.)» (σ. 251-270). Επίσης το δημόσιο, συγκεκριμένα το δημοσιονομικό δίκαιο βρίσκεται στο επίκεντρο αυτής της συμβολής. – ΜΑΡΙΑΣ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, «Το Ζάκονικ του Στεφάνου Δουσάν έκφραση της κοινωνίας και της οικονομίας της Σερβίας τον 14ο αι.» (σ. 287-312). Η σ. επισημαίνει τα θέματα εκείνα, επί των οποίων κυρίως εκδηλώνεται η επίδραση της «βυζαντινίζουσας» νομοθεσίας του Σέρβου ηγεμόνα. – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Μία περίπτωση πολιτικής προπαγάνδας (έτ. 1144)» (σ. 379-383). Νομοθετικό μέτρο του Μανουήλ Α΄ με φορολογικές απαλλαγές για τους ιερείς μικροκαλλιεργητές θεωρεί η σ. ότι είχε πολιτικά κίνητρα. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Μία αφανής μαρτυρία για την εορτή των "Αγίων Νοταρίων" στην Κωνσταντινούπολη» (σ. 419-434). Μετά εξαντλητική παράθεση όλων των γνωστών στοιχείων για την τιμητική προσκύνηση των αγίων Μαρκιανού και Μαρτυρίου εντοπίζει ο σ. νέα «μαρτυρία» στην αποστολική περικοπή της εορτής που, λόγω της αποδοκιμασίας εθνικών τελετών, θυμίζει τους οικείους κανόνες της Πενθέκτης και τα σχετικά σχόλια του Βαλσαμώνος. – Αρχιμ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ - Γ. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις επί της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β΄ (685-695, 705-

711)» (σ. 435-457). Στο επίκεντρο βρίσκεται η Πενθέκτη σύνοδος, κυρίως όμως από πλευράς εκκλησιαστικής ιστορίας και λιγότερο κανονικού δικαίου – αντίθετα από ό,τι θα περίμενε κανείς. – ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Η λαϊκή αντίδραση στην έναρξη της εικονομαχικής πολιτικής του Λέοντος Γ΄. Νομική θεώρηση των αγιολογικών κειμένων» (σ. 459-473). Για μία ακόμη φορά αποδεικνύεται η σημασία των αγιολογικών κειμένων ως πηγής του δικαίου, συνάμα όμως και η προσοχή που πρέπει να επιδεικνύεται κατά την άντληση των πληροφοριών. – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Οι σπουδές του δικαίου στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα στη Μακεδονία κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα» (σ. 475-492). Μετά από ανασκόπηση των διαφόρων φάσεων, από τις οποίες διήλθε η κατάρτιση των νομικών (ιουστινιάνειες Νομικές Σχολές, σχολές της συντεχνίας των συμβολαιογράφων, «Διδασκαλείον των Νόμων») παρουσιάζει ο σ. όσα στοιχεία είναι γνωστά για τις πλήρως ιδιωτικοποιημένες, κυρίως σε σχολές γενικής παιδείας, νομικές σπουδές κατά τον 14ο αιώνα, ιδιαίτερα στη Μακεδονία.

Ο τόμος 35 (2001) της «*Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*» της Ακαδημίας Αθηνών αποτελείται από 459 σελίδες και περιέχει τις εξής μελέτες: ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Το βυζαντινό δίκαιο και η επίδρασή του στο ποινικό δίκαιο των μετεπαναστατικών χρόνων» (σ. 7-13). Ταυτίζεται με το πιο πάνω δημοσίευμα στον «Αρμενόπουλο». – ΓΙΩΡΓΟΥ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗ, «"Νέον οσπίτιον εκ θεμελίων...". Συμβάσεις για την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών στην Ύδρα (1802-1833)» (σ. 15-120). Ο σ. προτάσσει εισαγωγή, εκδίδει στη συνέχεια 102 κείμενα και τα συμπληρώνει με ευρετήρια των συμβάσεων κατ' αντικείμενο, όρων, ονομάτων και τοπωνυμίων. Διαπιστώνει ομοιομορφία στο εφαρμοζόμενο δίκαιο με επιβίωση πολλών βυζαντινών ρυθμίσεων. – ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Αποφάσεις Εφετείου Πάργας (1803-1805). Εισαγωγή-Σχολιασμός» (σ. 121-144). Σχολιάζονται οι αποφάσεις, των οποίων το κείμενο εκδίδεται στην αμέσως επόμενη συμβολή. ΔΗΜΗΤΡΑΣ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ - ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Το Βιβλίον των Αποφάσεων του "Συλλόγου της επικλήσεως των πέντε" Πάργας (1803-1805)» (σ. 145-169). Το «Βιβλίο» αυτό απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας (Φ.9/Ι). Η έκδοση, με κατ' αρχήν διπλωματική μέθοδο, περιλαμβάνει 16 αποφάσεις. – ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Δικονομικές διατάξεις και απονομή αστικής δικαιοσύνης στις περιοχές Πάργας-Πρέβεζας-Βόνιτσας (1800-1806)» (σ. 171-281). Με βάση τη λεπτομερή ανάλυση του πηγαίου υλικού διαπιστώνει η σ. στενή σχέση μεταξύ των τριών πόλεων της Ηπείρου και των απέναντι νήσων στο θέμα της εν γένει απονομής της (αστικής)

δικαιοσύνης, στο οποίο εξακολουθεί να είναι ακόμα αισθητή η μακρά βενετική κυριαρχία. – ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, «Περί της απονομής και οργάνωσης της ποινικής δικαιοσύνης στις περιοχές της "Συμπολιτείας του Ακρωτηρίου" και των Ιονίων Νήσων με αφορμή μία απόφαση του Εφετείου Πάργας των αρχών του 19ου αιώνα» (σ. 283-316). Η σ. αναλύει την απόφαση (βλ. αριθμό 6 στις πιο πάνω αποφάσεις) με βάση το εφαρμοζόμενο ενετικό ουσιαστικό και δικονομικό ποινικό δίκαιο. – ΗΛΙΑ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ – ΓΙΩΡΓΟΥ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗ, «Βιβλιογραφία Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου 1990-2000)» (σ. 377-459). Μολονότι θα μπορούσε να έχει κανείς πολλές αντιρρήσεις ως προς τα κριτήρια των ομαδοποιήσεων, πάντως στις περιόδους V-VII (Ρωμαιοκρατία, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή) επικαλύπτονται τα χρονικά πλαίσια αυτής της επισκοπήσεως.

Στον τόμο 33 (2000-2001) της «*Επιστημονικής Επετηρίδος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*» δημοσιεύεται η μελέτη του ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΘ. ΤΟΥΡΛΙΔΗ, «Ερμηνευτικά και διορθωτικά εις τον Πανδέκτην του Ιουστινιανού (Dig. 48,8,1-3)» (σ. 337-341). Πρόκειται για διάταξη που αναφέρεται σε φαρμακευτικές και δηλητηριώδεις ουσίες και ο σ. προτείνει διόρθωση του bubrostim σε bubrestes.

Στον τόμο 14 (1998-2000, κυκλ. 2001) της «*Μνημοσύνης*» περιέχονται δύο μελέτες που έχουν ως αντικείμενο έμμεσες πηγές του μεταβυζαντινού δικαίου, που, όπως παλαιότερα είχε εκτεθεί, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε μία επισκόπηση του βυζαντινού δικαίου: ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)» (σ. 97-184). Το δημοσίευμα αποτελείται από εισαγωγή, το κείμενο 57 αποφάσεων (μίας του 1697 και 56 των ετών 1773-1820) και ευρετήρια νομικών όρων και ονομάτων. – ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΠΑΝΤΕΛΙΑ-ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα» (σ. 225-246). Εκδίδονται 26 συμβάσεις ενοχικού δικαίου των ετών 1694-1835 μαζί με ευρετήρια.

Στις παραπάνω πρέπει να προστεθούν και οι εξής μελέτες:

ANASTASIA VAKALOUDI, «The Kinds and the Special Function of the επωδαί (epodes) in Apotropaic Amulets of the First Byzantine Period», «*Byzantinoslavica*» 59 (1998) 222-238 και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Demonic-Mantic Practices – the Implication of the Theurgists and their Power of Submission in the Early Byzantine Empire», στο ίδιο περιοδικό 60 (1999) 87-113. Η σ. που από χρόνια μελετά τις μεθόδους προσεγγίσεως υπερφυσικών δυνάμεων ασχολείται εδώ με δύο θέματα που ενδιαφέρουν άμεσα την έννομη τάξη.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γ. ΜΑΓΡΙΠΛΗ, «Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας: Μία κριτική επισκόπηση από το Βυζάντιο έως σήμερα», «*Βυζαντινός Δόμος*» 12 (2001) 87-101 (με αγγλ. περίληψη). Ο χαρακτηρισμός της επισκοπήσεως δικαιολογεί εν μέρει την, τουλάχιστον ως προς το Βυζάντιο, ελλιπή ενημέρωση σε νομικές πηγές και βιβλιογραφία.

Επισκόπου ΑΝΤΩΝΙΟΥ Γ. ΚΟΜΠΟΥ, «Ιστορική ανασκόπησις του αθλίου θεσμού της δουλείας και η δια της επιδράσεως της χριστιανικής διδασκαλίας βαθμιαία εξάλειψις αυτού», «*Θεολογία*» 72 (2001) 31-100. Από τη βυζαντινή περίοδο κάνει χρήση ο σ. πατερικών κειμένων και λίγων νομικών, χωρίς όμως αξιώσεις ακρίβειας και πληρότητας.

ΧΡΗΣΤΟΥ ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, «Κλεομένης Γ΄- Κωνσταντίνος Παλαιολόγος: Το μεταρρυθμιστικόν των πρόγραμμα. Συγκριτική ανάλυσις», «*Λακωνικαί Σπουδαί*» 15 (2000) 118-126. Ο σ. φρονεί ότι ο δεσπότης του Μυστρά είχε ως πρότυπο κατά την εκπόνηση του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος ως προς τη δομή του κράτους αντίστοιχο πρόγραμμα του βασιλέα της Σπάρτης Κλεομένη (263-219 π.Χ.).

DAPHNE PAPADATOU, «L'arbitrage byzantin», «*Revue de l'arbitrage*» 3 (2000) 349-376. Λαμβάνοντας υπόψη τις ρυθμίσεις που εισήχθησαν με τις ιουστινιάνειες Νεαρές 82 και 113 και την πρακτική που παραδίδουν οι μεταγενέστερες συλλογές, επισημαίνει η σ. τις διαφορές ανάμεσα στη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή διαιτησία.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Οι άγιοι Νοτάριοι», «*Συμβολαιογραφική Επιθεώρηση*» 22 (2001) 1422-1426. Η ομιλία αυτή αφορά τους δύο προστάτες-αγίους των συμβολαιογράφων και περιέχει όσα βιογραφικά στοιχεία είναι γνωστά, καθώς και μία πιθανή ερμηνεία της εμπλοκής τους στις εορταστικές εκδηλώσεις κάποιων «φοιτητών της Νομικής», που είναι γνωστές από τους καν. 62 και 71 της Πενθέκτης συνόδου και τα σχόλια του Βαλσαμώνος.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Κανονικές αποκρίσεις και πραγματείες της βυζαντινής περιόδου», «*Εκκλησιαστικός Φάρος*» 73 (2001) 81-98. Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται τα τελευταία συμπεράσματα της έρευνας ως προς δύο πολύ σημαντικές πηγές του κανονικού δικαίου για το διάστημα από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Οι ημέρες αργίας στα βυζαντινά δικαστήρια», «Δίκη» 33 (2002) 202-229. Με βάση αρχικά το ρωμαϊκό ημερολόγιο και αργότερα το χριστιανικό εορτολόγιο παρουσιάζει ο σ. τις δικαστικές διακοπές και τις «άπρακτες» ημέρες από τον Θεοδοσιανό Κώδικά έως τη γνωστή Νεαρά του Μανουήλ Α΄.

ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΤΣΑΓΚΑΡΗ, «Μορφές μνηστείας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (1453-1821)», «*Γρηγόριος ο Παλαμάς*» τ. 84 τεύχ.788 (2001) 405-424. Με βάση τα διάφορα συλλεκτικά και συμπιληματικά έργα των ύστερων βυζαντινών αιώνων και των πρώτων της τουρκοκρατίας υπενθυμίζει η σ. τους τύπους που είχε καθιερώσει η αυτοκρατορική νομοθεσία, στους οποίους προστέθηκε μετά την Άλωση και ο σαφώς πολιτικός τύπος του «κεπηνίου». Της ΙΔΙΑΣ, «..."Καταγελώ του των νομοθεσιών τους καιρούς μη διακρίνοντος..." (κανών 87ος του Μ. Βασιλείου)», «*Γρηγόριος ο Παλαμάς*» τ. 84 τεύχ.790 (2001) 715-722. Με την προβολή στον τίτλο της μελέτης αυτής της φράσης του Μ. Βασιλείου επισημαίνει η σ. την επιβαλλόμενη κατά την ερμηνευτική επεξεργασία των ιερών κανόνων μέθοδο, δηλαδή την ιστορική, όπως και πριν από χρόνια ο αείμνηστος Αναστάσιος Χριστοφιλόπουλος είχε τονίσει.

ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ, «Η ρητορική ως εγχειρίδιο πολιτικής αγωγής στον Ιωσήφ Ρακενδύτη ή Φιλόσοφο», «*Παρνασσός*» 41 (1999) 224-252. Το έργο του Ιωσήφ Ρακενδύτη (1280-1330), που περιλαμβάνει και εγχειρίδια ρητορικής, είναι σημαντικό για το δημόσιο δίκαιο, δηλαδή για τα «κάτοπτρα ηγεμόνος» (βλ. και πιο πάνω). Ενδιαφέρουσα στον ίδιο χώρο είκαι και η μελέτη της ΙΔΙΑΣ, «Πολιτικές νουθεσίες του Βασιλείου Α΄Μακεδόνος προς τον υιόν του Λέοντα», «*Γρηγόριος ο Παλαμάς*» τ. 84 τεύχ. 787 (2001) 221-233.

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗ, «Αντίγραφα νοταριακών πράξεων του 15ου αι. στα κατάστιχα του Κερκυραίου νοταρίου ιερέα Σταματίου Κοντομάρη», «*Παρνασσός*» 41 (1999) 157-171. Ο σ. δημοσιεύει τρεις νοταριακές πράξεις των ετών 1400, 1484 και 1494, που συντάχθηκαν, αντιστοίχως, από τους νομικό Ιωάννη Σπαρμιώτη, νομικό Δημήτριο Κουρμεκιάρη και δημόσιο νοτάριο Ιωάννη Μουζακίτη.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗ, «Ο νομομαθής και ανθρωπιστής Θωμάς Διπλοβατάτζης (Κέρκυρα 1468 – Pesaro Ιταλίας 1541): Αναφορά στο έργο του Liber de Claris Juris Consultis (Βίβλος περί των ενδόξων νομομαθών)», «*Παρνασσός*» 42 (2000) 261-276. Ο σ. στο πλαίσιο παλαιάς του έρευνας για τον Διπλοβατάτζη παρουσιάζει σε αδρές γραμμές την ενδιαφέρουσα προσωπικότητά του και όσα είναι γνωστά για το σημαντικό έργο του, που – δυστυχώς – έχει στο μέγιστο μέρος του χαθεί, εκτός από την παραπάνω «Βίβλο», όπου οι βιογραφίες 600 περίπου μεγάλων νομικών, μεταξύ άλλων Ρωμαίων και Βυζαντινών.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑ, «Συμβολή στην έρευνα των θεσμών του Αγίου Όρους (Αρχές 17ου-αρχές 20ου αι.)», «*Θεολογία*» 71 (2000)

561-663 και 72 (2001) 283-387. Στην εκτεταμένη αυτή εργασία ο σ., στο πλαίσιο των πολυχρόνιων ερευνών του στη χερσόνησο του Άθω, εκδίδει 15 έγγραφα γύρω από θεσμούς, που εμφανίστηκαν στην αναφερόμενη στον τίτλο περίοδο, όπως τα πατριαρχικά σταυροπήγια, την επανακοινοβιοποίηση μονών, θεσμούς εσωτερικής λειτουργίας των μονών, κανονισμούς σκητών κ.ά.). Παρεμφερές περιεχόμενο έχει η μελέτη του ΙΔΙΟΥ, «Νέες πηγές της Ιστορίας του Αγίου Όρους (Μέσα 15ου-τέλη 16ου αι.). Από το αρχείο της Ι. Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου», «Γρηγόριος ο Παλαμάς» τ. 84 τεύχ.789 (2001) 509-580. Εδώ εκδίδονται 18 (όλα εκτός από ένα ανέκδοτα) έγγραφα, κυρίως πατριαρχικά, αναγόμενα στα έτη 1467-1597.

Μητροπολίτου Σουηδίας ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, «Αυθαίρετος απόδοσις δύο έργων εις τον άγιον Νικόδημον τον Αγιορείτην», «*Κληρονομία*» 31 (1999, κυκλ. 2000) 229-252. Με πειστικά, κατά τη γνώμη μου, επιχειρήματα (επικαλούμενος όλες τις γνωστές πληροφορίες για το συγγραφικό έργο του αγίου) αποδεικνύει ο σ. ότι εσφαλμένως δύο έργα με χαρακτήρα «εξομολογηταρίου» αποδόθηκαν σε ανατυπώσεις των ετών 1993 και 1995 στον άγιο Νικόδημο, προερχόμενα από πολύ προγενέστερες εκδόσεις Βενετίας. Ο σ. μνημονεύει απάντηση του επιμελητή των ανατυπώσεων πρεσβυτέρου ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΒΟΛΟΥΔΑΚΗ (Αθήνα 2000), η οποία όμως μου είναι απρόσιτη.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΔΕΝΔΡΙΝΟΥ, «Η επιστολή του αυτοκράτορος Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου προς τον Αλέξιο Ιαγούπ και οι αντιλήψεις του περί της σπουδής της θεολογίας και των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας», «*Φιλοσοφίας Ανάλεκτα*» 1 (2001) 58-74. Στην επιστολή αυτή, της οποίας πραγματικός αποδέκτης εικάζεται ο λατινόφιλος Μανουήλ Καλέκας εκθέτει ο αυτοκράτωρ τις απόψεις του για τις σχέσεις με προσανατολισμό προς τη συναλληλία.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, Βιβλιοκρισία του Δ. Αποστολόπουλου «Ανάγλυφα μιας τέχνης νομικής κ.λπ.» (βλ. επισκόπηση 1999 σ. 445), «Ελληνικά» 51 (2001) 201-214. Κατ' αρχήν δεν αναφέρονται βιβλιοκρισίες στην επισκόπηση αυτή. Εδώ όμως πρέπει να γίνει εξαίρεση, λόγω όχι τόσο της εκτάσεως όσο του περιεχομένου του δημοσιεύματος, που αποτελεί στην ουσία ιδιαίτερη μελέτη με αντικείμενο νομοκανονικές συλλογές των 13ου-16ου αιώνων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Βυζαντινές νύφες», «*Ελληνορθόδοξος βυζαντινός πολιτισμός*» τ. Γ΄ 1 (2001) 24-32. – ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ξένες νύφες στο Βυζάντιο», στο ίδιο περιοδικό τ. Γ΄ 3 (2001) 29-42. Λόγω της φύσεως του αντικειμένου θίγονται (χωρίς επιστημονικές αξιώσεις) και νομικά θέματα.

Γενικό θέμα των «*Ιστορικών*», που ως ένθετο συνοδεύουν κάθε Πέμπτη την

εφημερίδα «Ελευθεροτυπία», στις 28 Ιουνίου 2001 ήταν «Η εποχή των Κομνηνών». Το Δίκαιο ενδιαφέρουν: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Η νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄» (σ. 28-31) και ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ο "χρυσούς αιών" του κανονικού δικαίου» (σ. 32-37). Σε «*Αφιέρωμα*» της ίδιας εφημερίδας την Τρίτη 27 Νοεμβρίου 2001 υπό το γενικό θέμα «Βασανιστήρια» δημοσιεύτηκε άρθρο του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η εξουσία της μεγάλης ανατριχίλας: Τα βασανιστήρια από τη Βασιλεύουσα στη Γαληνοτάτη» (σ. 4-5), όπου, μεταξύ άλλων, εκτίθεται ότι ο βασανισμός μαρτύρων και κατηγορουμένων αποτελούσε μέρος της επιβαλλόμενης από τη νομοθεσία (ήδη από την περίοδο της Ηγεμονίας στη Ρώμη) αποδεικτικής διαδικασίας.

Τα ένθετα τεύχη «*Επτά ημέρες*» που κατά Κυριακή συνοδεύουν την εφημερίδα «Η Καθημερινή» συχνά περιέχουν άρθρα, στα οποία θίγονται βυζαντινοί δικαϊκοί θεσμοί. Ειδικότερα: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Περί βισέξτου στη Ρώμη και το Βυζάντιο» (1 Φεβρουαρίου 2001, σ. 6), με τις νομικές επιπτώσεις της εμβόλιμης ημέρας. – Στο ίδιο τεύχος ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, «Ο Κασσιανός Ιωάννης και ο Κουτσοφλέβαρος» (σ. 20), για αυτό τον νομικό άγιο. – Το τεύχος της 8 Απριλίου 2001 υπό τον τίτλο «Πάσχα. Ημερολογιακός καθορισμός» ενδιαφέρει στο σύνολό του, γιατί με το θέμα αυτό πολύ ενωρίς ασχολήθηκε το κανονικό δίκαιο. Ιδιαίτερα μνημονεύονται τα άρθρα των ΣΤΡΑΤΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ – ΜΑΝΟΥ ΔΑΝΕΖΗ, «Το Πάσχα στους πρωτοχριστιανικούς χρόνους» (σ. 21-22), «Η Α΄ Οικουμενική Σύνοδος» (σ. 23-25) και «Απάντων των ανά την οικουμένην Χριστιανών» (σ. 26-27). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η "κωνσταντίνεια καμπή"» (6 Μαΐου 2001, σ. 16-17), με επισήμανση των νομοθετικών μέτρων του Μ. Κωνσταντίνου. – ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΥΡΤΑΤΑ, «Πέτρος και Παύλος» και ΣΠΥΡΟΥ ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ο Παύλος ως νομοθέτης» (3 Ιουνίου 2001, σ. 22-23 και 24, αντιστοίχως). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Οι άγιοι Νοτάριοι» (7 Οκτωβρίου 2001, σ. 18-19), για τους προστάτες αγίους των συμβολαιογράφων και τη νομική παιδεία στη μέση βυζαντινή περίοδο. – Το τεύχος της 28 Οκτωβρίου 2001 υπό τον τίτλο «Εικόνες από το Βυζάντιο. Το Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη» περιέχει ολόκληρο ενδιαφέροντα στοιχεία. Ιδιαίτερα θέλω να εξάρω τα άρθρα των ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, «Σύνοψις Ιστοριών. Ο κώδικας της Μαδρίτης», ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΣΑΜΑΚΔΑ, «Οι μικρογραφίες του Σκυλίτζη της Μαδρίτης» και ΤΑΞΙΑΡΧΗ Γ. ΚΟΛΙΑ, «Πηγή μελέτης του βυζαντινού πολιτισμού» (σ. 8-10, 11-13 και 14-17, αντιστοίχως), επειδή η εικονογράφηση του περίφημου αυτού χειρογράφου αποτελεί σε πολλά σημεία αληθινή πηγή του δικαίου. – ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ, «Το Βυζάντιο ως οι-

κουμένη» (25 Νοεμβρίου 2001, σ. 12-18), με επισήμανση της σημασίας μίας εκθέσεως για την προβολή των θεσμών και του διοικητικού μηχανισμού του Βυζαντίου. – Στο ίδιο τεύχος ΔΗΜΗΤΡΗ ΝΤΑΛΠΑΝΤΗ, «Τα κοιμητήρια» (σ. 25-26), με αναφορά στις οικείες νομοθετικές ρυθμίσεις. – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ο εορτασμός των Χριστουγέννων» (2 Δεκεμβρίου 2001, σ. 8-9), για τα διάφορα στάδια της καθιερώσεώς του.

Δ΄. Αυτοτελή δημοσιεύματα

Παρά την καθυστέρηση έκρινα, ότι δεν έπρεπε να παραλειφθεί η παρουσίαση του βιβλίου του π. Δημητρίου Σαλάχα λόγω της γενικότερης σημασίας του για το κανονικό δίκαιο: DIMITRIOS SALACHAS, *Il Diritto Canonico delle Chiese orientali nel primo millennio. Confronti con il diritto canonico attuale delle Chiese orientali cattoliche: CCEO*, Roma-Bologna (Edizioni Dehoniane) 1997, 445 σελ. [ISBN 88-396-0704-8 και 88-10-40867-1]. Το βιβλίο αποβλέπει κυρίως στην εξυπηρέτηση των χρηστών του Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium (CCEO), αλλά λαμβάνει υπόψη, αναλύει και μεταφράζει στα Ιταλικά όλους τους κανόνες των συνόδων, οικουμενικών και τοπικών, καθώς και τους κανόνες των Αποστόλων και των Πατέρων, τους οποίους έχει κατατάξει συστηματικά.

Το ίδιο ισχύει και για το έργο του αρχιμανδρίτη GRIGORIOS D. PAPATHOMAS, *Le Patriarcat Œcuménique de Constantinople (y compris la Politeia monastique du Mont Athos) dans l'Europe unie (Approche nomocanonique).* [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 1] Κατερίνη (Επέκτασις) 1998, 941 σελ. [ISBN 960-356-060-X]. Επίσης στην ίδια σειρά ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L'Église autocéphale de Chypre dans l'Europe unie (Approche nomocanonique).* [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 2] Κατερίνη (Επέκτασις) 1998, 377 σελ. [ISBN 960-356-061-8]. Και στα δύο βιβλία εκθέτει ο σ. την ιστορική εξέλιξη στη διάρκεια όλων των περιόδων που πραγματεύεται και σε Παράρτημα παραθέτει, μεταφρασμένες στα γαλλικά, όλες τις νομικές πηγές, τόσο εκκλησιαστικής όσο και κοσμικής προελεύσεως, επί των οποίων ερείδεται το ισχύον στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, στο Άγιον Όρος και στην Εκκλησία της Κύπρου καθεστώς.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Γ΄1 (1081-1204), Αθήνα 2001, 442 σελ. [ISBN 960-91706-0-9]. Ιδιαίτερη σημασία για τούτη την επισκόπηση έχουν τα κεφάλαια 12 «Το πολίτευμα», 13 «Διοίκηση και Δικαιοσύνη», 16 «Εκκλησία και πολιτική» και 18 «Οικονομία».

Η αντιπαγανιστική νομοθεσία της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέσα από τους Κώδικες. [Ύστερη Αρχαιότητα, 5.] Εισαγωγή-Μετάφραση ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΚΑΜΑΡΑ, Αθήνα (Κατάρτι) 2000, 178 σελ. [ISBN 960-86427-5-2]. Μεταφράζονται από τα λατινικά στα ελληνικά σχετικές διατάξεις του Θεοδοσιανού (16.10.1-25) και του Ιουστινιάνειου (1.11.1-10) Κώδικα. Διερωτώμαι όμως, γιατί περιορίστηκε η επιμελήτρια της εκδόσεως στο βιβλίο 16 τίτλο 10 του Θεοδοσιανού Κώδικα, παραλείποντας τις εξαιρετικά σημαντικές διατάξεις του βιβλίου 9 τίτλ. 16 (στον Ιουστινιάνειο 9.18);

ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Βυζαντινά βασιλικά συνοικέσια «μετ' αλλοφύλων και αλλογλώσσων» (7ος-11ος αι.).* [Το Βυζάντιο και οι ξένοι, 4.] Αθήνα (Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν) 2000, 59 σελ. [ISBN 960-7079-76-0]. Επειδή το παρασκήνιο και το προσκήνιο της συνάψεως ενός γάμου συμπιέζονται μέσα στα κατά κανόνα ασφυκτικά πλαίσια του γαμικού δικαίου, δεν χρειάζεται ιδιαίτερα να αιτιολογηθεί η ένταξη αυτής της μελέτης σε μία βιβλιογραφία νομική, πολύ περισσότερο αν πρόκειται για γάμους βασιλικούς, οπότε διεκδικούν τον ρόλο τους η διπλωματία και το δίκαιο που διείπε τις διακρατικές σχέσεις κατά την εποχή εκείνη.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ Δ. ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, *Μυστικισμός, θαυματοποιία και ιατρική της θεουργίας. Οι συνεχιστές του Πυθαγόρα και του Πλάτωνα στη χριστιανική εποχή. Θαυματουργοί ιερείς ή μάγοι*, Αθήνα (Καρδαμίτσα) 2000, 332 σελ. [ISBN 960-354-095-1]. Η σ. (για την οποία βλ. και πιο πάνω) εξετάζει στο βιβλίο αυτό τη θεουργία, ως μέθοδο καθυποτάξεως υπερφυσικών δυνάμεων για την ικανοποίηση ποικίλων αναγκών και την επίτευξη διαφόρων σκοπών. Σε έναν από αυτούς, την ίαση ασθενειών, αφιερώνει η σ. σημαντικό μέρος του έργου της.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ Δ. ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, *Η εξέλιξη της μαγείας από την αρχαιότητα έως τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, Αθήνα (Κάκτος) 2001, 323 σελ. [ISBN 960-4-1749-0].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ Δ. ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο (4ος-7ος αι.)*, Αθήνα (Ενάλιος) 2001, 550 σελ. (με αγγλική περίληψη και 15 εικόνες) [ISBN 960-536-092-6]. Πρόκειται για πολύ καλά τεκμηριωμένη έρευνα, που εγκρίθηκε ως διδακτορική διατριβή από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου. Εκτός από τις κοινωνικές προεκτάσεις του φαινομένου στους πρώτους βυζαντινούς αιώνες γίνεται αναφορά στα αντίστοιχα φαινόμενα του αρχαίου κόσμου, δοθέντος ότι η μαγεία ήταν τρόπος ζωής που κληροδοτήθηκε στο Βυζάντιο από το παρελθόν και εξακολούθησε να χαρακτηρίζει τη βυζαντινή κοινωνία πολύ πέρα από τον

7ο αιώνα. Δεν παραλείπει ακόμη η σ. να επισημάνει το ποινικώς αξιόλογο των επί μέρους πράξεων.

ΕΛΕΝΗΣ Γ. ΜΑΡΓΑΡΟΥ, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο.* [Βυζαντινά κείμενα και μελέται, 29.] Θεσσαλονίκη (Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών) 2000. LXIV+290 σελ. [ISBN 856-05-8]. Πρόκειται για διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου. Η σ. κατέβαλε πολλή επιμέλεια, αλλά το αποτέλεσμα θα ήταν ασφαλώς καλύτερο, αν δεν είχε παραλείψει σημαντικές νομικές πηγές των 6ου-11ου αιώνων, δοθέντος ότι το αντικείμενο της μελέτης ενδιαφέρει άμεσα το Δίκαιο (παρά το γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις των «αξιωμάτων» πρόκειται για προσφωνήσεις), αν οι παραπομπές ήταν ακριβέστερες και αν δεν γινόταν μερικές φορές σύγχυση μεταξύ επαγγελματικής απασχολήσεως και νομικής αξιολογήσεως μίας συμπεριφοράς.

ΚΙΜΩΝ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΛΑΚΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, *Ελληνική αυτοκρατορία των Μέσων Αιώνων. Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο. Εθιμοτυπία, Διοίκηση, Στρατός,* Θεσσαλονίκη (Ιανός) 2001. 394 σελ. [ISBN 960-7771-57-5]. Σύμφωνα με την απαρίθμηση στο εξώφυλλο περιλαμβάνονται Εθιμοτυπία, Διοίκηση, Επαρχότητες, Έπαρχοι, Λογοθέσια, Λογοθέτες, Σύγκλητος, Δήμοι, Θέματα, Ανακτορική Φρουρά, Βασιλικό και Θεματικό Πλώιμο, Στρατός Ξηράς, Νομισματικό Σύστημα. Οι τίτλοι και τα αξιώματα είναι διαρθρωμένα αλφαβητικά μέσα σε κάθε κατηγορία και ακολουθεί ευρετήριο εννοιών, όρων και ονομάτων. Οι περιορισμένες παραπομπές δεν παρέχουν γενική εποπτεία των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν. Μάλλον αρκέσθηκε ο σ. σε ιστορικές και φιλολογικές πηγές.

ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Λεξικό βυζαντινής ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, τ. Α΄. Σύνταξη των Σ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗ, Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ. Θεσσαλονίκη (Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών) 2000. 218 σελ. [ISBN 960-7856-07-4]. Με τον πρώτο αυτόν τόμο άρχισε η υλοποίηση ενός παλαιού σχεδίου του Ι.Καραγιαννόπουλου, που δεν ευτύχησε αυτός να το δει ενόσω ακόμη ζούσε. Η σημασία του εγχειρήματος είναι περιττό να εξαρθεί.

(DOMENICO SPADA)-DIMITRIOS SALACHAS, *Costituzioni dei Santi Apostoli per mano di Clemente*, Città del Vaticano (Urbaniana University Press) 2001, 316 σελ. [ISBN 88-401-5001-3]. Πρόκειται για ιταλική μετάφραση του γνωστού υπό την ονομασία «Διαταγαί των αγίων Αποστόλων» ή «Αποστολικαί

Διαταγαί» ανώνυμου κωδικοποιητικού έργου.

Αυτοκράτορος Λέοντος Στ΄του Σοφού: Τακτικά, τ. Α΄-Β΄. Μετάφραση-Σχόλια ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, τελική επεξεργασία κειμένου και γενική επιμέλεια του έργου ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα (Ελεύθερη Σκέψις) 2001, 351+397 σελ. [ISBN 960-7931-63-7/ 960-7931-62-9/960-7931-64-5]. Την ανατύπωση του πρωτοτύπου (από το κείμενο της Patrologia graeca του Migne) συνοδεύει απόδοση στη νέα ελληνική γλώσσα.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες και Λατρεία*, Θεσσαλονίκη (Εκδόσεις Γ. Δεδούση) 2001, 459 σελ. [ISBN 960-8469-12-0]. Ο τόμος περιέχει συνολικά δέκα μελέτες, από τις οποίες επτά είναι αδημοσίευτες και τρεις δημοσιεύονται πάλι μετά από περαιτέρω επεξεργασία. Οι μελέτες αφορούν κυρίως το κανονικό δίκαιο, αλλά και με παρεκβάσεις κάποτε προς την αγιολογία και τη λειτουργική. Ιδού οι επί μέρους τίτλοι: 1. «Τάξη χειροτονίας και ενθρονίσεως του Ευθυμίου μητροπολίτου Βεροίας (ιδ΄αι.) κατά τον κώδικα Γρηγορίου 39» (σ. 17-92). Στον κώδικα 39 της Μονής Γρηγορίου (Αγίου Όρους) έχουν διασωθεί ομιλίες ενός μητροπολίτη Βεροίας που πρόσφατα ταυτίσθηκε με τον Βεροίας Ευθύμιο. Οι ομιλίες προδίδουν τον παλαμιτικό προσανατολισμό του συντάκτη τους. Στις σ. 65-91 εκδίδει ο σ. τα σχετικά με τη χειροτονία του πιο πάνω μητροπολίτη κείμενα, που ανταποκρίνονται απολύτως, όπως διαπιστώνει ο σ., προς το ακολουθούμενο από τη Μ. Εκκλησία τυπικό την εποχή του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου. 2. «Ο κύκλος των εορταζομένων αγίων και οι Κύπριοι άγιοι. Προσέγγιση της τάξεως με βάση τους κανόνες και τα Λεξιονάρια» (σ. 93-162). Διευκρινίζεται ότι ο τελευταίος αυτός όρος, δυτικής και αυτός (όπως και το «ευαγγελιστάριον» κ.ά.) προελεύσεως, δηλώνει ευαγγελικές και αποστολικές περικοπές που αναγινώσκονται σε κάθε εορτή. Ο σ., εννοώντας τους «οικουμενικώς» τιμώμενους Κύπριους αγίους, παραθέτει και στους κανόνες, ως προς τη διαπίστωση της «αγιότητας». 3. «Το Πηδάλιον σε σχέση με παλαιότερες νομοκανονικές συλλογές» (σ. 163-196). Ο σ. συγκρίνει από άποψη δομής και ύλης το Πηδάλιον με τις βυζαντινές απλώς κανονικές ή νομοκανονικές συλλογές, καθώς και εκείνες των χρόνων της τουρκοκρατίας (Νομοκάνονα Μαλαξού, «Βακτηρία» κ.ά.). 4. «Η απόδοση των βεβηλωθέντων ναών στη λατρεία. Η πράξη μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (1912)» (σ. 197-224). Παρά το ότι στηρίζεται ο σ. στην πρακτική του 20ού αιώνα, το θέμα αφορά γενικότερα την επαναφορά, με τήρηση της κανονικής τάξης, στη λατρευτική χρήση ναών μετά την από διάφορες αιτίες «εκκοσμίκευσή» τους. 5. «Εκκλησιολογικά σχόλια στο τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού» (σ. 225-250). Ο σ. διαπιστώνει, κατά τη ρύθ-

μιση του βυζαντινού μοναχισμού, «συρροή» διατάξεων – είναι πλουραλισμός; – στους κανόνες και τα τυπικά των μονών, την οποίο η Εκκλησία πάντοτε διαμόρφωνε προς όφελος του σωτηριολογικού της έργου. 6. «Η επίδραση του έργου του αγίου Αθανασίου Αθωνίτη στον ορθόδοξο μοναχικό κόσμο» (σ. 251-288). Ο σ. ερευνά την επίδραση του κανονικο-λειτουργικού έργου του αγίου στον εντός και εκτός Αγίου Όρους μοναχισμό. 7. «Προσεγγίσεις στην κανονική διδασκαλία περί γάμου» (σ. 289-328). 8. «Η κανονική παράδοση περί της θείας Λειτουργίας. Κριτικά σχόλια» (σ. 329-362). 9. «Κανόνες και διατάξεις περί του βαπτίσματος. Επισκόπηση της παραδόσεως» (σ. 363-402). 10. «Το βάπτισμα και ο τρόπος αποδοχής των αιρετικών και των σχισματικών» (σ. 403-441). Για τις μελέτες υπό τους αριθμούς 7-10 βλ. τις επισκοπήσεις των ετών 1997 (σ. 332), 1998 (σ. 430) και 1999 (σ. 439). Ο τόμος περιέχει τέλος γενικά ευρετήρια στις σ. 443-459.

ΧΡΗΣΤΟΥ ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Πληθώνεια οικονομικά μελετήματα*, Αθήνα (Ελεύθερη Σκέψη) 2001, 213 σελ. [ISBN 960-7931-69-6]. Όπως τονίζει ο σ. στην εισαγωγή, ο τόμος αυτός, που έχει ως αντικείμενο την ανάλυση του έργου του Γεωργίου-Γεμιστού Πλήθωνος, δεν αποτελεί αυτοτελή πραγματεία, αλλά συλλογή δέκα μελετών και δύο βιβλιογραφικών δοκιμίων, ήδη δημοσιευμένων σε περιοδικά ή πρακτικά συνεδρίων (βλ. σχετικά σημειώματα στις επισκοπήσεις των προηγούμενων ετών). Ο τόμος συμπληρώνεται με ευρετήριο των συγγραφέων που παραπέμπονται στα επί μέρους κεφάλαια (σ. 207-213).

Πλήθωνος Νόμων συγγραφή – Γενναδίου Πατριάρχου Περί του βιβλίου του Γεμιστού και κατά της ελληνικής πολυθεΐας. Μετάφραση ΕΛΕΝΗΣ ΣΤΑΜΟΥ, επιμέλεια ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΥΡΟΥ, Αθήνα (Ελεύθερη Σκέψις) 2001, 336 σελ. [ISBN 960-7199-90-1]. Της αποδόσεως στη νέα ελληνική γλώσσα προτάσσεται το πρωτότυπο κείμενο του Γεωργίου-Γεμιστού Πλήθωνος.

ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.). Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και της καππαδοκικής αριστοκρατίας*, Θεσσαλονίκη (Βάνιας) 2001, 224 σελ. [ISBN 960-288-076-7]. Δεν θεωρώ τα Νομικά ως την πεμπτουσία κάθε επιστημονικής γνώσης, αλλά είναι φανερό ότι προσπαθώ, κατά το δυνατόν, να διευρύνω το πεδίο αυτής εδώ της επισκοπήσεως, φρονώντας πρώτον, ότι το φάσμα των υπό ουσιαστική έννοια πηγών του δικαίου είναι εξαιρετικά ευρύ και δεύτερον, ότι σχεδόν κάθε ανθρώπινη δράση παράγει και έννομες σχέσεις. Έτσι δεν μπορώ να καταπνίξω την παρόρμησή μου, να περιλάβω κάθε δημοσίευμα που αναφέρεται στη βυζαντινή αριστοκρατία – όπως κι

αν ήθελε κανείς να εκλάβει αυτό τον όρο. Πολύ περισσότερο όταν πρόκειται για το βιβλίο αυτό, στο οποίο συχνά αναλύονται θέματα νομιμότητας και σχέσεις νομιμοφροσύνης.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Χ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο συμβολαιογράφος στο Βυζάντιο*, β΄ έκδοση, Αθήνα 2001, 83 σελ. [ISBN 960-91083-0-X]. Ανατύπωση της πρώτης εκδόσεως (βλ. επισκόπηση 1999 σ. 446) με προσθήκη λατινικής μεταφράσεως (από την έκδοση του J. Nicole) στο παρατιθέμενο κείμενο του «Επαρχικού Βιβλίου».

NIKOLAOS CH. STASINOPOULOS, *Le notaire à Byzance*, Athènes 2001, 78 σελ. Πρόκειται για γαλλική μετάφραση (με ίδιο ISBN) του πιο πάνω βιβλίου.

Με την ευκαιρία του 23ου διεθνούς συνεδρίου Λατινικής Συμβολαιογραφίας διοργανώθηκε στο Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών «Ίδρυμα Βούρου - Ευταξία» από 28 Σεπτεμβρίου μέχρι 28 Οκτωβρίου 2001 έκθεση με θέμα «*Κώδικες και νοταριακά έγγραφα από το Βυζάντιο μέχρι σήμερα*». Ο κατάλογος της εκθέσεως αποτελείται από 103 σελ. Υπό τύπον εισαγωγής καταχωρίζονται στις σ. 11-35 αποσπάσματα σε ελληνική και γαλλική γλώσσα από τα πιο πάνω βιβλία του Ν. Στασινόπουλου. Τα εκθέματα (σ. 40-103) είναι συμβολαιογραφικά έγγραφα από το Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας (30), το Νοταριακό Αρχείο Κεφαλληνίας (10) και το Αρχειοφυλακείο Συμβολαιογραφικού Συλλόγου Εφετείων Αθηνών-Πειραιώς-Αιγαίου και Δωδεκανήσου (8), των οποίων ο κατάλογος παραθέτει περίληψη.

ΧΑΡΗ Β. ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, *Ανάλεκτα*, Θεσσαλονίκη 2001, 102 σελ. [ISBN 960-86893-0-9]. Στη συλλογή αυτή δημοσιευμάτων περιλαμβάνονται δύο που αναφέρονται στους «Αγίους Νοταρίους»: «Μαρκιανός και Μαρτύριος. Οι προστάτες των συμβολαιογράφων» (σ. 45-49) και «Οι προστάτες μας άγιοι και η εποχή τους» (σ. 50-58).

ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΤΣΑΓΚΑΡΗ, *Η ιστορία και το νομικό πλαίσιο της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη (Σάκκουλας) 2001, 344 σελ. [ISBN 960-301-543-1]. Εισαγωγικώς η μελέτη αναφέρεται και στο συνοδικό θεσμό κατά τη βυζαντινή περίοδο, ειδικότερα δε δε στους διαφόρους τύπους πατριαρχικής συνόδου.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (με συνεργασία ΧΑΡΙΚΛΕΙΑΣ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ), *Η θεμελίωσις του δημοτικού συστήματος 1833-1834*. [Ι Σειρά: Κείμενα Ιστορίας της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, 1.] Αθήνα (Εταιρεία Αρχειακών Μελετών και Εκδόσεων) 2001, ιζ΄, 363 σελ. (με γαλλ. περίληψη). Μολονότι το έργο αφορά την οθωνική εποχή, δεν στερείται ενδιαφέροντος ως προς

την οργάνωση των κοινοτήτων και κατά τις προγενέστερες περιόδους.

ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, *Οι πολιτικές αντιλήψεις των Βυζαντινών διανοητών από το δέκατο ως το δέκατο τρίτο αιώνα μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη (Ηρόδοτος) 2002, 279 σελ. [ISBN 960-8256-04-6]. Η μελέτη αυτή είναι σημαντική για τον χώρο του δημοσίου δικαίου, ειδικότερα δε για τα «κάτοπτρα ηγεμόνος» (βλ. και πιο πάνω). Στο πρώτο μέρος σκιαγραφείται το ιστορικό πλαίσιο της εποχής των διανοητών, τους οποίους πραγματεύεται η σ., αναλύονται οι βασικότερες θέσεις τους και επισημαίνονται τα ιδεολογικά τους πρότυπα από τον αρχαίο κόσμο. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι νεωτεριστικές για την εποχή του πολιτικές απόψεις του Θωμά Μαγίστρου που, ξεπερνώντας τα στενά όρια των προκατόχων του, διαμόρφωσε μαζί με το ιδεώδες του ηγεμόνα και το ιδεώδες του πολίτη. Από τη σκοπιά αυτή εμφανίζει το έργο του ενδιαφέρον για πολιτικούς επιστήμονες και πολιτειολόγους.

ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, *Η πολιτική σκέψη στη Θεσσαλονίκη τον 14ο αιώνα. Θωμά Μαγίστρου Τοις Θεσσαλονικεύσι περί ομονοίας. Προσέγγιση στη συμβολή της πολιτικής φιλοσοφίας στους νεότερους χρόνους*, Θεσσαλονίκη (Ηρόδοτος) 2002. [ISBN 960-8256-22-4]. Το βιβλίο αυτό αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, συνέχεια του αμέσως προηγούμενου. Στο νέο βιβλίο εξετάζει η σ. τις πολιτικές αντιλήψεις του Θωμά Μαγίστρου με βάση το συγκεκριμένο έργο του, στο οποίο γύρω από την έννοια της ομόνοιας πλέκεται ο θεωρητικός ιστός ενός ολοκληρωμένου πολιτικού συστήματος.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2002)

Η επιλογή του υλικού και η παρουσίασή του γίνεται με βάση τις ίδιες αρχές που εφαρμόστηκαν και στις επισκοπήσεις των προηγούμενων ετών. Επειδή ο χρόνος κυκλοφορίας του περιοδικού έχει μετακινηθεί κατά μερικούς μήνες, για λόγους πληρέστερης και πιο έγκαιρης ενημερώσεως έχουν ληφθεί υπόψη και τα δημοσιεύματα των δύο πρώτων μηνών του 2003.

Α΄. Τιμητικοί, συλλογικοί κ.λπ. τόμοι

Πρόσφατα, αφού από αρκετά χρόνια είχαν συγκεντρωθεί οι μελέτες που τα απαρτίζουν, κυκλοφορήθηκαν με αρκετή καθυστέρηση τα *Σύμμεικτα προς τιμήν Παναγιώτη Δ. Δημάκη. Αρχαία Δίκαια και Κοινωνία*, Αθήνα (Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα) 2002, 700 σελ. [ISBN 960-15-0711-6]. Κατάλογο των εργασιών του τιμώμενου, που ευκαιριακά ασχολήθηκε και με το βυζαντινό δίκαιο, κατάρτισε η ΣΟΦΙΑ ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ, «Βιογραφικά στοιχεία και εργογραφία του καθηγητή Παν. Δ. Δημάκη» (σ. 13-23). Από τον πλούσιο σε περιεχόμενο τόμο ενδιαφέρουν την επισκόπηση οι παρακάτω συμβολές: ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Ο βίος και τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου ως πηγή νομικών πληροφοριών» (σ. 133-145, με γερμ. περίληψη). Από μεν τον βίο συνάγονται πολλές πληροφορίες από τους 3ο/4ο αιώνες ποινικού κυρίως περιεχομένου (αδικήματα, ποινές, φυλακές, απαγόρευση ταφής των πτωμάτων όσων είχαν εκτελεσθεί), από δε τα θαύματα οι ειδήσεις εντοπίζονται στους 6ο/7ο αιώνες και επεκτείνονται προς το ιδιωτικό δίκαιο. – STAVROS PERENTIDIS, «Constantin Harménopoulos et les Saints Canons: son classement thématique et l' inviolabilité du texte canonique» (σ. 501-512, με γερμ. περίληψη). Η μελέτη έχει ως αντικείμενο τη μέθοδο συνθέσεως του υλικού της «Επιτομής κανόνων», του δεύτερου έργου του Αρμενόπουλου που συμπληρώνει από πλευράς κανονικού δικαίου την «Εξάβιβλο». – CONSTANTIN G. PITSAKIS, «Droit romain et droit gréco-romain dans les manuels grecs de la période post-byzantine: l' emploi idéologique» (σ. 513-542, με γερμ. περίληψη). Μέσω των συμπιλημάτων και νο-

μικών συλλογών της ύστερης περιόδου που προβάλλονται στη μελέτη, καθώς και των διαφόρων παραγώγων τους, εξασφαλίστηκε η συνέχεια και η ενότητα δικαίου στις ελληνόφωνες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αλλά στις «κωδικοποιήσεις» που γεννήθηκαν κατά τα τέλη του 18ου αιώνα και τις αρχές του 19ου στις παραδουνάβιες ηγεμονίες βλέπει ο σ. περισσότερο την εκδήλωση εθνικιστικών τάσεων υπό την επίδραση των νέων – τότε – ιδεών, παρά την επιβίωση της ελληνορωμαϊκής νομικής παραδόσεως. Υπό ανάλογες συνθήκες ανυψώθηκε «το δίκαιον των αειμνήστων ημών αυτοκρατόρων» με τη μορφή της Εξαβίβλου (συμπληρωμένο ωστόσο με τις πηγές του ρωμαϊκού δικαίου, όπως αυτό γινόταν αντιληπτό από τους Πανδεκτιστές) για πάνω από εκατό χρόνια σε Αστικό Κώδικα του νεοσύστατου κράτους. – ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Διορθωτικές παρατηρήσεις σε βυζαντινές νομικές πηγές» (σ. 641-644). Οι βελτιώσεις αφορούν το κείμενο της «Ecloga ad Prochiron mutata», της «Συνόψεως των Βασιλικών» και της «Εξαβίβλου». – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Από την παθολογία της νομικής ερμηνευτικής: Η περίπτωση του "κανόνος"» (σ. 645-661, με γερμ. περίληψη). Επισημαίνεται η τάση που υιοθέτησαν ορισμένοι ιστορικοί του δικαίου στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα, να προσδώσουν στον όρο «κανών» την έννοια του «εκκλησιαστικού κανόνα», ενώ ο εν λόγω όρος, εμφανιζόμενος σε εισαγωγικής μορφής βυζαντινές διατάξεις, σημαίνει τη γενικώς ισχύουσα αρχή (regula). – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΑΒΟΥΣΚΟΥ, «Παρατηρήσεις εις το κληρονομικόν δίκαιον της Σαντορίνης κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους» (σ. 689-696, με γερμ. περίληψη). Ο σ. αναλύει τις πληροφορίες σχετικά με τα κληρονομικά έθιμα της Σαντορίνης που παρέχει ο Λ. φον Μάουρερ στο έργο του «Ο ελληνικός λαός».

Με την ευκαιρία της συμπληρώσεως των 70 χρόνων του καθηγητή Carl Gerold Fürst (επί σειράν ετών προέδρου της «Εταιρείας του Δικαίου των Ανατολικών Εκκλησιών») εκδόθηκε ο τόμος *Ius canonicum in Oriente et Occidente.* [Adnotationes in Ius canonicum, 25.], Frankfurt a.M. κ.λπ. (Peter Lang) 2003, 1153 σελ. [ISBN 3-631-39480-2]. Από τις ελληνικές συμβολές τρεις ενδιαφέρουν την παρούσα επισκόπηση. PANAGIOTIS BOUMIS, Ein biblischer Scheidungsgrund (σ. 665-669). Με βάση τους οικείους κανόνες του Μ. Βασιλείου αναλύει ο σ. το γραφικό χωρίο (Ματθ. 5,32), στο οποίο αποκλείεται το διαζύγιο με εξαίρεση του «λόγου πορνείας». – KONSTANTINOS G. PITSAKIS, Church and Imperial Legislation on Matrimonial Impediments in Byzantium. Socio-Economic Policy and Marriage Strategy (σ. 719-735). Ο σ. προβάλλει τους κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες που επηρέασαν τη διαμόρφωση του συστήματος των γαμικών κωλυμάτων με τον συνδυασμό αυτοκρατορικής νομοθεσίας αφενός και συνοδικών αποφάσεων αφετέρου. – SPYROS N. TROIANOS, Kanonistische Antworten und Abhandlungen in der Ostkirche (9.-15. Jh.). Eine Übersicht (σ. 403-419). Παρουσιάζονται εκδόσεις και βιβλιογραφία σε σχέση με τις αποκρίσεις και τις πραγματείες σε θέματα του ανατολικού κανονικού δικαίου που καταρτίστηκαν μεταξύ του 9ου και του 15ου αιώνα. Πρβλ. στην επισκόπηση του έτους 2001 την αναγγελία της δημοσιεύσεως της μελέτης σε ελληνική γλώσσα.

«*Θητεία*» είναι ο τίτλος του τιμητικού αφιερώματος των Πανεπιστημίων Αθηνών και Ιωαννίνων στον καθηγητή Μ. Γ. Μερακλή, που εκδόθηκε με επιστημονική επιμέλεια του ΜΗΝΑ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗ (Αθήνα 2002), 808 σελ. [ISBN 960-87193-0-5]. Στο δίκαιο αναφέρονται δύο συμβολές: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Η ταφή του παπά και η χήρα παπαδιά. Ιστορικονομικός σχολιασμός σε ένα λαογραφικό θέμα» (σ. 569-611). Αφού αρκετές φορές ασχολήθηκε ο σ. με το κατά πόσον επιτρέπεται ο (δεύτερος) γάμος της χήρας παπαδιάς και αν, κατά το έθιμο, εξαρτάται αυτό από τον τρόπο ενταφιασμού του νεκρού, εμφανίζει εδώ την τελική επεξεργασία του θέματος. – ΖΑΧΑΡΙΑ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗ, «Ο "Κρυμμένος Θησαυρός" ενός περιβολάρη της Ρόδου (μέσα 15ου αι.)» (σ. 735-745). Ο σ. δημοσιεύει και σχολιάζει (αθωωτική) δικαστική απόφαση από την εποχή της ιπποτοκρατούμενης Ρόδου (29.5.1455) που αφορούσε μία δήθεν εύρεση θησαυρού σε δημόσιο ακίνητο. Κατά τη δικαστική διερεύνηση της υποθέσεως εφαρμόστηκε το ιουστινιάνειο δίκαιο, σύμφωνα με το οποίο η απόκρυψη της ευρέσεως επέσυρε σοβαρές κυρώσεις. Έμμεσα ενδιαφέρει την επισκόπηση και η συμβολή του ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Πρόσληψη των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και πρακτικές της "Αυτόνομης Πολιτικής Διοίκησης των αστών και των χωρικών των Κυθήρων"» (σ. 343-369). Παρουσιάζεται το περιεχόμενο δύο ανέκδοτων κωδίκων των ετών 1799 και 1800, του πρώτου από το ιδιωτικό αρχείο του Α. Στρατηγού και του δεύτερου από το Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων.

Κατά την αναγγελία του τιμητικού τόμου «*ΜΟΣΧΟΒΙΑ*» στην επισκόπηση του έτους 2001 παραλείφθηκε από αβλεψία η συμβολή του CH. K. PAPASTATIS (Χ. Κ. Παπαστάθη), «O novogrečeskom perevode "Apostol'skich postanovlenij"» (= Περί της νεοελληνικής παραφράσεως των «Αποστολικών Διαταγών») (σ. 347-354, με αγγλ. περίληψη).

Εδώ και αρκετά χρόνια υπό τη γενική εποπτεία της ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ και μιας επιστημονικής επιτροπής αποτελούμενης από τους ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ

ΜΠΟΥΡΑ, CECILE MORRISSON, ΝΙΚΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ και ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΠΙΤΣΑΚΗ ετοιμαζόταν μία οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Τελικώς το έργο απαρτίστηκε από τρεις τόμους υπό τον τίτλο *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century.* [Dumbarton Oaks Studies, 39.] Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 2002, 1205 σελ. [ISBN 0-88402-288-9]. Επειδή το όλο θέμα της οικονομίας δεν μπορεί να αποχωριστεί τελείως από το Δίκαιο, τόσο το ιδιωτικό, με την ειδικότερη μορφή του δικαίου των συναλλαγών, όσο και το δημόσιο, ως δημοσιονομικό δίκαιο, έπεται ότι όλο το έργο δεν στερείται νομικής σημασίας. Εδώ ωστόσο θα επισημανθούν οι συμβολές των Ελλήνων νομικών: ELEUTHERIA PAPAGIANNI, «Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property» (σ. 1059-1069). Ερευνώνται οι συνθήκες δημιουργίας της εκκλησιαστικής περιουσίας, η σταδιακή θέσπιση κανόνων δικαίου ως προς τη διαχείριση της περιουσίας αυτής, με περιεχόμενο ιδίως την επιβολή προστατευτικών απαγορεύσεων, και η λήψη περιοριστικών μέτρων. Παράλληλα εξετάζεται η εφαρμογή αυτών των κανόνων δικαίου στην πράξη. – ELEUTHERIA PAPAGIANNI, «Protimesis (Preemption) in Byzantium» (σ. 1071-1082). Η σ. ασχολείται με τη νομική φύση της «προτιμήσεως», το περιεχόμενο του όρου «ανακοίνωσις» και τα ερμηνευτικά προβλήματα που τα σχετικά νομοθετικά κείμενα δημιουργούν. – ELEUTHERIA PAPAGIANNI, «Byzantine Legislation on Economic Activity Relative to Social Class» (σ. 1083-1093). Η σ. για μεν την πρώιμη περίοδο στηρίζεται στο κείμενο της ιουστινιάνειας κωδικοποιήσεως, αλλά προκειμένου για τους μέσους χρόνους ασφαλέστερα συμπεράσματα εξασφαλίζονται με το «Επαρχικόν Βιβλίον» του Λέοντος ΣΤ΄. – DEMETRIOS GOFAS, «The Byzantine Law of Interest» (σ. 1095-1104). Παρουσιάζεται η βυζαντινή νομοθεσία περί των τόκων. – OLGA MARIDAKI-KARATZA, «Legal Aspects of the Financing of Trade» (σ. 1105-1120). Η σ. περιορίζεται σε γενική θεώρηση του θέματος.

Β΄. Πρακτικά συνεδρίων, συμποσίων και κύκλων διαλέξεων

Πριν από δέκα και πλέον χρόνια συνήλθε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το Β΄ Συμπόσιο «*Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*» (14-20 Δεκεμβρίου 1992). Δυστυχώς – προφανώς για λόγους οικονομικούς – δημοσιεύθηκαν τα πρακτικά μόλις το 2002, 672 σελ. [ISBN 960-243-591-7]. Στο Δίκαιο αναφέρονται οι ακόλουθες ανακοινώσεις Ελλήνων συνέδρων.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Οι δικαϊκές σπουδές στη Μακεδονία κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα» (σ. 231-238, με γερμ. περίληψη). Δέκα χρόνια μετά τη σύνταξη της εισηγήσεως το περιεχόμενό της δεν απηχεί πλήρως τις σημερινές απόψεις του σ., που δημοσίευσε συμπληρωμένο το κείμενό της στα «Βυζαντινά» 21 (2000) 475-492 (βλ. επισκόπηση του έτους 2001). – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Η σημασία του νομικού έργου του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου» (σ. 239-258, με γαλλ. περίληψη). Στην εισήγησή του ο σ. παρουσιάζει την εξέλιξη των «αρμενοπουλικών σπουδών» από το 1952, οπότε εκδόθηκε ο γνωστός αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση 600 χρόνων από τη σύνταξη της «Εξαβίβλου», μέχρι το 1992, τη χρονιά δηλαδή του Συμποσίου. – ΣΤΑΥΡΟΥ ΠΕΡΕΝΤΙΔΗ, «Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος και οι ιεροί κανόνες. Θεματική κατάταξη και το απαραβίαστο του κανονικού κειμένου» (σ. 259-266, με γαλλ. περίληψη). Η εισήγηση αποτελεί το αρχικό ελληνικό κείμενο της συμβολής του σ. (σε γαλλική γλώσσα) στον τιμητικό τόμο του Π. Δημάκη (βλ. πιο πάνω).

Από 1 έως 3 Οκτωβρίου 1998 συνήλθε στην Ι. Μονή Βλατάδων, στο πλαίσιο των ΛΓ΄ Δημητρίων, το ΙΒ΄ Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο «*Χριστιανική Θεσσαλονίκη*» με θέμα «*Ο Ναός του Αγίου Δημητρίου, προσκύνημα Ανατολής και Δύσεως*». Τα πρακτικά δημοσιεύθηκαν το 2001 στη Θεσσαλονίκη (University Studio Press), 245 σελ. [ISBN 960-12-1015-6]. Το Δίκαιο ενδιαφέρουν δύο ανακοινώσεις. ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Ο Βίος και τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου ως πηγή νομικών πληροφοριών» (σ. 123-133). Το κείμενο της ανακοινώσεως ταυτίζεται με τη συμβολή της σ. στον τιμητικό τόμο Π. Δημάκη (βλ. πιο πάνω). – ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΙΑΓΚΟΥ, «Οι εκκλησιαστικές διατάξεις περί βεβηλώσεως ναών και η απόδοση των βυζαντινών ναών της Θεσσαλονίκης στη λατρεία μετά την απελευθέρωση (1912)» (σ. 135-148). Ο σ. πραγματεύεται τα της καθιερώσεως των χώρων λατρείας και της de facto άρσεως του λατρευτικού προορισμού δια βεβηλώσεως, καθώς και τη διαδικασία για την αποκατάσταση της κανονικής τάξεως. Βλ. στην επισκόπηση του έτους 2001 την αναγγελία της μελέτης ως μέρους (σ. 197-224) του αυτοτελούς δημοσιεύματος του σ. «Κανόνες και Λατρεία».

«*Βυζάντιο, ο κόσμος του και η Ευρώπη*», ήταν ο τίτλος της Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης που οργανώθηκε στον Μυστρά (26-28.5.2000) από τη «Διεθνή Επιστημονική Εταιρεία Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών». Τα πρακτικά δημοσιεύθηκαν το 2001 από την Εταιρεία, 142 σελ. [ISBN 960-12-87144-0-0]. Από τα περιεχόμενα μόνο δύο ανακοινώσεις ενδιαφέρουν έμμεσα την επισκό-

πηση, επειδή αναφέρονται σε οικονομικά θέματα του Βυζαντίου. ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, «Κλεομένης Γ΄ – Κωνσταντίνος Παλαιολόγος. Το μεταρρυθμιστικό των πρόγραμμα. Συγκριτική ανάλυσις» (σ. 49-58). Βλ. την αναγγελία της ανακοινώσεως στην επισκόπηση του έτους 2001 από δημοσίευση στις «Λακωνικές Σπουδές». – ΛΑΖΑΡΟΥ Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, «Περί της οικονομίας της Πελοποννήσου επί Βασιλείου Α΄ (867-886)» (σ. 31-47).

Η Γ΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (22-24.9.2000, Πανεπιστημιούπολη Ρεθύμνου) ήταν αφιερωμένη στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη. Τα πρακτικά, με περιλήψεις των ανακοινώσεων, πίνακα των υπό εκπόνηση διδακτορικών διατριβών και ονομαστικό ευρετήριο, εκδόθηκαν με επιμέλεια των ΙΩΑΝΝΗ ΒΑΣΣΗ, ΜΑΡΙΝΑΣ ΛΟΥΚΑΚΗ και ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ στο Ρέθυμνο το 2002, 173 σελ. Ενδιαφέρον για την επισκόπηση έχουν οι εξής δύο ανακοινώσεις, η πρώτη για το δημόσιο και η δεύτερη για το κανονικό δίκαιο. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΪΔΑ, «Η εικόνα του τυράννου στα βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνος» (σ. 63-64). Από τον σχετικό πίνακα προκύπτει ότι ο σ. πρόκειται να υποβάλει διατριβή με θέμα «Τα βυζαντινά "Κάτοπτρα ηγεμόνος"» στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (σ. 170). – ΓΙΑΝΝΗ ΠΟΛΥΧΡΟΝΗ, «Όψεις του αιγυπτιακού μοναχισμού κατά το πρώιμο Βυζάντιο μέσα από τη μελέτη των παπύρων» (σ. 68-71).

Τα πρακτικά του ΚΒ΄ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου (25-27 Μαΐου 2001) της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (Μνήμη Απόστολου Ε. Βακαλοπούλου, Θεσσαλονίκη 2002) περιέχουν τη μελέτη του ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΜΠΟΥΖΙΑ, «Κωδικοποιήσεις του Βυζαντινού Δικαίου στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά το 17ο αιώνα» (σ. 89-105).

Στα πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου που εκδόθηκαν στη Λευκωσία το 2001 περιέχεται η ανακοίνωση του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Οι Κύπριοι "τρισεπίσκοποι". Ένα παράδοξο στην ορολογία του βυζαντινού κανονικού δικαίου» (σ. 89-110). Επανερχόμενος ο σ. στο θέμα των «τρισεπισκόπων» (βλ. την επισκόπηση του έτους 1999 σ. 438 και τα άλλα δημοσιεύματα που παραπέμπονται εκεί), συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του στο ακριβές περιεχόμενο του όρου, επειδή σε κυπριακή πηγή του τέλους του 13ου αιώνα – ως προς τη γνησιότητα της οποίας όμως διατυπώνονται επιφυλάξεις – εμφανίζεται ο όρος υπό διαφορετική σε σύγκριση με την πρακτική της Μ. Εκκλησίας έννοια.

Το Γ΄ Συμπόσιο Θασιακών Μελετών που είχε ως θέμα «*Η Θάσος δια μέσου των αιώνων: Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός*» εξέδωσε τα πρακτικά (αφιερωμένα στον Τάσο Γριτσόπουλο) στον τόμο 10 (1996-1997) του περιοδικού της Θασιακής Ένωσης Καβάλας «*Θασιακά*». Το Δίκαιο ενδιαφέρει η ανακοίνωση του ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Κοριτσιάτικο. Θεσμός του εθιμικού δικαίου στη Θάσο» (σ. 531-540). Ο σ. εξετάζει την προέλευση του εθίμου που, κατά την κρατούσα άποψη, εμφανίζει αντιστοιχία προς το «παλληκαριάτικο», πρόκειται δηλαδή για περιουσιακή παροχή προς τον σε πρώτο γάμο ερχόμενο νεότερο σύζυγο.

Το ετήσιο Ιερατικό Συνέδριο της Ι. Μητροπόλεως Δράμας είχε κατά το έτος 2001 ως θέμα «*Νεκρώσιμα Τελετουργικά*». Οι εισηγήσεις και τα πορίσματα συγκεντρώθηκαν σε έναν τόμο 388 σελίδων (Δράμα 2001). Περιορίζομαι στη μνεία νέας εκδόσεως κανονικού κειμένου με βάση τον κώδικα Ζαγοράς 23: «Του Αγίου Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Περί του τέλους ημών και περί της ιεράς τάξεως της κηδείας και των κατ' έθος υπέρ μνήμης γινομένων», με εισαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια του ΙΩΑΝΝΟΥ Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ (σ. 309-363). Ακολουθεί (σ. 365-380) ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, Βιβλιογραφία περί των νεκρωσίμων.

Το ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών συνήλθε στην Τρίπολη από 24 έως 29 Σεπτεμβρίου 2000. Στα πρακτικά (Αθήνα 2001-2002) περιέχεται η ανακοίνωση της ΣΩΤΗΡΙΑΣ Α. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, «Οι πολιτικές απόψεις περί ηγεμόνος στον εγκωμιαστικό λόγο του Ιωάννου Δοκειανού για τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο» (σ. 570-580, με αγγλ. περίληψη).

Από 2 έως 7 Σεπτεμβρίου 2001 οργανώθηκαν στη Βουδαπέστη, με τη μέριμνα του Καθολικού Πανεπιστημίου «Pázmány Péter», σε κοινές συνεδριάσεις δύο διεθνή συνέδρια: το 11ο της «Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendo» και το 15ο της «Εταιρείας του Δικαίου των Ανατολικών Εκκλησιών». Τα πρακτικά, αποτελούμενα από 927 σελίδες, εκδόθηκαν το 2002 στη Βουδαπέστη υπό τον τίτλο «Territorialità e personalità nel Diritto Canonico ed Ecclesiastico. Il Diritto Canonico di fronte al terzo millennio». [ISBN 963-361-415-5]. Από τις ελληνικές εισηγήσεις, που κατά βάση αναφέρονταν σε σύγχρονα θέματα του Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου, σε μία μόνο γίνεται εκτενής αναδρομή στη βυζαντινή κανονική παράδοση: KONSTANTINOS G. PITSAKIS, «La territorialité entre l' Orient et l' Occident, vue par un historien du droit de tradition orthodoxe: La canonicité impossible et ses problèmes insolubles ou une espérance de l' union à l état latent?» (σ. 862-901). Στην εισήγηση, που έγινε στο πλαίσιο στρογγυλής τράπεζας με γενικό θέμα «Ευρωπαϊκός χώρος και εκκλησιαστικές δομές», παρουσιάζονται τα προβλήματα που η πολλαπλότητα

των εδαφικών δικαιοδοσιών δημιουργεί από άποψη κανονικότητας στην Ορθόδοξη Εκκλησία λόγω των εκκλησιολογικών της αρχών, κατ' αντίθεση προς την Καθολική, η οποία στη διαδρομή των αιώνων διαμόρφωσε τη συνείδηση μίας *societas perfecta* με αντίστοιχες από κάθε άποψη δυνατότητες.

Στα πρακτικά (Αθήνα 2002) της Τρίτης Επιστημονικής Ημερίδας που οργάνωσε στις 13 Ιανουαρίου 2001 η «Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής» με θέμα «*Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*» περιέχεται ανακοίνωση του ΔΗΜΗΤΡΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ρωμηοί χριστιανοί με μπαράτια βασιλικά» (σ. 67-86). Επί του γενικού θέματος έχουν διατυπωθεί πολύ διαφορετικές απόψεις. Στο πολύ ενδιαφέρον κείμενό του δέχεται ο Δ.Α. ότι μετά την Άλωση δημιουργήθηκαν οι πολιτικές προϋποθέσεις, ώστε οι χριστιανικοί πληθυσμοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας να συγκροτήσουν μία πολιτική κοινωνία με δικό της εξουσιαστικό θεσμό και δικαϊκό σύστημα, και της οποίας τα μέλη είχαν διαφοροποιημένες κοινωνικές λειτουργίες.

«*Ανοχή και καταστολή στους μέσους χρόνους*» ήταν ο τίτλος συμποσίου που οργανώθηκε στις 5-7 Νοεμβρίου 1998 από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. Τα Πρακτικά εκδόθηκαν το 2002 (κυκλ. 2003) στη σειρά «Διεθνή Συμπόσια αριθμ.10» και είναι αφιερωμένα στη μνήμη του Λένου Μαυρομμάτη που είχε την ευθύνη της οργανώσεως του Συμποσίου, 389 σελ. [ISBN 960-371-019-9]. Στον χώρο του Δικαίου κινούνται οι παρακάτω ανακοινώσεις Ελλήνων συνέδρων: ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ - ΑΝΝΑΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Καταστολή: Μία μορφή ανοχής στην Πελοπόννησο του 9ου και 10ου αιώνα» (σ. 47-61). Ερευνάται η στάση των αρχών σε ορισμένες περιπτώσεις εγκλημάτων καθοσιώσεως. – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Το ποινικό σύστημα του "Επαρχικού Βιβλίου"» (σ. 277-283). Αναλύονται οι ποινικές διατάξεις του, κατά την κρατούσα άποψη, νομοθετήματος του τελευταίου χρόνου της βασιλείας του Λέοντος του Σοφού, συσχετίζονται μεταξύ τους και συγκρίνονται με την άλλη ποινική νομοθεσία που ίσχυε επί της Μακεδονικής δυναστείας, σημειώνεται δε ότι οι πολλές ανακολουθίες στις εσωτερικές παραπομπές του κειμένου μαρτυρούν μάλλον τη σπουδή που επικράτησε κατά την κατάρτισή του, πράγμα που δικαιολογεί ορισμένες υποθέσεις του τελευταίου εκδότη του κειμένου (J. Koder). – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Μερικές σκέψεις για τις "ποινές-κάτοπτρο" στον ελληνικό μεσαιωνικό χώρο» (σ. 285-312). Ο σ. συγκεντρώνει από νομικές και φιλολογικές πηγές τις περιπτώσεις των «ανταποδοτικών» (όχι ως προς τον σκοπό της ποινής, αλλά το είδος της και τον τρόπο εκτελέσεως) ποινών (Spiegelstrafen) και αναλύει από πολλές πλευρές το ηθικό και ιδεολογικό τους

υπόβαθρο. Παρά τον τίτλο της ανακοινώσεώς του δεν αγνοεί και τη Δύση.

Κατά τη διάρκεια του 1995 πραγματοποιήθηκε σειρά ομιλιών που εκδόθηκαν υπό τον τίτλο «*Άγιον Όρος και Θράκη. Κείμενα δέκα ομιλιών*». [Παράρτημα Θρακικής Επετηρίδας, 5.] Κομοτηνή (Μορφωτικός Σύλλογος Κομοτηνής - Κέντρο Θρακικών Μελετών) 2001, 228 σελ. [ISBN 960-86005-3-7]. Έμμεση μάλλον σχέση με το Δίκαιο, ειδικότερα το κανονικό, έχουν οι εξής δύο ομιλίες. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΙΑΓΚΟΥ, «Σχέσεις του αθωνικού και θρακικού μοναχισμού. Κανονικολειτουργικά θέματα» (σ. 75-96). – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Η Θράκη στα "πάτρια" του Αγίου Όρους» (σ. 127-149). Το ενδιαφέρον εστιάζεται επί της πρώτης μεν ομιλίας στη σύγκριση των τυπικών, των οποίων έγινε χρήση, και επί της δεύτερης στη «ναυτιλιακή» δραστηριότητα που αναπτύσσουν οι μονές του Αγίου Όρους, ιδίως η Μεγίστη Λαύρα, με την απόκτηση πλωτών μέσων.

Γ΄. Περιοδικές εκδόσεις

Ο τόμος 36 (2002) της «*Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*» της Ακαδημίας Αθηνών αποτελείται από 376 σελίδες [ISSN 1105-0055] και περιέχει τις εξής μελέτες που ενδιαφέρουν την επισκόπηση. ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Μορφές δωρεών και νομικοί περιορισμοί στον κυκλαδικό χώρο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο» (σ. 135-181). Η σ. εξετάζει δωρεές εν ζωή και αιτία θανάτου, δωρεές επικαρπίας και δωρεές υπέρ ψυχικής σωτηρίας. Σε σχέση με τις δεσμεύσεις ερευνώνται κυρίως όσες αφορούν τις γονικές περιουσίες με καταπιστευτικούς όρους. – ΓΙΩΡΓΟΥ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗ, «"...δίδει εις ναύλον την πολάκα του η Καλή Ελπίς". Μία ναύλωση, δύο σημαίες, τρία ναυλοσύμφωνα (Ύδρα, 3-6-1807)» (σ. 183-204). Ο σ. παρουσιάζει (με έκδοση του κειμένου, σ. 197 επ.) μία ναύλωση που την χαρακτηρίζει λόγω των ιδιορρυθμιών της ως μοναδική. – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Μιχαήλ Ποτλής: Ο πρώτος καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών» (σ. 283-297). Η μελέτη αυτή καταχωρίζεται στην επισκόπηση μόνο επειδή περιλαμβάνει τις απόψεις του Ποτλή για τους βυζαντινούς κανονολόγους του 12ου αιώνα και για το βυζαντινό δίκαιο γενικώς. – «Σεμινάριο Ιστορίας Δικαίου» (σ. 299-376). Για πρώτη φορά δημοσιεύονται οι εισηγήσεις ενός Σεμιναρίου που πραγματοποιείται από εξαετίας στο Σπουδαστήριο Ιστορίας Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου

Αθηνών. Θέμα των ετών 2001/2 και 2002/3 είναι οι κάθε μορφής «κωδικοποιήσεις» στην Ιστορία του Δικαίου και των Θεσμών. Την επισκόπηση αυτή ενδιαφέρουν δύο εισηγήσεις. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Οι κωδικοποιήσεις της μετακλασικής περιόδου: Γρηγοριανός, Ερμογενειανός και Θεοδοσιανός Κώδικας» (σ. 343-356). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού» (σ. 357-376).

Ο τόμος 22 (2001, κυκλ. 2002) των «*Βυζαντινών*» περιέχει μία μελέτη ιστορίας δικαίου. ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Δίκαιο και ιδεολογία στα χρόνια των Μακεδόνων» (σ. 239-261). Αναπτύσσονται οι διάφορες απόψεις ως προς την ιδεολογική βάση της «ανακαθάρσεως των παλαιών νόμων» που επιχείρησαν οι πρώτοι αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας, ο τρόπος εντάξεώς της στο νομοθετικό τους πρόγραμμα και η υλοποίησή της κατά τους 9ο/10ο αιώνες. Έμμεση σχέση με το δίκαιο (δημόσια διοίκηση και οικονομία) έχει ωστόσο και η μελέτη της ΠΟΛΥΜΝΙΑΣ ΚΑΤΣΩΝΗ, «Η μισθοδοσία των στρατηγών των θεμάτων. Προβλήματα και ερμηνείες» (σ. 155-220).

Ο τόμος 12 (2001) του περιοδικού «*Mésogeios*», που επιμελήθηκε ο NICOS NICOLOUDIS, είχε ως γενικό θέμα «Byzance». Από τα λίγα άρθρα Ελλήνων συγγραφέων ένα ενδιαφέρει το οικονομικό δίκαιο: LAZAROS HOUMANIDIS, «Quelques aspects sur l'expansion du commerce byzantin entre les IVe et VIIIe siècles» (σ. 55-75).

Το κανονικό κυρίως δίκαιο αφορούν οι νομικού περιεχομένου μελέτες του τόμου 73 (2002) της «*Θεολογίας*». ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΟΣΧΟΥ, «Ο θεσμός του Εξάρχου κατά τον πατριάρχη Κάλλιστο τον Α΄. Συμπεράσματα για τον κλήρο και την κοινωνία της Κωνσταντινουπόλεως τον 14ο αι.» (σ. 195-218, με γερμ. περίληψη). Εμπνεόμενος από τον ιουστινιάνειο θεσμό του «Εξάρχου των μοναστηρίων» απέβλεψε ο πατριάρχης Κάλλιστος στη δημιουργία ενός εποπτικού οργάνου για τη διατήρηση της κανονικής τάξεως και της πειθαρχίας των μελών του κλήρου της πρωτεύουσας. – MICHALIS MARIORAS, «L' Institution du Synode de Province» (σ. 391-442). Ο σ. εκθέτει τη γένεση και εξέλιξη των επαρχιακών συνόδων, τη δομή τους, τις αρμοδιότητές τους και τους κανόνες λειτουργίας τους. Στις συνόδους επίσης (με βάση τη σχετική διδασκαλία του Θεοδώρου Στουδίτη) αναφέρεται και η εργασία του ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΘ. ΤΣΙΓΚΟΥ, «Η λειτουργία του συνοδικού θεσμού κατά τη δεύτερη εικονομαχική περίοδο» (σ. 551-584).

Στις παραπάνω πρέπει να προστεθούν και οι επόμενες μελέτες:

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο "Κώδιξ Α΄", η "Νομική Συναγωγή" και η Μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτης τον 17ο αιώνα», «*Ναυπακτιακά*» Ι,2 (1998-1999, κυκλ. 2001) 333-339. Στο πλαίσιο της συστηματικής έρευνας των μεταβυζαντινών πηγών του κανονικού δικαίου, στην οποία έχει αφιερωθεί, ασχολείται εδώ ο σ. με δύο σημαντικά χειρόγραφα, πολύ γνωστά από άλλα δημοσιεύματά του.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, «Το ιδιωτικό δίκαιο στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη», «*Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*» τ. 77 τεύχ. Β΄ (2002) 1-22 (ανάτυπο). Πολλοί από τους κανόνες δικαίου που υπαινίσσεται ο Παπαδιαμάντης είναι βυζαντινής προελεύσεως.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΔΕΝΔΡΙΝΟΥ, «Η επιστολή του αυτοκράτορος Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου προς τον Αλέξιο Ιαγούπ και οι αντιλήψεις του περί της σπουδής της θεολογίας και των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας», «*Φιλοσοφίας Ανάλεκτα*» 1 (2001) 58-74. Την επισκόπηση ενδιαφέρουν όσα περιέχει η επιστολή ως προς τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, καθώς και οι παρατηρήσεις του σ.. Επί των τελευταίων αυτών πρέπει να επισημανθεί – δυστυχώς – η άγνοια της πλούσιας βιβλιογραφίας για τα νομικά κείμενα, των οποίων γίνεται επίκληση στη μελέτη.

DIMITRA KARAMBOULA, «Die Wirksamkeit des politischen ήθος im Spiegel der frühbyzantinischen Geschichtsphilosophie und Gesetzgebung», «*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*» 52 (2002) 31-72. Η σ. πραγματεύεται το θέμα συγκεντρώνοντας με μεγάλη επιμέλεια τα χωρία που στηρίζουν τις θέσεις της από τα προοίμια των ιουστινιάνειων Νεαρών και τα πρώιμα «κάτοπτρα ηγεμόνος».

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Ο Κώδικας διαθηκών της Γουμένισσας (1908)», «*Μακεδονικά*» 32 (2001) 1-37 (με αγγλ. περίληψη, ανάτυπο). Εκδίδονται δέκα διαθήκες και ένα δηλωτικό των ετών 1891-1908, που καταρτίστηκαν με βάση τις διατάξεις των Γενικών (ή Εθνικών) Κανονισμών και φέρουν επικύρωση του Μητροπολίτη Βοδενών Στεφάνου. Η έκδοση συμπληρώνεται με πίνακες τοπωνυμίων και προσώπων.

CONSTANTIN G. PITSAKIS, «Sainteté et empire. A propos de la sainteté impériale: formes de sainteté "d'office" et de sainteté collective dans l'Empire d'Orient». «*Bizantinistica*», serie sec. 3 (2001) 155-227. Με αφορμή μία παρατήρηση που διατυπώθηκε εξαιτίας της μνείας του Ιουστινιανού Β΄ του Ρινοτμήτου στο Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως ερευνά ο σ. το βασιλικό αξίωμα και την «προσκύνηση» του αυτοκράτορα, καθώς και όλες τις αυτοκρατορικές αγιοποιήσεις, αρχίζοντας βεβαίως από τον Μ. Κωνσταντίνο και καταλήγοντας, παρά τη μεγάλη διαφορά στην ακτινοβολία τους, στον Ιωάννη

Γ΄ Βατάτζη.

CONSTANTIN G. PITSAKIS , «Guerre et paix en droit byzantin», «*Méditerranées*» 30/31 (2002) 203-232. Ο σ. αναλύει τη συνολική αντίληψη περί πολέμου και ειρήνης κατά την κρατούσα στο Βυζάντιο πολιτική ιδεολογία, καθώς και τις νομικές συνέπειες των δύο καταστάσεων τόσο σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο όσο και την αυτοκρατορική νομοθεσία

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «"Gutenberg 2000". Γουτεμβέργιος και Αρμενόπουλος. Το αθησαύριστο χρονικό μιάς επετειακής συνάντησης», «*Βυζαντιακά*» 21 (2001) 291-306. Με αφορμή το «έτος Ιωάννου Γουτεμβεργίου» υπενθυμίζει ο σ. ότι το βυζαντινό νομικό κείμενο που κατ' εξοχήν ευνοήθηκε από την εφεύρεση της τυπογραφίας υπήρξε η «Εξάβιβλος» και ότι η πρώτη της έντυπη έκδοση από τον Suallemberg το 1540 υπήρξε επετειακή για την εκατονταετηρίδα της τυπογραφίας.

CONSTANTIN G. PITSAKIS, «Un cas particulier d' activité commerciale dans la Méditerranée byzantine: les monastères armateurs», «*Méditerranées*» 32 (2002) 63-87. Ο σ. επεκτείνει πέρα του Αγίου Όρους (βλ. πιο πάνω) την έρευνά του ως προς τη «ναυτιλιακή» δραστηριότητα των μονών, λαμβάνοντας υπόψη και την ιδιοκτησία σε πλοία των μονών Πάτμου και Κοσμοσώτειρας (βλ. και την επισκόπηση του έτους 1999 σ. 440).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Η σκοπιά της Εκκλησίας: Η ένδυση στο δίκαιο των ιερών κανόνων», «*Αρχαιολογία και Τέχνες*» 85Α (2002) 48-54. Ο σ. αναλύει περιορισμούς στην αμφίεση όχι μόνο των κληρικών, αλλά και των λαϊκών που εισάγονται με επιταγές ή απαγορεύσεις των ιερών κανόνων.

CHRISTOS P. BALOGLOU, «The Economic Thought of Ibn Khaldoun and Georgios Gemistos Plethon: Some Comparative Parallels and Links. Medioevo greco», «*Riv. di storia e filologia bizantina*» 2 (2002) 1-20.

ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, «Ένα άγνωστο είδος μεσαιωνικών πολιτικών κειμένων: Κάτοπτρα ηγεμόνων», «*Ιστορικά Θέματα*» 10 (Σεπτ. 2002) 50-67. Το άρθρο αποβλέπει σε γενική ενημέρωση.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Το ποινικό σύστημα του "Επαρχικού Βιβλίου"», «*Ποινικός Λόγος*» 2 (2002) 1263-1267. Πρόκειται για το ίδιο κείμενο (με ελάχιστες προσθήκες) που αναγγέλλεται πιο πάνω (βλ. Πρακτικά Συμποσίου «Ανοχή και καταστολή κ.λπ.»).

Στα «*Ιστορικά*», που ως ένθετο συνοδεύουν κάθε Πέμπτη την εφημερίδα «*Ελευθεροτυπία*», γενικό θέμα του τεύχους 132 (2.5.2002) ήταν «Το Σχίσμα, 1054 μ.Χ.». Την επισκόπηση ενδιαφέρουν γενικότερα τα εξής δύο άρθρα: ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Βυζάντιο και Ρώμη. Πολιτική θεωρία και θρησκευτικές έριδες» (σ. 6-14). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Πηγές Κανονικού Δικαίου. Σχίσμα: Προανάκρουσμα και απόηχος» (σ. 16-21). Επισημαίνονται οι επιπτώσεις του Σχίσματος στις πηγές αυτές. Του τεύχους 135 (23.5.2002) το θέμα ήταν «Μέγας Κωνσταντίνος». Από τα περιεχόμενα στο Δίκαιο και τους Θεσμούς γενικότερα αναφέροντα τα άρθρα των ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Η κωνσταντίνεια μεταρρύθμιση» (σ. 14-19). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «"Εναντιοφάνειες" της κωνσταντίνειας εποχής» (σ. 40-49). Στο πρώτο άρθρο επισημαίνονται μεταρρυθμίσεις στις διοικητικές κυρίως δομές και το νομισματικό σύστημα και στο δεύτερο άρθρο φαινομενικές ανακολουθίες στην εν γένει νομοθετική πολιτική. Το τεύχος 144 (25.7.2002) είχε ως θέμα «Ο Βυζαντινός άνθρωπος». Επειδή οι συγγραφείς κάνουν συχνή αναφορά στις βυζαντινές νομικές πηγές ενδιαφέρει την επισκόπηση όλο το περιεχόμενο του τεύχους. ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Ο Βυζαντινός αγρότης» (σ. 6-11). – ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΑΒΒΙΔΗ, «Ο φορολογούμενος» (σ. 12-22). – ΣΤΕΛΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ, «Ο Βυζαντινός λόγιος» (σ. 24-29). – ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΒΛΥΣΙΔΟΥ, «Ο μεσοβυζαντινός αριστοκράτης» (σ. 32-37). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «"Νομοτριβούμενος". Ο νομικός στο βυζαντινό κόσμο» (σ. 38-43). – ΠΑΥΛΟΥ ΝΙΑΒΗ, «Ο Βυζαντινός μοναχός» (σ. 44-49). Το τεύχος 169 (23.1.2003) τιτλοφορήθηκε «Ηράκλειος. Ο σκοτεινός 7ος αιώνας». Σχέση με την πολιτική θεωρία και τις θεσμικές δομές έχουν τα παρακάτω άρθρα: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Η αρχή της βυζαντινής οικουμενικότητας» (σ. 6-10). – ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Η κοινωνία και οι αυτοκράτορες» (σ. 12-17). – ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΒΛΥΣΙΔΟΥ, «Οι απαρχές του επαρχιακού θεματικού στρατού» (σ. 32-37).

Δ΄. Αυτοτελή δημοσιεύματα

Στη σειρά «*Αθωνικά Σύμμεικτα*» του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών δημοσιεύθηκε με αριθμό 8 το «Αρχείο της Ι. Μ. Σταυρονικήτα. Επιτομές εγγράφων, 1533-1800» που συνέταξε ο ΑΝΤΩΝΗΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 2001 [ISBN 960-371-016-4]. Στις 223 σελίδες του τόμου περιέχονται οι επιτομές 101 εγγράφων και πίνακάς τους κατά είδος και κατηγορία εγγράφου. Το γενικό ευρετήριο (σ. 183-223) περιλαμβάνει τόσο έννοιες όσο και ονόματα τόπων και προσώπων. Το «Αρχείο της Ι. Μ. Χιλανδαρίου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων» (αριθμός 9 της σειράς) καταρτίστηκε από τον ΒΑΣΙΛΗ Ι. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ, Αθήνα 2002 [ISBN 960-371-018-0]. Ο

τόμος αποτελείται από 488 σελίδες και περιέχει 386 επιτομές εγγράφων των ετών 1435-1800 (σ. 21-373), σε παράρτημα το Αρχείο του Αμβροσίου Μαυρογορδάτου με 105 έγγραφα των ετών 1769-1800 (σ. 375-400), πίνακες εγγράφων κατά είδος και κατηγορία (σ. 401-425) και γενικό ευρετήριο ονομάτων τόπων και προσώπων (σ. 427-488).

ΑΝΔΡΕΑ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑ, *Ο θεσμός του κοιαίστωρα του ιερού παλατίου: Η γένεση, οι αρμοδιότητες και η εξέλιξή του.* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 18.] Θεσσαλονίκη, Βάνιας 2001, 155 σελ. [χωρίς ISBN]. Πρόκειται για συστηματική εξέταση του θεσμού του quaestor sacri palatii με επισήμανση των διαφορών από τον θεσμό του quaesitor, που καθιερώθηκε με την ιουστ. Νεαρά 80.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Χ. ΜΑΓΓΙΩΡΟΥ, *Ο Μέγας Κωνσταντίνος και η δονατιστική έριδα. Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Εκκλησίας - Πολιτείας κατά την κωνσταντίνεια περίοδο,* Θεσσαλονίκη (Εκδόσεις Βυζάντιον) 2001, 196 σελ. (με αγγλ. περίληψη) [ISBN 960-86971-0-7].

ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός: Επί των πελοποννησιακών πραγμάτων.* Βυζαντινό κείμενο - Μετάφρασις - Σχόλια. Αθήνα (Ελεύθερη σκέψις) 2002, 295 σελ. (με αγγλ. περίληψη) [ISBN 960-7931-78-5]. Πρόκειται για ανατύπωση των κειμένων από την έκδοση του ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ με την προσθήκη σχολίων και νεοελληνικής «μεταφράσεως»: α) Της επιστολής του Πλήθωνος προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο, β) του εγγράφου προς τον Δεσπότη Θεόδωρο περί της Πελοποννήσου και γ) του εγγράφου προς τον Μανουήλ Παλαιολόγο περί της καταστάσεως της Πελοποννήσου.

ΜΑΧΗΣ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ / ΔΗΜΗΤΡΗ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Αφιερώματα και δωρεές τον 16ο αι. στη Μ. Εκκλησία. Θεσμικές όψεις της ευσέβειας.* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών. Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 78.] Αθήνα 2002, 220 σελ. [ISBN 960-7916-19-0]. Οι σσ. παρουσιάζουν έναν χειρόγραφο κώδικα που δημιουργήθηκε μεν στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως για την καταγραφή «αφιερωμάτων», δωρεών δηλαδή χριστιανών προς τη Μ. Εκκλησία, αλλά λησμονήθηκε αργότερα, επειδή διασπάστηκε η κωδικολογική του ενότητα και παρατοποθετήθηκαν τα φύλλα του. Στο βιβλίο τους δημοσιεύουν πανομοιότυπα των διάσπαρτων φύλλων και αποδεικνύουν ότι αυτά υπήρξαν μέρος ενιαίου σώματος. Ακολούθως εκθέτουν όλο το πλέγμα των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων που επέβαλε τη δημιουργία του κώδικα

και εκδίδουν τα σχετικά κείμενα καταταγμένα χρονολογικώς. Το σημαντικό αυτό σε στοιχεία έργο κλείνει με γενικό ευρετήριο, ευρετήριο αφιερωμάτων και δωρεών που έχουν καταχωριστεί στον κώδικα, ευρετήριο των incipit των κειμένων και πίνακα πηγών, καθώς και των χειρογράφων που χρησιμοποιήθηκαν ή αναφέρονται.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑ, *Αγιορειτικοί Θεσμοί 843-1912/13.* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 13.] Αθήνα-Κομοτηνή (Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα) 2002. XXIX, 894 σελ. [ISBN 960-15-0779-5]. – Μετά την Εισαγωγή (σ. 1-49) πραγματεύεται ο σ. στο Μέρος Α΄ (σ. 51-268) τη διαμόρφωση και εξέλιξη των θεσμών στη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων που υποδιαιρεί σε έξι περιόδους και στο Μέρος Β΄ (σ. 271-470) κατά τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας που υποδιαιρεί σε τρεις περιόδους. Σε κάθε μία περίοδο ταξινομεί τα σωζόμενα έγγραφα με κριτήριο την προέλευση και το περιεχόμενό τους. Όταν το κρίνει αναγκαίο, προσθέτει πίνακα των απωλεσθέντων εγγράφων, στο μέτρο που αυτά είναι γνωστά. Σε παράρτημα (σ. 471-524) εκδίδει ανέκδοτα έγγραφα όλων των περιόδων ή παραθέτει (σ. 525-709) επιτομές τους ταξινομημένες χρονολογικά κατά μονές. Το βιβλίο συμπληρώνουν βιβλιογραφικός πίνακας (σ. 711-787), πίνακας χρονολογικός των εγγράφων του παραρτήματος (σ. 789-817), πίνακας φωτογραφιών εγγράφων και σφραγίδων (σ. 819-821) και πίνακας κυρίων ονομάτων με συμπλήρωμα (σ. 823-894). Πρέπει να τονιστεί ότι το έργο εμφανίζει εντυπωσιακή πληρότητα – εν μέρει ανέκδοτων – πηγών που οφείλεται στην επιμέλεια, με την οποία ο σ. συγκέντρωσε το υλικό του κατά τη διάρκεια της θητείας του ως Διοικητής του Αγίου Όρους.

ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ / ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, *Η συμβολή των δραγομάνων του στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου.* [Ακαδημία Αθηνών. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου 36. Παράρτημα ΙΙ.] Αθήνα 2002, 130 σελ. [ISBN 960-404-014-6]. Προτάσσεται (σ. 7-28) Εισαγωγή και ακολουθεί (σ. 29-108) η έκδοση 68 ανέκδοτων εγγράφων των ετών 1710, 1734 και 1774-1821, αποκειμένων κυρίως στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Η έκδοση συμπληρώνεται με ευρετήριο νομικών όρων, λέξεων και πραγμάτων (σ. 109-130).

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ / ΙΟΥΛΙΑΣ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Ιστορία Δικαίου,* Αθήνα-Κομοτηνή (Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα) ³2002, 325 σελ. [ISBN 960-15-0820-1]. Η νέα αυτή έκδοση διαφέρει από την προηγούμενη όχι μόνο στο σχήμα, αλλά και στην αναμόρφωση του περιεχομένου με

πολλές προσθήκες στο κείμενο και τη βιβλιογραφία. Στο Μέρος Γ´, αφιερωμένο στο Βυζαντινό Δίκαιο, προστέθηκε ένα κεφάλαιο με επικεφαλίδα «Έγκλημα και Δίκαιο στο Βυζάντιο» (σ. 271-288), στο οποίο συνοπτικά αναπτύσσεται ένα μέρος του βυζαντινού ποινικού δικαίου (σκοπός, είδη και εκτέλεση των ποινών).

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ / ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΠΟΥΛΗ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο, Αθήνα*-Κομοτηνή (Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα) 2002, LXIII+731 σελ. [ISBN 960-15-0853-8]. Το βιβλίο περιλήφθηκε στην επισκόπηση, επειδή κατά την έκθεση των διαφόρων θεσμών ή των οργανωτικών δομών προτάχθηκε η ιστορική τους εξέλιξη.

ΓΙΩΡΓΟΥ Δ. ΚΑΟΥΡΑ, *Βυζάντιο. Τα ερωτικά εγκλήματα και οι τιμωρίες τους*. [Παράπλευρη Ιστορία], Αθήνα (Εκδόσεις Περίπλους) 2003, 303 σελ. [ISBN 960-8151-38-4]. Πρόκειται ουσιαστικά για εγχειρίδιο ειδικού ποινικού δικαίου της βυζαντινής περιόδου που καλύπτει όλα τα εγκλήματα περί την γενετήσια ζωή. Μετά από τον Πρόλογο και την Εισαγωγή ακολουθεί η περιγραφή πρώτα της αντικειμενικής υποστάσεως των επί μέρους εγκλημάτων (σ. 25-202) και κατόπιν των απειλούμενων ποινών, εκκλησιαστικών και κοσμικών (σ. 203-220). Στο πλαίσιο των ποινών αναδημοσιεύει ο σ. από τους Ράλλη / Ποτλή το «Κανονικόν» του Ψευδο-Νηστευτή (σ. 221-228). Σε Παράρτημα (σ. 229-261) παραθέτει αποσπάσματα από βυζαντινές αγιολογικές, φιλολογικές και ιστορικές πηγές, που περιέχουν περιγραφές ερωτικών εγκλημάτων. Το βιβλίο συμπληρώνεται με τις υποσημειώσεις όλου του κειμένου (σ. 262-284), τη βιβλιογραφία (σ. 285-291) και ευρετήριο ονομάτων και όρων (σ. 292-303).